У 93 (477) 6873
О 75

ОСНОВИ ПРАВОЗНАВСТВА

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

2-ге видання, перероблене і доповнене

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України для студентів неюридичних спеціальностей

Ч

Львів
"Магнолія плюс"
Видавець СПД ФО "В.М. Піча"

2005

8
10
11
11
12
14
16
17
19
19
20
24
25
27
33
33
35
37
38
40
41
43
46
48
49
50
53
54
54
58
65
65
66
68
73
73

УДК 34 (02)
ББК 67я7
П 68

Гриф надано Міністерством освіти і науки України
(Лист № 14.18-2-2229 від 28 листопада 2002 р.)

Рецензенти:
С.С. Сливка, докт. юрид. наук, професор Львівського юридичного інституту;
В.С. Кащір, канд. юрид. наук, доцент кафедри теорії держави і права Львівської комерційної академії.

П. Д. Пилипенко, В. К. Грищук, М. С. Кельман та ін.

П 68 Основи правознавства: Навчальний посібник. – 2-ге видання, перероблене і доповнене. – Львів: "Магнолія плюс"; СПД ФО "В. М. Піча", 2005. – 467 с.

ISBN 966-8340-52-3

Навчальний посібник містить матеріал з лекційних курсів "Основи теорії держави і права", "Конституційне право України", а також з окремих галузей права: трудового, фінансового, сімейного, цивільного, кримінального, земельного, екологічного та ін. Значна увага в ньому приділена судовій системі, судочинству, правоохоронним та правозахисним органам України.

Розрахований на студентів, які вивчають право в неюридичних вищих навчальних закладах, викладачів юридичних дисциплін, учнів загальноосвітніх шкіл та професійно-технічних училищ, абітурієнтів юридичних навчальних закладів, на всіх тих, хто цікавиться правознавством.

УДК 34 (02)
ББК 67я7

423499

ISBN 966-8340-52-3

© "Магнолія плюс", 2005
© Видавець СПД ФО "В.М. Піча", 2005
© Колектив авторів, 2005

ЗМІСТ

Передмова 8

ТЕМА 1. ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА 10

1. 1. Виникнення держави і права 11
1.1.1. Організація життя людей у бездержавному суспільстві 11
1.1.2. Причини виникнення держави і юридичного права 12
1.1.3. Теорії походження держави 14
1.1.4. Особливості формування політичної організації суспільства у різних народів 16
1.1.5. Роль держави та права в організації суспільного життя людей . 17

1. 2. Загальне вчення про державу 19
1.2.1. Поняття й ознаки держави 19
1.2.2. Форма держави 20
1.2.3. Функції держави 24
1.2.4. Механізм та апарат держави 25
1.2.5. Поняття та ознаки громадянського суспільства, правової та соціальної демократичної держави 27

1. 3. Загальне вчення про право 33
1.3.1. Поняття та ознаки права 33
1.3.2. Спільні та відмінні риси права та інших соціальних норм 35
1.3.3. Джерела права 37
1.3.4. Норми права, їх види та структура 38
1.3.5. Поняття та елементи системи права і системи законодавства .. 40
1.3.6. Поняття правотворчості: види, суб'єкти, етапи 41
1.3.7. Поняття та структура правовідносин 43
1.3.8. Поняття, причини, види, склад правопорушення та його ознаки ... 46
1.3.9. Поняття, види, функції та цілі юридичної відповідальності 48
1.3.10. Законність та умови її забезпечення 49
1.3.11. Основні галузі та характерні риси права України 50

ТЕМА 2. ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ 53

2.1. Конституційне право України: предмет, місце в системі національного права, джерела 54
2.1.1. Конституційне право України як провідна галузь права України .. 54
2.1.2. Джерела сучасного конституційного права України 58
2.2. Засади конституційного ладу України 65
2.2.1. Поняття конституційного ладу 65
2.2.2. Основні принципи конституційного ладу України 66
2.2.3. Державні символи України 68
2.3. Конституційний процес в Україні. Конституція України 1996 р. та її юридичні властивості 73
2.3.1. Поняття та основні віхи розвитку конституційного процесу в Україні 73

2.3.2. Загальна характеристика Конституції України та її юридичні властивості 76
2.4. Громадянство України 85
2.4.1. Громадянство України як один із інститутів конституційного права 85
2.4.2. Набуття громадянства України 90
2.4.3. Припинення громадянства України 95
2.5. Основні (конституційні) права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні 99
2.5.1. Принципи та класифікація конституційних прав і свобод людини і громадянина 99
2.5.2. Загальна характеристика основних прав, свобод і обов'язків людини і громадянина 101
2.6. Державна влада в Україні 106
2.6.1. Система органів державної влади в Україні 106
2.6.2. Верховна Рада України 107
2.6.3. Президент України: конституційний статус та повноваження .. 112
2.6.4. Кабінет Міністрів України, центральні та місцеві органи влади 116
2.7. Територіальний устрій України та місцеве самоврядування 122
2.7.1. Засади та система територіального устрою України 122
2.7.2. Конституційний статус Автономної Республіки Крим 123
2.7.3. Місцеве самоврядування в Україні 125

ТЕМА 3. ОСНОВИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА УКРАЇНИ ... 129
3.1. Поняття, предмет та цілі адміністративного права 129
3.2. Джерела адміністративного права 132
3.3. Суб'єкти адміністративного права 133
3.4. Правові акти управління 139
3.5. Поняття адміністративного правопорушення 141
3.6. Підстави для адміністративної відповідальності 143
3.7. Види адміністративних стягнень 144
3.9. Відповідальність за окремі види адміністративних правопорушень .. 148

ТЕМА 4. ОСНОВИ ФІНАНСОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ 152
4.1. Джерела і предмет регулювання фінансового права. Фінансова система України 152
4.2. Бюджет і бюджетна система України 155
4.3. Поняття, ознаки податку та його види 158

ТЕМА 5. ОСНОВИ БАНКІВСЬКОГО ПРАВА УКРАЇНИ 166
5.1. Предмет і метод банківського права 166
5.2. Банківські правовідносини, їх види та суб'єкти 169
5.3. Джерела та принципи банківського права 170

5.4. Правове регулювання банківської діяльності та банківських операцій в Україні 171
5.5. Правове регулювання розрахункових відносин та кредитних операцій банків 173
5.6. Правове регулювання валютних операцій банків та операцій з цінними паперами 177

ТЕМА 6. ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГОПРАВА УКРАЇНИ 183
6.1. Загальні засади цивільного права 183
6.2. Джерела цивільного права 185
6.3. Суб`єкти та об`єкти цивільних прав 187
6.4. Цивільна правоздатність та дієздатність фізичних та юридичних осіб 189
6.5. Правочини та їх представництва 192
6.6. Захист цивільних прав та інтересів 196
6.7. Право власності, його форми, види та захист 197
6.8. Право інтелектуальної власності 204
6.9. Зобов`язальне право 206
6.10. Спадкове право 208

ТЕМА 7. ОСНОВИ СІМЕЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ 216
7. 1. Поняття сім'ї. Предмет і система сімейного права 216
7.2. Джерела правового регулювання сімейних відносин. Сімейний кодекс України 2002 р. 218
7.3. Права та обов'язки подружжя. Шлюбний договір 221
7.4. Припинення шлюбу 225
7.5. Права та обов'язки матері, батька та дитини 227
7.6. Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування 230

ТЕМА 8. ОСНОВИ ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ 235
8.1. Загальні засади трудового права 235
8.2. Трудовий договір 245
8.3. Робочий час і час відпочинку 257
8.4. Заробітна плата, гарантії та компенсації. Поняття заробітної плати 268
8.5. Трудова дисципліна. Матеріальна відповідальність працівників 272
8.6. Трудові спори 279

ТЕМА 9. ЗАКОНОДАВСТВО ПРО СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ І ОХОРОНУ ЗДОРОВ`Я ГРОМАДЯН УКРАЇНИ 129
9.1. Предмет та джерела права соціального захисту 290
9.2. Загальні засади права соціального забезпечення 291
9.3. Види державних пенсій і допомог 294

9.4. Соціально-побутове обслуговування 303
9.5. Право на охорону здоров'я 309
9.6. Соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи 312

ТЕМА 10. ОСНОВИ АГРАРНОГО ПРАВА УКРАЇНИ 316
10.1. Предмет, методи та принципи аграрного права 316
10.2. Джерела, завдання та функції аграрного права 319
10.3. Аграрні правовідносини та правосуб'єктність аграрних товаровиробників-підприємців 322
10.4. Аграрні внутрішньогосподарські правовідносини 325
10.5. Аграрні господарсько-підприємницькі правовідносини 326

ТЕМА 11. ОСНОВИ ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ 329
11.1. Загальна характеристика земельного права. Земельний кодекс України 329
11.2. Види земель та їх правовий режим 332
11.3. Набуття права на землю громадянами та юридичними особами 337
11.4. Форми власності на землю 339
11.5. Право користування землею 342
11.6. Оренда землі 344
11.7. Охорона земель 346
11.8. Захист прав громадян та юридичних осіб на землю 347
11.9. Вирішення земельних спорів 349

ТЕМА 12. ОСНОВИ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА УКРАЇНИ 353
12.1. Загальна характеристика правового регулювання охорони навколишнього природного середовища 353
12.2. Управління в галузі охорони навколишнього природного середовища 361
12.3. Регулювання використання природних ресурсів 367

ТЕМА 13. ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ 378
13.1. Поняття кримінального права 378
13.2. Кримінальний кодекс України: його загальна характеристика 379
13.3. Поняття та підстава для кримінальної відповідальності 381
13.4. Поняття, ознаки, види та стадії злочину 384
13.5. Поняття та форми вини 388
13.6. Співучасть у вчиненні злочину та її форми 390
13.7. Обставини, що виключають злочинність діяння 392
13.8. Поняття і види покарання 394
13.9. Призначення покарання, звільнення від покарання та його відбування 397
13.10. Судимість: строки погашення та умови її зняття 400

13.11. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх 401
13.12. Кримінальна відповідальність за окремі види злочинів 404

ТЕМА 14. ОСНОВИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА 410
14.1. Поняття, природа та сфера міжнародного права 410
14.2. Предмет, об'єкт, особливості та функції міжнародного права .. 412
14.3. Джерела і принципи міжнародного права 414
14.4. Суб'єкти міжнародного права та правове регулювання їх зовнішніх зносин 417
14.5. Інститути і галузі міжнародного права 418
14.6. Україна і міжнародне право 420

ТЕМА 15. СУДОВІ, ПРАВООХОРОННІ ТА ПРАВОЗАХИСНІ ОРГАНИ УКРАЇНИ 422
15.1. Судова система України 422
15.1.1. Поняття судової влади та основні засади правосуддя в Україні 422
15.1.2. Конституційний Суд України, його функції та завдання 426
15.1.3. Система судів України загальної юрисдикції 430
15.2. Правоохоронні та правозахисні органи України 447
15.2.1. Прокуратура України 447
15.2.2. Правовий статус міліції 451
15.2.3. Правовий статус Служби безпеки України (СБУ) 456
15.2.4. Інші правоохоронні органи України та органи правозахисної діяльності 458

ПЕРЕДНЄСЛОВО

Протягом останніх років в Україні вийшла друком низка підручників та навчальних посібників з правознавства, розрахованих на студентів неюридичних спеціальностей. Серед них: І. Коляда, Я. Лозовий "Основи правознавства" (К., 1996); О. Л.Зайцев "Основи правознавства" (Тернопіль, 1999); С. В. Ківалов, П. П. Музиченко, Н. М. Крестовська та ін. "Основи правознавства України" (Х., 2002); В. Ю. Керецман, О. С. Семерак "Основи правознавства" (Ужгород, 2002); Т. В. Варфоломєєва, В. Г. Гончаренко, В. Н. Капелюшний та ін. "Правознавство" (К., 2002); "Правознавство"/ За ред. В. В. Копейчикова (К., 2002); Правознавство: Підручник / За заг. ред. В. Ф. Опришка, Ф. Н. Шульженка. (К., 2003); В. С Ковальський, А. Ю. Олійник, О. О. Підопригора та ін. Правознавство: Підручник (К., 2004) та ін. Звичайно, їх поява значно зміцнила навчально-методичне забезпечення вивчення нормативної дисципліни "Правознавство".

Проте й досі існує нагальна потреба у виданні навчальної книги з правознавства, яка б не тільки кількісно поповнювала фонди бібліотек вищих закладів освіти України, що теж залишається актуальною проблемою, але й, як за своїм змістом та структурою, так і за відповідною компоновкою та формою подачі навчально-методичного матеріалу, оптимально забезпечувала би використання повного комплексу основних методів навчання (словесного, наочного і практичного), а також слугувала б інструментом для дистанційного (безконтактного з викладачем), самостійного вивчення правознавства як навчальної дисципліни. Крім того, подібне видання, на наш погляд, повинне віддзеркалювати все те нове, що з'являється у юридичній науці, у вітчизняних законодавстві та законотворчості.

Виходячи саме з цих міркувань ми замислювали і творили цю книгу. Наскільки її авторам вдалося реалізувати видавничий задум, скаже вдячний читач. Принагідно відзначимо, що у книзі фігурують найновіші підходи до тих чи інших теоретичних і практичних проблем правознавства. Досить складні питання, як правило, викладені простою і зрозумілою мовою, із певними елементами адаптації основних юридичних термінів та понять, законодавчих джерел до широкого загалу читачів.

У відповідності з духом реформування українського суспільства ставилося завдання не обмежуватися понятійним рівнем аналізу, а висвітлити в навчальному посібнику найбільш актуальні питання вітчизняного законодавства та юридичної науки, з урахуванням поточної законотворчості. В ньому беруться до уваги норми Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р., Земельного кодексу України від 25 жовтня 2001 р., Сімейного кодексу України від 10 січня 2002 р., Цивільного кодексу України та Господарського кодексу України від 16 січня 2003 р., Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. та законів України.

Особливістю посібника є те, що він, в основному, написаний колективом викладачів та науковців юридичного факультету Львівського національного університету ім. Івана Франка, де склалися відомі в Україні правознавчі традиції, здійснені вагомі теоретичні напрацювання, набуто загальновизнаний досвід підготовки висококваліфікованих юридичних кадрів.

Безумовно, не всі питання, котрі містить навчальна програма з нормативної дисципліни "Правознавство", затверджена Міністерством освіти і науки України, вдалося висвітлити в посібнику однаковою мірою: тут дався взнаки різний рівень розробки тих чи інших галузей вітчизняного права, зокрема, повільні строки

реформування житлового, трудового, податкового законодавства та інших його галузей, відставання цього процесу від потреб реальної практики та трансформації суспільного життя в цілому, а іноді й відсутність, на жаль, в Україні необхідної літератури, в основному теоретичного профілю.

У посібнику немає рясного цитування різних літературних джерел, яке, на нашу думку, лише створює плутанину у логіці викладу матеріалу. Однак, все, що в ньому викладається, є результатом опрацювання і систематизації у ракурсі сучасних методологічних підходів і аналітичних висновків авторів, ідей та положень основних нормативно-правових актів України, багатьох монографій, підручників і навчальних посібників вітчизняних авторів, науково-практичних коментарів до чинного законодавства виданих у 1991 – 2004 рр.

Ми дякуємо професору Володимиру Марковичу Пічі, котрий на наше прохання долучився до підготовки книги та розроблення по кожній темі різноманітних структурно-логічних схем та таблиць, до підбору ілюстрацій, вироблення оптимальних форм подачі теоретичного і методичного матеріалу, що значно сприяє його засвоєнню читачем.

Висловлюємо щиру вдячність за підтримку при написанні посібника та слушні поради докт. юрид. наук, професору Н.М. Рабіновичу та докт. юрид. наук, професору П. Д. Пилипенку, а також рецензентам: докт. юрид. наук, професору С.С. Сливці, канд. юрид. наук, доценту кафедри теорії держави і права Львівської комерційної академії В.С. Канціру.

Ретельне та вдумливе опрацювання студентами теоретичного та практичного матеріалу посібника дасть їм змогу отримати необхідні знання з правознавства як навчальної дисципліни, а також може стати імпульсом для подальших самостійних заглиблень у животворче море правознавчої науки, що буде сприяти підвищенню рівня правової свідомості та правової культури, активної громадянської позиції молодого спеціаліста будь-якого профілю.

Посібник розрахований, перш за все, на студентів неюридичних спеціальностей навчальних закладів освіти І-IV рівнів акредитації. Проте ним можуть скористатися і учні шкіл, ліцеїв, гімназій, а також абітурієнти, які готуються до вступу на юридичні факультети та відділення правознавства вищих навчальних закладів. Посібник буде корисним і для широкого загалу читачів, які цікавляться питаннями права і прагнуть пізнати особливості правового регулювання тих чи інших конкретних ситуацій.

Навчальний посібник містить 15 тем. Авторами окремих тем та параграфів є: канд. політ. наук, доцент Н.М. Хома і канд. юрид. наук, доцент М.С. Кельман (тема 1); канд. юрид. наук, доцент В.І. Чушенко і канд. юрид. наук, доцент І.Я. Заяць (тема 2.1, 2.2.3, 2.3.2, 2.4.1, 2.4.2); докт. соціологічних наук, проф. В.М. Піча (керів. автор. кол. і відпов. за випуск, теми 2.2.1, 2.2.2, 2.3.1, 2.4.3, 2.5, 2.6, 2.7, 9.5- 9.6, 15); канд. юрид. наук, доцент Г.Й. Ткач і канд. юрид. наук, доцент А.М. Школик (тема 3); ст. вик. В.Я. Косаняк і А.А. Краснощоких (тема 4); А.А. Краснощоких (тема 5, 10, 14); канд. юрид. наук, доцент Й.І. Богдан (тема 6); докт. юрид. наук, проф. З.В. Ромовська і канд. юрид. наук, доцент С.М. Лепех (тема 7); докт. юрид. наук, проф. П.Д. Пилипенко (заг. ред., тема 8.1, 8.2, 8.3, 8.5); канд. юрид. наук, доцент В.Я. Бурак (тема 8.4, 8.6); канд. юрид. наук, доцент С.М. Сивак (тема 8.5 – у співавторстві); канд. юрид. наук, доцент С.М. Сипчук (тема 9.1 – 9.4); канд. юрид. наук, доцент В.І. Федорович (тема 11); канд. юрид. наук, доцент З.Я. Козак (тема 12); докт. юрид. наук, проф. В.К. Грищук (тема 13.1 – 13.11); О.К. Марін (тема 13.12); канд. юрид. наук, доцент М.С. Долінська (тема 15.2.4 – у співавторстві).

Видавництво

Тема 1

Основи теорії держави і права

☐ ***План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:***

1.1. Виникнення держави і права.
1.1.1. Організація життя людей у бездержавному суспільстві.
1.1.2. Причини виникнення держави і юридичного права.
1.1.3. Теорії походження держави.
1.1.4. Особливості формування політичної організації суспільства у різних народів.
1.1.5. Роль держави та права в організації суспільного життя людей.
1.2. Загальне вчення про державу.
1.2.1. Поняття й ознаки держави.
1.2.2. Форма держави.
1.2.3. Функції держави.
1.2.4. Механізм та апарат держави.
1.2.5. Поняття та ознаки громадянського суспільства, правової та соціальної демократичної держави.
1.3. Загальне вчення про право.
1.3.1. Поняття та ознаки права.
1.3.2. Спільні та відмінні риси права та інших соціальних норм.
1.3.3. Джерела права.
1.3.4. Норми права, їх види та структура.
1.3.5. Поняття та елементи системи права і системи законодавства.
1.3.6. Поняття правотворчості: види, суб'єкти, етапи.
1.3.7. Поняття та структура правовідносин.
1.3.8. Поняття, причини, види, склад правопорушення та його ознаки.
1.3.9. Поняття, види, функції та цілі юридичної відповідальності.
1.3.10. Законність та умови її забезпечення.
1.3.11. Основні галузі та характерні риси права України.

1.1. Виникнення держави і права

1.1.1. Організація життя людей у бездержавному суспільстві

Людина почала відокремлюватися від тваринного світу, за науковими даними, близько 3 млн. років до Р.Х. Протягом тривалого часу (епоха первісного ладу) люди жили у бездержавному суспільстві, не маючи уявлення про право у сучасному його розумінні. Уже тоді люди прагнули до колективних форм життя, що проявлялося у спільному здобуванні їжі, виробництві примітивної зброї, полюванні, виготовленні одягу зі шкіри тварин. Тогочасною формою об'єднання людей були невеликі групи – *первісні стада.*

Первісне суспільство проходить у своєму розвитку три етапи:
⇨ *ранній етап – праобщина (стадія становлення);*
⇨ *середній етап – родова община (стадія зрілості);*
⇨ *пізній етап – протоселянська община (стадія розкладання).*

У процесі співжиття люди поступово навчилися виготовляти досконаліші знаряддя праці, обробляти землю, одомашнювати тварин, будувати житло. Первісне стадо замінила досконаліша форма об'єднання людей – *первісна родова община – рід*, під яким розуміють спільноту людей, котра походить від одного пращура, веде спільне господарство. Рід був власником засобів виробництва, об'єднував членів роду для колективної праці, виробляв матеріальні блага. Спільна праця породжувала спільну власність. У спільній власності первісної общини були певна територія, знаряддя праці, житло, а вироблені продукти розподілялися порівну між її членами. Відсутність додаткового продукту унеможливлювала використання чужої праці. Рівність соціального становища обумовлювала єдність інтересів і згуртованість членів роду.

Перехід від колективного до парного шлюбу, заборона шлюбів між членами роду призвели до активного спілкування між окремими родами, через що вони поступово об'єднувалися у ✸*фратрії*, ✸*племена*, ✸*союзи племен*. Такі нові форми колективного співжиття людей базувалися на основі ⇨*мовної*, ⇨*економічної*, ⇨*територіальної*, ⇨*шлюбної спільності.*

Праця людей у первісному ладі базувалася на примітивних засобах виробництва, давала мізерні результати, не задовольняла усіх потреб членів роду. Уся виробнича діяльність людей фактично зводилася до облаштування примітивної оселі, здобування їжі, вироблення одягу. На етапі первісного ладу роди і племена не мали добросусідських відносин між собою, що спричиняло збройні сутички, люди ставилися один до одного жорстоко. Людина у первісному ладі була майже беззахисною перед безжальною стихією, руйнівними явищами природи, а тому тривалість життя не була великою.

Первісному суспільству були притаманні також владні інститути, органи управління. Влада – це здатність і можливість впливати на поведінку, діяльність людей за допомогою фізичних засобів – волі, авторитету, насильства тощо.

Соціальна влада при первісно-общинному ладі існувала у формі потестарної влади (лат. potestus – влада, могутність) і не знала майнових, кастових, станових, класових відмінностей і державно- політичних форм. Її джерелом і носієм була вся община, а способом реалізації – первісне самоврядування. Потестарна влада не мала спеціальних примусових установ, але здатна була до ефективного примушування за порушення існуючого порядку і правил поведінки. Рід забезпечував захист своїх членів від зовнішніх ворогів за допомогою воєнної сили і звичаю кровної помсти. Крім воєнної, потестарна влада первісного суспільства виконувала функцію перерозподілу суспільного продукту, організуючу функцію (поступове запровадження ієрархічної системи управління), контрольну (контроль за ресурсами, обліком, торгівлею) тощо.

Увага!

Організація системи "*керівник – підвладний (керований)*" у додержавному суспільстві була зумовлена, насамперед, колективною власністю на засоби виробництва. У родовій общині управління здійснювали усі дорослі незалежно від статі на зборах членів роду (племені). Саме на таких зборах і обиралися керманичі (вожді, старійшини тощо).

Для регулювання різноманітних відносин між людьми ще у первісному суспільстві виникли суспільні норми. Вони були покликані забезпечувати порядок і стабільність. Були встановлені соціально бажані та небажані моделі поведінки, визначено умови, за яких ці моделі забороняються чи дозволяються, визначено суб'єкти, на які поширювалися конкретні правила, встановлені соціальними нормами.

Соціальними нормами у первісному суспільстві виступали ⇨*мораль*, ⇨*звичаї*, ⇨*традиції*, ⇨*сакральні (релігійні) норми*, ⇨*табу (заборони)*. Люди дотримувалися цих норм без спеціального примусу, як це є у державі, а виконували їх, маючи страх перед надприродними силами та богами.

Через простоту економічної, соціальної організації первісного суспільства публічна влада ще не потребувала особливого апарату управління та примусу, відокремлених від суспільства.

1.1.2. Причини виникнення держави і юридичного права

Поступово первісні люди почали переходити від привласнювального господарства (мисливство, збиральництво, рибальство) до виробництва. Виокремилися скотарство, обробіток землі, вирощування злаків, ремесло, торгівля.

Три великі поділи праці

- *відокремлення скотарства від землеробства*
- *відокремлення ремесла від землеробства*
- *відокремлення торгівлі від виробництва*

Причини виникнення держави і права:

- *три великі поділи праці;*
- *поява надлишкового продукту, приватної власності на засоби виробництва і, як наслідок, майнової нерівності;*
- *утворення суспільних економічних класів із протилежними інтересами, конфлікти між ними;*
- *неспроможність суспільної влади первісного суспільства управляти ним за наявності класових суперечностей.*

Прихильники теорії американського етнографа *Л. Моргана* вважають, що державно-правові інститути з'явилися в результаті розпаду первісного ладу ще до утворення класів. Марксисти вважали, що держава і право виникли як результат поділу суспільства на класи.

Можна визнати, що до розпаду первісного ладу і, відповідно, до утворення держави призвели ⇨*розвиток засобів виробництва* і ⇨*зміна соціальної структури суспільства.*

Право, як і держава, виникло з огляду на необхідність управляти суспільними процесами, вчасно корегувати їх.

У суспільства з'явилася потреба в такому регулюванні, яке:

⇨*по-перше*, було б динамічнішим, ніж традиції і звичаї, що давало б змогу оперативніше реагувати на зміни, котрі відбуваються в суспільстві;

⇨*по-друге*, було б менш догматичним, ніж релігійні норми;

⇨*по-третє*, мало б під собою раціональне і логічне обґрунтування, що давало б змогу переконати в правильності запропонованої поведінки окремого індивіда.

Отже, таке пояснення появи права свідчить як про становлення людської особистості, так і про розвиток суспільства. Та оскільки уявлення про "правильне" в різних людей (їх груп) різне, до того ж воно залежить від їх становища в соціальній структурі суспільства, не виключена можливість конфліктів навколо понять справедливого і правильного. Щоб не допустити цього, суспільство почало виробляти те, що прийнято називати "*право*", як приписи, забезпечені силою примусу.

✸***Юридичне право*** *– це задекларовані державою правила поведінки суб'єктів. Воно встановлюється чи санкціонується лише державою, тобто може виникнути лише за наявності держави.*

Причини виникнення права:

- *переростання первісних звичаїв, традицій в юридичні норми;*
- *правотворча діяльність компетентних державних органів чи посадових осіб;*
- *перетворення рішень судових органів щодо конкретних справ на загальну норму, що є обов'язковою для вирішення аналогічних справ (т.зв. прецедент).*

Через право держава прагне впроваджувати в життя свою волю. Право, у свою чергу, встановлює межі державного втручання у життя громадян.

Юридичне право сформувалося разом зі створенням держави, воно слугувало інструментом регулювання загальносоціальних процесів і водночас захищало інтереси насамперед економічно й політично панівних класів. Щоб право діяло, його треба захищати, бо окрім тих, хто вважав ту або іншу модель поведінки правильною, були також люди, які вважали її неправильною і не хотіли

додержуватися приписів права. Отже, водночас із виникненням права формувався механізм, що забезпечував виконання правових норм.

1.1.3. Теорії походження держави

Важливе значення у теоретичному і практичному аспектах має вивчення походження держави. Були створені десятки найрізноманітніших теорій, висловлені тисячі різноманітних припущень. Зупинимося на основних теоріях походження держави.

Теологічна (божественна) теорія виникла ще у державах Стародавнього Сходу, а саме: у Єгипті та Вавилоні жерці обґрунтовували ідею божественної природи держави, влади. У подальші етапи розвитку людської спільноти духовенство популяризувало цю теорію. Наприклад, на рубежі XII-XIII ст. у Західній Європі розвинулася теорія *"двох мечів"*, яка виходила з того, що засновники християнської церкви мали два мечі: один – схований у піхви, – залишили при собі (не гоже церкві самій оголювати меч), а інший вручили правителям, щоб вони могли вершити земні справи. Основний зміст цієї теорії у тому, щоб утвердити пріоритет духовної організації (церкви) над світською (державою) і довести, що нема держави і влади "не від Бога". Широковідомим є вчення *Томи Аквінського*, який стверджував, що процес виникнення і розвитку держави аналогічний до процесу створення світу Богом.

Зауважимо, що релігійні вчення про походження держави і права зберігаються й до сьогодні.

Патріархальна теорія виходить із того, що держава утворилася зі сім'ї, стала результатом її розростання. За *Аристотелем*, держава є не лише продуктом природного розвитку, а й вищою формою людського спілкування. Вона охоплює собою усі інші форми спілкування (сім'ю, поселення). У державі знаходить своє завершення політична природа людини. Державна влада, на думку прихильників цієї теорії, є продовженням батьківської влади; влада державця – це патріархальна влада глави сім'ї. Ця теорія в епоху Середньовіччя обґрунтовувала абсолютизм монархів.

Договірна теорія пояснює походження держави суспільним договором – результатом розумної волі народу, на підставі якого відбулося добровільне об'єднання людей для кращого забезпечення свободи та взаємних інтересів. Основою цієї теорії є положення про те, що державі передував природний стан. Умови життя людей і характер людських взаємин в природному стані змальовувалися по-різному: *Т.Гоббс* бачив природний стан у царстві особистої свободи, яке призводить до *"війни всіх проти всіх"*; *Ж.-Ж.Руссо* вважав, що це є мирне, ідилічне царство свободи; *Дж.Локк* писав, що природний стан людини – у її необмеженій свободі.

Прихильники природного права розглядають державу як результат юридичного акта – суспільного договору, який породжений розумною волею народу.

> *Люди швидко здогадалися, що якщо вони будуть продовжувати користуватися своєю свободою, своєю незалежністю та нестримно віддаватися своїм пристрастям, то стан кожної окремої людини стане більш нещасним, ніж вона жила б самостійно; вони усвідомили, що кожній людині потрібно поступитися часткою своєї природної незалежності та підкоритися волі, яка являла б собою волю усієї спільноти і була б, так би мовити, спільним центром і пунктом єднання усіх їх воль і усіх їх сил. Таке є походження правителів.*
>
> Д.Дідро

Теорія насильства належить до відносно нових теорій держави та права. Її представники (*Л.Гумплович, К.Каутський, Е.Дюрінг*) вважали, що держава виникає в результаті насильства, завоювання. Виникнення приватної власності, класів, держави, на думку представників цієї теорії, було результатом внутрішнього і зовнішнього насильства, тобто здійснилося шляхом прямої політичної дії.

За Л.Гумпловичем, держава утворилася у результаті підкорення слабкого племені сильнішим. Як наслідок – виникає рабство: плем'я-переможець стає рабовласником. Рабство, у свою чергу, призводить до появи приватної власності та класів. Із приватною власністю пов'язаний й перехід від кочового до осілого способу життя.

Отже, не суспільний договір, не воля Бога, не раціоналізм людей, а лише груба сила, боротьба, підкорення одних племен іншими є основною причиною утворення держави.

Психологічна теорія виникла в середині XIX ст.; вона представлена, насамперед, *Л.Петражицьким*. Ця теорія визначає державу і суспільство як суму психічних взаємодій людей та їх різноманітних об'єднань. Суть цієї теорії полягає в утвердженні психологічної потреби людини жити в рамках організованої спільноти, у почутті необхідності колективної взаємодії.

Ця теорія намагається пояснити виникнення державно-правових явищ особливими психологічними переживаннями та потребами людей, таких як: потреба керувати в одних і потреба коритися в інших, усвідомлення необхідності послуху, покори певним особам у суспільстві, потреба виконувати їх накази. Психологічна теорія держави та права розглядає народ як пасивну, інертну масу, яка шукає підкорення.

Расова теорія бере свій початок ще у рабовласницьку епоху, коли з метою виправдання існуючого ладу розвивалися ідеї природного поділу населення на дві категорії людей – рабовласників і рабів. Найбільшого розповсюдження расова теорія набула наприкінці XIX – у першій половині XX ст.; вона лягла в основу фашистської політики та ідеології. Зміст расової теорії складали тези про:

- *фізичну і психологічну неповноцінність людських рас;*
- *вирішальний вплив расових відмінностей на історію, культуру;*
- *поділ людей на вищу та нижчу раси, де перша є будівничим цивілізації, покликана панувати у суспільстві та державі, а друга – повинна лише сліпо, безвідмовно коритися.*

Органічна теорія. Уявлення про державу як своєрідну подобу людському організму були сформульовані ще у Стародавній Греції. Наприклад, *Платон* порівнював функції держави зі сторонами людської душі; *Аристотель* вважав, що держава багато у чому нагадує живий людський організм і на цій підставі заперечував можливість існування людини як істоти ізольованої.

Суть цієї теорії така: суспільство і держава представлені як організм, і тому їх сутність можна зрозуміти із будови та функцій цього організму. Органічна теорія була сформульована у XIX ст. *Г.Спенсером*. Він твердив, що держава утворюється одночасно зі своїми складовими – людьми – й існуватиме доти, доки існує людська спільнота.

Соціально-економічна (зокрема, класова) теорія виходить з того, що держава виникла насамперед з економічних причин: поділ праці, поява приватної власності, подальший розпад суспільства на класи з протилежними економічними інтересами. Як об'єктивний результат цих процесів виникає держава, яка спеціальними засобами примусу й управління стримує протистояння цих класів, забезпечуючи переважно інтереси економічно панівного класу. Держава замінила родоплемінну організацію влади, а юридичне право – звичаї. Основні положення цієї теорії представлені у працях *К.Маркса* та *Ф.Енгельса*.

1.1.4. Особливості формування політичної організації суспільства у різних народів

Держава і право у різних народів формувалися не однаково. У виникненні держави у народів Стародавнього Сходу важливу роль відіграла організація громадських робіт під час спорудження мережі іригаційних каналів. Створенню держави народів Центральної та Південної Америки (інки, майя) сприяло рільництво. У східнослов'янських племен держава виникла внаслідок переродження органів військової демократії на державні органи. Особливістю виникнення державності у слов'ян та німців є те, що вона у них виникла як ранньофеодальна, проминувши рабовласницьку епоху. Так, історія Польщі свідчить про те, що виникнення кріпацтва і феодальних стосунків відбувалося тут суто економічним шляхом, без проміжних ланок. Аналогічні процеси мали місце в Київській Русі. Головною формою державного впорядкування у східнослов'янських племен були князівства. Спочатку – племінні угрупування, на чолі яких стояли військові вожді –князі, котрі об'єднувалися у військові союзи, пізніше поряд із племінними утворювалися і територіальні князівства – "*землі*". Держава і право Стародавніх Афін формувалися в результаті класових протиріч всередині родового суспільства. У Стародавньому Римі виникнення держави і права супроводжувалося постійною боротьбою між двома соціальними верствами – патриціями та плебеями.

Держава як особлива організація влади відрізняється від організації влади первісного суспільства. Населення держав уже поділялося за територіальною ознакою, а в первісному суспільстві існували кровноспоріднені зв'язки. Державу характеризує така важлива ознака, як *суверенітет*; для неї характерний особливий механізм управління людьми – особлива публічна влада, відокремлена від основної маси населення. Утримання влади в державі потребує значних коштів і здійснюється за кошти, отримані в результаті фіскальної діяльності держави. Головним знаряддям у руках держави для управління людьми є нормативні акти.

У первісному суспільстві, яке характеризувалося соціальною однорідністю, норми поведінки відображали інтереси і волю всіх членів роду, племені, забезпечувалися внутрішнім переконанням людей, їх звичками. *Норми юридичного права*, на відміну від соціальних норм поведінки у первісному ладі, виражають інтереси певних класів соціально неоднорідного суспільства. Норми юридичного права вже є загальнообов'язковими, формально визначені у

нормативних актах та інших джерелах права. У нормах юридичного права чітко розмежовуються права та обов'язки, тоді як у первісному суспільстві норми поведінки були одночасно правами та обов'язками, тобто право та обов'язок не розмежовувалися.

На відміну від соціальних норм первісного суспільства, норми юридичного права були засобом, який держава використовувала для управління населенням. Вони виражають волю економічно та політично панівних верств населення, встановлюються або санкціонуються державою. На відміну від норм первісного суспільства, реалізацію норм права забезпечує держава.

Між правом як юридичним явищем і державою як організацією політичної влади існує тісний взаємозв'язок[1].

Порівняльна характеристика взаємозалежності держави та права

Залежність права від держави	*Залежність держави від права*
◆ право виникає завдяки державі, яка встановлює чи санкціонує його норми, тобто юридичне право походить від держави; ◆ право є більш-менш сталим завдяки охороні з боку держави; ◆ право впроваджується у життя завдяки державі та її органам; ◆ авторитет та престиж права залежить від держави; ◆ сутність права відображає соціальну сутність і призначення державної організації.	◆ право упорядковує державну владу; ◆ право дає дозвіл державній владі на певні дії; ◆ право організовує побудову, структуру, удосконалення й розвиток державних органів, визначає їх функціонування; ◆ право в демократичному суспільстві обмежує державну владу; ◆ право надає державним органам престижу та авторитету.

1.1.5. Роль держави та права в організації суспільного життя людей

Роль ***держави*** в організації суспільства та здійсненні політичної влади зумовлена тим, що вона є центром, базовим елементом політичної системи (тобто системи усіх організацій у соціально неоднорідному суспільстві). Тільки держава володіє суверенною владою, що є верховною, самостійною, неподільною у межах її території, виступає офіційним представником усього населення чи його більшості. Тільки держава уособлює суверенітет народу та нації, здатна реалізувати права нації на самовизначення. На державу покладена охорона прав людини і громадянина, задоволення загально-соціальних і загальнолюдських потреб. З метою ефективного управління суспільством держава видає загальнообов'язкові для усіх правила поведінки у вигляді юридичних норм, а також індивідуально-юридичні приписи, необхідні для регулювання прав і обов'язків конкретних осіб у певних життєвих ситуаціях.

За допомогою ***права*** держава здійснює необхідний нормативний вплив на суспільні відносини. Право тісно співвідноситься з *економікою*, бо, з одного боку,

[1] Концепція взаємозалежності держави та права розроблена проф. П.М. Рабіновичем.

ЧИТ. ЗАЛ-1

42 3499

насамперед виробничі відносини в економіці визначають, яким має бути право, а, з другого боку, право й саме впливає на економіку (скажімо, через визначення платників податків, встановлення розмірів податків, мінімальної заробітної плати, правил безпеки праці, тривалості робочого часу та часу відпочинку).

Право тісно співвідноситься й з *політикою*, бо те, яким воно є і буде, залежить від керівної частини суспільства, яка має державну владу й законотворчу функцію зокрема.

Резюме

① *Протягом тривалого часу люди жили у бездержавному суспільстві. У родовій общині участь в управлінні брали усі дорослі.*

② *Причини, які призвели до виникнення держави, були такі: поділи праці; поява приватної власності і майнової нерівності; утворення суспільних класів із протилежними інтересами. Причинами виникнення права є: переростання первісних звичаїв, традицій в юридичні норми; нормотворча діяльність державних органів, посадових осіб.*

③ *Основними теоріями походження держави є: теологічна, патріархальна, договірна, насильницька, психологічна, расова, органічна, соціально-економічна.*

④ *Між правом і державою існує тісна взаємозалежність. Юридичне право походить від держави, впроваджується у життя завдяки державі та її органам. У свою чергу право упорядковує державну владу, дає дозвіл державній владі на певні дії, виконання певних функцій.*

⑤ *Держава є центром, базовим елементом політичної системи; вона володіє суверенною владою, виступає офіційним представником усього населення країни чи його більшості. За допомогою права держава здійснює необхідний вплив на суспільні відносини.*

? Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Якою була організація життя людей у бездержавні часи?
2. Які Ви знаєте первісні форми організації суспільної влади?
3. На чому базувалися соціальні норми первісного суспільства?
4. Які причини обумовили виникнення держави?
5. Чим відрізняється державна влада від публічної влади у родовому суспільстві?
6. З яких причин виникає юридичне право?
7. Чим відрізняється юридичне право від обов'язкових правил поведінки у родовому суспільстві?
8. У чому проявляється зв'язок між державою і правом?
9. Яка роль належить державі та праву в організації суспільного життя людей?

1.2. Загальне вчення про державу

1.2.1. Поняття й ознаки держави

Держава, як відзначалось, є основним інститутом політичної системи суспільства. Вона концентрує у собі владні відносини, які стосуються інтересів і потреб усіх членів суспільства.

✱ ***Держава*** *– це організація політичної влади домінуючої частини населення у соціально неоднорідному суспільстві, яка забезпечує цілісність і безпеку усього суспільства та здійснює керівництво ним насамперед в інтересах цієї частини, а також – управління загальносуспільними справами.*

Держава є організацією політичної влади, що існує на певній соціальній базі, виступає як офіційний представник усього суспільства і забезпечує за допомогою спеціального апарату реалізацію своєї політики.

У різних концепціях це фундаментальне поняття має неоднаковий зміст. Наприклад, представники *юридичного позитивізму* визначали державу як ⇨*правову форму для сукупного життя народу*, як ⇨ *"юридичне уособлення нації"*. Розробник соціологічної теорії держави *Р.Ієрінг* вважав, що держава – це соціальна організація примусової влади, яка на перший план ставить суспільні інтереси у порівнянні з особистісними. *Анархісти* визначали державу як організацію, яка обмежує свободу індивіда та будується на рабстві праці. Російський економіст і філософ *П.Струве* розглядав державу як надкласову силу, яка інтегрує усі верстви та класи суспільства. *О.Гамільтон* вбачав у державі як правового гаранта власності та розвитку бізнесу, так й інтегратора усього суспільства для досягнення загальнонаціональних цілей.

Держава є досконалим союзом вільних людей, укладеним для дотримання права й загальної користі.

Г.Гроцій

Держава є "сукупною особою", за дії якої зробила себе відповідальною велика кількість людей шляхом обопільного договору на те, щоб ця "особа" могла використовувати силу і засоби цих людей так, як вважатиме за потрібне.

Т.Гоббс

Ознаки держави

⇨ ***Наявність системи суверенної політичної влади*** (*законодавчої, виконавчої, судової*). *Суверенітет держави* означає, що держава володіє найвищою та необмеженою владою над внутрішніми суб'єктами в межах своїх кордонів, а інші держави повинні визнавати це. Щоправда, поняття суверенітету держави зараз переглядається з акцентом на тому, що суверенітет країни не може бути чинником сприяння геноциду та масштабному порушенню прав людини в окремо взятій країні, а також не може вважатися недоторканним суверенітет тих країн, які підтримують тероризм, оскільки з цих територій походить глобальна загроза, яка ставить під сумнів міжнародну стабільність і безпеку людства.

⇨ ***Територія***. Держава нерозривно пов'язана з певною територією, на яку поширюється

її влада, а закони мають обов'язкову силу. Територія включає землю, надра, повітряний та водний простори, посольства, консульства держави за її кордоном та деякі інші об'єкти.

⇨ ***Монополія на легальне застосування примусу.*** Для цього держава створює спеціалізовані органи примусу, які використовуються в ситуаціях, передбачених законом. Діапазон державного примусу простягається від обмеження волі до фізичної ліквідації людини, щоправда, в Україні 1999 р. введена заборона на здійснення смертної кари, а натомість з'явився такий різновид кримінального покарання, як довічне ув'язнення.

⇨ ***Наявність державної мови***, якою визнається мова нації, котра складає більшість населення країни.

⇨ ***Апарат держави***, тобто наявність системи органів і установ, які здійснюють функції державної влади (управління, контроль, регулювання).

⇨ ***Наявність національної правової системи.*** Кожна держава функціонує в межах визначеної правової системи, яка закріплює встановлені та санкціоновані державою нормативні регулятори суспільного життя.

⇨ ***Населення.*** Держава охоплює своїм впливом усіх людей, які перебувають у межах країни.

Держава – це організація, утворена однорідною владною верствою на умовах міцної централізації на відповідній території.

В.Гумбольдт

Держава – це об'єднання багатьох людей, підпорядкованих правовим законам.

І.Кант

Держава є не чим іншим, як втіленням поняття свободи.

Г.В.Ф.Гегель

Залежно від того, з кого складалась домінуюча частина населення, інтереси якої держава задовольняла першочергово, держави поділялись на ✸*рабовласницькі*, ✸*феодальні*, ✸*буржуазні*. Чимало нинішніх держав здійснюють перехід до так званого *соціально-демократичного* типу держави.

1.2.2. Форма держави

Важливою характеристикою держави є спосіб (порядок) організації державної влади. Він відображається поняттям "**форма держави**". *Форма держави* об'єднує три компоненти: ***форму державного правління, форму державного устрою та державний режим***.

! *Отже, **форма держави** – це взяті в єдності способи організації державної влади, її устрою і методів її здійснення. Це вироблена юридичною і політичною науками категорія, що відбиває сукупність і взаємообумовленість трьох найважливіших сторін організації державної влади.*

****Державне правління*** – це спосіб організації та здійснення вищої державної влади. Традиційно виділяють такі основні форми державного правління, як *монархія* та *республіка*.

| ✸ ***Монархія*** *– це форма державного правління, при якій вища державна влада повністю або частково зосереджується в руках одноосібного глави держави і, зазвичай, передається у спадок.*

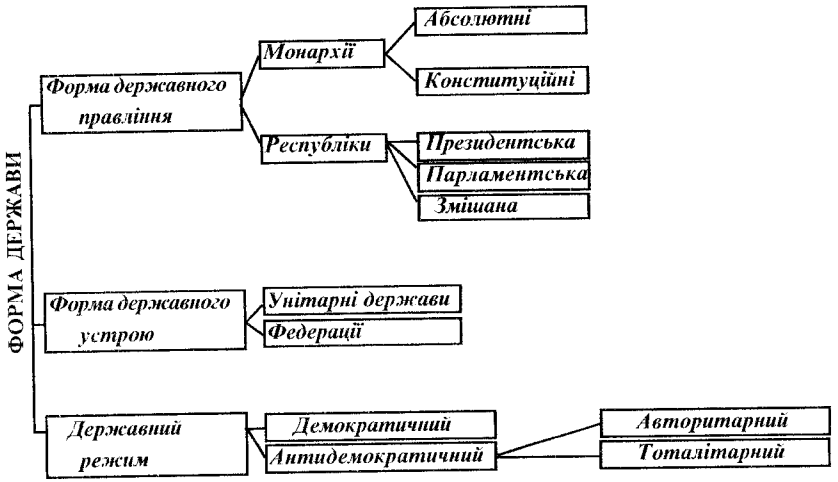

Історичними формами монархії є *абсолютна* та *конституційна* (обмежена) монархії. Абсолютна монархія характеризується повновладдям глави держави, а конституційна – обмеженням повноважень глави держави. Абсолютна більшість сучасних монархій конституційні. Різновидами конституційної монархії є *дуалістична* (монарх володіє виконавчою владою і частково – законодавчою) та *парламентська* (монарх володіє законодавчою владою і частково – виконавчою).

| ✸ ***Республіка*** *– форма державного правління, при якій вища державна влада здійснюється виборним колегіальним органом, що обирається виборцями на певний строк.*

Республіками є більшість сучасних держав. Основними різновидами республіки є *парламентська, президентська* та *змішана*.

↳ ***Парламентська республіка***. Верховенство в системі державної влади належить парламенту, який формує уряд. Парламент може висловити уряду вотум недовіри, наслідком чого є або відставка уряду, або розпуск парламенту та проведення дострокових парламентських виборів. Уряд володіє виконавчою владою, інколи – законодавчою ініціативою, а також правом клопотати перед президентом за розпуск парламенту. Функції президента в основному зводяться до представницьких.

↳ ***Президентська республіка.*** Президент обирається народом, є главою держави та очолює виконавчу владу. Посади прем'єр-міністра немає. Членів уряду призначає президент, однак у деяких державах ключових міністрів затверджує парламент. Президент не має права розпустити законодавчий орган, а депутати парламенту не можуть вплинути на дострокове переобрання президента, окрім як через механізм *імпічменту*. Разом із президентом іде у відставку весь уряд.

↳ ***Змішана республіка.*** Глава держави (президент) особисто пропонує склад уряду, який обов'язково повинен затверджуватися парламентом. Президент

обирається на всенародних виборах. Виконавчу владу очолює прем'єр-міністр.

Зазначимо, що в Україні функціонує президентсько-парламентська форма державного правління, але Президент України виступив ініціатором проведення конституційної реформи, яка передбачатиме й зміну форми правління. 8 грудня 2004 р. Верховна Рада України прийняла закон, який перетворює Україну в парламентсько-президентську республіку.

***Державний устрій** – це поділ території держави на певні складові та розподіл влади між нею та цими складовими. Історично склалися дві форми державного устрою: *унітарна держава* та *федерація*.

✱ ***Унітарна держава*** *– це держава, окремі складові якої не мають суверенітету, усіх ознак державності.*

Верховна суверенна влада в унітарній державі повністю зосереджена в центрі, а складові держави (області, воєводства, провінції) не мають ознак політико-державної самостійності. Для унітарної держави характерна наявність єдиної системи централізованої державної влади, юрисдикція якої поширюється на усю територію країни. Існує єдине громадянство, єдина судова система, єдина конституція. Деякі унітарні держави (напр., Італія, Україна) включають автономні утворення.

✱ ***Федерація*** *– це союзна держава, яка складається із державних утворень, які мають певну самостійність.*

Принцип федералізму полягає у розмежуванні сфер компетенції федеральної, центральної влади та влади суб'єктів федерації. Цей принцип передбачає договірність у прийнятті спільних рішень, рівне представництво в органах федеральної влади. Територія в політико-адміністративному відношенні не є єдиним цілим, а складається із суб'єктів федерації. Суб'єкт федерації наділяється установчою владою, має право прийняти власну конституцію, мати свою судову, правову системи. Федеральні закони мають безумовний пріоритет над законами суб'єктів федерації. У конституціях федерацій розмежовується компетенція федеральних і місцевих органів влади. У складі федерації може бути різна кількість суб'єктів: у США – 50, в Канаді – 10, у Німеччині – 16, в Австрії – 9 і т.д. До компетенції центральної влади у федерації належать питання розв'язання конфліктів між суб'єктами федерації, оборони країни, зовнішньої політики, фінансів, оподаткування, організації структур і діяльності вищих органів влади.

✱ ***Конфедерація*** *– це союз суверенних держав, який створюється для досягнення конкретної спільної мети.*

Принцип конфедералізму передбачає збереження повної юридичної та політичної самостійності держав-членів конфедерації, відсутність центральних органів влади, уніфікованого законодавства, єдиного громадянства, судової системи. Взаємини між суб'єктами конфедерації ґрунтуються лише на добровільних договірних засадах для координації дій у розв'язанні спільних конкретних проблем. Конфедерація характеризується відсутністю єдиної податкової системи; фінанси центральних органів влади складаються із внесків, а не з податкових відрахувань. Члени конфедерації передають в компетенцію союзу вирішення обмеженої кількості питань, найчастіше – у сфері оборони, зовнішньої політики, транспорту, зв'язку. Дискусійним є питання щодо існування сьогодні держав конфедеративного зразка. Наприкінці лютого 2003 р. припинила своє існування Союзна Республіка Югославія, парламент якої ухвалив рішення про утворення конфедерації – Сербія та Чорногорія.

Політичний (державний) режим – це сукупність характерних для певного типу держави політичних відносин, засобів і методів реалізації влади, наявних стосунків між державною владою та суспільством, панівних форм ідеології, соціальних і класових взаємовідносин, стану політичної культури суспільства.

Зміст державно-правового режиму визначається взаєминами між двома політичними субстанціями – *владою* і *свободою*. Саме обсяг повноважень влади, способи і методи її діяльності, ступінь свободи індивідів дозволяють належно оцінити характер існуючого у певній державі режиму.

У сучасних умовах державні режими найчастіше класифікують як *демократичні, авторитарні, тоталітарні.*

✱ ***Демократичний режим*** *– це режим, який характеризується децентралізацією, роззосередженням влади між громадянами держави з метою надання їм можливості рівномірного впливу на функціонування владних органів; це форма організації суспільно-політичного життя, заснованого на принципах рівноправності його членів, періодичної виборності органів державного управління та прийняття рішень у відповідності з волею більшості.*

✱ ***Авторитарний режим*** *– це режим, який характеризується значним зосередженням влади в руках однієї особи або обмеженої групи осіб, звуженням політичних прав та свобод громадян та їх об'єднань, суворою регламентацією їхньої активності, різким скороченням повноважень демократичних інституцій.*

✱ ***Тоталітарний режим*** *– це режим, який характеризується повним контролем держави над усіма сферами людського життя, фактичною ліквідацією прав і свобод громадян, репресіями щодо опозиції й інакодумців.*

Характерні риси основних видів режимів

Демократичний режим	*Авторитарний режим*	*Тоталітарний режим*
◆ виборність найважливіших органів влади; ◆ юридична рівність громадян; ◆ наявність політичного плюралізму; ◆ верховенство закону; ◆ розподіл влади; ◆ пріоритет прав людини над правами держави; ◆ визнання народу джерелом влади; ◆ високий ступінь реалізації прав людини.	◆ переважання методів командування, диктату в діяльності органів влади; ◆ наділення виконавчих органів широкими законодавчими повноваженнями; ◆ відчуження народу від влади; ◆ готовність влади будь-коли застосувати масові репресії; ◆ обмеження чи заборона діяльності опозиційних до режиму об'єднань громадян; ◆ обмеження громадянських, політичних та інших прав та свобод, юридичних гарантій їх забезпечення.	◆ відсутність легальної опозиції; ◆ нетерпимість до політичного інакодумства; ◆ знищення громадянського суспільства; ◆ державний монополізм в економіці; ◆ ліквідація принципу поділу влад на три гілки; ◆ жорсткий контроль політичної влади над усіма сферами життя суспільства та особи; ◆ наявність обов'язкової для усіх ідеології.

1.2.3. Функції держави

** **Функції держави** – це основні напрямки її діяльності, в яких відображаються й конкретизуються завдання і мета держави, проявляються її сутність та зміст, а також соціальне призначення в соціально неоднорідному суспільстві.*

Термін ***"функції держави"*** застосовується для позначення основних напрямків діяльності держави. Виконання державою своїх функцій має за мету гармонізувати життєдіяльність суспільства і держави. У функціях держави визначаються її сутність та реальна роль, яку держава відіграє у вирішенні основних питань суспільного розвитку. Функції мають об'єктивний характер, обумовлений потребами суспільства, вони встановлюються залежно від основних завдань держави на певному етапі розвитку. Зміст завдань держави зумовлюється різними внутрішніми та зовнішніми чинниками.

Функції держави можна поділити на *внутрішні* та *зовнішні*.

Внутрішні функції держави

- *гуманістична (забезпечення, охорона і захист основних прав людини);*
- *екологічна (охорона природного середовища);*
- *соціальна (охорона і відновлення здоров`я, соціальне забезпечення та ін.);*
- *культурно-виховна (освіта, виховання, підтримка культури, обґрунтування і пропаганда існуючого соціального устрою тощо);*
- *господарсько-стимулююча (створення умов для розвитку виробництва на основі визнання і захисту різних форм власності на засоби виробництва);*
- *господарсько-організаційна (програмування і організація виробництва на державних підприємствах, розпорядження об`єктами державної власності);*
- *науково-організаційна (організація і стимулювання наукових досліджень);*
- *створення демократичних умов, інститутів для вільного виявлення і врахування інтересів соціальних груп суспільства, зокрема для діяльності різноманітних політичних партій;*
- *рівноправність корінної та всіх інших націй, що проживають на території держави (національно-забезпечувальна функція);*
- *охорона і захист державно-конституційного ладу, законності та правопорядку (охоронна функція).*

Зовнішні функції держави

- *участь у міжнародному забезпеченні і захисті прав людини;*
- *допомога населенню інших країн (у випадку стихійного лиха, кризових ситуацій тощо);*
- *участь у захисті природного середовища (екологічна функція);*
- *участь у міжнародному культурному співробітництві;*
- *участь у створенні світової економічної системи на основі міжнародного розподілу та інтеграції виробництва і праці;*
- *участь у розв'язанні глобальних господарських та наукових проблем енергетичної, використання Світового океану, досліджень і освоєння Космосу тощо;*
- *організація, підтримання і розвиток міжнародних договірних відносин на засадах загальновизнаних принципів міжнародного права;*
- *оборона своєї країни від зовнішнього нападу, апексії;*
- *участь у забезпеченні ненасильницького миру в усіх регіонах планети;*
- *участь у боротьбі з порушеннями міжнародного правопорядку, в т. ч. із застосуванням військових засобів.*

Розглянемо детальніше найголовніші функції держави.

Економічна функція держави. Держава в особі відповідних органів влади здійснює від імені народу право власника на природні ресурси, забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності та господарювання, охороняє основне національне багатство – землю, забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності, розробляє, затверджує і здійснює загальнодержавні програми економічного розвитку держави, встановлює порядок утворення та функціонування вільних та інших спеціальних зон, що мають економічний та міграційний режим, відмінний від загального.

Одним із проявів економічної функції є гарантування особі державою певної сукупності економічних прав: права на приватну власність, права на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом; права на користування природними та іншими об'єктами суспільної власності.

Соціальна функція держави. Вона насамперед полягає у створенні гарантій реалізації соціальних прав: на працю, соціальний захист, достатній життєвий рівень, на охорону здоров'я, медичну допомогу і медичне страхування та ін.

Культурно-виховна (духовна) функція держави. Вона полягає у створенні гарантій щодо реалізації культурних прав та свобод людини і громадянина: на освіту; свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості; права на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; свободу совісті та ін.

Порівняно новим явищем у конституційному закріпленні і регулюванні функцій держави є закріплення ***екологічної*** функції. Екологічна функція держави з'являється в середині XX ст. і пов'язана із глобальними впливами людини на природу, коли виникла загроза середовищу існування людини, її життю.

1.2.4. Механізм та апарат держави

** **Механізм держави** – це система органів, організацій, інших інститутів держави, які складають її організаційну основу.*

Механізми держави складають

- *органи державної влади*
- *громадянство*
- *територіальний устрій*
- *бюджетна, грошова, банківська системи*
- *Збройні сили та інші військові формування*
- *державні символи тощо*

Пріоритетною складовою механізму держави є її політична основа, зокрема *органи державної влади.*

** **Апарат держави** – це система усіх державних органів, які здійснюють завдання та виконують певні функції держави.*

Принципи державного апарату України:

- *демократизм;*
- *національна рівноправність;*
- *законність;*
- *суверенність;*
- *поділ влади;*
- *соціальна справедливість;*
- *гуманізм і милосердя;*
- *поєднання переконання і примусу;*

- *гласність і відкритість, урахування громадської думки;*
- *пріоритетність свобод людини і громадянина;*
- *професіоналізм і компетентність;*
- *стабільність кадрів.*

Систему органів державної влади України складають:

1. ***законодавчий орган*** – *Верховна Рада України;*
2. ***глава держави*** – *Президент України;*
3. ***виконавчі органи*** – *вищі* (Кабінет Міністрів України, Рада Міністрів Автономної Республіки Крим), *центральні* (міністерства, державні комітети, інші органи центральної виконавчої влади зі спеціальним статусом), *місцеві* (обласні та районні, міст Києва і Севастополя, районів у містах Києві та Севастополі державні адміністрації, очолювані головами цих адміністрацій, відділи та управління цих адміністрацій, адміністрації державних підприємств та установ); виконкоми та голови сільських, селищних і міських (міст районного та обласного підпорядкування) рад у частині виконання державних повноважень, що були їм делеговані органами державної влади;
4. ***судові органи*** – Конституційний Суд України, суди загальної юрисдикції, які будуються на принципах територіальності та спеціалізації (ст. 124 і 125 Конституції України);
5. ***контрольно-наглядові органи*** – Генеральний прокурор та підпорядковані йому прокурори, податкові адміністрації, санітарні, пожежні, контрольно-ревізійні та інші державні інспекції.

Первинною одиницею державного апарату є *орган держави.*

✱ ***Орган держави*** – *це окремий службовець (напр., Президент України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини) чи структурно оформлений виокремлений, внутрішньо організований колектив державних службовців, наділений владними повноваженнями та відповідними матеріально-технічними засобами для виконання конкретних завдань і функцій держави.*

Класифікація органів держави

1) за місцем у системі державного апарату	→ *первинні, тобто ті, які створюються через вибори усім населенням або його частиною*
	→ *вторинні, тобто такі, що створюються первинними органами, підзвітні їм*
2) за змістом або напрямками державної діяльності	→ *органи законодавчої влади*
	→ *глава держави*
	→ *органи виконавчої влади*
	→ *органи судової влади*
	→ *контрольно-наглядові органи*
3) за способом утворення	→ *виборні*
	→ *призначувані*
4) за часом функціонування	→ *постійні*
	→ *тимчасові*
5) за складом	→ *одноособові*
	→ *колегіальні*
6) за територією, на яку поширюються їхні повноваження	→ *загальні (центральні)*
	→ *місцеві (локальні)*

1.2.5. Поняття та ознаки громадянського суспільства, правової та соціальної демократичної держави

✱ ***Громадянське суспільство*** – *це сукупність усіх громадян, їх вільних об'єднань та асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами, котрі характеризуються високим рівнем суспільної свідомості, політичної культури, які перебувають за межами регулювання державою, але охороняються та гарантуються нею.*

Громадянське суспільство розглядають як соціальне утворення, що протистоїть державі. Його можна розуміти як плюралізм і організацію інтересів незалежно від держави. Громадянське суспільство відрізняється від суспільства тим, що залучає громадян до колективних дій в суспільній сфері для вираження своїх інтересів, ідей, обміну інформацією, досягнення спільної мети, висування вимог до держави і закликів до відповідальності офіційних осіб. Воно виступає

ОСНОВНІ РИСИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

- ***Наявність демократичної правової державності***
- ***Самоврядування індивідів, добровільних організацій та асоціацій громадян***
- ***Різноманітність форм власності (приватної, колективної, кооперативної тощо), ринкова економіка***
- ***Плюралізм ідеологій і політичних поглядів, багатопартійність***
- ***Доступ усіх громадян до участі в державних і суспільних справах***
- ***Взаємна відповідальність держави та громадян за виконання демократично прийнятих законів***
- ***Наявність розвинутої соціальної структури***
- ***Розвинена громадянська політична культура і свідомість***
- ***Цінування прав громадян вище за державні закони***
- ***Багатоманіття соціальних ініціатив***
- ***Контроль суспільства за діяльністю державних органів***

посередником між приватною сферою життя людей та державою, об'єднує величезне розмаїття формальних і неформальних відносин.

Теорія громадянського суспільства грунтується на ідеї автономності та індивідуальної свободи громадян і невтручання держави в життя громадянського суспільства. Однак саме держава має виступати гарантом прав людини, створювати умови, які сприятимуть реалізації прав громадян, всебічному вияву їх ініціативи, здібностей. Державні органи реагують на запити і потреби соціальних груп, приймають нормативно-правові акти, стежать за їх виконанням, запобігають появі та розвитку політичних конфліктів.

Говорити про громадянське суспільство можна лише з появою громадянина як самостійного суб'єкта, який усвідомлює себе індивідуальним членом суспільства, наділеним певним комплексом прав і свобод, і у той же час несе відповідальність перед суспільством.

Зміст поняття "*громадянське суспільство*" передбачає сукупність неполітичних відносин у суспільстві, таких як економічні, духовно-моральні, релігійні, національні та ін. Громадянське суспільство виступає як сфера реалізації економічних, соціальних, етнонаціональних, культурних та інших *громадських інтересів*, які перебувають поза безпосередньою діяльністю держави, яка опосередковує їх взаємодію з індивідами. Демократичність політичного режиму визначається не в останню чергу тим, наскільки держава визнає автономне буття спільнот, тим, наскільки громадянське суспільство може вплинути на дії держави. Ідея громадянського суспільства дозволяє провести межу між політичним, офіційним та приватним життям громадян. Підґрунтям громадянського суспільства є ринкова економіка з властивою їй багатоманітністю форм власності, відкритою комунікацією, структурованістю суспільства; багатопартійність; недирективно сформована громадська думка, вільна особистість із розвинутим почуттям громадянськості та власної гідності.

Громадянське суспільство — це люди, які думають і діють незалежно від держави.
Дж.Сорос

Окрім демократичної форми правління однією з найсуттєвіших характеристик відкритого суспільства є свобода різних асоціацій. Таке суспільство повинне заохочувати і брати під свій захист формування вільних співтовариств, кожне з яких має свої власні уявлення й уподобання.
К.Поппер

Правовою базою для формування громадянського суспільства в Україні є положення Конституції України, хоч у її тексті цього терміна немає. У нашій державі сьогодні відбувається поступовий процес становлення громадянського суспільства, який ще дуже далекий від завершення. В Україні сформовані органи влади різного рівня, але громадянське суспільство характеризує не лише *наявність* "владної піраміди", але й *ефективність* її функціонування, чого на практиці

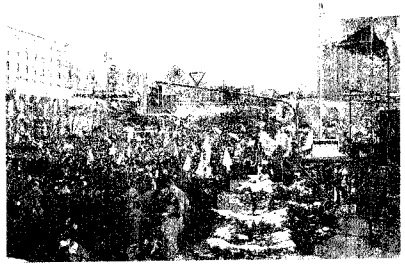

у нашій державі ще не спостерігається.

Для громадянського суспільства характерна система представництва інтересів різних груп населення у вигляді об'єднань громадян. В умовах громадянського суспільства партії виражають інтереси та формулюють політичні пріоритети певних соціальних груп, а в Україні партії ще не достатньо сприяють належному встановленню каналів зв'язку між державою та громадянами. Чимало партій – особливо під час виборчих кампаній – намагаються показати себе представниками інтересів не певних соціальних груп, а всього народу, що є популістським недалекоглядним кроком.

Нерозвиненість громадянського суспільства в Україні простежується у загрозливо низькому рівні залучення громадян до організованої громадсько-політичної діяльності і дуже низькому рівні політичної ефективності (оцінка суб'єктом своєї змоги впливати на політичні події та рішення). Для становлення громадянського суспільства в Україні необхідною є реструктуризація суспільства.

ОСНОВНІ РИСИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

- ***Конституційна юрисдикція. Конституція – основний закон, усі інші нормативно-правові акти приймаються на її основі***
- ***Верховенство права. Розвинена і діюча система права і законодавства***
- ***Реально існуючий, а не лише задекларований, єдиний для всіх, обов'язковий правопорядок у державі, що забезпечує еволюційний розвиток***
- ***Парламентаризм***
- ***Розвинена виборча система, суверенітет народу***
- ***Здатність державного механізму до впливу на суспільство зверху, одержання інформації знизу, забезпечення зв'язків по горизонталі***
- ***Наявність гарантій дотримання права і законодавства***
- ***Пріоритет прав людини над правами держави***
- ***Розвинена правова культура***
- ***Поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову***
- ***Орієнтація держави і права на людину як найвищу цінність***
- ***Тісний зв'язок національного права з міжнародним***
- ***Суттєве зростання питомої ваги законів у загальній масі нормативних актів***
- ***Утвердження принципу людського виміру права***

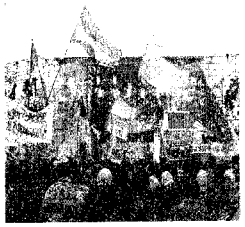

Справжнє громадянське суспільство ніколи не відбудеться, якщо не буде досягнуте верховенство права та суспільство одночасно не стане правовим – правовим громадянським суспільством.

С. Алексєєв

✱ ***Правова держава*** *– це суверенна, політико-територіальна організація публічної влади, яка базується на принципах поваги до особи й недоторканності її прав і свобод, верховенства права, дотримання закону.*

Правова держава є системою органів та інститутів, які гарантують та охороняють нормальне функціонування громадянського суспільства.

Згідно з ідеєю правової держави громадяни можуть робити все те, що не заборонене законом, держава ж може робити тільки те, що передбачено законом, правосуддя має бути незалежним та має ґрунтуватися на презумпції невинуватості. Для правової держави є характерним пріоритет прав людини над правами держави. Правову державу характеризує багатопартійність, можливість легальної діяльності як для правлячих, так і для опозиційних об'єднань громадян. Вимоги нормативно-правових актів правової держави поширюються на діяльність усіх громадських і політичних інституцій, усіх громадян, усі сфери суспільства. Будь-яка суспільно важлива інформація у правовій державі є доступною для громадян, а засоби масової комунікації – максимально незалежними.

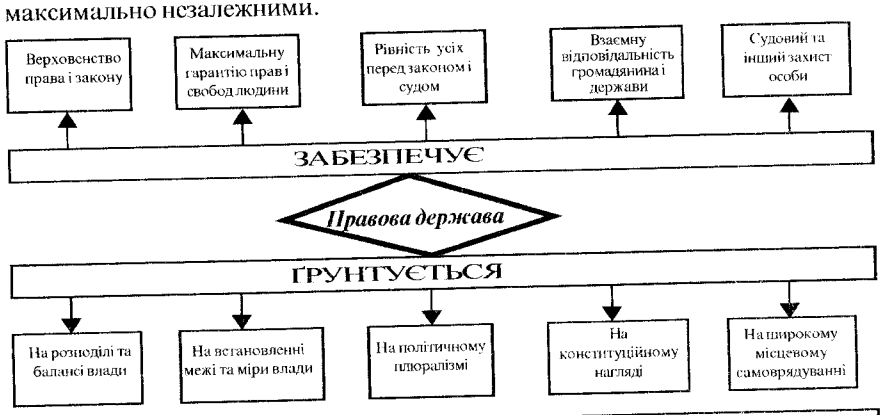

У правовій державі владі поставлено певні межі, які вона не повинна і не може переступити. Відмежування влади в правовій державі створене визнанням за особою певід'ємних, непорушних, недоторканних, невідчужуваних прав.

Б. Кістяківський

Правова держава не може не бути одночасно соціальною державою й державою соціально-демократичної орієнтації.

П. Рабінович

✱ ***Соціальна держава*** *– це держава, яка прагне до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності, співучасті в управлінні виробництвом, а в ідеалі – приблизно однакових життєвих шансів.*

Під поняттям "*соціальна держава*" часто розуміють усе, що пов'язане зі зменшенням або усуненням розбіжностей у прибутках між різними групами людей.

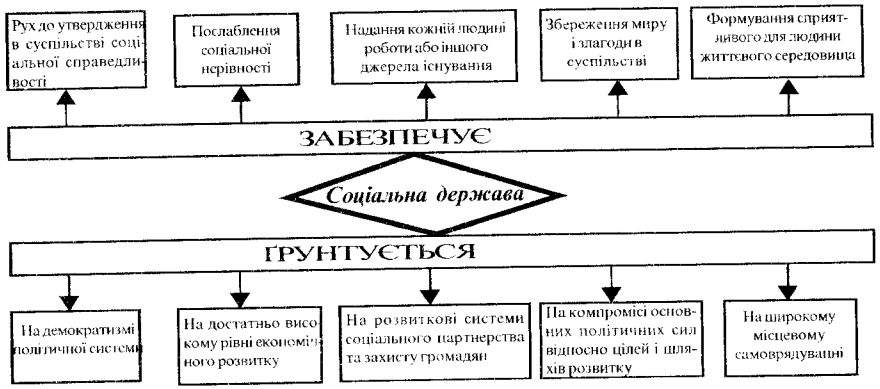

Соціальна держава передбачає

- *необхідний для людини прожитковий мінімум*
- *соціальну рівність*
- *соціальне забезпечення осіб, непрацездатних за віком чи станом здоров'я*
- *підвищення загального рівня добробуту*

Постіндустріальний розвиток багатьох країн Заходу характеризується пріоритетом соціальних функцій, підпорядкуванням виробництва інтересам людини. Це розцінюється як еволюційний, прогресуючий процес. Головним досягненням соціальної держави в країнах Заходу є формування такого типу особистості, який вирізняється економічною та політичною активністю, упевненістю у своїх силах, самоповагою, здатністю самостійно приймати рішення. Соціальна держава керується уявленнями, відповідно до яких кожна людина має можливість і зобов'язана забезпечувати себе та утримувати сім'ю. Відповідальність суспільства настає лише тоді, коли вимоги людини не задовольняються державою належним чином, і надання *соціальної допомоги* не здійснюється повною мірою.

У ст. 1 Конституції України задекларовано, що це є соціальна і правова держава. Проте більш відповідним буде уявлення про те, що сьогодні Україна рухається у напрямку побудови правової соціальної держави. Вихідною базою для такого реформаційного процесу є положення Основного Закону, в ст.3 якого проголошено: *"Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права й свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави"*. До найгостріших проблем Української держави, з якими вона стикається при набутті рис держави соціальної та правової, можна віднести високий рівень безробіття і пов'язану з ним проблему зарубіжного заробітчанства, заборгованість із виплати зарплат, недосконалість систем медичного обслуговування та пенсійного забезпечення, недостатню увагу до людей із особливими потребами, житлову проблему та ін.

У 2001 р. в Україні було офіційно визнане існування бідності, що відобразилося у затвердженій Кабінетом Міністрів України *"Стратегії подолання бідності"*. Зокрема у цьому документі бідність визначена як "неможливість унаслідок нестачі коштів підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період

часу". Головними причинами виникнення та поширення бідності є зменшення рівня зайнятості населення, зростання рівня безробіття, низький рівень оплати праці та пенсійного забезпечення, заборгованість із заробітної плати і соціальних виплат, відсутність розвинутої системи страхування життєвих ризиків та адресної соціальної допомоги. З бідністю пов'язані також такі явища, як безпритульність і жебрацтво, низька народжуваність.

Добробут держави створюють не ті кошти, які вона щорічно надає чиновникам, а ті, котрі вона щорічно залишає в кишенях громадян.

Й.Етвеш

Бідність – це найбільш поширене порушення прав людини у світі, і порушують їх перш за все торгові й фінансові інститути, які прагнуть до збільшення обертів своїх капіталів.

Н.Міддлтон

Основою прав є можливість їх використання. Бідність сама по собі є порушення багатьох прав.

М.Робінсон

Резюме

① *Держава – це організація політичної влади домінуючої частини населення у соціально неоднорідному суспільстві, яка забезпечує цілісність і безпеку всього суспільства, здійснює управління загальносуспільними справами.*

② *Важливою характеристикою держави є її форма, тобто спосіб організації державної влади. Форма держави об'єднує три компоненти: форму державного правління, форму державного устрою та державний режим.*

③ *Розрізняють внутрішні та зовнішні функції держави, які віддзеркалюють основні напрямки її діяльності, її сутність та призначення.*

④ *Механізм держави – це система усіх організацій держави, а апарат держави – це система усіх наділених владними повноваженнями органів держави (тобто частина її механізму).*

⑤ *Утворення і розвиток громадянського суспільства, правової та соціальної держави – це якісно новий етап всесвітньо-історичного розвитку людства в XXI ст.*

? Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Що таке держава?
2. Які ознаки відрізняють державу від інших організацій?
3. Чим різняться поняття "державне правління", "державний устрій", "державний режим"?
4. З чого складається механізм держави?
5. Що належить до апарату держави?
6. Які функції покликана виконувати сучасна держава?
7. Які риси характеризують громадянське суспільство?
8. Яка держава називається "правовою"?

1.3. Загальне вчення про право

3.1. Поняття та ознаки права

Право, як і держава, є результатом суспільного розвитку. Воно виникає в державно організованому суспільстві й розглядається як основний регулятор суспільних відносин. Із зародженням держави звичаї, моральні та релігійні норми поступово відходять на задній план, поступаючись правовому регулюванню суспільних відносин.

У літературі існує багато визначень права. Щоб показати їх багатоманіття, наведемо лише кілька образних тлумачень права:

- ***Право*** – це сукупність умов, за яких своволя однієї особи є сумісною зі своволею іншої особи з огляду на всезагальний закон свободи (*І.Кант*).
- ***Право*** – це все, що є істинним і справедливим (*В.Гюго*).
- ***Право*** – це вираз загальної волі всіх учасників правового спілкування (*Г.Пухта*).
- ***Право*** – математика свободи (*В.Нерсесянц*).

Jus *est ars boni et aequi. Право – це мистецтво добра і справедливості.*

Ульпіан

✸ ***Юридичне право*** *– це система загальнообов'язкових правил поведінки, встановлених або санкціонованих державою, які відображають волю домінуючої частини або усього соціально неоднорідного суспільства є спрямованими на врегулювання суспільних відносин і забезпечуються державою.*

Отже: ➢ *право – це соціальне явище, без якого є неможливим існування цивілізованого суспільства;*
➢ *право повинне відображати вимоги загальнолюдської справедливості, служити інтересам усього суспільства, а не лише його частин;*
➢ *право є мірою поведінки, яка встановлена і охороняється державою.*

"Тому, хто вивчає право, належить передусім дізнатися, звідки походить слово "право" (jus). Воно дістало свою назву від justitia (правда, справедливість), оскільки jus (право) є ars (мистецтво, знання, що практично реалізуються, вміння, наука) boni (добра) і aequi (рівності та справедливості)".

Ульпіан

Найбільш поширений погляд на право полягає у тому, що воно є нормою свободи. *"Право є свободою, саме тією свободою, яку нам полишає громадянський закон"*, – твердив *Т.Гоббс*.

Ознаки права:

- *право встановлюється або санкціонується державою;*
- *право відповідає ідеалам справедливості та свободи;*
- *право має нормативний характер;*
- *право є вираженням волі, свідомості домінуючої частини або усього народу, тобто має інтелектуально-вольовий характер;*

- *виконання права забезпечується можливістю застосування державного примусу;*
- *формальна визначеність права, тобто надання йому офіційної форми виразу через закони та інші нормативні акти;*
- *системність права.*

Право побудоване на трьох "китах". Це мораль, держава і економіка. Право виникає на ґрунті моральності як відмінний від неї метод регулювання; держава надає праву офіційності, гарантованості, сили; економіка – основний предмет регулювання, першопричина виникнення права, оскільки це сфера, де моральність виявила свою неспроможність.

Мораль, держава і економіка – зовнішні умови, які спричинили право до життя як нове соціальне явище. Специфіка права полягає у тому, що в центрі його перебуває окрема людина з її інтересами і потребами, її свободою.

✱ ***Принципи права*** – *це керівні ідеї, які характеризують зміст права, його сутність і призначення у суспільстві.*

Основні принципи права соціально-демократичної орієнтації:

- *принцип поваги до прав людини;*
- *принцип свободи;*
- *принцип гуманізму;*
- *принцип справедливості;*
- *принцип рівності;*
- *принцип законності в процесі створення та реалізації правових норм;*
- *принцип демократизму;*
- *принцип єдності юридичних прав і обов'язків;*
- *відповідність права загальнолюдським цінностям;*
- *відкритість законів;*
- *логічність і несуперечливість норм права;*
- *принцип взаємної відповідальності держави й особи* та інші принципи.

Рівність і свобода – природні та незмінні основи людського єднання і, відповідно, необхідні та основні принципи будь-якого закону і будь-якої правильної системи управління.

К.Вольней

Соціальна цінність права

- *за його допомогою забезпечується загальний стабільний порядок у суспільних відносинах*
- *правове регулювання спроможне охопити соціально корисні форми правомірної поведінки, відмежувати їх від свавілля*
- *право забезпечує можливість нормальних активних дій особи, бо не допускає незаконних втручань у сферу її правомірної діяльності*
- *право забезпечує оптимальне поєднання свободи і справедливості*

Норми права відображаються у вигляді нормативно-правових актів. Здійснення норм права забезпечується державою за допомогою засобів заохочення, примусу, переконання.

Відмінність між правом і мораллю. Право і мораль не однаково оцінюють поведінку людей. *Мораль* оцінює вчинки з позиції доброти, справедливості, а

право – з позиції законності, правомірності. Право діє вибірково і деякі сфери для нього є недоступними, напр., любов, дружба. Мораль не забезпечується державою як право. Але між правом та мораллю існує тісний взаємозв`язок.

! *Мораль не може вимагати порушення законів. Право не може закріплювати у своїх нормах аморальні вчинки. У цьому полягає взаємозв'язок права та моралі.*

Право поділяється на

суб`єктивне

➢ *це закріплені в актах держави певні можливості (свободи) людини, здійснення яких залежить від її свідомості (напр., голосувати чи ні).*

об`єктивне

➢ *це державно-обов'язкові правила поведінки, які мають загальний характер (напр., усі дієздатні громадяни України від 18 років мають право голосувати).*

Функції права – це основні напрямки його впливу на суспільні відносини. Вирізняють *регулятивну* та *охоронну* функції права. *Регулятивна* функція полягає у запровадженні певних правил поведінки, а *охоронна* – у застосуванні заходів юридичного захисту та юридичної відповідальності.

Обидві функції є проявом однієї властивості права – бути регулятором суспільних відносин, оскільки при здійсненні охоронної функції суспільні відносини теж регулюються. Здатність права бути регулятором суспільних відносин – головна його корисна властивість. Саме через наявність цієї властивості право має величезну інструментальну цінність – воно є необхідним і корисним для суспільства феноменом, важливою складовою нормативної основи його життя. Так, згідно зі ст. 3 Конституції України, що визнає людину найвищою суспільною цінністю, права і свободи людей та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Право, регулюючи суспільні відносини, сприяє правильному поєднанню інтересів особи і суспільства в цілому.

Право, яке служить критерієм справедливості, виступає як регулююча норма політичного спілкування.

Аристотель

Право та справедливість полягають у тому, щоб кожен мав і робив своє так, щоб ніхто не мав чужого і не позбавлявся свого.

Конфуцій

1.3.2. Спільні та відмінні риси права та інших соціальних норм

Для того, щоб людина могла жити у суспільстві, вона повинна додержуватися певних норм поведінки, які панують у ньому. Ці норми забезпечують найбільш доцільне і гармонійне функціонування суспільства відповідно до потреб його розвитку. Завдяки соціальним нормам упорядковується життя суспільства, забезпечується стабільність.

***Соціальна норма** - *це загальні правила поведінки, які визнані у певному суспільстві як нормальні.*

Система соціальних норм відображає досягнутий ступінь політичного і духовного розвитку людства, якість життя людей, історичні, національні особливості країни, характер державної влади. Соціальні норми виконують, поряд із регулюючими, й функції контролю, виховання, навчання.

Ознаки соціальних норм:

- *вони є загальними правилами, тобто визначають, якою повинна бути поведінка суб'єктів певної групи чи усього суспільства;*
- *соціальні норми діють безперервно в часі, наділені багаторазовою дією і звернені до невизначеного кола осіб (не мають конкретного адресата);*
- *здебільшого вони виникають внаслідок свідомо-вольової діяльності людини: або в процесі цільової діяльності, або внаслідок багаторазових повторень певного зразка поведінки;*
- *вони регламентують форми соціальної взаємодії людей, тобто спрямовані на регулювання суспільних відносин;*
- *вони виникають у процесі історичного розвитку і функціонування суспільства, відображають темпи його розвитку.*

Завдяки перерахованим ознакам соціальні норми є важливим регулятором суспільних відносин, активно впливають на поведінку людей і визначають моделі поведінки у різних життєвих ситуаціях.

***Норми моралі** – це сукупність поглядів, переконань, що склалися історично і визначають відносини людей між собою, їх ставлення до суспільства, держави. Головне у моралі – це уявлення про добро і зло. Моральними вважаються лише ті дії, які приносять добро. У соціально неоднорідному суспільстві такі норми мають, зазвичай, неодно-значний зміст.

***Звичаї** – це правила поведінки, які склалися історично і внаслідок багаторазових повторень увійшли в звичку людей.

***Релігійні норми** – правила, встановлені віросповіданнями й обов'язкові для віруючих; висвітлюються у релігійних книгах (Тора, Новий Завіт, Коран та ін.), у рішеннях духовенства та віруючих.

***Корпоративні норми** – це норми об'єднань людей, які випливають із мети, завдань цих об'єднань, закріплених у відповідних документах.

***Норми права** – це обов'язкові правила фізичної поведінки, які мають загальний характер, з метою регулювання суспільних відносин встановлюються або санкціо-нуються державою і нею забезпечуються.

Багато дослідників не обмежуються виділеними видами соціальних норм і додають, зокрема, такі: ***політичні, економічні, естетичні, організаційні, культурні, соціально-технічні*** та ін. Крім того, соціальні норми поділяють на

усні та ***письмові, свідомі*** та ***стихійні*** тощо. Така широка палітра соціальних норм свідчить, що в арсеналі соціального регулювання завжди можна знайти засіб, найвідповідніший для регулювання певних відносин.

Отже, правові норми є різновидом норм соціальних. Вони мають усі ознаки цих норм, але характеризуються особливими рисами, які не притаманні іншим засобам соціального регулювання.

1.3.3. Джерела права

Правові норми мають бути загальновідомими, а тому вони доносяться до людей у певній формі (т.зв. ***джерелах права***). Форми (джерела) права як поняття характеризують зв'язок права з державою, оскільки саме державна воля опосередковує зв'язок права з об'єктивно існуючими суспільними відносинами.

У юридичній літературі відзначається, що джерело права характе-ризується певними ***особливостями***:

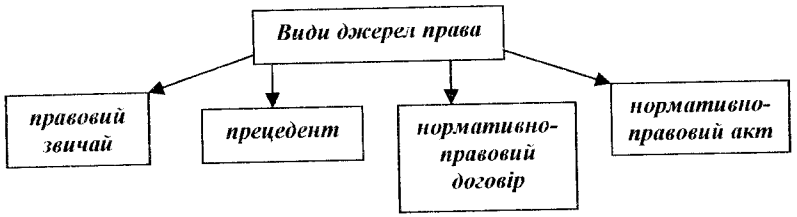

***Правовий звичай** – санкціоноване державою правило поведінки, що склалося стихійно протягом тривалого часу і стало звичкою людей. Це найдавніше джерело права. Як приклади збірок таких звичаїв можна згадати "Руську правду", "Закони XII таблиць", "Закони Ману", "Артхашастру".

***Правовий прецедент** – рішення державного органу (посадовця) з конкретної справи, якому надається загальнообов'язкове значення при розгляді усіх наступних аналогічних справ.

***Нормативно-правовий договір** – добровільно узгоджені декількома суб'єктами загальні правила поведінки, які забезпечуються державою (міжнародно-правові угоди, колективні договори).

***Нормативно-правовий акт** – письмовий документ компетентного органу держави, у якому закріплено обов'язкове правило поведінки загального характеру.

Нормативно-правовий акт є домінуючим джерелом права. Він має ряд переваг, а саме:

- *його можна оперативно видати і змінити у будь-якій частині, що дозволяє достатньо швидко реагувати на зміни у суспільстві;*
- *нормативний акт, як правило, відповідним чином систематизується, що дозволяє легко віднайти потрібний документ для застосування та реалізації;*
- *нормативний акт дозволяє точно фіксувати зміст правових норм, що не допускає їх довільного тлумачення;*
- *нормативний акт підтримується та охороняється державою.*

Види нормативно-правових актів → закони; підзаконні акти

Закон:

1) це акт законодавчого органу держави або самого народу;
2) регулює найважливіші відносини;
3) відображає волю й інтереси більшості народу;
4) має вищу юридичну силу щодо інших нормативних актів;
5) приймається в особливому порядку.

Демократичний закон є і суворим, і гнучким водночас: він дає надію, він відкритий для перегляду, хоч лише до певних меж.

Д.Ельштейн

Народ повинен захищати закон як свій оплот, як свій оберігаючий мур.

Геракліт

Та держава, в якій громадяни підпорядковуються законам, є щасливою під час миру й непохитною під час війни.

Сократ

Особливим різновидом законів є Основний Закон – ***Конституція,*** який регулює усі аспекти життєдіяльності країни. Інші ж закони регулюють конкретні проблеми, напр., Закони України "*Про відпустки*", "*Про вибори народних депутатів України*".

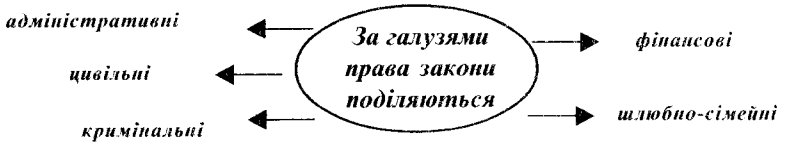

Підзаконні акти – це акти органів держави, які видаються на основі законів з метою їх виконання. Вони теж мають юридичну силу, але не таку велику, як закони.

Види підзаконних актів в Україні:

1) укази Президента України;
2) постанови Кабінету Міністрів України, Ради міністрів Автономної Республіки Крим;
3) інструкції та нормативні накази керівників міністерств та інших відомств;
4) розпорядження голів місцевих державних адміністрацій;
5) нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування та їх виконавчих органів;
6) нормативні накази й інструкції адміністрацій підприємств, установ, організацій.

1.3.4. Норми права, їх види та структура

Норма права є найменшою частинкою права, яка містить правило фізичної поведінки і встановлює покарання за його невиконання. Напр., *"умисне легке*

тілесне ушкодження карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк до двохсот годин, або виправними роботами на строк до одного року" (ч.1. ст. 125 ККУ).

✱***Норма права*** – *це обов'язкове, встановлене або санкціоноване правило поведінки, яке охороняється державою і виражає обумовлену матеріальними умовами життя суспільства волю й інтереси народу, активно впливає на суспільні відносини з метою їх упорядкування.*

Норма права має певну *структуру*. Структура норми права являє собою її внутрішню побудову, для якої характерний усталений зв'язок компонентів, які її утворюють:

****гіпотези; *диспозиції; *санкції.***

****Гіпотеза*** – частина норми, в якій зазначаються обставини, за яких ця норма буде здійснюватися. Такими обставинами можуть бути дії людей чи події.

****Диспозиція*** – частина норми, в якій зазначаються права чи обов'язки суб'єктів права.

****Санкція*** – частина норми, в якій зазначаються заходи державного примусу у разі порушення диспозиції.

Наведемо приклад визначення структури правової норми:

Ст. 148 ККУ: *"Підміна чужої дитини, вчинена з корисливих або інших особистих мотивів, карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк".* ***Диспозиція*** – "підміна чужої дитини", ***гіпотеза*** – "вчинена з корисливих або інших особистих мотивів", ***санкція*** – "карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк".

Стаття закону та ***норма права*** відрізняються. Іноді у статті нормативного акта може бути сформульовано по кілька норм або лише частину норми. Порівняйте наведені статті закону:

- *"Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава"* (ст.1 Конституції України);
- *"Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах.*

Права та свободи людини є невідчужуваними та непорушними" (ст.21 Конституції України);

- *"Кожен має право на повагу його гідності.*

Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.

Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідам" (ст.28 Конституції України).

Класифікація норм права:

- ***за предметом і методом правового регулювання*** – *конституційні, цивільні, трудові; адміністративні та ін.*
- ***за часом дії*** – *постійні, тимчасові;*
- ***за територією дії*** – *загальнодержавні, місцеві (локальні);*
- ***за дією на коло осіб*** – *загальні* (поширюються на усіх суб'єктів), *спеціальні* (поширюються на частину суб'єктів).

1.3.5. Поняття та елементи системи права і системи законодавства

Право – це не механічна, хаотична сукупність правових норм, а внутрішньо узгоджена їх система. Під *системою* розуміють складно-організоване ціле, яке включає окремі елементи, об'єднані різноманітними зв'язками та взаємовідносинами. *Елемент* – це складова частинка складного цілого. Будь-яка система, у т.ч. й правова, передбачає внутрішню будову, структуру, зв'язки між її елементами.

✱ ***Система права*** – *це внутрішня організація чинних правових норм конкретної держави, яка передбачає наявність та певне взаєморозташування складових частин права, тобто поділ його на галузі, інститути та норми.*

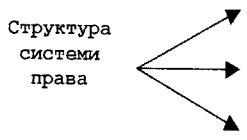

Первинним елементом системи права є ***норма права***, про яку ми вже згадували вище. Усі норми права об'єднуються у відповідну *галузь права*.

✱ ***Галузь права*** – *це сукупність юридичних норм, які регулюють певну сферу однорідних відносин.*

Наприклад, галузь цивільного права регулює певні майнові та особисті відносини, галузь адміністративного права – відносини, які виникають у сфері державного управління і т.д.

✱ ***Інститут права*** – *це система юридичних норм, що регулюють певне коло однорідних відносин.*

Види інститутів права:

Галузеві, тобто ті, які стосуються лише однієї галузі права (напр., інститут спадкоємства)

Міжгалузеві – ті, які стосуються кількох галузей права (напр., інститут власності)

Система права пов'язана зі ***системою законодавства***. Остання включає певним чином впорядковані закони та підзаконні нормативні акти.

✱ ***Система законодавства*** – *це усі упорядковані нормативно-правові акти держави; це сукупність законів і підзаконних нормативних актів, які виражають зміст правових норм, принципів, декларацій і спрямовані на регулювання суспільних відносин.*

Якщо система права складається у суспільстві історично, то система законодавства створюється раціонально в процесі упорядкування нормативних актів, створення кодексів, збірників законів.

✱ ***Систематизація нормативно-правових актів*** – *це діяльність із упорядкування та удосконалення нормативних актів, приведення їх до певної внутрішньої узгодженості шляхом створення збірників єдиних нормативних актів.*

Способи систематизації законодавства:

Кодифікація – це об'єднання норм права в єдиному акті за певною галуззю чи інститутом (кримінальний, цивільний, митний, сімейний та ін. кодекси). Кодифікація здійснюється лише державою.

Інкорпорація – це об'єднання нормативних актів за хронологією чи за іншими критеріями; вона може здійснюватися як Верховною Радою України, так і видавництвами, громадянами, науковими закладами.

Види кодифікацій

- *кодекс*
- *статут*
- *положення*
- *закон*

Види інкорпорацій

- *офіційна*
- *неофіційна*
- *загальна*
- *галузева*
- *міжгалузева*
- *спеціальна*
- *предметна*
- *хронологічна*

1.3.6. Поняття правотворчості: види, суб'єкти, етапи

Правові норми виробляються в процесі цілеспрямованої діяльності державних органів влади. Процес вироблення правових норм називається *правотворчістю*. Правотворчість – це один із важливих напрямків діяльності держави. Це специфічна діяльність, пов'язана зі створенням чи зміною існуючих у державі правових норм.

Правотворчість є надзвичайно відповідальним видом соціальної діяльності, оскільки людська спільнота завжди потерпала від неточних, недосконалих рішень. Ось чому постійним завданням законотворця є підвищення якості правових рішень, мінімізація кількості неефективних нормативних актів. Будь-яка помилка законодавця спричиняє невиправдані матеріальні затрати, порушення інтересів громадян.

✱ ***Правотворчість*** – *це діяльність уповноважених державою органів, громадських об'єднань, трудових колективів, усього народу щодо встановлення, зміни, скасування юридичних норм.*

Здійснення правотворчості народом проявляється у його участі у референдумі.

Правові норми встановлюються або санкціонуються державою. Яка ж відмінність між встановленням і санкціонуванням правової норми? Коли мова йде про ***встановлення*** *правової норми, мається на увазі поява нових правил поведінки, досі невідомих,* ***санкціонуються*** *ж державою ті соціальні норми, які діяли раніше, але лише зараз держава надала їм формальної обов'язковості.*

Зміст і ***значення*** правотворчості полягає в обранні такого варіанта регулювання, юридичної регламентації, який би сповна відповідав інтересам народу та законодавця, сприяв прогресу суспільства. При цьому слід враховувати закономірності розвитку суспільства, вибір оптимальної правової форми державного рішення (закон, указ тощо). Держава здійснює свою законотворчу функцію на основі вивчення потреб суспільства, і мистецтво законодавця полягає у тому, щоб вчасно й адекватно правовими засобами відреагувати на запити часу, зняти суспільну напругу.

✸ ***Законодавчий процес*** – *це встановлений порядок проходження проектів законів й інших нормативних актів до моменту набрання ними чинності.*

Основні етапи законодавчого процесу

- *законодавча ініціатива*
- *розгляд законопроектів*
- *прийняття та схвалення законопроекту*
- *офіційне оприлюднення*

В Україні ***суб'єктами права законодавчої ініціативи*** є: Президент України, народні депутати України, Кабінет Міністрів України, Національний банк України. Розгляд законопроектів Верховною Радою України здійснюється у трьох читаннях. Прийнятий Верховною Радою України закон підписує Голова Верховної Ради України і невідкладно направляє його Президентові України, який протягом 15 днів повинен ознайомитися з ним і прийняти одне з двох рішень:

- *схвалити та підписати закон;*
- *накласти на закон вето, тобто відхилити його і з вмотивованими пропозиціями повернути до Верховної Ради України для повторного розгляду.*

У разі підписання закону він має бути офіційно оприлюднений. Закон набуває чинності через 10 днів після офіційного оприлюднення, якщо інший термін не встановлений самим законом, але не раніше дня його опублікування (ч. 5 ст. 94 Конституції України).

Принципи правотворчості:

- принцип законності;
- принцип демократизму;
- принцип гуманізму;
- принцип планування;
- принцип науковості;
- принцип професіоналізму;
- принцип оперативності;
- принцип зв`язку з практикою та ін.

Мудрий законотворець починає не з видання закону, а з вивчення його придатності для суспільства.

Ж.-Ж. Руссо

Правотворчість – це процес, яким суспільство, народ, держава творить форми державної і суспільної організації, комбінує і пристосовує до потреб нового життя, приватного і суспільного, елементи звичаєвого права, традиції, старе право, впливи найновіших правових систем.

М.Грушевський

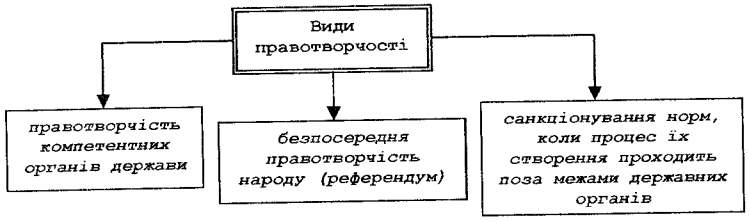

Головним і найрозповсюдженішим видом правотворчості є створення законів парламентом.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України.
Конституція України, ст.75.

Можна виділити й інші види правотворчості, наприклад:

за способом формування норм права
- *створення нових правових норм*
- *санкціонування (надання юридичних властивостей уже існуючим соціальним нормам)*

за юридичною силою актів
- *законодавча діяльність*
- *діяльність щодо створення підзаконних актів*

Законодавча діяльність за своєю природою, вдумливою та довготривалою роботою ототожнюється зі старістю, про яку поет сказав, що вона "ходить обережно і підозріло зиркає".

А. Коні

1.3.7. Поняття та структура правовідносин

Поняття правовідносин неможливо зрозуміти без з`ясування суті суспільних відносин.

✸ ***Суспільні відносини*** – *це зв'язки між людьми, які виникають у процесі їх спільної діяльності.*

Суспільні відносини надзвичайно різноманітні. Їх можна класифікувати в залежності від сфери діяльності: ***політичні, моральні, економічні, релігійні, правові***. Суспільні відносини, як бачимо, являють собою складне, багатогранне явище; одні з них охоплюються правовим регулюванням, інші – ні. Отже, не усі суспільні відносини і не в повному обсязі можуть набувати юридичної форми. *Правовідносини* відображають той аспект конкретних життєвих відносин між людьми, який *визначається нормами права.*

✸ ***Правовідносини*** – *це відносини, які виникають на основі відповідних норм права і знаходять вираження у взаємних правах та обов'язках їх учасників.*

Ознаки правовідносин

1. учасники правовідносин завжди наділені суб`єктивними юридичними правами і юридичними обов`язками;
2. здійснення суб`єктивних прав і виконання обов'язків учасниками правовідносин забезпечується можливістю застосування державного примусу;
3. правові відносини виступають у вигляді конкретного суспільного зв`язку.

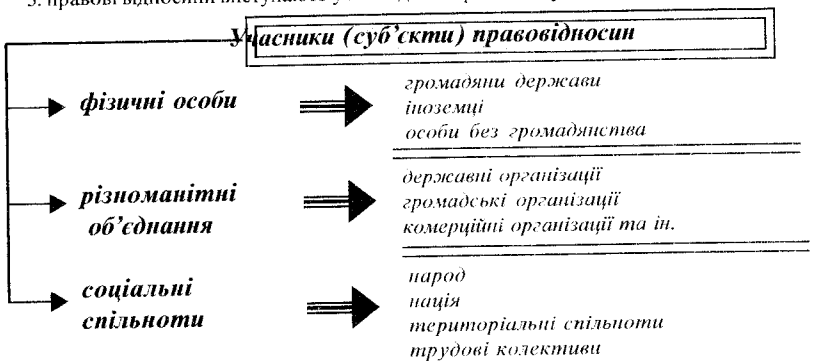

✱ ***Суб`єктивне право*** – *це гарантована правом і законом міра можливої або дозволеної поведінки особи, яка належить суб`єкту незалежно від того, перебуває він у правових відносинах з іншими суб`єктами чи ні.*

✱***Юридичний обов'язок*** – *це міра необхідної поведінки особи, яку вона зобов'язана здійснити під загрозою застосування засобів державного примусу.*

Суб'єкти правовідносин мають володіти двома ознаками: ***правоздатністю*** та ***дієздатністю***.

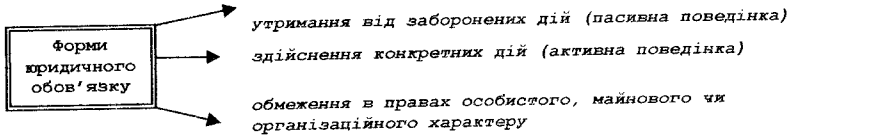

✱***Правоздатність*** – *це визнана можливість суб`єкта* ***мати*** *юридичні права та обов'язки.*

✱***Дієздатність*** – *це визнана державою можливість суб`єкта самостійно* ***здійснювати*** *свої юридичні права та обов'язки.*

Дієздатність залежить від віку та психологічного стану особи, у той час як правоздатність не залежить від вказаних обставин. **Дієздатними** у повному обсязі визначаються особи з 18 років і ті, що вступили до 18 років у шлюб. Це означає, що такі особи можуть самостійно реалізувати усі свої права і обов`язки (укладати угоди, нести відповідальність за свої дії тощо). **Обмежено дієздатними** визнаються особи від 15 до 18 років або до моменту вступу у шлюб. Такі особи можуть самостійно розпоряджатися лише своїм заробітком, стипендією, результатами своєї інтелектуальної праці; усі інші угоди з приводу свого майна вони можуть укладати лише за згодою своїх батьків або осіб, що їх замінюють. **Недієздатними** визнаються особи до 15 років; вони можуть укладати лише дрібні побутові угоди, вносити вклади у кредитні установи. Усі

угоди від їх імені укладають батьки або особи, що їх замінюють. **Обмежено дієздатними** за рішенням суду вважаються особи, які зловживають спиртним, алкоголем, чим ставлять себе і свою сім`ю у тяжке матеріальне становище. **Недієздатною** за рішенням суду визнається особа, яка внаслідок душевної хвороби або недоумства не розуміє характеру або значення своїх дій або не може керувати ними.

Об'єктом правовідносин виступають матеріальні, духовні та інші соціальні блага, з приводу яких суб'єкти вступають у правовідносини.

матеріальні об`єкти ⇒ *речі, гроші, цінні папери, фізичний стан і поведінка суб'єктів*

нематеріальні об`єкти ⇒ *честь, гідність людини, духовні цінності*

Правовідносини – явище динамічне. Вони виникають, змінюються, припиняються. Динаміка правовідносин пов`язана з реальними життєвими обставинами, тобто з так званими ***юридичними фактами***.

✱***Юридичні факти*** – *це конкретні обставини, із настанням яких правові норми пов'язують настання певних юридичних наслідків, тобто виникнення, зміну або припинення правовідносин.*

Ці факти стають юридичними внаслідок визнання їх такими державою, законом. Юридичні факти багаточисельні й їх можна класифікувати за певними критеріями, наприклад *за вольовою ознакою.*

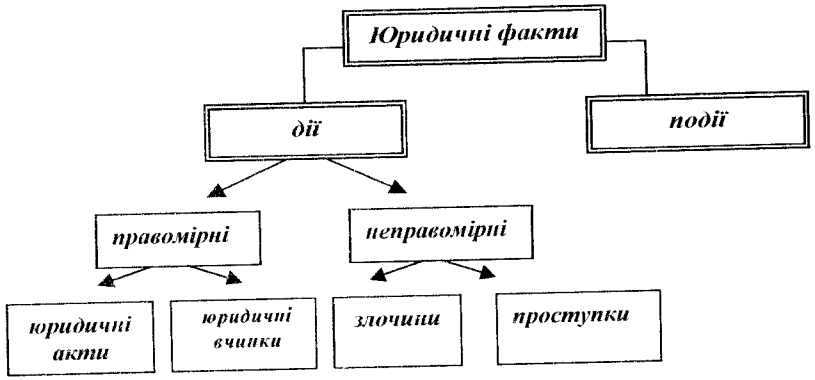

****Дії*** – це обставини, настання яких залежить від волі особи (напр., одруження, укладення угоди тощо).

****Події*** – це обставини (явища), виникнення яких не залежить від волі особи, але з настанням яких правові норми пов'язують настання певних правових наслідків (напр., смерть, хвороба тощо).

****Правомірні дії*** – це ті дії, що здійснюються на основі правових норм.

****Юридичні акти*** – це дії, що безпосередньо свідомо спрямовані на досягнення певного правового результату, тобто виникнення, зміну або припинення правовідносин (напр., укладення шлюбного контракту).

Юридичні вчинки – це дії, які безпосередньо не спрямовані на досягнення правового результату, але викликають його незалежно від усвідомлення чи неусвідомлення суб'єктом, який їх вчинив, їх можливого правового наслідку (напр., знахідка).

Неправомірні дії – це дії, які чиняться всупереч правовим нормам; залежно від їх суспільної небезпеки вони поділяються на *злочини* та *проступки*.

Злочин – це суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), заборонене кримінальним законом.

Проступки – це порівняно зі злочинами менш суспільно небезпечні, але шкідливі діяння.

1.3.8. Поняття, причини, види, склад правопорушення та його ознаки

✸ ***Правопорушення*** – *це суспільно небезпечне, винне діяння деліктоздатного суб'єкта, яке суперечить вимогам правових норм.*

Quid sit jus et in quo consistit injuria, legis est definire – *Що є право і в чому полягає правопорушення – це повинен визначити закон.*

Ознаки правопорушення:

- *це діяння, яке може проявитися у формі дії або бездіяльності;*
- *це протиправний акт, тобто такий, що порушує саме правову норму, а не будь-яку іншу соціальну норму;*
- *це свідомий, вольовий акт поведінки, тобто скоєний особою, яка розуміє характер і значення свого діяння і може керувати своїми вчинками;*
- *це винне діяння, тобто скоєне умисно або з необережності;*
- *для правопорушення характерна наявність причинного зв'язку між діянням і суспільно небезпечними чи шкідливими наслідками, що наступили;*
- *правопорушення завжди завдає суспільству певної шкоди, а тому є суспільно небезпечним.*

✸ ***Склад правопорушення*** – *це сукупність закріплених у законі ознак об'єктивного та суб'єктивного характеру, при наявності яких суспільно небезпечне чи шкідливе діяння визнається правопорушенням.*

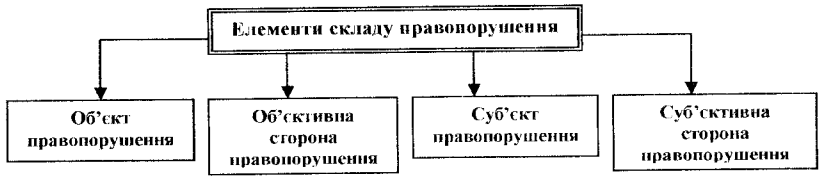

Об`єкт правопорушення – це ті соціальні цінності (матеріальні або нематеріальні), які охороняє правова норма і на які посягнув правопорушник.

***Об`єктивна сторона*** – це зовнішня сторона правопорушення, яку складають діяння (дія або бездіяльність), вчинені ним у суспільстві, небезпечні або шкідливі наслідки і причинний зв`язок між діянням та його наслідками.

Суб`єкт правопорушення – це осудна дієздатна особа або організація, яка скоїла правопорушення.

Суб`єктивна сторона – це внутрішня психічна діяльність особи, що вчинила злочин. Ознаками суб'єктивної сторони є вина (у формі умислу або необережності), мотив і мета правопорушення.

Класифікація правопорушень:

за ступенем суспільної небезпеки чи шкідливості
- *злочини (небезпечні правопорушення)*
- *проступки (шкідливі правопорушення)*

Злочин розглядається як суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

Види злочинів
- *невеликої тяжкості*
- *середньої тяжкості*
- *тяжкі*
- *особливо тяжкі*

Види проступків
- *конституційні*
- *дисциплінарні*
- *адміністративні*
- *цивільні*

Злочин є найбільш характерним, беззаперечним і для всіх обов'язковим симптомом суспільного безладдя або незадоволення.

М. Михайловський

✸ ***Проступки*** – *це усі правопорушення, не віднесені до злочинів, які є суспільно чи особистісно шкідливими, але не небезпечними.*

Конституційне правопорушення завдає шкоди конституційному ладу. ***Цивільне правопорушення*** завдає шкоди майновим і пов`язаним із ними немайновим інтересам. ***Адміністративне правопорушення*** посягає на відносини у сфері державного управління. ***Дисциплінарне правопорушення*** заподіює шкоду внутрішньому порядку на підприємствах, в організаціях, установах.

Причини правопорушень

У юридичній літературі й до сьогодні ведуться дискусії про соціальні, біологічні причини правопорушень. Поведінка людини залежить як від *соціальних*, так і від *біологічних* чинників, але пріоритет, зазвичай, віддається соціальним через те, що особа формується і діє у відповідному соціальному середовищі, її вчинки залежать не стільки від фізіологічних особливостей, скільки від міжособистісних відносин і спільноти в цілому.

Основна причина протиправної поведінки людини пов`язана з різноманітними протиріччями, які зумовлюють дестабілізацію нормального функціонування соціального середовища та людини. Загострення цих протиріч і спричиняє правопорушення.

Duae res sunt, quae homines ad maleficium impellunt. *Є дві речі, що штовхають людей на злочин, – розкіш і жадоба.*

1.3.9. Поняття, види, функції та цілі юридичної відповідальності

Одним із основних засобів забезпечення правомірної повсдінки та боротьби з правопорушеннями є ***юридична відповідальність***. Юридична відповідальність є одним із специфічних видів соціальної відповідальності, який регламентований правовими нормами. Це форма, якої набуває соціальна відповідальність особи в державноорганізованому суспільстві.

✱ ***Юридична відповідальність*** *– це засіб захисту інтересів особи; це реакція держави на вчинене правопорушення.*

Міра юридичної відповідальності визначається тільки державою.

Ознаки юридичної відповідальності:

- *її підставою є тільки правопорушення;*
- *існує зв'язок юридичної відповідальності з державним примусом;*
- *вона проявляється у застосуванні до винного певних обмежень чи позбавлень.*

Мета і функції юридичної відповідальності:

1) захист правопорядку (захисна функція);
2) виховання у громадян поваги до права (виховна функція);
3) відновлення порушених прав суб'єктів правовідносин (відновлювальна функція);
4) покарання правопорушника (функція покарання).

Отже, мета і функції юридичної відповідальності мають дуже важливе значення для кожного члена суспільства і для суспільства в цілому. Саме через це законодавство приділяє особливу увагу питанням, що регулюють підстави і порядок притягнення до юридичної відповідальності, а також порядок виконання накладених стягнень.

Не задовольняйся покаранням злочинця, а попереджуй злочини.
Періандр

Краще попередити злочини, ніж карати. У цьому головна мета будь-якого доброго законодавства.
Ч.Беккаріа

Меч правосуддя не має бути ножем.
Ж. де Местр

Види юридичної відповідальності:

➢ ***конституційна відповідальність***; настає для певних суб'єктів за порушення обов`язків, визначених у конституції. Полягає у таких *санкціях*: заборона посідати певні посади, позбавлення державних нагород, імпічмент главі держави тощо;

➢ ***цивільно-правова відповідальність***; настає за вчинення цивільного правопорушення; має, зазвичай, компенсаційний характер;

➢ ***дисциплінарна відповідальність***; вона є наслідком порушення трудової, військової, навчальної дисципліни;

➢ ***адміністративна відповідальність***; є наслідком вчинення адміністративного правопорушення;

➢ ***кримінальна відповідальність***; настає за скоєння злочину та передбачає найжорсткіші санкції, які застосовуються лише в судовому порядку;

Конституція України закріплює основи юридичної відповідальності особи. За Конституцією України:

1) ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення;
2) юридична відповідальність особи має індивідуальний характер;
3) ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення.

Юридична відповідальність має певні цілі, передбачувані результати. До них належать:

⇨ *захист прав і свобод громадян;*
⇨ *утвердження законності;*
⇨ *охорона державного ладу;*
⇨ *виховання правопорушника;*
⇨ *запобігання правопорушенням.*

1.3.10. Законність та умови її забезпечення

У юридичній науці сформована традиційна концепція законності, суть якої полягає у суворому, неухильному дотриманні та виконанні чинного законодавства усіма суб'єктами права. Вимога додержуватися визнаних державою законів сформована давно: ще римські юристи говорили про безумовну необхідність дотримуватися законів.

Legalitas regnorum fundamentum. *Законність – це фундамент держави.*

Amemus patriam, pareamus legibus! *Любімо Батьківщину, корімося її законам!*

Dura lex, sed lex. *Закон суворий, але це закон.*

✱ ***Законність*** *– це суспільно-політичний режим точного неухильного здійснення законів та інших нормативних актів усіма суб'єктами суспільних відносин у сфері правотворчості та реалізації правових норм.*

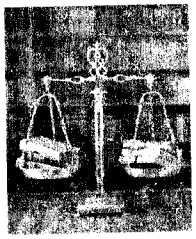

Законність має бути принципом діяльності держави і поведінки громадян. Держава, усі її органи, організації, установи пов'язані правовими нормами, діють в їх рамках. Законність виступає антиподом свавілля, беззаконня. Найяскравіше цей принцип проявляється у правовій державі.

Законність є умовою нормального функціонування суспільства і держави, забезпечення порядку, дисципліни.

✱ ***Вимоги законності*** *– це ті принципові положення правового життя, без яких реальна законність неможлива.*

Основні вимоги законності:

- ***втілення ідеї панування права у життя суспільства***; в режимі законності саме праву відводиться основна роль у регулюванні суспільних відносин
- ***верховенство закону***
- ***рівність усіх перед законом***
- ***бездоганне додержання (виконання) нормативно-правових актів усіма суб'єктами права***
- ***забезпечення належної реалізації прав і свобод;*** ця вимога звернена, насамперед, до компетентних органів держави
- ***належне та ефективне застосування права;*** ця вимога також адресується державним органам, до компетенції яких входить обов'язок забезпечити реалізацію норм права
- ***послідовна боротьба з правопорушеннями***

Гарантіями законності виступають

- ***економічні умови****: стан розвитку суспільства, організація системи господарювання, стабільна грошова система, зайнятість населення тощо*
- ***політичні умови****: сильна легітимна державна влада, яка гарантує стабільний розвиток суспільства, безпеку людей, ефективну боротьбу із антисоціальними явищами*
- ***ідеологічні умови****: рівень політичної, правової, загальної культури населення*
- ***соціальні умови****: забезпечення соціальної стабільності завдяки підняттю життєвого рівня населення, зменшенню безробіття, наданню соціальних послуг*
- ***правові умови****: законодавство повинно бути без прогалин, йти в ногу із динамічним розвитком суспільних відносин, у ньому мають бути закріплені засоби боротьби з порушеннями законності*

1.3.11. Основні галузі та характерні риси права України

Традиційно галузі права розрізняють за предметом та методом правового регулювання. У праві України визначають такі ***основні галузі***:

- ☑ конституційне;
- ☑ фінансове;
- ☑ трудове;
- ☑ аграрне;
- ☑ цивільно-процесуальне;
- ☑ кримінально-виправне;
- ☑ адміністративне;
- ☑ цивільне;
- ☑ кримінальне;
- ☑ екологічне;
- ☑ кримінально-процесуальне;
- ☑ соціального забезпечення.

➢ ***конституційне право*** – врегульовує відносини, які складаються в процесі організації та здійснення державної влади;

➢ ***адміністративне право*** – регулює відносини, які складаються у сфері управлінської діяльності державних органів, та визначає діяння, що визнаються адміністративними правопорушеннями, та стягнення, які застосовуються до осіб, які їх скоїли;

➢ ***фінансове право*** – регулює відносини, які складаються в процесі фінансової діяльності державних органів, тобто мобілізації, розподілу, перерозподілу та витрачання державних коштів їх споживачами;

➢ ***цивільне право*** – регулює майнові й особисті немайнові відносини;

➢ ***трудове право*** – врегульовує відносини, в які вступають особи з приводу праці;

➢ ***кримінальне право*** – визначає діяння, які визнаються злочинами, і міри покарання, які застосовуються до осіб, що їх скоїли;

➢ ***аграрне право*** – врегульовує відносини, які склалися в процесі використання землі;

➢ ***екологічне право*** – врегульовує відносини, які складаються в процесі природокористування;

➢ ***цивільно-процесуальне право*** – врегульовує порядок розгляду судом цивільних справ і виконання судових рішень;

➢ ***кримінально-процесуальне право*** – врегульовує відносини, які складаються в процесі провадження у кримінальних справах, тобто визначає порядок досудового слідства і судового розгляду кримінальних справ;

➢ ***кримінально-виправне право*** – врегульовує відносини, які складаються в процесі відбуття кримінальних покарань, тобто визначає порядок відбуття кримінального покарання та звільнення від нього.

Наведений перелік галузей права не є вичерпний, до нього можна додати й інші, а саме: ***сімейне, господарське, житлове, податкове*** та ін.

Сутність права України залежить головним чином від сутності Української держави. Україна належить до ***перехідних*** держав, зорієнтованих на соціальну демократію, інтеграцію у європейську спільноту.

Відповідно до перехідного типу багато дослідників відносять і право сучасної України. "Перехідність" права обумовлюється тими радикальними змінами, які відбуваються в ході державотворчих процесів, у політичній системі суспільства, правовому статусі людини та громадянина.

До тенденцій у розвитку українського права як соціального явища відносять його гуманізацію, наближення до особи, формуються нові галузі інститути права, інтенсивнішою стала законодавча діяльність, урізноманітнилися джерела права внаслідок збільшення кількості суб'єктів правотворчості. За роки незалежності України з'явилося чимало нових інститутів права, напр., інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, інститут Президента України, інститут Конституційного Суду України та ін.

Розвиток національної правової системи є складним, тривалим процесом, що вимагає належного наукового забезпечення, помірної апробації та виваженості оцінок. На жаль, сьогодні процесу формування національної правової системи властива тенденція до задоволення миттєвих потреб у правовому регулюванні тієї чи іншої сфери суспільних відносин, без урахування теоретичного підґрунтя цього багатогранного процесу. Як наслідок – правові колізії у чинному законодавстві.

На сьогодні досить актуальною є проблема ефективного використання потенціалу Конституції для державотворчого процесу, втілення її приписів у життя, визначення чинників, які негативно впливають на реалізацію правових норм.

Резюме

① *Право – різновид соціальних норм, система загальнообов`язкових правил поведінки, встановлених або санкціонованих державою.*

② *Соціальні норми відображають досягнутий ступінь політичного і духовного розвитку людства, історичні національні особливості країни, характер державної влади. А правові норми мають всі ознаки соціальних норм, але характеризуються особливими рисами, які не притаманні іншим засобам соціального регулювання.*

③ *Джерела права – це засіб вираження і закріплення норм права, що виходить від держави. Домінуючим джерелом права є нормативно-правовий акт.*

④ *Норма права – це найменша частинка права, яка містить правило фізичної поведінки і встановлює покарання за його невиконання. Вона складається із трьох елементів: "гіпотези", "диспозиції", "санкції".*

⑤ *Система права – це внутрішня організація чинних правових норм конкретної держави, яка передбачає наявність та певне взаєморозташування складових частин права, тобто поділ його на галузі, інститути та норми. Система законодавства – це всі упорядковані нормативно-правові акти держави.*

⑥ *Правотворчість – це діяльність уповноважених державою органів, громадських об'єднань, трудових колективів, усього народу щодо встановлення, зміни, скасування юридичних норм.*

⑦ *Правовідносини – це відносини, які виникають на основі відповідних норм права між учасниками, котрі пов`язані між собою правами та обов`язками.*

⑧ *Правопорушення – це суспільно небезпечне, винне діяння деліктоздатного суб`єкта, яке суперечить вимогам правових норм.*

⑨ *Законність передбачає суворе, неухильне дотримання та виховання чинного законодавства усіма суб`єктами права.*

⑩ *Одним із основних засобів забезпечення правомірної поведінки та боротьби з правопорушеннями є юридична відповідальність. Юридична відповідальність є одним із специфічних видів соціальної відповідальності, який регламентований правовими нормами. Це форма, якої набуває соціальна відповідальність особи в державно організованому суспільстві.*

? Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Що таке право?
2. У чому полягає відмінність права від моралі?
3. У чому полягає соціальна цінність права?
4. Що виступає джерелами права?
5. Яка структура норми права?
6. Що таке система права?
7. Що таке система законодавства?
8. Як можна визначити поняття: "законність", "правові відносини", "юридичний факт", "правопорушення", "юридична відповідальність"?

Тема 2

Основи конституційного права України

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

2.1. Конституційне право України: предмет, місце в системі національного права, джерела.

2.1.1. Конституційне право України як провідна галузь права України.

2.1.2. Джерела сучасного конституційного права України.

2.2. Засади конституційного ладу України.

2.2.1. Поняття конституційного ладу.

2.2.2. Основні принципи конституційного ладу України.

2.2.3. Державні символи України.

2.3. Конституційний процес в Україні. Конституція України 1996 р. та її юридичні властивості.

2.3.1. Поняття та основні віхи розвитку конституційного процесу в Україні.

2.3.2. Загальна характеристика Конституції України та її юридичні властивості.

2.4. Громадянство України.

2.4.1. Громадянство України як один із інститутів конституційного права.

2.4.2. Набуття громадянства України.

2.4.3. Припинення громадянства України.

2.5. Основні (конституційні) права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні.

2.5.1. Принципи та класифікація конституційних прав і свобод людини і громадянина.

2.5.2. Загальна характеристика основних прав, свобод і обов`язків людини і громадянина.

2.6. Державна влада в Україні.

2.6.1. Система органів державної влади в Україні.

2.6.2. Верховна Рада України.

2.6.3. Президент України: конституційний статус та повноваження.
2.6.4. Кабінет Міністрів України, центральні та місцеві органи влади.
2.7. Територіальний устрій України та місцеве самоврядування.
2.7.1. Засади та система територіального устрою України.
2.7.2. Конституційний статус Автономної Республіки Крим.
2.7.3. Місцеве самоврядування в Україні.

2.1. Конституційне право України: предмет, місце в системі національного права, джерела

2.1.1. Конституційне право України як провідна галузь права України

Кожна галузь права займає певне місце в системі національного права конкретної держави. Це місце визначається колом суспільних відносин, які регулюються даною галуззю права. Конституційне право є провідною галуззю в системі національного права України, оскільки воно врегульовує відносини, пов'язані із здійсненням народовладдя, його політико-юридичними формами і гарантіями, включаючи відносини з організації та здійснення державної влади і місцевого самоврядування, визначення правового становища людини і громадянина в державі. Тобто, нормами конституційного права врегульовується, закріплюється устрій української держави.

✱ ***Конституційне право України*** *являє собою систему правових норм, які регулюють відносини владарювання, суть яких полягає в організації державної влади та місцевого самоврядування. Ці норми визначають об'єкт конституційних (основних) прав і свобод людини та громадянина, встановлюють систему політико-правових гарантій реалізації цих прав та свобод.*

Оскільки людина визнається найвищою соціальною цінністю в державі, нормами конституційного права врегульовуються суспільні відносини, які виникають у зв'язку із закріпленням базового рівня основ правового статусу особи *(розділ II Конституції України - "Права, свободи та обов'язки людини і громадянина")*. Зміст основ правового становища особи складають ті правові інститути, які фіксують відносини, що існують між особою, з одного боку, і суспільством, державою, з другого. Конституційно-правовий зміст відносин, що виникають між особою та державою, обумовлюється інститутом громадянства або конституційно-правовим статусом особи як іноземця (у т.ч. біжинця, іммігранта) чи апатрида (особи без громадянства).

Отже, громадянство є складовою частиною основ правового становища особи в державі, воно є юридичною підставою для розповсюдження на особу влади держави – як всередині країни, так і поза її межами. Наявність у людини громадянства України обумовлює розповсюдження на неї прав і обов'язків, закріплених законодавством нашої держави. Права і обов'язки займають центральне місце в характеристиці правового становища громадян. Причому, визначаються вони всіма галузями національної системи права: ✱*цивільним,* ✱*адміністративним,* ✱*трудовим,* ✱*фінансовим* та ін.

У зарубіжній юридичній літературі поряд з терміном "Конституційне право" використовується також термін "*державне право*". Як правило, застосування того чи іншого терміну пов'язується з наявністю або відсутністю конституційного ладу.

Основою конституційного права є конституція. Як і багато інших юридичних термінів, це слово прийшло до нас із Давнього Риму. Походить воно від лат. слова constitutio, що означає "*устрій*", "*установлення*". У Середньовічній Європі конституціями називали різного роду нормативно-правові акти, зокрема, постанови сейму Речі Посполитої. Вважають, що першими писаними конституціями – основними законами були Конституція США (1787р.), яка чинна й на сьогоднішній день, та Конституція Франції (1791р.).

✱ ***Конституція*** *– це основний установчий юридичний акт держави. Преамбула Конституції України визначає її як Основний Закон нашої країни. Кожна галузь українського законодавства має свій виток у тому чи іншому положенні Конституції України. Конституція регулює найважливіші суспільні відносини в країні.*

Серед усієї сукупності прав і обов'язків наших громадян особливе значення мають конституційні права і обов'язки *(право на життя – ст. 27 Конституції України; на свободу та особисту недоторканність – ст. 29 Конституції; право на власність, підприємницьку діяльність – ст. 41 та 42 Конституції; право на працю – ст. 43 Конституції; право на соціальний захист – ст. 46, право на житло – ст. 47 Конституції та ін.)*. Вони фіксують найбільш життєві зв'язки та відносини між суспільством, державою і окремою особою. Конституційні права і обов'язки записані не в звичайному законі, а в Конституції – Основному Законі України. Вони виражають основний зміст правового становища особи в нашому суспільстві, тобто, закріплюють його основи. Тому називаються вони основними правами і обов'язками громадян. Власне, нормами конституційного права закріплюються не всі права й обов'язки людини, громадянина України, які втілюються в усіх галузях національної системи права, а лише основні права і основні обов'язки, тобто, конституційні права і обов'язки. До речі, в Основному Законі *(абзац1 ст. 22)* зазначається, що права, свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними.

✸*Отже,* ***суспільні відносини****, що становлять основи правового статусу особи в Україні, складають першу групу відносин, яка входить в предмет конституційного права.*

Будь-якій державі властива певна територіальна чи національно-територіальна організація, що найбільш повно забезпечує народовладдя. Конституційне право встановлює організацію території, тобто питання визначення її кордонів, зміни цих кордонів, форму держави, адміністративно-територіальний поділ її *(ст. 2; 5; 85 п.29; 92 п.13; 132; 133; 134-139; 140 Конституції України)*. Звідси випливає, що другою групою суспільних відносин, які є предметом конституційно-правового регулювання, є відносини, що становлять державно-територіальний устрій України, тобто, визначають просторову сферу її владарювання, форму держави, її структуру, взаємовідносини держави з її складовими частинами, правове становище останніх, адміністративно-територіальний поділ.

Предмет конституційного права України

- *відносини, що визначають правовий статус людини і громадянина (конституційні права, свободи, обов'язки, гарантії їх дотримання)*
- *відносини, що складаються в процесі реалізації права народу України на самовизначення і пов'язані з державно-територіальним устроєм України*
- *відносини щодо організації та діяльності державного апарату України*
- *відносини, які визначають діяльність органів місцевого самоврядування*
- *відносини політичного характеру (форма правління, форма державного устрою тощо)*
- *найважливіші економічні відносини (наприклад, регламентація існуючих форм власності та механізмів її захисту)*

Конституційне право регулює відносини, які виникають в процесі організації і здійснення державної влади і місцевого самоврядування *(розділи III-VIII, XI, XII Конституції України)*. Основними формами здійснення народовладдя в Україні є представницька система та безпосередня демократія. Суспільні відносини, що виникають у зв'язку з втіленням цих форм в життя, є за своєю суттю конституційно-правовими. Вони, зокрема, виникають в процесі формування представницьких органів державної влади і місцевого самоврядування на основі демократичних принципів виборчої системи, а також в процесі багатогранної діяльності обраних народом представницьких установ: ✸*Верховної Ради України;* ✸*Президента України;* ✸*обласної, районної, міської, районної у місті, селищної* та *сільської рад;* ✸*сільських, селищних, міських голів.*

Свою владу народ в нашій державі може здійснювати через референдуми *(всеукраїнський* або *місцеві)*, загальні збори громадян за місцем проживання, громадські слухання, місцеві ініціативи тощо. Порядок реалізації цих форм прямого народовладдя також визначається нормами конституційного права.

✸ *Підсумовуючи, можемо констатувати, що* ***конституційне право України*** *– це основна галузь права, норми якої закріплюють основи правового статусу людини і громадянина України, її державно-територіальний устрій, встановлюють систему, основні принципи організації і діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, форми безпосередньої демократії.*

Оскільки конституційне право, як ми зазначили вище, закріплює основоположні суспільні відносини соціально-економічної системи і політичної організації суспільства, воно встановлює вихідні начала для всіх інших галузей права. Так, закріплюючи форми власності, об'єкти, що їх складають, засади володіння, користування і розпорядження власністю, право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом, тощо, конституційне право визначає основні начала *цивільного права*.

Встановлюючи право громадян на працю, право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів, право на відпочинок, право на соціальний захист та ін., конституційне право визначає вихідні засади *трудового права*.

Закріплюючи систему органів державної виконавчої влади, принципи їх організації і діяльності, конституційне право встановлює основи *адміністративного права* України.

Аналогічні засади формулюються конституційним правом і для інших галузей права. Але будучи провідною галуззю в системі права України, конституційне право не поглинає собою всіх інших галузей права. Воно лише закріплює їх конституційні принципи, оскільки Конституція як Основний Закон є стрижнем всієї правової системи держави.

Увага!
Від поняття галузі права слід відрізняти поняття науки конституційного права України.

Предмет конституційного права, як галузі права, охоплює щойно охарактеризовані нами суспільні відносини та норми, що їх врегульовують.

✸*Наука конституційного права, як галузева юридична наука, що являє собою систему знань про конституційно-правові норми, має своїм завданням вивчати конституційно-правові норми в дії, тобто, в процесі їх реалізації, передбачати шляхи їх зміни, доповнення адекватно до життєвих вимог і, таким чином, служити інтересам практики.*

Крім того, наука конституційного права має справу не тільки з діючим правом, але й з його минулим історичним розвитком, тобто, враховує при формулюванні діючих конституційно-правових норм національно-державницькі традиції України. До речі, не випадковими є у вступному розділі Конституції України слова, що, приймаючи Основний Закон держави, Верховна Рада України спиралась на багатовікову історію українського державотворення.

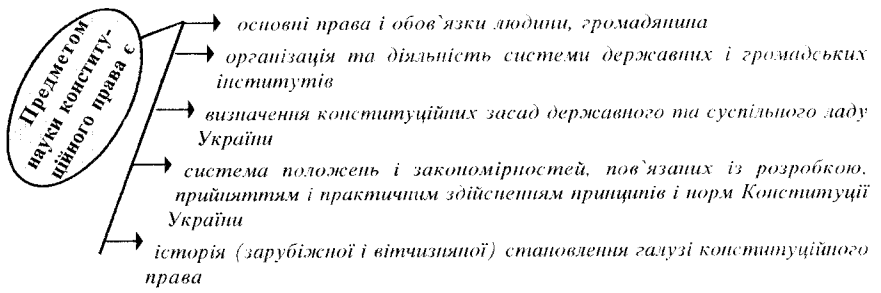

На базі узагальнення досвіду, минулого і сучасного, наука зобов'язана формулювати закономірності роз витку конституційного права, перспективи становлення і розвитку національної української державності.

✱ *Отже,* ***предметом науки конституційного права України*** *є діюче конституційне право в процесі його виникнення, здійснення і розвитку.*

2.1.2. Джерела сучасного конституційного права України

З метою вирізнення норм права і зазначення їх обов'язкової сили державою встановлюються певні форми вираження норм права. Зовнішня форма конституційно-правових норм – це сукупність тих засобів, за допомогою яких вони (ідеальні за своєю суттю взірці поведінки) узагальнюються й об'єктивуються у відповідну форму предметного існування. Такий спосіб зовнішнього прояву норм конституційного права називають їх *джерелом.*

Термін "*джерело права*" юриспруденції відомий давно. Ще римський історик *Тіт Лівій* назвав закони 12 таблиць джерелом привселюдного і приватного права.

✱***Джерела права*** *– форма закріплення* (зовнішнього вираження), *а також зміни або відміни правових норм. Джерело права – це корінь, від якого розгалужується право, фактор, що породжує право. Джерелом права є "правостворююче начало".*

Більшість з джерел конституційного права виходять за межі права. Розуміння поняття "джерело права" може бути поширено на все, що має відношення до існування конституційно-правових норм, з точки зору їх причинного зв'язку. Це можуть бути: ***економічні*** *джерела (наприклад, відносини власності),* ***політичні*** *(державні органи, пріоритети в їх діяльності і т.п., соціальні групи, партії, об'єднання громадян тощо),* ***психологічні*** *(правосвідомість, менталітет українського народу, моральні принципи, викладені на сторінках Біблії і т.п.),* ***юридичні*** *(законодавчі пам'ятки минулого, діюче законодавство України та зарубіжних країн).*

Розглядаючи конституційне право України як галузь права, нас цікавитимуть виключно *юридичні джерела*, чинні на території України. Такими джерелами конституційного права в Україні вважаються чинні нормативно-правові акти, що містять конституційно-правові принципи і норми.

Джерела конституційного права України

політичні:

- *Декларація про державний суверенітет України (від 16 липня 1990 р.)*

політико-правові:

- *Акт проголошення незалежності України (від 24 серпня 1991 р.)*
- *Конституція України, Конституція Автономної Республіки Крим*
- *акти всеукраїнського референдуму*
- *рішення Конституційного Суду України*
- *закони та постанови Верховної Ради України, Регламент Верховної Ради України*
- *укази Президента України*
- *акти Кабінету Міністрів України*
- *акти Центральної виборчої комісії України*
- *акти, прийняті на місцевих референдумах*
- *статути територіальних громад*
- *рішення органів місцевого самоврядування*
- *міжнародні угоди, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України*
- *нормативно-правові акти колишнього СРСР та УРСР (діють до того часу, поки будуть прийняті відповідні акти України (відповідно до Закону України "Про правонаступництво України" від 12 вересня 1991 р.))*

Оскільки одним з основних предметів правового регулювання конституційного права України є врегулювання владних відносин, то логічним є говорити про наявність відповідної *ієрархії джерел конституційного права України.* Така ієрархія обумовлюється перш за все тим, що, будучи перш за все актами уповноважених органів публічної влади, вони займають перш за все те місце в системі джерел, яке місце займає орган, що його видав, у системі органів публічної влади.

На становлення конституційного права суттєвий вплив має політичний розвиток суспільства та держави. А тому ті не правові акти, в яких сформульовані нові загальновизнані тенденції подальшого розвитку суспільства та держави і є відповідно схвалені на всеукраїнському референдумі, парламентом, як загальнонаціональним представницьким органом, чи викладені у зверненнях глави держави, можна розглядати як особливі джерела конституційного права, реалізація яких покладається на єдиний законодавчий орган – Верховну Раду України.

Яскравим прикладом тут може слугувати *Декларація про державний суверенітет України* (схвалена 16 липня 1990 р. Верховною Радою України), політичний вплив якої на розвиток сучасної правової системи України не можна недооцінювати.

Наступним в ієрархії джерел конституційного права є *Акт проголошення незалежності України.* На відміну від Декларації про державний суверенітет України, конституційна природа якої була підтверджена результатами парламентського голосування як політичного, а не правового акту, Акт проголошення незалежності України є юридичним актом. Проте, слід зауважити, що його правова природа є також досить цікава. Будучи одним з основоположних

каменів правової системи України, Акт прийнятий парламентом не як Закон України, а як Постанова Верховної Ради УРСР від *24 серпня 1991 р.* "*Про проголошення незалежності України*". А вже даною Постановою передбачалось винесення Акту проголошення незалежності України на всеукраїнський референдум *1 грудня 1991*.

З точки зору сучасного права, про Акт проголошення незалежності України доцільно говорити вже як про акт всеукраїнського референдуму, оскільки на ньому було прийнято остаточне рішення.

Головним джерелом конституційного права в переважній більшості держав *(виняток складають деякі мусульманські країни)* є конституція – основний закон.

В Україні спостерігається аналогічна ситуація. Поміж джерел конституційного права України провідна роль відводиться *Конституції України*. Її правова природа визначається особливостями державного владарювання. Визначаючи її як особливий політико-правовий акт, як основний закон держави та суспільства, ми говоримо про неї як про різновид законів. Відносячи конституцію до законодавства у вузькому розумінні, до уваги беруться особливості процедури її прийняття, внесення до неї змін та доповнень, політико-правовий механізм її захисту.

> *Конституція сучасної цивілізованої держави є... головним юридичним інструментом регулювання суспільних відносин.*
>
> Л. Юзьков

Будучи нормативно-правовим актом, конституція закріплює організацію і діяльність органів, що здійснюють публічну владу на підставі принципу народного суверенітету, їх взаємовідносини між собою та з громадянами.

Наступним джерелом конституційного права є *акти всеукраїнського референдуму*. Їх юридична сила обумовлюється засадою конституційного ладу, що народ є носієм державного суверенітету, а, отже, виступає як єдине джерело державної влади в Україні. Залежно від того, які питання розглядаються на всеукраїнському референдумі та яка правова сила прийнятих на ньому рішень *(рішення зобов'язальне або консультативне)*, акти референдуму можна прирівнювати або ні до юридичної сили Конституції України.

Помітний вплив на подальший розвиток правової системи України мали рішення дорадчого всеукраїнського референдуму від 16 квітня 2000 р. Лише його підготовка та проведення породили цілу систему конституційно-правових відносин у державі, що опосередковано вплинули на трансформацію системи органів публічної влади в Україні.

Новелою конституційного права України стало положення *ст.8* Конституції України: "*в Україні визнається і діє принцип верховенства права*". Розвиваючи дане положення, законодавець приймає Закон України від 16 жовтня 1996 р."*Про Конституційний Суд України*", яким визначає, що *Конституційний Суд України* є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні. Обумовивши завдання та функції цього органу, законодавець визначив специфічне місце актів *(рішень та висновків)* Конституційного Суду України в системі джерел

конституційного права України.

Нормативний характер рішень Конституційного Суду України опосередковано визнається Постановою Кабінету Міністрів України №1504 "*Про запровадження Єдиного державного реєстру нормативних актів та здійснення правової інформатизації України*". У пункті *5 Тимчасового положення про порядок ведення Єдиного державного реєстру нормативних актів*, введеного зазначеною Постановою, прямо не зазначається, що рішення і висновки Конституційного Суду України включаються до Державного реєстру. Однак, у *п. 7* цього ж положення вказується, що *повні офіційні тексти рішень і висновків Конституційного Суду*, разом з іншими нормативними актами, мають надсилатися до Міністерства юстиції України на наступний день після їх підписання для включення до *Єдиного державного реєстру нормативних актів*.

Правова сила рішення органу конституційної юрисдикції є вищою від Закону України, оскільки рішенням цього органу останній можна визнати таким, що не відповідає Конституції України. У той же час акти тлумачення Конституції України не можуть змінювати саму Конституцію, вони лише розвивають її принципи. З часу прийняття Конституції України *(28 червня 1996 р.)* по 1 вересня 2002 р. Конституційним Судом України було прийнято двадцять шість рішень, якими було дано тлумачення відповідних конституційних норм. Така статистика свідчить про активний розвиток конституційної юстиції в Україні та наявність прогалин, неточностей та неузгодженостей на рівні правових актів, які приймаються в розвиток Конституції України.

Наступне джерело конституційного права – *акти Верховної Ради України (Закони України, Постанови Верховної Ради України, Регламент Верховної Ради України)*. Існує цілий ряд критеріїв поділу законів України на види. Зокрема, мову можна вести про кількість голосів, яка необхідна для прийняття закону, про процедури прийняття та підписання. Їх можна розмежовувати за предметом регулювання суспільних відносин.

За кількістю голосів, яка необхідна для прийняття законодавчого акту, слід розрізняти закони України, прийняті двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України *(ст. 20 Конституції України)* та прийняті простою більшістю, тобто, двісті двадцять шістьома голосами і більше *(50 відсотків голосів + 1 голос)*. Цікавим видається і той факт, що Конституція Автономної Республіки Крим затверджується Верховною Радою України не менше як половиною від Конституційного складу Верховної Ради України *(225 голосів і більше)*.

За процедурою прийняття можна розмежувати закони, які прийняті на ⇨*засіданні Верховної Ради України* та ⇨через *референдум*. Зрозумілим є те, що юридична сила закону, прийнятого на референдумі, є набагато більшою, ніж закону, прийнятого на пленарному засіданні парламенту. Зокрема, Закон України від *3 липня 1991 р.* "*Про всеукраїнський та місцеві референдуми*" передбачає, що закони, інші рішення, прийняті референдумом, обнародуються у встановленому законодавством України порядку опублікування правових актів Верховної Ради України і вводяться в дію з моменту їх опублікування, якщо у

самому законі, рішенні не визначено інший строк. Датою прийняття закону, рішення вважається день проведення референдуму. Зміна або скасування законів, прийнятих референдумом, проводиться також референдумом. Зміну або скасування законів, інших рішень, прийнятих референдумом, може здійснити також відповідно Верховна Рада України більшістю не менш як дві третини від загальної кількості народних депутатів з обов'язковим затвердженням на референдумі, який повинен бути проведений протягом шести місяців після внесення зміни або скасування.

Окремий вид становлять закони України про ратифікацію міжнародних договорів. Такі закони, відповідно до Закону України від *22 грудня 1993 р.* "*Про міжнародні договори України*", підписуються лише Головою Верховної Ради України, а не Президентом України, як це взагалі прийнято.

Увага!

Не всі закони України можна розглядати як джерела конституційного права, оскільки їх предмет регулювання може не збігатися з предметом регулювання конституційного права України.

Останнім часом намітилась тенденція до використання конституційних законів, як важливого засобу регулювання конституційно-правових відносин. У конституційній практиці України поки що немає особливої законодавчо визначеної категорії "*конституційний закон*". Поняття і навіть саме виділення обумовлюється їх предметом регулювання. Даний вид законів не тільки логічно, але й формально повинен бути виділений як конституційний закон. До конституційних законів слід віднести Закони України "*Про громадянство України*", "*Про місцеве самоврядування в Україні*", "*Про Конституційний Суд України*" тощо.

Іноді конституційні закони поділяють на закони: ⇨*інституційного профілю* (наприклад, Закон "*Про громадянство України*", Закон "*Про Президента України*" та ін.); ⇨*статутні закони* (Закон "*Про Кабінет Міністрів*"); ⇨*закони процесуального характеру* (Регламент парламенту, Закон "*Про вибори Президента України*" тощо); ⇨*закони, що вносять зміни і доповнення до конституційних законів.*

Класифікація конституційних законів (за Л. Юзьковим)

✱ ***Органічні*** *закони – це закони про внесення змін і доповнень до Конституції та закони, які визначають порядок набуття чинності Конституцією. Перші безпосередньо включаються в текст Конституції або додаються у формі поправок. Безперечно, що процедура їх прийняття і зміни є максимально ускладнена.*

✱ ***Номінальні*** *закони – це закони, що конкретизують певні конституційні норми. Назви цих законів мусять згадуватись у положеннях Конституції України. Положення чинної Конституції містять відсилки на необхідність прийняття відповідного закону, що врегульовує окремі сфери суспільного життя без посилання на назву закону. Положення цих законів не включаються до змісту самої Конституції України.*

✱***Ординарні*** *конституційні закони – це такі закони, на які є лише посилання в Конституції без зазначення їх назви.*

! ✱*Особливістю звичайних законів є те, що в них норми конституційного права розміщені поряд з нормами іншої галузі права.*

Окремої уваги заслуговує Регламент Верховної Ради України. Юридичну силу цього нормативно-правового акту прирівнюють до закону. Проте, не можна забувати про те, що чинний Регламент Верховної Ради було прийнято Постановою Верховної Ради України від 27 липня 1994 р. "*Про порядок введення в дію Регламенту Верховної Ради України*".

Серед джерел конституційного права України важлива роль належить *нормативним указам Президента України*. У системі підзаконних актів вони володіють вищою юридичною чинністю і видаються на основі й у розвиток Конституції і законів України.

Оскільки Кабінет Міністрів України здійснює виконавчу владу, то він видає *постанови* і *розпорядження*, обов'язкові до виконання на всій території України. Проте, не всі його постанови мають нормативне значення і є джерелами конституційного права. Такими є тільки акти, що містять загальнообов`язкові норми, які регулюють відносини у сфері даної галузі права. Всі урядові акти є підзаконними актами, тобто, повинні відповідати Конституції і законам України. Акти вищих органів виконавчої влади обов'язкові для нижчестоящих.

Сучасна практика конституційно-правового регулювання соціальних процесів характеризується розширенням кола джерел конституційного права України. У якості такого можна назвати, наприклад, регулювання статусу офіційних спостерігачів від інших держав і міжнародних організацій, а також громадських організацій України, кандидатів у народні депутати на виборах у народні депутати України. Їх статус визначався Постановою *Центральної виборчої комісії* від 14 січня 1998 р. Центральна виборча комісія визначила порядок акредитації офіційних спостерігачів, їхні повноваження, гарантії їхньої діяльності під час проведення виборчої кампанії.

Українським законодавцем у коло джерел конституційного права було включено *Конституцію Автономної Республіки Крим*. Специфіка конституційно-правової природи цього правового акту викликає особливий інтерес у широкого кола правознавців. Конституція Автономної Республіки Крим приймається представницьким органом Автономної Республіки Крим і виступає як "*Основний закон*" для цієї автономії. По-суті, Конституція Автономної Республіки Крим наближається за формою та змістом до "статуту", які у деяких зарубіжних держав врегульовують статус аналогічних адміністративно-територіальних автономій.

Встановлені Конституцією України, Конституцією Автономної Республіки Крим, законами України статус і повноваження Автономної Республіки Крим, Верховної Ради Автономної Республіки Крим і Ради міністрів Автономної Республіки Крим гарантуються державою Україна і забезпечуються демократичними інститутами суспільства, діяльністю органів державної влади,

Верховної Ради Автономної Республіки Крим і Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, громадян та їх об'єднань.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим на підставі рішення консультативного республіканського (місцевого) референдуму може вносити пропозиції про зміни, які стосуються обмежень статусу і повноважень Автономної Республіки Крим, Верховної Ради Автономної Республіки Крим і Ради міністрів Автономної Республіки Крим, визначених Конституцією України, законами України.

Увага!
Конституція Автономної Республіки Крим може бути змінена тільки Верховною Радою Автономної Республіки Крим.

Окремої уваги заслуговують акти, прийняті на місцевих референдумах, статути територіальних громад, рішення органів місцевого самоврядування.

Статут територіальної громади міста є актом локальної нормотворчості приймається територіальною громадою на підставі Конституції України та в межах Закону України від 21 травня 1997 р. "*Про місцеве самоврядування в Україні*" для закріплення територіальної, організаційної, матеріально-фінансової основ самоврядування, статусу територіальної громади, системи місцевого самоврядування та різних форм здійснення територіальною громадою місцевого самоврядування, участі жителів території у вирішенні питань місцевого значення.

Акти територіальних громад, прийняті як рішення місцевих референдумів, сходів жителів і т.д., та акти органів місцевого самоврядування одночасно можуть виступати і джерелами *муніципального права*. Тому їх розмежування як джерел конституційного права та джерел муніципального права слід проводити за предметом правового регулювання, який закладений безпосередньо у їх змісті.

Джерелами конституційного права України є міжнародні договори. Конституція встановлює, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України *(ст. 9)*.

Резюме

① *Конституційне право України – провідна галузь національного права – являє собою сукупність правових норм, перш за все принципів і норм конституції, які закріплюють основи політичної та економічної організації суспільства, форму держави, порядок і принципи формування та компетенцію органів державної влади, основи правового статусу людини і громадянина.*

② *Норми конституційного права знаходять своє відображення у різних зовнішніх формах, які, зазвичай, іменуються джерелами конституційного права. Основними джерелами конституційного права України є – Конституція України і Конституція автономної Республіки Крим, Закони України, що приймаються Верховною Радою України, нормативні укази Президента України, що містять конституційно-нормативні норми, нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, що містять конституційно-правові норми, рішення Конституційного Суду України, в яких встановлюється конституційність законів та інших правових актів, міжнародні договори, певні акти органів місцевого самоврядування та ін.*

? Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Що таке конституція?
2. Як співвідносяться між собою поняття "конституція" і "конституційне право"?
3. Чому Конституцію України називають Основним Законом держави?
4. Чим різняться між собою "предмет конституційного права" і "предмет науки конституційного права"?
5. Чому конституційне право України є провідною галуззю національного права?
6. Що є джерелами сучасного конституційного права України?
7. Чим різняться між собою конституційні і звичайні закони?
8. Які укази Президента України не можуть вважатися джерелами конституційного права?
9. Яку роль в структурі джерел конституційного права займають всеукраїнські і місцеві референдуми?

2.2. Засади конституційного ладу України

2.2.1. Поняття конституційного ладу

Під терміном **конституційний лад зазвичай розуміють такий порядок, при якому дотримуються права і свободи людини і громадянина, держава підпорядкована праву (є конституційною), сприяє утвердженню справедливих, гуманних і правових взаємозв'язків між людиною, громадянським суспільством і державою.*

Конституційна держава характеризується такими рисами:

↳ *обмеженістю (підпорядкованістю) державної влади правом і народним суверенітетом;*

↳ *забезпеченням такої обмеженості відповідними гарантіями.*

Поняття конституційного ладу неможна зводити лише до наявності чи відсутності конституції, воно має характеризувати реальну обмеженість держави конституцією, гарантованість прав і свобод людини і громадянина.

В. Кравченко

Не можна ототожнювати поняття "конституційний лад" і "державний лад". Останнє є більш ширшим, ніж перше.

Увага!
Державний лад може бути конституційним, якщо мова йде про конституційну державу, і неконституційним, як, наприклад, державний лад тоталітарної держави.

✱ ***Державний лад*** *– це система основних політико-правових, економічних, соціальних відносин, які закріплюються державно-правовими (конституційно-правовими) нормами.*

Конституційний лад передбачає наявність юридичної конституції, але не зводиться лише до факту її існування. Конституційний лад може набути реального змісту лише за умови: 1) демократичного характеру конституції та 2) реального дотримання її положень.

✱ ***Засади конституційного ладу*** *– це система основних принципів організації державної влади в конституційній державі, взаємовідносини держави з людиною, громадянським суспільством.*

2.2.2. Основні принципи конституційного ладу України

Основні принципи конституційного ладу України, які є базою для конституційного регулювання найважливіших суспільних відносин, закріплені у першому розділі Конституції України "*Загальні засади*". Він складається з 20 статей.

Стаття 1 Конституції проголошує Україну *суверенною* і *незалежною*, *демократичною*, *соціальною*, *правовою державою*.

✱ ***Суверенітет*** – необхідний атрибут державної влади і становить важливу засаду конституційного ладу України. Він вимагає:

- *верховенства державної влади на всій території;*
- *єдності і неподільності державної влади;*
- *незалежності і самостійності державної влади.*

✱ ***Демократизм*** передбачає правління, створеного і діючого за волею народу. Тільки народ є єдиним джерелом влади безпосереднього та через органи державної влади і місцевого самоврядування.

Основні принципи конституційного ладу України

- *суверенітет*
- *демократизм*
- *гуманізм*
- *соціальність*
- *верховенство права*
- *унітаризм*
- *розподіл влади*
- *плюралізм*
- *республіканізм*
- *рівність усіх суб'єктів права власності перед законом*

✱ ***Соціальність***. Кажучи про Україну як соціальну державу, слід брати до уваги її орієнтацію на здійснення ефективної соціальної політики. Держава допомагає перш за все тим групам населення, які не можуть самостійно підтримувати гідний людини рівень існування (сироти, інваліди, безробітні та ін.).

✱ ***Гуманізм*** конституційного ладу означає, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визначається в Україні найвищою цінністю. Забезпечення прав і свобод людини і громадянина є головним обов'язком держави.

✱ ***Плюралізм***. Цей принцип виключає можливість існування в суспільстві будь-якої обов'язкової ідеології, передбачає завдання держави сприяти організації та діяльності всіх політичних партій, інших партій, діяльність яких не суперечить положенням Конституції і чинного законодавства України. Держава гарантує свободу ідеологічного вибору і політичної діяльності, рівність усіх суб'єктів права власності та господарювання.

✱ ***Розподіл влади***. Організація державної влади в Україні здійснюється на принципі її розподілу на ⇨*законодавчу*, ⇨*виконавчу*, ⇨*судову*. Три гілки влади діють відносно самостійно і незалежно одна від одної таким чином, щоб не допустити можливості домінування однієї з них та узурпації внаслідок цього всієї повноти влади в одних руках.

✱ ***Верховенство права***. Сутність цього принципу полягає в тому, що держава може видавати лише такі закони, які відповідають принципам природного (надпозитивного) права. Складовими елементами принципу верховенства права є: ⇨*верховенство закону, зокрема, визнання за Конституцією найвищої юридичної сили;* ⇨*панування закону, безумовне підпорядкування закону всіх членів суспільства та держави в цілому;* ⇨*визнання пріоритету прав людини перед державою;* ⇨*віднесення до предмету законодавчого регулювання найважливіших суспільних відносин у всіх сферах суспільного життя.*

✱ ***Унітаризм***. Конституція (ст.2) проголошує Україну унітарною державою, що означає відсутність на її території інших утворень, які б мали ознаки суверенітету і право вступати у відносини з іншими державами, а також право виходу зі складу України.

✱ ***Республіканізм***. В Україні встановлено республіканську форму правління (ч. 1 ст. 5 Конституції), що відповідає історичним традиціям української державності і принципу демократизму. Конституція закріплює за народом виключне право визначати і змінювати в Україні конституційний лад.

✱ *Отже, українська держава захищає конституційний лад і забезпечує його стабільність. Внесення змін щодо його основних принципів можливе тільки в разі схвалення їх на всеукраїнському референдумі. Наша країна перебуває тільки на початку шляху до затвердження конституційного ладу. Він стає реальністю тільки тоді, коли приписів демократичної конституції дотримується як держава, так і її громадяни.*

2.2.3. Державні символи України

Поняття ***"державний символ"*** походить від грецького слова, яке означало "*умовний знак для членів таємного угруповання в Стародавній Греції*". Поява цього терміну в українському конституційному праві обумовлюється його застосуванням у радянських правових актах початку 1960-х років. Проте, це не означає, що до цього часу не було правових норм, які б встановлювали опис державних символів та визначали порядок їх використання.

Для прикладу можна згадати законодавчі акти доби Української Народної Республіки. 14 січня 1918 р. Центральна Рада ухвалила "*Тимчасовий закон про фльоту Народної Української Республіки*". Відповідно до положень даного Закону "*Прапором Укр. Військової фльоти є полотнище о двох – блакитному і жовтому – кольорах. В кряжі блакитного кольору історичний золотий тризубець з білим внутрішнім полем в ньому*". "*Прапором Укр. торговельної фльоти є полотнище о двох – блакитному і жовтому – кольорах*". У часи гетьманату опис військово-морського прапора визначався положеннями наказу по морському відомству від 18 липня 1918 р.

Артикул V Тимчасового Основного Закону про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії *(від 13 листопада 1918 р.)*. встановлював Герб, Прапор та "Державну печать Західно-Української Народної Республіки". У тексті Проекту Основного державного закону Української Народної Республіки також передбачалося конституційне врегулювання питання державної мови *(артикул 8)*, державного герба *(артикул 9)*, державної барви *(артикул 10)*, прапора військового та торгового флоту *(артикул 11)*.

З часу прийняття Декларації про державний суверенітет України і аж до прийняття Конституції України *(28 червня 1996 р.)* питання державних символів було одним з найбільш дискусійних. Не раз можна було почути закиди, що національна символіка "*дискредитована*" і потребує заміни. Така точка зору обґрунтовувалась, як правило, з позиції радянської ідеології та політики. На сьогоднішній день ставлення до національної символіки суттєво змінилось. Тепер у ній вбачають не націоналістичний, а навпаки – гуманний зміст. Широкого вжитку набуває нове тлумачення барв: синьої, як чистого неба – символ миру, жовтої, як пшеничного лану – символ багатства України.

> ✱ ***Державні символи*** *– це закріплені в конституційному праві України офіційні знаки* (зображення, предмети) *чи звукові вираження, які в лаконічній формі виражають одну або декілька ідей політичного та історичного характеру і символізують суверенітет держави.*

Основними функціями державних символів України *(в залежності від виконуваної ними ролі)* є ✱*політична*, ✱*дипломатична*, ✱*ідеологічна* та ✱*соціальна*. Кожна з цих функцій відображає сутність державних символів та їх основні шляхи впливу на суспільну свідомість як втілення соціальної злагоди.

Ст 20. Основного Закону України визначає державними символами України Державний прапор України, Державний герб України та Державний гімн України.

Державний прапор – це офіційний відмінний знак (емблема) держави, символ її суверенітету. За Конституцією, Державний прапор України – стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг: верхньої – синього кольору, нижньої – жовтого кольору, із співвідношенням ширини прапора до його довжини 2:3.

Державний прапор України було затверджено Постановою Верховної Ради України "*Про Державний прапор України*" від 28 січня 1999 р.

Державний прапор України на морських суднах, зареєстрованих в Україні, було піднято з 20 серпня 1992 р. на підставі розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р. Більш того, на фасадах і в приміщенні Верховної Ради України державні символи України було встановлено лише на підставі Постанови Верховної Ради України від 21 січня 2000 р. "*Про встановлення державної символіки на фасадах і в приміщенні Верховної Ради України*".

Державний Прапор України піднімається:

- *на будинках, де розміщуються органи державної влади України та органи місцевого самоврядування – постійно;*
- *на будинках підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності, громадських об'єднань, а також житлових будинках – у дні державних свят та пам'ятних подій;*
- *на транспортних засобах Президента України, Голови Верховної Ради України, Прем'єр-міністра України, керівників державних і урядових делегацій, глав дипломатичних представництв, консульських установ та інших офіційних представництв України за кордоном;*
- *на суднах, зареєстрованих у Державному судновому реєстрі України або Судновій книзі України та таких, що мають право плавати під Державним Прапором України;*
- *на будинках, де відбувається голосування, – у дні референдуму, виборів Президента України, народних депутатів України та депутатів органів місцевого самоврядування України, голів обласних, районних, міських, районних у містах, селищних, сільських рад;*
- *на спортивних аренах – під час проведення чемпіонатів і першостей України, міжнародних спортивних змагань за участю національних збірних, а також у разі нагородження переможців таких змагань, що представляють Україну;*
- *в інших випадках, передбачених законом.*

Державний прапор України повинен бути у робочих кабінетах Президента України, Голови Верховної Ради України, Прем'єр-міністра України, Голови Конституційного Суду України, Генерального прокурора України, Голови Національного банку України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Голови Рахункової палати України, керівників центральних та місцевих органів виконавчої влади, голів обласних, районних, міських, районних у містах, селищних, сільських рад, глав дипломатичних представництв, консульських та інших офіційних установ України за кордоном чи при міжнародних організаціях.

Зображення Державного прапора України наноситься на повітряні судна України, зареєстровані у Державному реєстрі цивільних повітряних суден України.

Державний прапор України може бути піднятий під час урочистих церемоній та інших заходів, які проводяться органами державної влади України, політичними партіями і громадськими організаціями, підприємствами, установами незалежно від форм власності.

При піднятті одночасно з Державним прапором України прапора іншої держави Державний прапор України має підніматися з лівого боку будинку (якщо стояти обличчям до фасаду), а прапор іншої держави – з правого.

При одночасному піднятті з Державним прапором України прапорів декількох держав останні піднімаються зліва і справа від Державного прапора України. При одночасному піднятті з Державним прапором України парної кількості прапорів інших держав останні піднімаються з обох боків Державного прапора України в алфавітному порядку назв держав українською мовою. При цьому прапори повинні бути підняті на однакову висоту. Кожний державний прапор піднімається окремо, на флагштоці або щоглі однакової довжини.

На знак трауру Державний прапор України може підніматися у траурному оформленні – у цьому випадку до верхньої частини древка або флагштока прапора прикріплюється чорна стрічка шириною від 50 до 100 мм, обидва кінці якої спадають до нижньої частини полотнища прапора.

При піднятті прапора на флагштоці у разі трауру прапор приспускається до середини щогли таким чином, щоб нижній край полотнища знаходився на рівні середини щогли.

Державний герб – це відмінний знак, що є офіційною емблемою держави, він зображається на прапорах, грошових знаках та знаках поштової оплати, службових посвідченнях, штампах, бланках державних установ. Конституцією України (ч 3. ст. 20) передбачено наявність великого Державного герба і малого державного герба України. Малий Державний герб України – золотий тризуб (знак Княжої держави Володимира Великого) на синьому щиті – затверджений Постановою Верховної Ради України "*Про Державний герб України*" від 19 лютого 1992 р. Великий Державний герб України містить як головний елемент – малий Державний герб України, так і зображення герба Війська Запорізького – козака з мушкетом.

Державний гімн – музикально-поетичний твір, який разом з державним гербом і державним прапором є офіційним символом держави. Результатом бурхливих парламентських дебатів стало прийняття Закону України "*Про Державний Гімн україни*" від 6 березня 2003 р. Відповідно до цього Закону Державним Гімном України є національний гімн на музику М. Вербицького із словами першого куплету та приспіву твору П. Чубинського в такій редакції:

"Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запанує і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду".

Встановити, що урочисті заходи загальнодержавного значення розпочинаються і закінчуються виконанням Державного Гімну України. Музичне виконання Державного Гімну України здійснюється під час проведення офіційних державних церемоній та інших заходів. Наруга над Державним Гімном України тягне за собою відповідальність, передбачену законом.

Ст.ст. 2, 3 Закону України "Про Державний Гімн України"

Отже, на сьогоднішній день законодавчо врегульовано питання щодо Державного Гімну України. Що ж стосується двох інших державних символів України – Державного Прапора України та Державного Герба України, то вони затверджені відповідними Постановами Верховної Ради України і чекають на свое подальше законодавче врегулювання. З метою визначення порядку використання цих державних символів України на період до законодавчого врегулювання зазначеного питання, виховання у громадян поваги до цих символів, запобігання неналежному їх використанню Президент України видав Указ "*Питання щодо використання державних символів України (із змінами, внесеними згідно з Указом Президента від 26 листопада 2001)*".

Поряд з поняттям *"державні символи"* вживається поняття *"офіційні символи глави держави"*. Відповідно до Указу Президента України №1507/99 від 29 листопада 1999 р. "*Про офіційні символи глави держави*" офіційними символами глави держави є Прапор (штандарт) Президента України, Знак Президента України, Гербова печатка Президента України, Булава Президента України.

Указом Президента України від 30 листопада 2000 р. "*Про геральдичні знаки – емблеми і прапори центральних органів виконавчої влади України*" з метою впорядкування символіки міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, розвитку традицій національної геральдики та прапорництва було встановлено, що міністерство, інший центральний орган виконавчої влади України може мати власний геральдичний знак – емблему та прапор, а Міністр внутрішніх справ України, Міністр оборони України, Міністр України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, Голова Служби безпеки України, Голова Державного комітету у справах охорони державного кордону України, Голова Державної податкової адміністрації України, Голова Державної митної служби України,

начальник Управління державної охорони України, начальник Генерального штабу та командувач виду Збройних Сил України – також свій штандарт.

Клопотання про заснування геральдичних знаків – емблем, прапорів і штандартів вноситься міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади до Комісії державних нагород та геральдики при Президентові України, яка здійснює відповідну геральдичну експертизу та робить висновок щодо порушеного питання. Контроль за виконанням цього Указу здійснює Управління державних нагород та геральдики Адміністрації Президента України.

Резюме

① *Конституційний лад – це такий порядок, при якому дотримуються права і свободи людини і громадянина, державна влада обмежується правом і народним суверенітетом.*

② *Основними принципами конституційного ладу України є: суверенність, демократизм, гуманізм, соціальність, верховенство права, рівність усіх суб`єктів права власності перед законом, плюралізм, республіканізм.*

③ *Державні символи – це закріплені в конституційному праві України офіційні знаки чи звукові вираження, які виражають одну або декілька ідей політичного та історичного характеру і символізують суверенітет держави.*

? Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Що означає поняття "конституційна держава"?
2. В чому полягає відмінність між поняттями "державний лад" і "консти-туційний лад"?
3. Що Ви розумієте під засадами конституційного ладу?
4. Що означає принцип "верховенство державної влади"?
5. В чому проявляється демократизм конституційного ладу?
6. На основі якого принципу здійснюється організація державної влади в Україні?
7. Що означає термін "державний символ"?
8. Яке призначення державного герба?
9. Що є офіційними знаками України?
10. Які ознаки має Державний прапор України?
11. Хто є автором музики Державного гімну України?
12. В яких випадках і де піднімається Державний прапор України?
13. Де використовується зображення Державного герба України?
14. Які Ви знаєте емблеми і прапори центральних органів виконавчої влади України?
15. Якими є офіційні символи Президента України?

2.3. Конституційний процес в Україні. Конституція України 1996 р. та її юридичні властивості

2.3.1. Поняття та основні віхи розвитку конституційного процесу в Україні

*Під **конституційним процесом** розуміється процес розробки і прийняття конституційних та інших нормативно-правових приписів, які стосуються організації конституційного ладу України, прав та свобод людини і громадянина, конституційно-правового статусу органів державної влади, засад місцевого самоврядування та територіального устрою держави.*

Основні етапи розвитку конституційного процесу в Україні

- *перший* (від часів Козацько-гетьманської держави до повалення російського самодержавства)
- *другий* (після повалення російського самодержавства до радянського періоду існування української державності)
- *третій* (за радянських часів)
- *четвертий* (із дня проголошення Декларації про державний суверенітет України до прийняття Конституції 1996 р.)

Початки конституційного процесу сягають часів *Козацько-гетьманської держави*. Договір і морська конвенція з Османською ордою (1648 р.) і Зборівська угода з Польським королівством (1649 р.), які підписав *Богдан Хмельницький*, заклали основи автономії України.

Нові відносини між Україною і Московщиною були юридично оформлені договором 1654 р. Цей договір складався з двох документів[1]:

"Березневих статей" Богдана Хмельницького, де були сформульовані умови, на яких Україна і Московська держава об`єднувалися в союз;

жалуваних грамот московського царя Олексія Михайловича Богданові Хмельницькому та Війську Запорозькому.

Увага!
Договір із царем передбачав мінімальну залежність від Московії і відкривав Україні перспективу для розвитку своєї державності.

Тільки не сумлінне виконання цього договору з боку Московії, спрямо-ваність її політики на знищення самостійності України і перетворення її на звичайну провінцію московської держави збудило протидію українського народу і привело до відродження ідеї самостійності української держави. Це знайшло своє

[1] У Переяславі були складені так звані "переяславські статті" щодо союзу з Москвою. Цар ратифікував статті у березні 1654 р.; звідки і їх назва – "Березневі статті".

віддзеркалення у Пактах і конституції законів та вольностей Війська Запорізького, укладених 5 квітня 1710 р. у м. Бендерах. Автором цього акту був гетьман Війська Запорізького *Пилип Орлик*, тому в літературі він отримав назву "*Конституція Пилипа Орлика*".

> *За своїм змістом цей документ можна розцінювати як першу в Європі конституцію в сучасному її вигляді.*
>
> В. Копейчиков

Конституція *П. Орлика* складалася з преамбули та її 16 параграфів, у яких були зафіксовані:

- *основні принципи організації й функціонування Української держави;*
- *проголошувався курс на вихід із союзу з московським царем;*
- *наголошувалося на необхідності поділу влад на законодавчу та судову.*

> ! *Конституція Пилипа Орлика була чинною на Правобережній Україні до 1714 р.*

Спроби розробки проектів конституцій України мали місце і в подальшому. Так у 1846–1847 рр. член Кирило-Мефодіївського братства *І. Андрузький* підготував "*Начерки Конституції Республіки*", а у 1884 р. видатний український вчений і політичний діяч *М. Драгоманов* розробив проект Конституції України під назвою "*Проект оснований устава украинского общества "Вольний союз"* ("*Вільна спілка*"). За цим проектом Російська імперія мала бути перетворена на децентралізовану державу (на зразок США або Швейцарії).

Курс на повну самостійність України передбачав проект конституції під назвою "*Основний закон "Самостійної України" – спілки народу українського*". Його було опубліковано у вересні 1905 р. в першому числі часопису Української народної партії "Самостійна Україна".

> ‖ ✱*Отже, **перший етап розвитку конституційного процесу в Україні** – це етап зародження конституційної правотворчості, утвердження ідеї конституціоналізму та самостійності української держави.*

За доби Центральної Ради (березень 1917 р. – листопад 1920 р.) в Україні конституційний процес набрав реального характеру. Він позначається значною кількістю конституційно-правових актів. Це, зокрема:

⇨I Універсал (червень 1917 р.) Української Центральної Ради (далі – УЦР), який розглядається як "статут автономії України";

⇨II Універсал (липень 1917 р.) УЦР, який можна розглядати як своєрідний договір між УЦР і Тимчасовим урядом у Петербурзі;

⇨III Універсал (20 листопада 1917 р.) УЦР, який проголосив побудову відносин з Росією не на автономних, а на федеративних засадах;

⇨IV Універсал (січень 1918 р.) УЦР, який проголосив Українську Народну Республіку "самостійною і від нікого незалежною, вільною суверенною державою українського народу";

⇨Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій права і вольностей УНР (29 квітня 1918 р.)[1];

⇨Закони про тимчасовий державний устрій України (29 квітня 1918 р.);

[1] На жаль, положення конституції УНР не були реалізовані, так як саме в день її прийняття до Києва увійшли німці та почалася доба українського Гетьманату Павла Скоропадського.

⇨Закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці (12 листопада 1920 р.);

⇨Закон "Про Державну Народну Раду Української Народної Республіки" (12 листопада 1920 р.).

За часів панування в Україні Гетьманату (з 29 квітня по 13 грудня 1918р.) були прийняті:

↳"Грамота до всього українського народу" (29 квітня 1918 р.), яка відновлювала старі порядки, скасовувала всі акти, прийняті УЦР, у т.ч. й Конституцію УНР;

↳Закон "Про тимчасовий державний устрій України" (29 квітня 1918 р.) та ін.

Після повалення гетьманського режиму в Україні встановлюється інститут Директорії. Серед правових актів Директорії, що мали конституційне значення, були:

- *Декларація Директорії (13 грудня 1918 р.);*
- *Закон "Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР";*
- *Закон "Про Державну Народну Раду УНР";*
- *Універсал Директорії УНР (22 січня 1919 р.).*

Крім того, за часів Директорії було розроблено проект Конституції УНР під назвою "*Основний державний закон Української Народної Республіки*".

Неабияке значення для характеристики розвитку конституційного процесу в Україні мають Конституційні акти Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). Серед них є:

- ✱*Статут Української Національної Ради (18 жовтня 1918 р.);*
- ✱*Прокламація Української Національної Ради (19 жовтня 1918 р.);*
- ✱*Відозва Української Національної Ради (1 листопада 1918 р.);*
- ✱*Тимчасовий основний Закон про державну самостійність українських земель колишньої АвстроУгорської монархії (13 листопада 1918 р.);*
- ✱*"Передвступний договір" (1 грудня 1918 р.) про майбутню злуку УНР і ЗУНР.*

> ‖ ✱ *Отже, **другий етап розвитку конституційного процесу в Україні** мав чітко визначену демократичну спрямованість, забезпечував за європейськими нормами становлення української державності.*

Третій етап розвитку конституційного процесу в Україні починається з падіння Директорії і створення так званого другого українського радянського уряду. За радянських часів було прийнято чотири конституції (1919, 1929, 1937 і 1978 рр.).

> *Ці документи з точки зору вимог теорії конституціоналізму можна вважати конституційними досить умовно, вони були скоріше "квазіконституціями".*
>
> В. Кравченко

Для конституцій "радянського типу" характерні такі риси:

- ⇨*усі їх демократичні положення мали формальний характер;*
- ⇨*віддзеркалювали всі основні комуністичні ідеологічні штампи;*
- ⇨*заперечували принцип розподілу влади та незалежне правосуддя;*
- ⇨*ігнорували міжнародні стандарти у галузі прав і свобод людини і громадянина.*

Початок ***новітнього – четвертого етапу розвитку конституційного процесу в Україні*** пов`язаний з розбудовою незалежності. Цей етап хронологічно можна поділити на три періоди:

↳***Перший період*** характеризується прийняттям 16 липня 1990 р. *Декларації про державний суверенітет України* і початком підготовки проекту нової Конституції України.

⇨24 жовтня 1990 р. Верховна Рада Української РСР утворила *Конституційну комісію* (комісію з розробки нової Конституції Української РСР) на чолі з *Л.М. Кравчуком*;

⇨19 червня 1991 р. Верховна Рада УРСР *ухвалила Концепцію нової Конституції України*, яку розробила Конституційна комісія;

⇨26 жовтня 1993 р. Комісія підготувала останній варіант проекту нової Конституції України, але він не був розглянутий у зв`язку із загостренням політичної ситуації в країні, посиленням протистояння різних гілок влади. Конституційний процес було фактично перервано.

↳***Другий період*** починається після завершення дострокових парламентських і президентських виборів:

⇨10 листопада 1994 р. Верховна Рада України затверджує новий склад Конституційної комісії, співголовами якої стали Президент України *Л.Д. Кучма* та голова Верховної Ради України *О.О. Мороз*;

⇨8 червня 1995 р. між Верховною Радою і Президентом України укладається *Конституційний договір* про організацію державної влади та місцевого самоврядування на період до прийняття нової Конституції України. Цей договір дав новий імпульс для прискорення конституційного процесу.

↳***Третій період*** охоплює такі події:

⇨24 листопада 1995 р. *Конституційна комісія України* створює нову *Робочу групу з підготовки проекту нової Конституції України*;

⇨Конституційна комісія України схвалює проект Конституції, який підготовила Робоча група, і передає його разом із зауваженнями і пропозиціями Конституційної комісії на розгляд до Верховної Ради України;

⇨5 травня 1996 р. Верховна Рада України створює Тимчасову спеціальну комісію з доопрацювання проекту Конституції України;

⇨28 червня 1996 р. після колективного (на пленарному засіданні Верховної Ради України, яке проходило майже цілу добу) обговорення переважною, кваліфікованою більшістю голосів приймається нова Конституція України.

2.3.2. Загальна характеристика Конституції України та її юридичні властивості

Конституція України складається з преамбули, 15 розділів, 161 статті.

✱***Преамбула*** *– це вступна частина Конституції, яка містить норми, що проголошують цілі прийняття Конституції, її основні принципи.*

У преамбулі, зокрема, зазначається:

⇨*що Конституція приймається Верховною Радою від імені українського народу – громадян України всіх національностей;*

⇨*що основою Конституції є здійснення українською нацією, усім українським народом права на самовизначення;*

⇨*що найважливішим завданням Конституції є забезпечення прав і свобод людини, гідних умов життя, зміцнення громадянської злагоди на землі України, розвиток та зміцнення демократичної, соціальної, правової держави.*

Оцінюючи структуру *Конституції України*, відзначимо, що вона являє собою системно-структурну цілісність, що складається з інститутів, які займають логічно обумовлене місце в її системі залежно від їх функціо-нального навантаження.

За своєю сутністю *Конституція України* характеризується як *Основний Закон*, який виходить із загальнолюдських, загальнонародних інтересів і потреб. Це акт, котрий на найвищому правовому рівні узаконює баланс інтересів усіх соціальних верств суспільства, наявних в ньому націй, етнічних груп.

> *Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах.*
>
> Ст. 21 Конституції України

✱*Отже, закріплюючи принципи правового статусу особи в державі,* ***Основний Закон*** *виходить із невід'ємності природничих прав у громадянина, його права на вільний розвиток своєї особистості, рівності всіх перед законом. Конституція не допускає жодних привілеїв чи обмежень за ознаками раси, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження тощо.*

Конституційною державою вважають ту, яка враховує політико-правовий вплив Основного Закону на становлення та функціонування її інститутів влади, на визначення об`єму конституційних прав та свобод людини і громадянина. Тим самим визначається сутність держави як інституції, яка формує, виражає загальнолюдський інтерес, який, у свою чергу, складає зміст публічного інтересу, що охороняється державою, завдяки чому і досягається гармонія свободи і необхідності в суспільному розвиткові.

> *Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. ... Утвердження і забезпечення прав і свобод є головним обов'язком держави.*
>
> Ст. 3 Конституції України

Конституція України виходить із основних принципів класичного конституціоналізму. І це цілком зрозуміло: виявляючи повагу до загальновизнаних принципів міжнародного права, ми створюємо правові основи входження України у світове співтовариство. Одночасно, будуючи свою національну державу, ми зобов`язані світовий досвід використовувати творчо, враховуючи національно-державницькі традиції українського народу, його духовний, науковий потенціал, рівно ж реалії сьогодення суспільства.

Зовнішньополітична діяльність України, зазначається в Конституції, спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки *(ст. 18)*. А чинні міжнародні договори стають частиною національного законодавства України, згода на обов`язковість яких надана Верховною Радою України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Основного Закону *(ст. 9)*.

Беручи до уваги вищенаведене, *Конституція України* – Основний Закон держави, який, виходячи із загальнолюдських цінностей і загальновизнаних принципів міжнародного права, формулює загальні засади конституційного ладу та врегульовує суспільні відносини, що становлять основи правового положення людини і громадянина України, державно-територіальний устрій, визначальні начала організації і здійснення державної влади та місцевого самоврядування в Україні.

Конституція України характеризується рядом властивостей, які в певному аспекті розкривають її зміст. Виділяють юридичні, політичні та ідеологічні властивості конституції.

✱*Отже,* ***властивості конституції*** *– це її специфічні риси, які відрізняють конституцію від інших нормативно-правових актів, характеризують її сутність та зміст.*

✱ ***Юридичні властивості*** *виражають правову природу конституції і визначають її місце в правовій системі держави, в системі національного законодавства.*

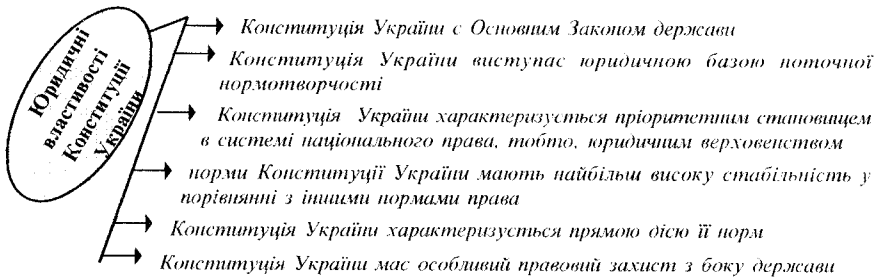

У першу чергу ***Конституція України є Основним Законом держави***. Сама назва *"основний закон"* вказує про його особливе місце в системі законів, які схвалюються в державі, і його особливе значення в порівнянні з іншими правовими актами. Конституція нашої держави закріплює не якусь одну сторону державного устрою, а всі докорінні засади, принципи на яких базується державний устрій України. Основний Закон врегульовує ті засади, які лежать в основі всієї системи національного права. За важливістю суспільних відносин, що врегульовуються Конституцією, вона не має рівних серед правових актів держави. Тому вона й виступає як Основний Закон держави.

За своїм змістом Конституція характеризується тим, що вона подає регламентацію основних сторін державної організації. Як *Основний Закон Конституція* характеризується і тим, що вона дає тільки основну, принципову регламентацію певних суспільних відносин. Завдяки цьому Конституція не вичерпує в принципі правової регламентації регульованих нею відносин.

Якщо проаналізувати текст Конституції України, то ми побачимо, що в ряді її статей передбачається необхідність прийняття законів, які покликані врегульовувати ті чи інші відносини у відповідності з принципами, закріпленими в Конституції. Так, у *ст. 4* Конституції України зазначається, що в державі існує єдине громадянство. Підстави ж набуття і припинення громадянства України визначається законом. Виходячи із цього конституційного положення, Верховна Рада України схвалює Закон України *"**Про громадянство України**"*, в якому визначає поняття громадянства, принципи законодавства України про громадянство, порядок набуття, припинення громадянства України, повноваження Президента України та державних органів, які беруть участь у вирішенні питань громадянства, та інші питання.

Наведемо інший приклад. Відповідно до Основного Закону, в Україні утворено Конституційний Суд України як єдиний орган конституційної юрисдикції. Порядок організації та діяльності Конституційного Суду, як зазначається у *ст. 153* Конституції, процедура розгляду ним справ визначаються законом. Власне, керуючись цією статтею, 16 жовтня 1996 р. Верховна Рада ухвалює Закон України *"Про Конституційний Суд України"*. Принагідно зауважимо, що врегульовуючи в XI розділі основні засади місцевого самоврядування, Конституція України передбачає необхідність схвалення відповідних законів. Беручи до уваги конституційні положення, парламент України приймає Закон України від 21 травня 1997 р. *"Про місцеве самоврядування в Україні" (ст. 140, 144 Конституції України)*; Закон України від 14 січня 1998 р. *"Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів" (абзац 3 ст. 141)*; Закон України від 15 січня 1999 р. *"Про столицю України – місто-герой Київ" (абзац 2 ст. 140)*; Закон України від 11 липня 2002 р. *"Про статус депутатів місцевих рад" (абзац 3 ст. 141)*; Закон України від 7 червня 2001 р. *"Про службу в органах місцевого самоврядування" (абзац 3 ст. 141)* і т.д. Кожний з цих законів деталізує конституційні положення, розвиває правові принципи закладені в них.

Наведені приклади дають підстави сформулювати і таку юридичну властивість Основного Закону – ***Конституція України виступає юридичною базою поточної нормотворчості***.

Конституція, по суті, є правовим організатором нормотворчої діяльності держави. Прийняття нової Конституції стає величезним стимулом для подальшого вдосконалення законодавства і розвитку нормотворчої роботи. Природно, що ефективність конституційного регулювання і його впливу на правову систему в цілому тим вищі, чим швидше і повніше будуть здійснені передбачені в конституційному порядку заходи і видано закони та інші нормативні акти, які розвивають і конкретизують конституційні положення.

✱*Отже,* ***своєчасна реалізація положень Конституцій*** *вимагає виконання широкої програми законодавчих робіт, що включає внесення необхідних змін і доповнень в поточне законодавство, а також прогнозування і підготовку нових законодавчих актів з врахуванням перспектив соціально-економічного, політичного розвитку країни. Конституція України є не просто Основним Законом, а серцевиною всієї правової системи держави.*

Наступною юридичною властивістю Конституції є її ***верховенство***. У тексті Основного Закону держави *(ст. 8)* говориться, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Можна стверджувати, що у досягненні та реалізації цього принципу в життя найважливіша роль відводиться Конституції. Вона виконує по відношенню до всієї системи права роль активного *"установчого"* центру. З введенням в дію Конституції, всі раніше прийняті закони та інші правові акти зберігають силу, оскільки не суперечать новій Конституції. Закони та інші нормативні акти, що приймаються в порядку поточної нормотворчої діяльності, повинні бути у відповідності з Конституцією. Власне, згадувана нами *ст. 8*

Основного Закону говорить, що "*Конституція України має найвищу юридичну силу*". Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Вимога відповідності нормативних актів змістові конституційних норм обумовлюється тим, що Конституція регламентує основні сторони державної організації, встановлює порядок і принципи здійснення нормотворчості у державі.

> ✱*Отже, недотримання Конституції не є просто порушенням якогось юридичного акту вищого рівня, а зазіханням на принципи конституційного ладу, схваленого Конституцією.*

До властивостей конституційних норм, а, отже, Конституції в цілому, слід віднести ***найбільш високу стабільність їх у порівнянні з іншими нормами права***. Це випливає з того, що конституційні норми закріплюють найбільш характерні риси порядків, властивих даному етапові розвитку держави. Вони діють доти, поки зберігаються ці характерні риси, тоді як інші нормативні акти регулюють більш детальні, мобільні відносини.

Говорячи про стабільність Конституції, слід відзначити і особливий порядок внесення до неї можливих змін і доповнень.

У розділі XIII *Конституції України* врегульований порядок внесення змін до неї. Він покликаний забезпечити стабільність конституційного устрою і водночас динаміку його розвитку з урахуванням вдосконалення суспільних відносин. У *ст. 154* Конституції визначено коло суб'єктів конституційної ініціативи, яким надано право порушувати питання про зміну положень Основного Закону. До них належить Президент України або не менш як третина народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України *(150 народних депутатів і більше)*. Лише вони можуть подавати законопроекти Верховній Раді України щодо внесення змін до Конституції.

Законопроект повинен бути поданий, як це передбачено регламентом Верховної Ради України, у письмовій формі, із супровідною запискою, де має обґрунтовуватись необхідність розробки та прийняття закону, а також, за необхідністю, з пояснювальною запискою, довідкою про фінансові та інші витрати, пов'язані з прийняттям і впровадженням закону, іншими матеріалами і додатками. У разі, якщо ці вимоги не виконані або форма поданого законопроекту не відповідає встановленим нормам, законопроект може бути повернутий Верховною Радою України його ініціаторові.

Конституція встановлює, що законопроект про внесення змін до неї повинен бути обов'язково попередньо схваленим більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Після попереднього схвалення законопроект про внесення змін до *Конституції України* вважається прийнятим, якщо на наступній черговій сесії Верховної Ради України за нього проголосувало не менш як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України.

Із загального порядку внесення змін до Конституції України є винятки, які стосуються розділу I – "*Загальні засади*", розділу III – "*Вибори. Референдум*" і

розділу XIII – "*Внесення змін до Конституції України*". Вони полягають у тому, що, *по-перше*, суб'єктами конституційної ініціативи щодо законопроекту про внесення змін до цих розділів є Президент України або не менш як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України *(300 народних депутатів і більше)*, *по-друге*, такий законопроект подається до Верховної Ради України за умови його прийняття не менш як двома третинами від конституційного складу *(300 народних депутатів і більше)* і затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України.

Конституція України (частина 2 ст. 156) встановлює також, що повторне подання законопроекту про внесення змін до *розділів I, III* і *XIII* з одного й того самого питання можливе лише до Верховної Ради України наступного скликання.

Зазначений особливий порядок внесення змін до *розділів I, III* і *XIII* Конституції України наголошує значення і необхідність забезпечення стабільності закріплених у них норм.

Конституція України (ст. 157) проголошує, що вона не може бути змінена, якщо зміни передбачають:

- *скасування чи обмеження прав та свобод людини і громадянина;*
- *їх спрямованість на ліквідацію незалежності України;*
- *порушення територіальної цілісності нашої держави.*

Конституція України не може бути змінена також за умов воєнного та надзвичайного стану. При цьому під останнім розуміють особливий правовий режим, який може тимчасово вводитися в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства і передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування відповідно до Закону України від 16 березня 2000 р. "*Про правовий режим надзвичайного стану*" повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

З урахуванням цього *Конституція України (ст.158)* встановлює, що законопроект про внесення до неї змін, який розглядався Верховною Радою України, однак не став законом, може бути поданий до Верховної Ради повторно не раніше ніж через рік від дня прийняття рішення щодо цього законопроекту. А у *частині 2* цієї ж статті передбачено, що Верховна Рада України протягом строку своїх повноважень не може двічі змінювати одні й ті самі положення *Конституції України*.

Усі законопроекти щодо внесення змін до Конституції розглядаються Верховною Радою України за наявності висновку Конституційного Суду України щодо відповідності їх вимогам ст. 157 і 158 Основного Закону держави.

Принагідно зауважимо, що з часу прийняття Конституції України 28 червня 1996 р. до 31 грудня 2004 р. Верховна Рада України прийняла до розгляду цілий ряд законопроектів, що передбачали внесення відповідних змін у положення Основного Закону. Дотримуючись процедури, що є передбачена *ст. 159* Конституції України, внесений законопроект розглядається парламентом за наявності висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту вимогам статей 157 і 158 Конституції. За весь цей час орган конституційної юрисдикції ухвалив вісім висновків:

- ⇨ у справі про внесення змін до ст. 98 Конституції України *(25.03.1999 р., Справа №1-19/99)*;
- ⇨ у справі про внесення змін до ст. 46 Конституції України *(02.06.1999 р., Справа №1-20/99)*;
- ⇨ у справі про внесення змін до ст. 76, 80, 90, 106 Конституції України *(27.06.2000р. Справа №1-38/2000)*;
- ⇨ у справі про внесення змін до Конституції України за ініціативою народних депутатів України *(11.07.2000р. Справа №1-39/2000)*;
- ⇨ у справі про внесення змін до ст. 80 Конституції України *(05.12.2000 р. Справа №1-35/2000)*;
- ⇨ у справі про зміни до ст. 98 Конституції України *(21.12.2000 р. Справа №1-45/2000)*;
- ⇨ у справі про внесення змін до ст. 84, 85 та інших Конституції України *(14.03.2001 р. Справа №1-11/2001)*;
- ⇨ справа про внесення змін до ст. 81 Конституції України, *(04.07.2001 р. Справа №1-34/2001)*.

Охарактеризований порядок внесення можливих змін до Основного Закону держави забезпечує стабільність змісту Конституції України.

Нагадаємо, що про необхідність змін деяких положень Конституції України неодноразово говорив Президент України Л.Д. Кучма. Ці зміни, на його думку, обумовлені нагальною потребою здійснити в країні Конституційну реформу з метою забезпечити конституційний перехід від президентсько-парламентської республіки до парламентсько- президентської республіки, від однопалатного до двохпалатного парламента України. У зв'язку з цим в квітні 2003 р. відбулися парламентські читання, на якому, народні депутати обговорювали доцільність проведення конституційної реформи.

8 грудня 2004 р. Верховна Рада України прийняла закон про зміни в Конституції Укуріни, згідно з яким:

1) прем`єр-міністр України призначається Верховною Радою за представленням Президента України. Раніше Президент сам вибирав кандидатуру прем`єра і вносив її в парламент;

2) міністр оборони України, міністр іноземних справ України призначаються Верховною Радою за представленням Президента України, інші члени Кабінету Міністрів України призначаються Верховною Радою України за представленням прем`єр-міністра України. Раніше на всі ці посади президент призначав без згоди парламента. Так само президент вносить на розгляд парламенту кандидатуру голови СБУ;

3) Кабінет Міністрів України припиняє свої повноваження перед новообраною Верховною Радою України (раніше – перед новообраним президентом);

4) Верховна Рада України буде працювати на рік більше – 5 років;

5) у випадку дострокового припинення повноважень Президента, виконання його обов`язків покладається на Голову Верховної Ради (раніше – на прем`єр-міністра України).

Всі ці зміни в Конституцію починають діяти з 1 вересня 2005 р. за прав, що до цього часу будуть прийняті зміни в Конституцію стосовно місцевого самоуправління. У разі неприйняття цих змін до січня 2006 р., закон вступає в силу самостійно.

Наступною юридичною властивістю Конституції України є те, що її норми як зазначається у *ст. 8* Основного Закону України, є нормами прямої дії. Поняття ***"пряма дія"***, як стверджується в літературі, стосується динамічного аспекту дії Конституції. Це поняття стосується змістовної характеристики прямої дії і в цьому випадку згадується поряд з такою юридичною властивістю, як *найвища юридична сила*. Застосування *"прямої дії"* конституційно правових норм є обов'язковим для всіх суб'єктів конституційно-правових відносин.

> ✱ *Отже, будь-яка конституційна норма не залежно від місця, яке вона займає в системі Основного Закону та функцій, які вона виконує, рівно ж мети, що нею переслідується, є нормою прямої дії. Конституція – частина законодавства, і власне, та його частина, котра прямо регулює, впливає на суспільні відносини.*

Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантуються.
Ст.8 Конституції України

Інакше кажучи, під дією конституційних норм розуміємо передусім регулюючий вплив Конституції на суспільні відносини. Він може здійснюватись безпосередньо – лише конституційними засобами чи сумісно з іншими правовими нормами, які у даному випадку частіше всього визначають процедуру здійснення норм Основного Закону. Дія конституційних норм може здійснюватись і опосередковано, після попередньої їх конкретизації в інших законодавчих актах. Отже, в одних випадках, таким чином, для регулювання суспільних відносин достатнім є конституційні норми, в інших – конституційна норма потребує конкретизації. У зв'язку з цим можливо і потрібно розмежовувати безпосередню і опосередковану дію *Конституції України*. В основі такого розмежування – різні рівні регулювання конституційних правовідносин, суб'єктами яких виступають держава, державні та громадські органи і організації, органи місцевого самоврядування, посадові особи чи громадяни і т.д. І якщо на більш високому рівні конституційного регулювання достатнім є, як

правило, конституційні норми, то на іншому рівні в конституційних правовідносинах з участю громадян – часто необхідними є більш високий ступінь формальної визначеності при встановленні їх прав і обов'язків, що забезпечується за посередництвом норм адміністративного, цивільного, трудового, кримінального та інших галузей права. В цьому останньому випадку конституційні норми, конкретизуючись у нормах відповідних галузей права, діють опосередковано.

Характеризуючи юридичні властивості Конституції, слід вказати на таку з них, як ***підвищений ступінь охорони Конституції з боку держави***. Конституційні норми, крім власних засобів забезпечення зазначених в приписах самої Конституції, охороняється приписами всіх галузей права; вони також забезпечуються всіма органами держави.

Резюме

① *Конституційний процес – процес розробки і прийняття конституційних та інших нормативно-правових приписів, які стосуються організації конституційного ладу України, прав та свобод людини і громадянина, конституційно-правового статусу органів державної влади, територіального устрою держави Україна, засад місцевого самоврядування та самоорганізації населення.*

② *За своєю сутністю Конституція України – це Основний Закон держави і суспільства. Її прийняттям, по суті, завершився конституційний процес в нашій країні, який тривав протягом майже всього XX ст. Це акт, який на найвищому рівні узаконює баланс інтересів усіх соціальних верств нашого суспільства, наявних в ньому націй, етнічних груп. Основні юридичні властивості Конституції України полягають в тому, що вона є Основним Законом держави; виступає юридичною базою нормотворчості; має пріоритетне становище в системі національного права; характеризується найбільш високою стабільністю у порівнянні з іншими нормами права; її норми мають пряму дію, а самій Конституції надається особливий правовий захист з боку держави.*

? Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Що таке конституційний процес?
2. Які етапи пройшов конституційний процес в Україні?
3. Які особливості новітнього етапу конституційного процесу в Україні?
4. Що було передумовою прийняття Конституції України 1996 р.?
5. Чим відрізняється Конституція України 1996 р. від попередніх – радянських конституцій?
6. В чому сутність і зміст основних властивостей Конституції України?
7. Чому Конституцію України називають Основним Законом держави?
8. Який зміст закладено в преамбулі Конституції України?
9. З яких розділів складається Конституція України?
10. Який існує порядок внесення змін до Конституції України?

2.4. Громадянство України

2.4.1. Громадянство України як один із інститутів конституційного права

Громадянство є загальновизнаним правовим терміном[1]. Сучасна конституційно-правова доктрина розглядає громадянство у трьох аспектах:

- *як сталий конституційно-правовий зв'язок особи з державою;*
- *як суб'єктивне право, яким наділяється кожна особа з моменту народження;*
- *як один з інститутів конституційного права.*

Закон України від 18 січня 2001 р. "*Про громадянство України*" розглядає громадянство виключно як правовий зв'язок особи з державою, що обумовлює взаємні права та обов'язки. Подібне бачення закріплюється і в положеннях "*Європейської Конвенції про громадянство*" (м.Страсбург, 7 листопад 1997р.). Пункт "а" ст. 2 згаданої Конвенції вказує, що "*громадянство означає правовий зв'язок між окремою особою та державою без врахування етнічного положення цієї особи*". У розвиток цього положення звучить *Преамбула Конституції України*, де згадується якраз той факт, що *український народ – громадяни України всіх національностей.*

> ***Громадянин** – це особа, що належить до постійного населення будь-якої держави, користується правами і виконує обов'язки, встановлені законами цієї держави.*

[1] Зазначимо, що довший час законодавство держав з монархічною формою правління визнавало наявність інституту "*підданства*". Термін "*підданий Його Величності*" вказував на особливу форму залежності особи від глави держави. Історично склалось, що у державах з республіканською формою правління визнавався факт наявності "*громадянства*". У республіках, що виникали на місці монархій, поняття "*громадянин*" ототожнювалось із розумінням свободи та вільнодумства. Та не піддається до порівняння рівень розвитку демократії у сучасних монархіях Європи з рівнем розвитку демократії та права монархій довоєнної Європи, тим паче з монархіями Середньовіччя. Тепер можна стверджувати те, що ряд європейських монархій забезпечують досить вдале вирішення питань захисту конституційних прав особи, що перебуває у постійному правовому зв'язку особи з державою. А сам термін "*підданство*" використовується скоріше як добрий жест поваги до сформованих конституційних традицій, ніж як назва специфічного правового зв'язку особи з монархом, воля якого є остаточною і не підлягає оскарженню. В окремих монархіях (наприклад, в Іспанії, Нідерландах) термін *"підданство"* замінений в конституціях і законодавстві на термін *"громадянство"*.

З плином часу конституційна природа громадянства дещо змінилась. Падіння старих політичних режимів у світі дало поштовх до формування нового бачення "*громадянства*" та "*підданства*". Не останню роль тут відіграла "*Декларація прав людини і громадянина*" *(26 серпня 1786 р.)*, у якій були викладені основоположні ідеї французьких реформаторів про гідність особи та її місце і роль в державі та суспільстві.

✱***Правовий статус громадянина*** *– це система його суб`єктивних юридичних прав та обов`язків. Всі громадяни України мають рівний правовий статус.*

Іноземці та особи без громадянства (особи, які не мають громадянства даної держави і не можуть довести належності до громадянства іншої держави) у порівнянні з громадянами обмежені у правах та обов`язках (наприклад, вони позбавлені виборчих прав, на них не покладається військовий обов`язок).

Відповідно до Закону України "*Про громадянство України*", громадянами України є:

✱*усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) постійно проживали на території України;*

✱*особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України "Про громадянство України" (13 листопада 1991 р.) проживали в Україні і не були громадянами інших держав;*

✱*особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991 р. і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 р. органами внутрішніх справ України внесено запис "громадянин України", а також діти таких осіб, які прибули разом з батьками в Україну, якщо на момент прибуття в Україну вони не досягли повноліття;*

✱*особи, які набули громадянство України відповідно до законів України та міжнародних договорів України.*

✱ *Під* ***громадянством*** *розуміють правову приналежність чи правовий зв'язок людини з даною державою, через що на неї поширюється суверенітет цієї держави і вона користується з її боку захистом своїх прав і законних інтересів як всередині країни, так і за її межами. Проте, таку приналежність слід розглядати в поєднанні із конституційно-правовим виразом соціального зв'язку, який виникає на рівні "організоване суспільство – держава – громадянин".*

Громадянство є засобом інституціалізації принципів взаємовідносин між державою і особою на сучасному етапі розвитку суспільства.

В. М. Шаповал

Законодавство України виходить з того, що це двосторонній зв`язок, який може припинитися тільки у встановленому законом порядку і за наявності відповідних умов не в одній, а в обох сторін. Стійкість правового зв`язку – одна з характерних рис громадянства України. Тобто, цей правовий зв`язок не змінюється й не послаблюється від того, що громадянин виїжджає за межі своєї держави. Для набуття чи зміни громадянства необхідні дії як певної особи, так і держави.

Характеристика громадянства України як правового (а не фактичного) зв`язку особи з державою може бути повноцінною при розкритті не тільки його змісту

та функціонального призначення, а й принципів. На відміну від попередніх редакцій, Закон України від 18 січня 2001 р. "*Про громадянство України*" (нова редакція) окремою статтею визначає перелік принципів законодавства про громадянство.

Принципи, на яких ґрунтується законодавство України про громадянство

- *єдиного громадянства*
- *запобігання виникненню випадків без громадянства*
- *неможливості позбавлення громадянина України громадянства України*
- *визнання права громадянина України на зміну громадянства*
- *збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України*
- *рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України*
- *неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним з подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим з подружжя*

Відповідно до *ст. 4 Конституції України*, в Україні існує єдине громадянство, що є одним з суттєвих принципів, необхідних для створення суверенної Української держави, яка будується на демократичних правових засадах. Це конституційне положення покликане забезпечити єдиний правовий статус для всіх громадян України. З моменту прийняття Конституції встановлення принципу єдиного громадянства в Україні забезпечило однаковий правовий зв'язок кожного громадянина з державою, розуміння кожним своєї належності до України.

Увага!

Єдине громадянство є необхідною передумовою існування суверенної, унітарної держави.

У *ст. 1* Закону України "*Про громадянство України*" в редакції від 8 жовтня 1991 р. зазначалось, що в Україні існує *єдине громадянство*. Проте на той час припускалась можливість існування подвійного громадянства (*біпатризм*) на підставі двосторонніх міжнародних договорів.

Світовим співтовариством не схвалюється практика біпатризму, тобто існування осіб з подвійним громадянством. Подвійне громадянство часто створює ускладнення як для осіб з подвійним громадянством, так і для держав, громадянами яких є зазначені особи, адже кожна із держав вимагає від громадянина виконання необхідних саме їй громадянських обов'язків. Чимало держав, згідно із нормами міжнародного права, укладають договори про

запобігання випадків подвійного громадянства і тим зобов'язують осіб вибрати одне з можливих для них громадянств.

Закон України "*Про громадянство України*" спрямований на скорочення випадків біпатризму та апатризму *(відсутність громадянства)*. Він дає можливість особам, що проживають на території України, отримати громадянство України і володіти всіма конституційними правами і свободами, відповідними обов'язками громадянина України. При цьому не приймаються до уваги ✱*походження,* ✱*соціальне положення,* ✱*расова та національна належність,* ✱*стать,* ✱*освіта,* ✱*відношення до релігії,* ✱*політичні* та інші переконання. Належність особи до громадянства України дає змогу брати участь у здійсненні державної влади. Законодавство України про громадянство не робить відмінностей у правовому статусі громадян від підстави набуття громадянства: ⇨*за народженням,* ⇨*у зв'язку з прийняттям громадянства,* ⇨*поновленням у громадянстві* тощо.

Громадянство України є *рівним* незалежно від підстав його набуття. В Україні знайшов відображення такий принцип громадянства, як принцип рівного громадянства, який означає, що кожен громадянин України володіє однаковими правами, свободами і обов`язками, незалежно від підстав набуття громадянства, тут не має значення і час набуття громадянства.

Одруження громадянина або громадянки України з особою, яка перебуває в іноземному громадянстві, або з особою без громадянства, а також розірвання такого шлюбу не змінюють їх громадянства. Зміна громадянства одним із подружжя не призводить до зміни громадянства другого з подружжя.

Принцип єдності громадянства членів сім`ї реалізується передусім при визначенні громадянства дітей віком до 16 років у випадку зміни їх громадянства, але українське законодавство не забороняє членам сім'ї мати різне громадянство.

Принцип недопущення автоматичної втрати громадянства України закріплений у Законі "*Про громадянство України*". Громадянство України втрачається тільки після настання факту, а саме – видання Указу Президента України, при наявності підстав, зазначених у Законі "*Про громадянство України*".

Суть положення про право кожної людини на громадянство у тому, що всім комплексом прав людини можна володіти тільки маючи громадянство тієї чи іншої держави, оскільки права людини невід'ємно пов'язані з існуванням у особи громадянства.

В Україні основоположні принципи громадянства відносяться до основ конституційного ладу.

Конституція України (ст.: 4, 25, 33, 96, 106) закріпила невід`ємне право людини на громадянство.

> *Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство.*
>
> Ст.25 Конституції України

Це дві важливі конституційні гарантії громадянства, закріплені в цій статті: неможливість вигнання громадянина України за межі України або видання іншій державі та гарантування піклування і захисту своїм громадянам, що перебувають за її межами.

Тепер не може бути і мови про висилку небажаного для влади громадянина, як це не раз бувало в минулому у радянські часи. Більше того, ніякі органи не вправі не прийняти в країну її громадянина, що знаходиться за кордоном і бажає повернутись на Батьківщину. Проте, стійкий характер правових зв`язків особи і Української держави не означає насильницького, примусового утримання особи в громадянстві. Це обмежувало б її свободу, тому в законодавстві передбачені нежорсткі *правила виходу з громадянства України.*

Громадянин України не може бути позбавлений свого громадянства. Ця заборона виходить з права людини на громадянство, двостороннього характеру зв`язків по громадянству між людиною і державою, який передбачає неприпустимість розірвання цих зв`язків як однією, так і другою стороною без взаємної згоди.

Принцип *збереження громадянства* України за особами, які проживають за межами держави, ґрунтується на природному праві людини вибирати місце свого проживання, вільно виїжджати за кордон і без перешкод повертатися. Це право закріплює *Конституція України у ст. 33.*

Громадянство, як правовий зв`язок людини з державою, існує й за межами територіальної юрисдикції держави. Принцип захисту і піклування про громадян України відповідає *ст. 25 Конституції України*, яка проголошує: "*Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами*".

Документами, що підтверджують громадянство України, є:

- *паспорт громадянина України;*
- *свідоцтво про належність до громадянства України;*
- *паспорт громадянина України для виїзду за кордон;*
- *тимчасове посвідчення громадянина України;*
- *проїзний документ дитини;*
- *дипломатичний паспорт;*
- *службовий паспорт;*
- *посвідчення особи моряка;*
- *посвідчення члена екіпажу;*
- *посвідчення особи на повернення в Україну.*

2.4.2. Набуття громадянства України

Законом України "*Про громадянство*" від 18 січня 2001 р. встановлені правові підстави (юридичні факти) набуття українського громадянства.

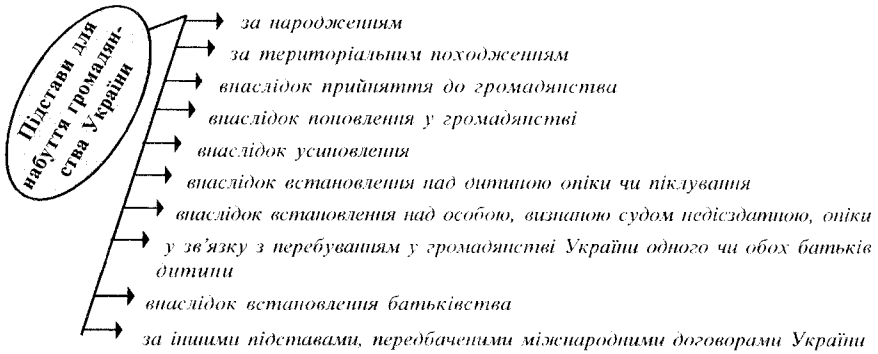

Громадянства України за народженням набуває особа:

- *батьки або один з батьків якої на момент її народження були громадянами України, є громадянином України;*
- *народжена на території України від осіб без громадянства, які на законних підставах проживають на території України;*
- *народжена за межами України від осіб без громадянства, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства іншої держави;*
- *народжена на території України від іноземців, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків;*
- *народжена на території України, одному з батьків якої надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків або набула за народженням громадянство того з батьків, якому надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні;*
- *народжена на території України від іноземця і особи без громадянства, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства того з батьків, який є іноземцем;*
- *новонароджена дитина, знайдена на території України, обоє з батьків якої невідомі (знайда).*

Внаслідок усиновлення громадянство України здобуває:

- ✓ *дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства і яку усиновляють громадяни України або подружжя, один з якого є громадянином України, а другий – особою без громадянства, стає громадянином України з моменту набрання чинності рішення про усиновлення, незалежно від того, проживає вона постійно в Україні чи за кордоном;*
- ✓ *дитина, яка є особою без громадянства або іноземцем і яку усиновляє подружжя, один з якого є громадянином України, а другий – іноземцем, стає громадянином України з моменту набрання чинності рішення про усиновлення незалежно від того, проживає вона постійно в Україні чи за кордоном.*

За територіальним походженням громадянства України набуває:

- ✓ *особа, яка сама або хоча б один з її батьків, дід чи баба, повнорідні брат чи сестра народилися або постійно проживали до 16 липня 1990 р. на території, яка стала територією України відповідно до ст. 5 Закону України "Про правонаступництво України", а також на інших територіях, що входили до складу Української Народної Республіки, Західно-Української Народної Республіки, Української Держави, Української Соціалістичної Радянської Республіки, Закарпатської України, Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР), і є особою без громадянства або іноземцем, що взяв зобов'язання припинити іноземне громадянство, та подала заяву про набуття громадянства України, а також її діти реєструються громадянами України;*
- ✓ *дитина, яка народилася чи постійно проживала на території УРСР (або хоча б один з її батьків, дід чи баба народилися чи постійно проживали на територіях, зазначених у частині першій цієї статті) і є особою без громадянства, реєструється громадянином України за заявою одного з батьків або опікуна чи піклувальника;*
- ✓ *дитина, яка народилася на території України від батьків, які є іноземцями, і набула за народженням громадянство іншої держави або держав, яке було припинене, реєструється громадянином України за клопотанням одного з батьків або опікуна чи піклувальника.*

Прийняття в громадянство України внаслідок встановлення батьківства. Ця умова поширюється на дитину, мати якої є іноземкою або особою без громадянства, а батьком у судовому порядку визначається громадянин України, дитина незалежно від місця постійного її проживання стає громадянином України. Датою набуття громадянства у цьому випадку є дата народження дитини або дата набуття громадянства України батьком, якщо він набув його після народження дитини.

Набуття українського громадянства внаслідок прийняття до нього. Іноземець або особа без громадянства можуть бути за їх клопотаннями прийняті до громадянства України. Умови їх прийняття до громадянства України визначені в Законі України від 18 січня 2001 р. "*Про громадянство України*".

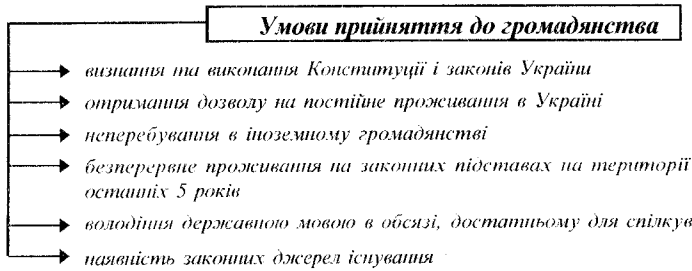

Особи, які є іноземцями, мають взяти зобов'язання припинити іноземне громадянство і подати документ про це, виданий уповноваженими органами відповідної держави, до органу, що прийняв документи про прийняття їх до громадянства України. протягом року з моменту прийняття їх до громадянства України.

Якщо особа, маючи всі передбачені законодавством цієї держави підстави для отримання такого документа, з незалежних від неї причин не може його отримати або їй надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, вона подає декларацію про відмову від іноземного громадянства. Це правило не поширюється на осіб, які є громадянами держав, міжнародні договори України з якими дозволяють особам звертатися для набуття громадянства України за умови, якщо доведуть, що вони не є громадянами іншої договірної сторони.

Зобов'язання припинити іноземне громадянство не вимагається від іноземців, які є громадянами держав, законодавство яких передбачає автоматичне припинення особами громадянства цих держав одночасно з набуттям громадянства іншої держави або міжнародні договори України, з якими передбачають припинення особами громадянства цих держав одночасно з набуттям громадянства України, а також осіб, яким надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, та осіб без громадянства.

Умова безперервного проживання на законних підставах на території України протягом останніх п`яти років не поширюється на особу, яка перебуває у шлюбі з громадянином України терміном понад два роки та постійно проживає в Україні на законних підставах, і на особу, яка постійно проживає в Україні на законних підставах та перебувала з громадянином України понад два роки у шлюбі, який припинився внаслідок його смерті.

Для осіб, яким надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, термін безперервного проживання на законних підставах на території України встановлюється на три роки з моменту надання їм статусу біженця в Україні чи притулку в Україні, а для осіб, які в'їхали в Україну особами без громадянства, – на три роки з моменту одержання дозволу на проживання в Україні.

Умова безперервного проживання на законних підставах на території України протягом останніх п`яти років не поширюється на осіб, які мають у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 р. відмітку про постійну або тимчасову прописку на території України, а також на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні.

Умова володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування, не поширюється лише на осіб, які мають певні фізичні вади (сліпі, глухі, німі).

Умова наявності законних джерел існування не поширюється на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні.

Законодавець встановлює положення, яким передбачається, що осіб, які мають визначні заслуги перед Україною, і на осіб, прийняття яких до громадянства України становить державний інтерес для України, не поширюються такі умови: безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років; отримання дозволу на постійне проживання в Україні; володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування, та наявність законних джерел існування.

Прийняття до громадянства України дітей, які проживають в Україні і один з батьків яких або опікун чи піклувальник має дозвіл на постійне проживання в Україні, здійснюється без урахування умов, передбачених пунктами 1, 3-6 частини другої ст.9 Закону України "*Про громадянство України*".

Особа, яка набула громадянство України і подала декларацію про відмову від

іноземного громадянства, зобов'язується повернути паспорт іноземної держави до уповноважених органів цієї держави.

Увага!
Деякі категорії осіб не можуть бути прийняті в громадянство України навіть за наявності зазначених вище умов.

особи ⟸ ***Не приймаються до громадянства України***

- *які скоїли злочин проти людства або вчинили геноцид*
- *засуджені в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості)*
- *які вчинили на території іншої держави діяння, яке визнано українським законодавством тяжким злочином*

! *Рішення про надання громадянства України іноземцю або особі без громадянства приймає Президент України. Датою набуття громадянства України у випадках, передбачених ст. 9 Закону України "Про громадянство України", є дата видання відповідного Указу Президента України.*

Поновлення у громадянстві України. У такий спосіб можуть набути громадянства колишні громадяни України, зокрема:

✱ *Особа, яка після припинення громадянства України не набула іноземного громадянства і подала заяву про поновлення у громадянстві України, реєструється громадянином України незалежно від того, проживає вона постійно в Україні чи за кордоном, за відсутності обставин, передбачених частиною 5 ст. 9 Закону України "Про громадянство України".*

✱ *Особа, яка після припинення громадянства України набула іноземне громадянство, повернулася в Україну на постійне проживання, подала заяву про поновлення у громадянстві України, за відсутності підстав, передбачених частиною 5 ст. 9 Закону України "Про громадянство України", реєструється громадянином України. Особа бере зобов'язання припинити іноземне громадянство і подати документ про це, виданий уповноваженим органом відповідної держави, до органу, що прийняв документи про поновлення її у громадянстві України, протягом року з моменту поновлення її у громадянстві України. Якщо особа, маючи всі передбачені законодавством цієї держави підстави для отримання такого документа, з незалежних від неї причин не може його отримати або їй надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, вона подає декларацію про відмову від іноземного громадянства.*

Увага!
Особа, зазначена у частині 2 ст. 10 Закону України "*Про громадянство України*", яка є громадянином держави, міжнародний договір України з якою дозволяє особі звертатися для набуття громадянства України за умови, якщо вона доведе, що не є громадянином іншої договірної сторони, може подати заяву про поновлення у громадянстві України лише після припинення іноземного громадянства.

Зобов`язання припинити іноземне громадянство не вимагається від громадян держав, законодавство яких передбачає автоматичне припинення особами громадянства цих держав одночасно з набуттям громадянства іншої держави або міжнародні договори України з якими передбачають припинення особами громадянства цих держав одночасно з набуттям громадянства України, а також від осіб, яким надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, та осіб без громадянства.

! *Особа, яка набула громадянство України і подала декларацію про відмову від іноземного громадянства, зобов`язується повернути паспорт іноземної держави до уповноважених органів цієї держави.*

Внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування громадянство України набуває:

- *дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства і над якою встановлено опіку чи піклування громадян України або осіб, одна з яких є громадянином України, а друга – особою без громадянства, стає громадянином України з моменту прийняття рішення про встановлення опіки чи піклування;*
- *дитина, яка проживає на території України та є особою без громадянства або іноземцем і над якою встановлено опіку чи піклування осіб, одна з яких є громадянином України, а друга – іноземцем, стає громадянином України з моменту прийняття рішення про встановлення опіки чи піклування, якщо вона у зв`язку з встановленням опіки чи піклування не набуває громадянства опікуна чи піклувальника, який є іноземцем;*
- *дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства і виховується в державному дитячому закладі України, що по відношенню до неї виконує обов`язки опікуна чи піклувальника, або в дитячому будинку сімейного типу, якщо хоча б один з батьків – вихователів є громадянином України, стає громадянином України з моменту влаштування в такий заклад за умов, якщо її батьки померли, позбавлені батьківських прав, визнані безвісно відсутніми чи недієздатними або оголошені померлими.*

Набуття громадянства України внаслідок встановлення над недієздатною особою опіки. Іноземець-апатрид, що проживає в Україні, над яким встановлена опіка громадянина України, набуває громадянство України з часу набрання чинності судовим рішенням про встановлення опіки.

Набуття громадянства України у зв`язку з перебуванням у громадянстві України одного або обох батьків дитини. Дитина, яка є іноземцем або апатридом, набуває громадянства України за клопотанням того з батьків, який є громадянином України.

Увага!
Набуття громадянства України дітьми у віці від 15 до 18 років може відбуватися тільки за їхньою згодою.

2.4.3. Припинення громадянства України

Закон України "*Про громадянство України*" від 18 січня 2001 р. встановлює певний порядок припинення громадянства України.

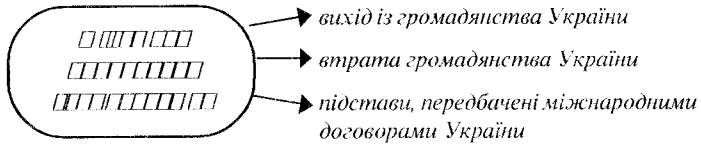

Громадянин України, який виїхав на постійне проживання за кордон, може ***вийти*** з українського громадянства. Вихід із громадянства України допускається, якщо особа набула іноземне громадянство або одержала гарантії про прийняття в іноземне громадянство.

! *Не дозволяється вихід із громадянства особи, притягнутої як обвинувачена у кримінальній справі або стосовно якої в україні є обвинувальний вирок суду, що набрав чинності і підлягає виконанню.*

Законодавством передбачено ряд умов, за якими може вийти з громадянства України дитина:

➢*якщо дитина виїхала разом з батьками на постійне проживання за кордон і батьки виходять з громадянства України, за клопотанням одного з батьків разом з батьками з громадянства України може вийти і дитина;*

➢*якщо один з батьків виїхав разом з дитиною на постійне проживання за кордон і виходить з громадянства України, а другий залишається громадянином України, дитина може вийти з громадянства України разом з тим із батьків, який виходить з громадянства України, за його клопотанням;*

➢*якщо один з батьків виїхав разом з дитиною на постійне проживання за кордон і виходить з громадянства України, а другий є іноземцем чи особою без громадянства, дитина може вийти з громадянства України разом з тим із батьків, який виходить з громадянства України, за його клопотанням;*

➢*якщо дитина виїхала на постійне проживання за кордон і її батьки вийшли з громадянства України, дитина може вийти з громадянства України за клопотанням одного з батьків;*

➢*якщо дитина виїхала на постійне проживання за кордон з одним із батьків і він вийшов з громадянства України, а другий є громадянином України, дитина може вийти з громадянства України за клопотанням про це того з батьків, який вийшов з громадянства України;*

➢*якщо дитина виїхала на постійне проживання за кордон з одним із батьків і він вийшов з громадянства України, а другий є іноземцем чи особою без громадянства, дитина може вийти з громадянства України за клопотанням того з батьків, який вийшов з громадянства України;*

➢*яка набула за народженням громадянства України, може вийти з громадянства України за клопотанням одного з батьків незалежно від місця проживання дитини;*

➢ *яка усиновлена подружжям, один з якого є громадянином України а другий — іноземцем, може вийти з громадянства України за клопотанням усиновителя, який є іноземцем;*

➢ *усиновлена іноземцями або особами без громадянства, може вийти з громадянства України за клопотанням одного з усиновителів.*

Увага!
Вихід дітей віком від 15 до 18 років з громадянства України може відбуватися лише за їхньою згодою.

! *Датою припинення громадянства у вказаних випадках є дата видання відповідного Указу Президента України.*

Як вже зазначалось, позбавити особу громадянства України поза її волею не можна, але за певних умов громадянство України втрачається:

► *якщо громадянин України після досягнення ним повноліття добровільно набув громадянства іншої держави;*

► *якщо іноземець набув громадянства України і не подав у порядку, передбаченому законодавством України, документ про припинення іноземного громадянства або декларацію про відмову від нього;*

► *якщо іноземець набув громадянства України і скористався правами або виконав обов'язки, які надає чи покладає на нього іноземне громадянство;*

► *якщо особа набула громадянства України внаслідок подання свідомо неправдивих відомостей або фальшивих документів;*

► *якщо громадянин України без згоди державних органів України добровільно вступив на військову службу, на роботу в службу безпеки, правоохоронні органи, органи юстиції або органи державної влади чи органи місцевого самоврядування іншої держави.*

Закон України "*Про громадянство України*" конкретизує поняття "добровільне набуття громадянства іншої країни".

✸ ***Добровільним набуттям громадянства*** *іншої держави вважаються всі випадки, коли громадянин України за своїм вільним волевиявленням, вираженим у формі письмового клопотання, набув громадянства іншої держави або якщо він добровільно отримав документ, що підтверджує наявність набуття ним іноземного громадянства, за винятком випадків, якщо:*

⇨ *діти при народженні одночасно з громадянством України набувають також громадянства іншої держави;*

⇨ *діти, які є громадянами України і усиновлені іноземцем, набувають громадянства усиновителя;*

⇨ *громадянин України автоматичною набув громадянства іншої держави внаслідок одруження з іноземцем;*

⇨ *згідно із законодавством іншої держави її громадянство надано громадянину України автоматично без його добровільного волевиявлення і він не отримав добровільно документ, що підтверджує наявність у нього громадянства іншої держави.*

Увага!
Громадянин України, який подав *заяву про вихід* з громадянства України або щодо якого *оформляється втрата* громадянства, до набрання чинності рішення про припинення громадянства України користується всіма правами і несе всі обов'язки громадянина України.

Згідно зі ст. 106 *Конституції України* та ст. 22 Закону України "*Про законодавство України*", рішення про прийняття до громадянства України і про припинення громадянства України приймає *Президент України*, про що видає відповідні укази. Глава держави визначає порядок провадження за заявами і поданнями з питань громадянства та виконання прийнятих рішень; затверджує Положення про *Комісію при Президентові України з питань громадянства.*

Міністерство закордонних справ України, дипломатичні представництва і консульські установи України здійснюють повноваження щодо осіб, які постійно проживають за кордоном.

Рішення з питань громадянства, прийняті спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань громадянства, Міністерством закордонних справ України та їх органами, можуть бути оскаржені у встановленому законом порядку до суду. Дії та бездіяльність посадових і службових осіб, які порушують порядок та строки розгляду справ про громадянство і виконання рішень з питань громадянства, можуть буги оскаржені у судовому та адміністративному порядку.

Особи, які постійно проживають за кордоном, оскаржують неправомірні дії чи бездіяльність посадових осіб дипломатичних представництв чи консульських установ України у встановленому законом порядку до суду.

Резюме

① *Громадянство – сталий конституційно-правовий зв'язок особи з даною державою, через що на неї поширюється суверенітет цієї держави і вона користується з її боку захистом своїх прав і законних інтересів як всередині країни, так і за її межами. Громадянство обумовлює взаємні права і обов'язки особи і держави. Законодавство України розвивається на основі таких принципів: єдиного громадянства, запобігання виникненню випадків без громадянства; неможливості позбавлення громадянства; визнання права громадянина України на зміну громадянства; неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем або особою без громадянства; рівності перед законом громадян України, збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України.*

② *Закон України від 18 січня 2001 р. "Про громадянство України" встановив такі підстави (юридичні факти) набуття українського громадянства: за народ-*

женням; за територіальним походженням; внаслідок прийняття до громадянства України; внаслідок відновлення в громадянстві України та ін. Іноземці та особи без громадянства можуть бути прийняті до громадянства України тільки за їх проханнями за умов, визначених у законі України "Про громадянство України".

③ *Припинення громадянства України відбувається внаслідок виходу особи з громадянства, втрати особою громадянства, а також за підставами, передбаченими міжнародними договорами України. Рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України приймає Президент України.*

? Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Що таке громадянство?
2. Що є джерелами законодавства про громадянство України?
3. Чи мають іноземці та особи без громадянства, які знаходяться в Україні, у порівнянні з громадянами, обмеження у правах і обов`язках?
4. Чи тотожні поняття "громадянство" і "підданство"?
5. Як ви розумієте принцип єдиного громадянства?
6. В якій статті Конституції України закріплено право особи проживати за межами України і зберігати громадянство України?
7. Чи забороняє українське законодавство членам сім`ї мати різне громадянство?
8. Які документи підтверджують громадянство України?
9. Чи може бути позбавлений свого громадянства громадянин України?
10. Які існують підстави для набуття громадянства України?
11. За яких умов набувають громадянства України іноземці або особи без громадянства?
12. За яких умов деякі категорії іноземних осіб не можуть бути прийняті до громадянства України?
13. На яких засадах відбувається поновлення у громадянстві України?
14. На яких осіб при прийнятті їх в українське громадянство не поширюється умова безперервного проживання на законних підставах на території України протягом останніх п`яти років?
15. На яких осіб при прийнятті їх в українське громадянство не поширюється така умова, як отримання дозволу на постійне проживання в Україні?
16. Які Ви знаєте підстави припинення українського громадянства?
17. Хто приймає рішення про прийняття до громадянства і про припинення громадянства України?
18. Чим відрізняється Закон України "Про громадянство України" від 18 січня 2001 р. від попередніх редакцій?

2.5. Основні (конституційні) права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні

2.5.1. Принципи та класифікація конституційних прав і свобод людини і громадянина

Конституція України 1996 р. юридично закріпила широкий спектр прав і свобод людини і громадянина.

Їх перелік і зміст в повному обсязі відповідають сучасним міжнародно-правовим стандартам прав людини, що містяться в таких міжнародних документах:

- *Загальна декларація прав людини (1948);*
- *Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966);*
- *Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966);*
- *Європейська конвенція про захист прав та основних свобод людини (1950);*
- *Заключна Нарада з питань безпеки та співробітництва в Європі (1975);*
- *Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав-учасників наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1989);*
- *Конвенція про права дитини (1989);*

Конституція України, згідно з цими документами, чітко визначає єдиний і однаковий для всіх конституційний статус людини і громадянина та його принципи.

Принципи конституційного статусу людини і громадянина

- *свобода людини*
- *рівність людей у своїй гідності та правах*
- *невідчужуваності та непорушності прав та свобод людини*
- *гарантованості прав і свобод людини і громадянина*
- *невичерпності конституційного переліку прав і свобод людини і громадянина*
- *рівності конституційних прав і свобод громадян України та рівності їх перед законом*
- *єдності прав людини та її обов'язки перед суспільством*

Конституційні принципи *свободи людини* (ст. 21,23) обумовлює її право на вільний розвиток своєї особистості, можливість людини діяти у відповідності до норм чинного права та моралі.

Принципи *рівності у своїй гідності та правах* (ст. 21) означає, що права і свободи визначаються за будь-якою людиною, забороняється дискримінація в користуванні правами за будь-яких підстав.

Принцип *невідчужуваності та непорушності прав і свобод людини* (ст.21) стосується основних конституційних прав і свобод людини, які мають невід`ємний природний характер, тобто тільки тих, що зафіксовані в *Конституції України*.

Людина не може бути позбавлена цих прав і свобод, відмова людини від них є юридично не дійсною. У разі будь-яких порушень прав і свобод людини вони повинні бути поновлені. Вони також не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією (ст.64).

Принцип гарантованості прав і свобод людини і громадянина (ч.2 ст.22) означає, що держава має сприяти повній і ефективній їх реалізації, не допускати звуження їх змісту та обсягу.

Принцип *невичерпності конституційного переліку прав і свобод людини і громадянина* (ч. 1 ст. 22) означає, що *Конституція України* в міру розвитку суспільства може зафіксувати нові права і свободи людини і громадянина.

Принцип *рівності конституційних прав і свобод громадян України і їх рівності перед законом* (ст. 24) означає, що забороняється будь-які спроби обмеження прав громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками.

Принцип *єдності прав людини і обов'язків перед суспільством* означає, що, одночасно з наданням конституційних прав, на людину покладаються і певні конституційні обов'язки.

Отже, систематизуючим елементом конституційного статусу людини і громадянина є права, свободи і обов'язки людини і громадянина. В правах, свободах і обов`язках: ✸фіксуються стандарти поведінки, які вважаються ⇨*обов'язковими*, ⇨*корисними*, ⇨*доцільними* для нормативного функціонування і розвитку суспільства; ✸розкриваються основні принципи взаємовідносин держави і особи; ✸юридично закріплюється становище особи як людини і громадянина в державі і суспільстві.

✸ ***Права людини*** *– це права, пов'язані з самою людською істотою, її існуванням і розвитком.*

Міжнародними та європейськими організаціями, що безпосередньо займаються розглядом питань, пов'язаних з порушенням прав і свобод людини, є:

- *Центр з прав людини Економічної і Соціальної Ради ООН;*
- *Комісія з прав людини ООН та ряд Комітетів ООН;*
- *Верховний комісар ООН із заохочення і захисту прав людини (з прав людини);*
- *Європейська комісія з прав людини;*
- *Європейський Суд з прав людини.*

✸ *Найвищою гарантією прав і свобод людини і громадянина є конституційний лад України, заснований на неухвальному дотриманні Конституції України та законів України, приписах природнього права та загально-визначених принципах і нормах міжнародного права.*

2.5.2. Загальна характеристика основних прав, свобод і обов'язків людини і громадянина

✸***Основні права і свободи людини і громадянина*** *– це закріплені в Конституції України невід'ємні права і свободи людини і громадянина, що належать їм від народження чи в силу наявності в них громадянства України, гарантуються державою і становлять ядро конституційно-правового статусу особи в Україні.*

Особисті (громадські) права і свободи є природними і пов'язані з належністю людини до громадянства України. До цих прав, згідно з Конституцією, належать:

- *право людини на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23);*
- *право на життя і право на захист свого життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань (ст. 27);*
- *право на повагу до своєї гідності (ст. 28);*
- *право на свободу та особисту недоторканність та право невідкладно знати про мотиви свого арешту або затримання, з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника, оскаржити затримання в суді (ст. 29);*
- *право на недоторканність житла (ст. 30);*
- *право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31);*
- *право на невтручання в особисте життя, право громадян України знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, право на спростування недостовірної інформації про себе і членів сім'ї та право вимагати вилучення будь-якої інформації та на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації (ст. 32);*
- *право на свободу пересування, право вільного вибору місця проживання та право вільно залишати територію України, право громадян України в будь-який час повернутися в Україну (ст. 33);*
- *право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35);*
- *право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49);*
- *право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50);*
- *право на вільне (за взаємною згодою жінки і чоловіка) укладання шлюбу, охорону з боку держави сім'ї, дитинства, материнства і батьківства (ст. 51);*
- *право на судовий захист, право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися до міжнародних органів і установ, членом або учасником яких є Україна, право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (ст. 55);*
- *право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56);*
- *право знати свої права і обов'язки (ст. 57);*

право на звільнення від відповідальності за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення (заборона зворотної сили закону) (ст. 58);

право на правову допомогу (ст. 59);

право не виконувати явно злочинні розпорядження чи накази (ст. 60);

право не бути притягненим до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (ст. 61);

право на презумпцію невинності та на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої безпідставним засудженням (ст. 62);

право на звільнення від відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом (гарантія проти самообвинувачення) та право на захист у суді (ст. 63).

Політичні права і свободи відображають міру можливої участі у суспільно-політичному житті, державної влади та органів місцевого управління. Вони залежать від правового статусу особи. В основному політичними правами користуються лише громадяни України.

Конституція України передбачає такі політичні права і свободи:

- *право на свободу думки і свободу слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань та право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію (ст. 34);*
- *право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації, на участь у професійних спілках (ст. 36);*
- *право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, право обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування – виборче право (ст. 38);*
- *право рівного доступу до державної служби, а також служби в органах місцевого самоврядування (ст. 38);*
- *право на свободу зборів, мітингів, походів і демонстрацій (ст. 39);*
- *право петицій, тобто, право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (ст. 40).*

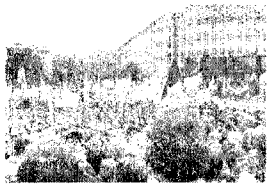

Соціальні права – це права на одержання певних позитивних послуг від держави, зокрема:

- *право на працю, на належні безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом (ст. 43);*
- *ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів, ніхто не може бути примушений до участі або до неучасті у страйку (ст. 44);*
- *кожен, хто працює, має право на відпочинок (ст. 45);*
- *право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, перед-бачених законом (ст. 46);*
- *право на житло, держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду (ст. 47);*
- *право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 48).*

Економічні права – це права людини і громадянина, пов'язані з економічними, насамперед майновими відносинами. До них належать:

- *право власності та право громадян України користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41);*
- *право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ст. 42).*

Екологічні права – це права на безпечні для життя і здоров'я довкілля та відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50).

> *Кожному гарантується право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди.*
>
> Ст. 50 Конституції України

Культурні права. У широкому розумінні – це права, які сприяють духовному розвитку людини, доступу до скарбів світової культури. Серед цих прав – право на освіту (повна загальна середня освіта є обов'язковою), право безоплатно здобувати вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі (ст. 53); гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності (ст. 54).

> *Усі права людини універсальні, неподільні, взаємозалежні та взаємопов'язані. Міжнародне співтовариство має ставитися до прав людини глобально на правовій і рівній основі, з однаковим підходом і увагою.*
>
> Віденська Декларація Всесвітньої конференції з прав людини 1993 р.

Конституція України встановила правові та конституційні гарантії прав і свобод людини і громадянина.

До *правових гарантій* належать: право на оскарження в суді рішень дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ст. 55), право на відшкодування (ст. 56), право знати свої права і обов'язки (ст. 57), право на правову допомогу тощо.

До *конституційних гарантій* належать, насамперед суди, а також Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України та місцеві державні адміністрації; Уповноважений Верховної Ради з прав людини, прокуратура, адвокатура та деякі інші.

! *Гарантом прав і свобод людини і громадянина є Президент України (ст. 102 Конституції України).*

Конституція України передбачає також і міжнародно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина.

> *Кожен має право після використання* ***всіх національних засобів*** *правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових*

установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Ст. 55 Конституції України

✱***Права громадянина*** *– це права, зумовлені сферою відносин людини з суспільством, державою та їх інституціями.*

Увага!

Права людини порівняно з правами громадянина пріоритетні тому, що права людини поширюються на всіх людей, які проживають у тій чи іншій державі, а права громадянина – поширюються на тих осіб, які є громадянами певної держави.

✱*Поняття* ***"свобода"****, зазвичай, пов`язується з характеристикою таких правомочностей особи, які визначають сферу її самостійності, захисту від втручання в її внутрішній світ (свобод та світогляду і віросповідування, свободи думки і слова тощо.)*

✱***Обов`язок*** *– це об`єктивно обумовлена вимога держави до людини і громадянина діяти у відповідності чинного законодавства, а не за особистим бажанням.*

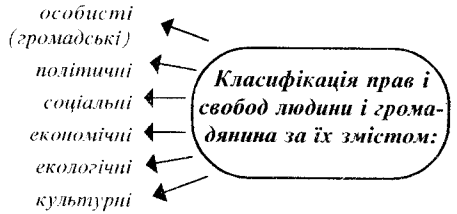

В юридичній літературі основні права і свободи людини і громадянина класифікуються, як правило, за їх змістом. Іноді автори їх класифікують за іншими ознаками: ✱*залежно від суб'єкта;* ✱*за генезою;* ✱*за характером утворення;* ✱*за черговістю їх включення до Конституції;* ✱*за видом суб`єкта* тощо.

Поряд з різноманітними юридичними правами і свободами важливим елементом правового статусу особи є її конституційні обов`язки. Конституція фіксує такі обов`язки громадян України:

- ⇨ *захист Вітчизни (ст. 65)*
- ⇨ *незаподіяння шкоди природі (ст. 66)*
- ⇨ *сплачування податків і зборів (ст. 67)*
- ⇨ *неухильне додержання Конституції України та законів України (ст. 68).*

Увага!

Конституція України встановлює конституційні обов'язки як громадян України, так і кожного, хто постійно проживає або перебуває на території України.

! *Незнання законів не звільняє нікого від юридичної відповідальності. Як і основні права людини і громадянина, такі конституційні обов'язки конкретизуються і розвиваються в поточному законодавстві.*

Резюме

① *В правах, свободах і обов`язках людини і громадянина фіксуються стандартні норми поведінки, які вважаються обов`язковими, розкривають основні принципи взаємовідносин держави і особи. Права людини - це права, пов`язані з самою людською істотою, її існуванням і розвитком. Права людини - це права, пов'язані і зумовлені сферою відносин людини із суспільством, державою та їх інституціями.*

② *Конституційні права і свободи людини і громадянина - це невід`ємні права, що належать їм від народження чи в силу наявності у них громадянства України, гарантуються державою. Усі права людини універсальні, неподільні, взаємопов'язані.*

? Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Що ви розумієте під терміном "права людини"?
2. Чим різняться між собою поняття "права людини" і "права громадянина"?
3. Чому людина, її життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканність і безпека є в нашій країні найвищою цінністю?
4. Що є головним обов'язком держави стосовно людини і громадянина?
5. Які права та властивості є невід'ємними, природними правами людини?
6. Які ви знаєте основні міжнародні акти з прав людини?
7. В якій статті Конституції України закріплений принцип рівноправності прав і свобод людини і громадянина?
8. Чому права і свободи є невід'ємними від обов'язків громадян?
9. Як ви розумієте гарантованість конституційних прав і свобод?
10. Які права відносяться до особистих прав?
11. Що включає в себе право на свободу совісті?
12. Які права, закріплені в Конституції України, відносяться до соціальних, економічних, культурних прав?
13. Який орган Верховної Ради України здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина?
14. В чому полягають основні конституційні обов'язки громадян України?
15. Що ви розумієте під поняттям "свобода людини"?
16. Як ви розумієте принцип "єдність прав людини та її обов'язків перед суспільством"?
17. Що означає принцип невичерпності конституційного переліку прав і свобод людини і громадянина?
18. Що означає універсальність, неподільність взаємозалежність прав людини?
19. Хто є гарантом прав і свобод людини і громадянина в Україні?

2.6. Державна влада в Україні

2.6.1. Система органів державної влади в Україні

Важливою ознакою будь-якої держави є *наявність системи органів державної влади,* через діяльних яких здійснюється державна влада, реалізуються функції держави та забезпечується захист її інтересів.

***Орган державної влади** – це юридично оформлена, організаційно і господарчо відокремлена частина єдиного державного апарату України.*

> *Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.*
>
> Ст. 5 Конституції України

Ознаки органу державної влади

- *наявність державно-владних повноважень*
- *його заснування обумовлено необхідністю здійснення завдань та функцій держави*
- *завжди має статутно-правовий характер*
- *являє собою колектив людей – громадян України, які мають спеціальний статус державних службовців*

Система органів державної влади України побудована за принципом розподілу влади на ⇨ *законодавчу* ⇨ *виконавчу* ⇨ *судову*. Кожний із цих видів влади (незважаючи на спільні риси) характеризуються спеціальними ознаками: **об'єктом компетенції, *порядком формування, *організаційними і правовими формами діяльності* тощо і являє собою її відповідну *підсистему* (систему більш низького рівня).

Окремі підсистеми органів державної влади – органи виконавчої та судової влади можуть включати окремі ланки, які визначаються за різними критеріями – функціями, характером компетенції, територією діяльності тощо.

> *Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України.*
>
> Ст. 75 Конституції України

Конституювання Верховної Ради України як *єдиного органу законодавчої влади* не означає, що закони в Україні можуть прийматися лише цим органом. Законодавча влада може здійснюватися Народом України не тільки через своїх представників у Верховній Раді, а й безпосередньо – шляхом всеукраїнського референдуму.

Органами *виконавчої влади* в Україні є Кабінет Міністрів України, міністерства і відомства, місцеві державні адміністрації в областях, районах, містах Києві та Севастополі.

Судові органи української влади – суди загальної юрисдикції (ст. 25 Конституції України) та Конституційний Суд України (ст. 147 Конституції України).

Особливе місце в системі органів державної влади України посідає *Президент України*, який здійснює функції глави держави, бере участь у формуванні інших гілок влади і взаємодіє з ними. Ці повноваження Президента України є необхідними елементами "*системи стримування та противаг*", яка забезпечує необхідний баланс влад і передбачає відповідні контрольні повноваження і по відношенню до Президента України з боку Верховної Ради України.

В особливу групу органів державної влади, які безпосередньо не входять (як і Президент України) до законодавчої, виконавчої чи судової гілок влади, виокремлюють Прокуратуру України, головне завдання якої є нагляд за дотриманням законів.

2.6.2. Верховна Рада України

***Верховна Рада України** – загальнонаціональний постійно діючий однопалатний (монокамерний) парламент* (англ. parlament, від фр. parler – говорити).

Ознаки Верховної Ради України

- *є єдиним органом законодавчої влади*[1]
- *діє в системі колективного прийняття рішень*
- *здійснює свою діяльність згідно з належними їй правилами, а в не силу яких-небудь розпоряджень, наданих їй ким-небудь іншим*
- *формується на виборних засадах – шляхом вільних виборів*
- *це орган загальної компетенції, він бере участь в реалізації практично всіх функцій держави*

Верховна Рада України складається з 450 народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на 4 роки (ст. 76 Конституції України).

Народним депутатом України може бути громадянин України, який на день виборів досяг 21 року, має право голосу і проживає на території України протягом останніх п'яти років.

***Народний депутат України** – повноважений представник українського народу у Верховній Раді України, обраний відповідно до закону, здійснює свої повноваження на постійній основі.*

Статус народного депутата України передбачає несумісність з іншими видами діяльності. Народний депутат не повинен мати інший представницький мандат або одночасно бути на державній службі (ст. 78), займатися будь-якою

[1] Щодо прийняття законів шляхом референдумів, то в Україні законодавчі референдуми взагалі ще не проводилися.

оплачуваною роботою, крім викладацької, наукової і творчої діяльності, а також медичної практики.

Перед вступом на посаду народний депутат складає присягу на вірність Україні перед Верховною Радою України і скріплює її особистим підписом (ст. 79). З цього моменту починаються повноваження народного депутата.[1]

Відповідно до *Конституції України*, Верховна Рада може здійснювати свої повноваження лише тоді, коли її обрано не менше двох третин від її конституційного складу (тобто, не менше 300 народних депутатів). Працює вона посесійно, тобто не постійно. На першу сесію збираються не пізніше як на 30-й день після офіційного оголошення результатів виборів. Відкриває перше засідання Верховної Ради найстарший за віком народний депутат України (ст. 82). Так, першу сесію останнього (четвертого) скликання Верховної Ради України відкрила відома громадська та політична діячка 80-річна Слава Стецько.

Верховна Рада України здійснює низку функцій і наділена для цього відповідними повноваженнями.

Основні функції Верховної Ради України

- *представницька (політична)*
- *законодавча*
- *установча*
- *контрольна*

Представницька (політична) функція означає, що тільки Верховна Рада є органом всенародного представництва, політичного волевиявлення українського народу. *Законодавча* функція полягає в тому, що Верховна Рада має прерогативу в галузі правотворчості, приймає закони з питань, що потребують законодавчого регулювання. *Установча* функція означає, що Верховна Рада бере участь у формуванні інших органів влади. Накінець, *контрольна* функція Верховної Ради проявляється в здійсненні парламентського контролю за діяльністю вищих виконавчих органів державної влади, перш за все, Кабінету Міністрів України.

Основними повноваженнями Верховної Ради України є:

- *внесення змін і порядку, передбачених розділом XIII Конституції;*
- *призначення всеукраїнського референдуму;*
- *прийняття законів;*
- *затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього;*
- *визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики;*
- *затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;*
- *призначення виборів Президента України у строки, передбачені Конституцією України;*
- *заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України.*

[1] Основні права і обов`язки народного депутата України чітко виписані у Законі України "*Про статус народного депутата України*" (нова редакція від 22 березня 2001 р.)

Увага!

Питання про відповідність Кабінету Міністрів України не може розглядатися Верховною Радою України більше одного разу протягом однієї чергової сесії, а також протягом року після схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України.

Верховна Рада України здійснює й інші повноваження, які, відповідно до Конституції України, віднесені до її відання.

Конституція України та Регламент Верховної Ради України (від 27 липня 1994 р.) визначають структуру, органи та апарат Верховної Ради України.

Передбачає: ⇦ **Структура Верховної Ради України**

- *керівництво Верховною Радою України* (голова Верховної Ради, його перший заступник і заступник)
- *комітети* – ведуть законопроектну роботу та здійснюють попередній розгляд і підготовку питань, які належать до повноважень Верховної Ради
- *тимчасові спеціальні комісії* – готують і попередньо розглядають питання, що входять до повноважень Верховної Ради, але мають тимчасовий характер, або не є предметом розгляду в уже існуючих комітетах
- *тимчасові слідчі комісії* – створюються для проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес. Їх значення не є обов'язковими судових та правоохоронних органів
- *депутатські фракції і групи* – формуються на підставі партійної належності депутатів у складі 14 депутатів

Голову Верховної Ради, його першого заступника та заступника Верховна Рада обирає зі свого складу.

Основні функції Голови Верховної Ради України

- *веде засідання Верховної Ради*
- *організовує підготовку питань до розгляду на засіданнях Верховної Ради*
- *організовує роботу апарату Верховної Ради*
- *підписує акти, прийняті Верховною Радою*
- *представляє Верховну Раду у стосунки з іншими органами державної влади України та органами інших держав*

Верховною Радою створюються також *Рахункова Палата Верховної Ради України* та *інститут Уповноваженого Верховної Ради з прав людини*.

Рахункова Палата Верховної Ради України складається з Голови, першого заступника, головних контролерів і секретаря. Голова та члени Рахункової Палати призначаються Верховною Радою на 7 років. Основні завдання Рахункової Палати – організація і здійснення контролю від імені Верховної Ради за використанням коштів Державного бюджету України (ст. 98).

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини здійснює парламенський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Апарат Верховної Ради України безпосереднього забезпечує організаційне, правове, технічне, інформаційне, методичне та інше обслуговування діяльності українського парламенту та його органів, народних депутатів України. До нього входять:

- ➢ *Секретаріат Верховної Ради (загальний секретаріат, секретаріат комітетів Верховної Ради, секретеріат Голови Верховної Ради та його заступників);*
- ➢ *Управління справами Верховної Ради;*
- ➢ *Інститут законодавства Верховної Ради;*
- ➢ *Видавництво Верховної Ради.*

Порядок роботи Верховної Ради України, її посадових осіб, органів та апарату визначаються *Конституцією України*, Регламентом Верховної Ради, Законами "*Про комітети Верховної Ради*" від 4 квітня 1995 р. та "*Про статус народного депутата*" від 17 листопада 1992 р. в редакції закону від 22 березня 2001 р.

Сесії Верховної Ради можуть бути:

- ⇨ *чергові*, які починаються першого вівторка лютого і першого вівторка вересня кожного року;
- ⇨ *позачергові*, які скликаються Головою Верховної Ради на вимогу не менш як третини народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради або на вимогу Президента України;
- ⇨ *у разі введення воєнного чи надзвичайного стану* Верховна Рада збирається у дводенний строк без скликання (ст. 83).

Сесії проводяться у формі: ✱ *пленарних засідань Верховної Ради,* ✱ *засідань комітетів,* ✱ *тимчасових комісій.* Засідання Верховної Ради проводяться, як правило, відкрито. За рішенням більшості від конституційного складу Верховної Ради, вони можуть проводитись в закритому режимі. Рішення Верховної Ради приймаються виключно на її пленарних засіданнях шляхом особистого голосування народних депутатів у звичайному чи пленарному режимах.

У *Конституції України* закріплено вихідні позиції законодавчого процесу – *прийняття*, *зміна* та *скасування законів*.

Виключно законами України визначаються:

- ➢ *права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод, основні обовязки громадянина;*
- ➢ *громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства;*
- ➢ *права корінних народів і національних меншин;*
- ➢ *порядок застосування мов;*
- ➢ *засади використання природних ресурсів, виключної (морської) економічної зони, континентального шельфу, освоєння космічного простору, організації та експлуатації енергосистем, транспорту і зв'язку;*

- ➢ *основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення; засади регулювання праці і зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; виховання, освіти, культури і охорони здоров'я; екологічної безпеки;*
- ➢ *правовий режим власності;*
- ➢ *правові засади і гарантії підприємництва; правила конкуренції та норми антимонопольного регулювання;*
- ➢ *засади зовнішніх зносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи;*
- ➢ *засади регулювання демографічних та міграційних процесів;*
- ➢ *засади утворення і діяльності політичних партій, інших об єднань громадян, засобів масової інформації;*
- ➢ *організація і діяльність органів виконавчої влади, основи державної служби, організації державної статистики та інформатики;*
- ➢ *територіальний устрій України;*
- ➢ *судоустрій, судочинство, статус суддів, засади судової експертизи, організація і діяльність прокуратури, органів дізнання і слідства, нотаріату, органів і установ виконання покарань; основи організації та діяльності адвокатури;*
- ➢ *засади місцевого самоврядування;*
- ➢ *статус столиці України; спеціальний статус інших міст;*
- ➢ *основи національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку;*
- ➢ *правовий режим державного кордону;*
- ➢ *правовий режим воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації;*
- ➢ *організація і порядок проведення виборів і референдумів;*
- ➢ *організація і порядок діяльності Верховної Ради України, статус народних депутатів України;*
- ➢ *засади цивільно-правової відповідальності; діяння які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них.*

Виключно законами встановлюються:

- ✱ *Державний бюджет України і бюджетна система України; система оподаткування, податки і збори;*
- ✱ *засади створення і функціонування фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків; статус національної валюти, а також статус іноземних валют на території України; порядок утворення і погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу; порядок випуску та обігу державних цінних паперів, їх види і типи;*
- ✱ *порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав; порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України;*
- ✱ *одиниці ваги, міри і часу; порядок встановлення державних стандартів;*
- ✱ *порядок використання і захисту державних символів;*
- ✱ *державні нагороди;*
- ✱ *військові звання, дипломатичні ранги та інші спеціальні звання;*
- ✱ *державні свята;*
- ✱ *порядок утворення і функціонування вільних та інших спеціальних зон, що мають економічний чи міграційний режим, відмінний від загального.*

Етапи законодавчого процесу

- *виявлення законодавчої ініціативи*
- *обговорення законопроектів*
- *прийняття законів*
- *опублікування законів*

Законодавчий процес у Верховній Раді поділяється на кілька етапів (стадій). Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді належить: ✸*Президентові України;* ✸*Кабінету Міністрів України;* ✸*Національному банку України* (ст.93).

Увага!
Законопроекти, визначені Президентом України як невідкладні, розглядаються Верховною Радою України *позачергово.*

Обговорення законопроекту на пленарних засіданнях Верховної Ради здійснюється в ході трьох читань. На третє читання законопроект подається головним комітетом Верховної Ради у вигляді кінцевої його редакції. Якщо закон прийнято, то його текст оформляється Секретаріатом Верховної Ради в п'ятиденний строк, підписується Головою Верховної Ради України. Після чого закон невідкладно направляється на підпис Президентові України.

Президент України протягом п'ятнадцяти днів після отримання закону підписує його, беручи до виконання, та офіційно оприлюднює його або повертає закон зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду.

Ст.94 Конституції України

Підписані президентом закони та інші акти, прийняті Верховною Радою, публікуються, як передбачено Указом Президента України від 10 червня 1997 р., в офіційних друкованих виданнях, якими є: "*Офіційний вісник України*", "*Відомості Верховної Ради України*", газета "*Урядовий кур'єр*". Оприлюднення законів та інших актів Верховної Ради в інших друкованих органах або через телебачення і радіо є неофіційним і носить інформаційний характер.

2.6.3. Президент України: конституційний статус та повноваження

Президент України є главою держави. ***Глава держави*** *це особа, яка формально займає найвищу сходинку в державній ієрархії і здійснює верховне представництво держави у внутрішньо- та зовнішньополітичних відносинах.*

Конституційний статус Президента країни визначається ст. 102-112 розділу V *Конституції України.* Як глава держави, він виступає гарантом:

- *державного суверенітету;*
- *територіальної цілісності України;*
- *додержання Конституції України;*
- *прав і свобод людини і громадянина.*

Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

ст. 103 Конституції України

Основними внутрідержавними повноваженнями Президента України є:

- *призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України відповідно до ст. 156 цієї Конституції, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою;*
- *призначає позачергові вибори до Верховної Ради України у строки, встановлені цією Конституцією;*
- *припиняє повноваження Верховної Ради України, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися;*
- *призначає за згодою Верховної Ради України Прем'єр-міністра України; припиняє повноваження Прем'єр-міністра України та приймає рішення про його відставку;*
- *призначає за поданням Прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах;*
- *призначає за згодою Верховної Ради України на посаду Генерального прокурора України та звільняє його з посади;*
- *призначає половину складу Ради Національного банку України;*
- *призначає половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;*
- *призначає на посади та звільняє з посад за згодою Верховної Ради України Голову Антимонопольного комітету України, Голову Фонду державного майна України, Голову Державного комітету телебачення і радіомовлення України;*
- *утворює, реорганізовує та ліквідовує за поданням Прем'єр-міністра України міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади;*
- *скасовує акти Кабінету Міністрів України та акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим;*
- *є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави;*
- *очолює Раду національної безпеки і оборони України;*
- *вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та приймає рішення про використання Збройних Сил України у разі збройної агресії проти України;*
- *приймає, відповідно до закону, рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;*
- *приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України;*
- *призначає третину складу Конституційного Суду України;*
- *утворює суди у визначеному законом порядку;*
- *присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини;*
- *нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними;*

- *приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні;*
- *здійснює помилування;*
- *створює у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби;*
- *підписує закони, прийняті Верховною Радою України;*
- *має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України;*
- *здійснює інші повноваження, визначені Конституцією України.*

Основні зовнішньополітичні повноваження Президента:

- *представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України;*
- *приймає рішення про визнання іноземних держав;*
- *призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав.*

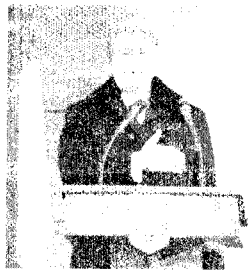

Згідно з ч. 2 ст. 106 *Конституції України*, Президент, видає акти у формі *указів* і *розпоряджень*, які є обов'язковими до виконання на території України.

✱ ***Указ*** – *це правовий акт глави держави, який видається з найбільш важливих питань, віднесених до його компетенції. Указами оформляються акти, які розраховані на постійну або багаторазову дію, рішення Президента України щодо призначення та звільнення з посад керівників відповідних державних органів, установ, організацій, скасування актів Кабінету Міністрів України тощо.*

✱ ***Розпорядження*** – *нормативний акт глави держави, який носить індивідуальний організаційний характер.*

Прикладом розпорядження може бути доручення Кабінету Міністрів України, міністерствам, призначення представників від України для участі у переговорах з представниками іноземних держав тощо.

Для здійснення повноважень глави держави Президент утворює консультативні, дорадчі та інші органи і служби, які до 2005 р. називалися *Адміністрацією Президента*, а з обранням Президентом України В. А. Ющенка – *Секретаріатом Президента України*. Загальне керівництво секретаріатом президента здійснює державний секретар, який призначається на посаду і звільняється з посади Президентом України.

Секретаріат Президента України не є органом державної влади і не приймає самостійних рішень. До його складу входять: держсекретар України, Перший помічник Президента України, Перші заступники та заступники держсекретаря України, прессекретар Президента України, кабінет Президента України, головні служби внутрішньої, зовнішньої, економічної, соціальної політики та з питань науки і технологій та ін.

Згідно з Положенням про Секретаріат Президента України, затвердженим Указом Президента від 27 січня 2005 р. (№111), Секретаріат здійснює організаційне, правове, консультаційне, експертно-аналітичне та інше

забезпечення діяльності Президента України щодо реалізації його повноважень, визначених ст. 106 Конституції України.

Секретаріат має право

- *запитувати і одержувати в установленому порядку необхідні для виконання своїх завдань матеріали від органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій та посадових осіб*
- *користуватися в установленому порядку банками даних інших державних органів*
- *використовувати державні, в тому числі урядові, системи зв'язку і комунікацій*
- *залучати в установленому порядку до виконання окремих робіт і завдань, до участі у вивченні окремих питань вчених і фахівців, у тому числі на договірній основі, працівників центральних та місцевих органів виконавчої влади*
- *порушувати за дорученням Президента України перед керівниками органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, керівниками державних підприємств, установ та організацій питання про усунення виявлених порушень чинного законодавства в їх діяльності*
- *давати у визначених Президентом України межах та з питань, що належать до повноважень Секретаріату, доручення, що є обов'язковими для виконання органами виконавчої влади та їх посадовими особами*

Координаційним органом з питань національної безпеки та оборони при Президентові України є Рада *Національної безпеки і оборони України* (РНБО). Діяльність Ради регулюється Конституцією України та законом "*Про Раду національної безпеки та оборони*" від 28 червня 1996 р. (від 5 березня 1998 р.)

Функціями РНБО України є:

- *внесення пропозицій Президентом України щодо реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики у сфері національної безпеки і оборони;*
- *координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони у мирний час;*
- *координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони в умовах воєнного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.*

Відповідно до указу Президента України від 8 лютого 2005 р. «Про деякі питання організації діяльності Ради національної безпеки і оборони України» до складу РНБО входять 12 державних посадовців.

Склад РНБО України

- *Президент України*
- *Секретар РНБО*
- *Міністр оборони*
- *Державний секретар*
- *Голова Верховної Ради України*
- *Міністр внутрішніх справ*
- *Голова Верховного Суду*
- *Генпрокурор*
- *Голова Нацбанку*
- *Керівник СБУ*
- *Прем'єр-міністр*

! *Головою РНБО є Президент України. Він формує персональний склад. Членами РНБО можуть бути керівники інших центральних органів виконавчої влади. У засіданнях РНБО може брати участь Голова Верховної Ради України.*

✱ *Прийняті рішення РНБО не менш як двома третинами голосів її членів вводяться в дію указами Президента України.*

Повноваження Президента України можуть припинитися достроково у таких випадках:

- якщо задоволена ним особисто заява про відставку на засіданні Верховної Ради України (ст. 109 Конституції України);
- при неможливості виконання своїх повноважень за станом здоров`я (таке рішення приймає конституційна більшість Верховної Ради на підставі письмового подання Верховного Суду і на основі медичного висновку).

! ***Імпічмент*** *– це особлива процедура обвинувачення вищих посадових осіб держави у вчиненні злочинів та службових порушень.*

Підставою для порушення питання про імпічмент Президента і для його усунення з поста є вчинення ним *державної зради* або *іншого злочину*.

Конституція України передбачає такі стадії, які має пройти *процедура імпічменту Президента*:

- *питання про усунення Президента в порядку імпічменту ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради, тобто 226 народними депутатами;*
- *для проведення розслідування Верховна Рада України створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі.*
- *висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради України;*
- *справу перевіряє Конституційний Суд України на предмет дотримання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент;*
- *Верховний Суд України розглядає справу про імпічмент і дає висновок про те, що діяння, у яких обвинувачено Президента, містять ознаки державної зради або іншого злочину;*
- *після цього Верховна Рада приймає рішення про усунення Президента з поста в порядку імпічменту. Рішення приймається, якщо за нього проголосували ¾ народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради.*

У разі дострокового припинення повноважень Президента України виконання його обов`язків на період до обрання і вступу на пост нового Президента покладається на Прем`єр-міністра України. Ці обов`язки він може виконувати до 90 днів. Але при цьому він не може виконувати ряд повноважень, які є винятковою компетенцією Президента, зокрема, призначати всеукраїнський референдум, звертатися з посланнями до народу і Верховної Ради, здійснювати помилування, надавати притулок і т.д.

2.6.4. Кабінет Міністрів України, центральні та місцеві органи влади

*Вищим органом у системі органів виконавчої влади в Україні є **Кабінет Міністрів України.**.*

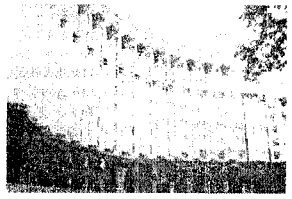

Він очолює систему органів виконавчої влади і здійснює виконавчу владу, спрямовує, координує та координує діяльність цих органів, усуває виявлені порушення.

Відповідно до ст. 133 Конституції України

Кабінет Міністрів у своїй діяльності керується конституцією і законами України, актами Президента України. Він є відповідальним перед Президентом України та підконтрольним і підзвітним Верховній Раді України в межах передбачених Конституцією.

Конкретно це виявляється в тому, що Верховна Рада приймає рішення про схвалення програми діяльності Кабінету Міністрів, регулярно заслуховує звіт про її виконання. Верховна Рада має право розглянути питання про відповідність Кабінету Міністрів України і прийняти резолюцію недовіру йому. Президент України призначає Премєр-міністра України і приймає його відставку.

Конституційні засади організації та діяльності Кабінету Міністрів, його місце у системі розподілу влад і у системі органів виконавчої влади дозволяють характеризувати його як уряд України.

*Під **урядом** розуміють колегіальний орган загальної компетенції, який здійснює керівництво виконавчою і розпорядчою діяльністю в державі. З цього випливає, що:*

Функції уряду:

- *виконавча*
- *розпорядча*

- *уряд працює в системі колегіального прийняття рішень;*
- *компетенція уряду охоплює практично всі найважливіші питання, віднесені, згідно з принципом розподілу влади, до сфери виконавчої влади;*
- *діяльність уряду поширюється на всю територію України.*

Виконавча функція полягає у тому, що уряд через свою систему виконавчих органів безпосередньо виконує нормативні приписи та інші акти законодавчої влади.

Розпорядча функція характеризується тим, що для виконання актів законодавчої влади уряд від свого імені видає постанови, дає відповідні

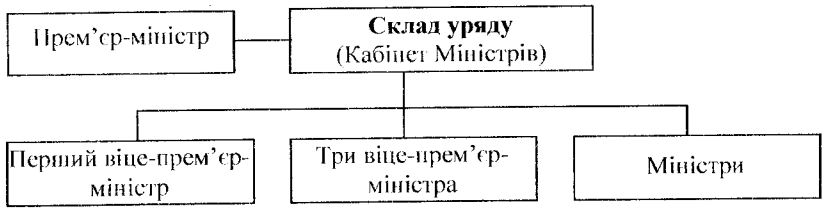

розпорядження.

Персональний склад Кабінету Міністрів призначається Президентом за поданням Прем`єр-міністра. Непарламентське, по суті, формування уряду забезпечує його автономність від парламенту та самостійне здійснення своїх виконавчих та розпорядчих функцій.

Прем`єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів, а Перший віце-міністр і віце-прем`єр-міністри координують і контролюють, відповідно

до розподілу між ними обов`язків, роботу держкомітетів, інших підвідомчих Кабінету Міністрів органів.

За Конституцією України, до повноважень Кабінету Міністрів належать:

- ⇨ *забезпечення державного суверенітету та економічної самостійності України, здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, виконання Конституції України, законів та інших нормативних актів;*
- ⇨ *вжиття заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина;*
- ⇨ *забезпечення проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах: праці та зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;*
- ⇨ *розробка і здійснення загальнодержавної програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку країни;*
- ⇨ *забезпечення рівних умов розвитку всіх форм власності;*
- ⇨ *здійснення управління об`єктами державної власності відповідно до закону;*
- ⇨ *розробка проекту закону про Державний бюджет України і забезпечення виконання цього Закону та подача Верховній Раді звіту про його виконання;*
- ⇨ *здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;*
- ⇨ *організація зовнішньої діяльності та митної справи;*
- ⇨ *спрямування і координація роботи міністерств, інших органів виконавчої влади.*

Діяльність Кабінету Міністрів України забезпечеується Секретаріатом Кабінету Міністрів України.

Згідно з Указом Президента України від 15 грудня 1999 р., до системи центральних органів виконавчої влади України входять:

- *Міністерства;*
- *державіи комітети (державні служби);*
- *центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом.*

Міністерство є головним (провідним) органом у системі центральних органів виконавчої влади для забезпечення реалізації державної політики у визначеній сфері діяльності.

Діючими міністерствами на сьогодні є:

1. *Міністерство економіки України;*
2. *Міністерство аграрної політики України;*
3. *Міністерство внутрішніх справ України;*
4. *Міністерство охорони навколишнього середовища України;*
5. *Міністерство палива та енергетики України;*
6. *Міністерство закордонних справ України;*
7. *Міністерство культури України;*
8. *Міністерство з питань надзвичайних ситуацій України;*
9. *Міністерство оборони України;*
10. *Міністерство освіти і науки України;*
11. *Міністерство охорони здоров`я України;*
12. *Міністерство праці та соціальної політики України;*
13. *Міністерство транспорту та зв'язку України;*
14. *Міністерство фінансів України;*
15. *Міністерство юстиції України;*
16. *Міністерство промислової політики України;*
17. *Міністерство у справах сім'ї, дітей та молоді України.*

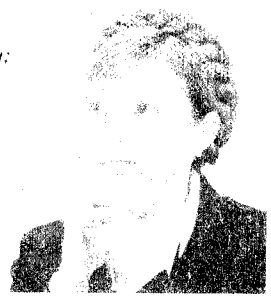

Керівництво міністерством здійснює міністр. Він здійснює діяльність інших органів виконавчої влади з питань, віднесених до його відання.

До державних комітетів та інших центральних органів виконавчої влади, статус яких прирівнюється до Державного комітету України, належать:

1. *Державний комітет архівів України;*
2. *Державний комітет України по водному господарству;*
3. *Державний комітет України по земельних ресурсах;*
4. *Державний комітет зв'язку та інформатизації України;*
5. *Державний комітет інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України;*
6. *Державний комітет лісового господарства України;*
7. *Державний комітет у справах охорони державного кордону України;*
8. *Державний комітет стандартизації, метрології та сертифікації України;*
9. *Державний комітет статистики України;*
10. *Вища атестаційна комісія України;*
11. *Національне космічне агентство України;*
12. *Пенсійний фонд України;*
13. *Головне контрольно-ревізійне управління;*
14. *Державне казначейство України.*

Діяльність державного комітету спрямовує і координує Прем`єр-міністр України, або один із віце-прем`єр міністрів чи міністрів. Очолює Державний комітет його голова.

До центральних органів виконавчої влади України зі спеціальним статусом належать:

1. *Антимонопольний комітет України;*
2. *Державна податкова адміністрація України;*
3. *Державна митна служба України;*
4. *Державний комітет України з питань регуляторної політики та підприємництва;*
5. *Національна комісія регулювання електроенергетики України;*
6. *Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку;*
7. *Фонд державного майна України;*
8. *Служба безпеки України;*
9. *Управління державної охорони України;*
10. *Головне управління державної служби України та ін.*

В процесі адміністративної реформи, розпочатої урядом Ю. Тимошенко, передбачається значне скорочення і реформування державних комітетів.

Центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом має визначені Конституцією та законодавством України особливі завдання та положення. Щодо нього може встановлюватись спеціальний порядок утворення, реорганізації, ліквідації, підконтрольності, підзвітності, а також призначення і звільнення керівників та вирішення інших питань. Центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом очолює його голова.

Наступною ланкою виконавчої вертикалі є *місцеві органи виконавчої влади.* (ст. 118 Конституції України). У відповідності до *Конституції України* та Закону України "*Про місцеві державні адміністрації*" від 9 квітня 1999 р., виконавчу владу в областях, районах, районах Автономної

Республіки Крим, у містах Києві і Севастополі здійснюють *місцеві державні адміністрації*. Особливості здійснення виконавчої влади у містах Києві і Севастополі визначаються окремими законами України.

Склад місцевих державних адміністрацій формують їх голови, які призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України на строк повноважень Президента.

> *Голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.*
>
> Ст.188 Конституції України

Голови місцевих державних адміністрацій видають розпорядження одноособово і несуть за них відповідальність, згідно із законодавством. Рішення голів місцевих адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України, можуть бути, відповідно до закону, скасовані Президентом України або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня.

Обласні державні адміністрації в межах своїх повноважень спрямовують діяльність районних державних адміністрацій та здійснюють контроль за їх діяльністю. Голови районних державних адміністрацій регулярно інформують про свою діяльність голів обласних державних адміністрацій, щорічно та на вимогу звітують перед ними.

Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують:

- *виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади;*
- *законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян;*
- *виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – також програм їх національно-культурного розвитку;*
- *підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів;*
- *звіт про виконання відповідних бюджетів та програм;*
- *взаємодію з органами місцевого самоврядування;*
- *реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.*

Повноваження місцевих державних адміністрацій визначене Законом України "*Про місцеві державні адміністрації*" від 9 квітня 1999 р. Зокрема, до них належать:

⇨*керівництво об`єктами державної власності;*

⇨*здійснення державного контролю за збереженням і раціональним використанням державного майна, станом фінансової дисципліни, охороною пам`ятників історії і культури, охороною праці та ін.*

Резюме

① *Система органів державної влади України побудова за принципом розподілу влади на три гілки: законодавчу, виконавчу і судову.*

② *Єдиним органом законодавчої влади є Верховна Рада України.*

③ *Президент України є главою держави, здійснює верховне представництво держави у внутрішньо- та зовнішньополітичних відносинах, видає акти у формі указів та розпоряджень.*

④ *Вищим органом виконавчої влади є уряд – Кабінет Міністрів України, який координує і контролює діяльність центральних і місцевих органів державної влади.*

? Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Що таке державна влада?
2. Що таке орган державної влади?
3. Які існують ознаки органу державної влади?
4. З чого складається система органів державної влади?
5. Хто може здійснювати законодавчу владу в Україні?
6. Що означає принцип розподілу влади?
7. Що передбачає статус народного депутата України?
8. Які повноваження Верховної Ради України?
9. З чого складається структура Верховної Ради України?
10. Чим займається Рахункова палата Верховної Ради України?
11. Які функції Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини?
12. З чого складається апарат Верховної Ради України?
13. Що таке законодавчий процес?
14. Які існують стани законодавчого процесу?
15. Які функції виконує Президент України?
16. Чим займається Адміністрація Президента України?
17. Що ви розумієте під терміном "імпічмент"?
18. Які функції виконує Кабінет Міністрів України?
19. Що собою являє система центральних та місцевих органів державної влади?

2.7. Територіальний устрій України та місцеве самоврядування

2.7.1. Засади та система територіального устрою України

*✸ Під **територіальним устроєм** держави розуміють її територіальну організацію, систему відносин між центральнимим органами влади і територіальними складовими, місцевими органами влади і населенням. Територіальний устрій України обумовлюють її державним устроєм.*

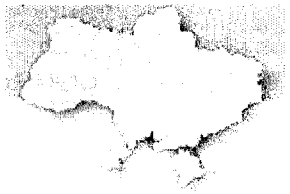

Як вже зазначалося в першій темі посібника, однією з важливих ознак державності є *територія*, на якій система державних органів здійснює свої владні повноваження. Без конкретно означеної кордонами території неможливе існування держави, виконання різноманітних функцій, які на неї покладаються. Територія – це простові межі державної влади.

Територія України включає в себе ✸ *сушу,* ✸ *надра,* ✸ *води* (внутрішні і територіальне море), ✸ *повітряний простір над ними.* На всю цю територію поширюється верховенство державної влади, суверенітет України. Держава розпоряджається всією територією України, яка в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною (ст.2 Конституції України). Але розпоряджається нею лише в інтересах населення, що проживає на ній.

> *Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією України.*
>
> Ст. 13 Конституції України

*✸ Отже, **Україна** централізована держава, територія якої хоч і поділяється на адміністративно-територіальні одиниці з метою здійснення належного управління на місцях, але ці одиниці не мають ознак суверенітету.*

Питання внутрішнього поділу території України на складові частини та їх правове становище, взаємовідносини між державою в цілому та її складовими частинами врегульовуються Конституцією України і відповідними законами.

Згідно із ст. 132 *Конституції України,* територіальний устрій України грунтується на засадах:

- *єдності та цілісності державної території;*
- *поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади;*

- *збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.*

Разом з тим, листопадово-грудневі події 2004 р. засвідчили про наявність в Україні політичних сил, які прагнуть перетворити нашу країну з унітарної на федеративну державу.

У ст. 133 Конституції проголошено, що систему адміністративно-територіального устрою України складають: *Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села.*

За даними Секретаріату Верховної Ради України, станом на 1 січня 2005 р. в Україні було 24 області, 490 районів, 448 міст (Київ та Севастополь – міста із спеціальним статусом; 167 міст республіканського значення Автономної Республіки Крим, обласного значення; 279 міст районного значення), 122 района у місті, 901 селище міського типу та 28801 сільських населених пунктів.

Отже, включення субєкта складу України до зазначеної статті є правовою основою для використання ним своїх конституційних прав, таких як право на місцеве самоврядування, спеціальне визначення статусу тощо. Поалфавітний перелік суб'єктів складу України в цій статті є свідченням того, що *Конституція України* проголошує всіх суб'єктів складу України рівноправними, як між собою, так і у відносинах із центральною владою (незважаючи на відмінність їх за розміром їхньої території та чисельності населення).

Перебування у складі суб'єктів України міст Києва і Севастополя, які мають спеціальний статус, також не суперечить принципу рівноправності суб'єктів складу України.

Питання, які так або інакше стосуються територіального устрою України, розглядаються й в інших статтях *Конституції України.*

Наприклад, у ст.7 проголошується, що в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування; у ст.10 вказується про забезпечення з боку держави всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України; у ст. 10 зазначається, що на території України не допускається розташування іноземних військових баз; у ст. 73 наголошується, що питання про зміну території України вирішується виключно всеукраїнським референдумом; у ст. 134 підкреслено, що Автономна Республіка Крим є невідємною частиною України і в межах повноважень визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесенні до її відання.

2.7.2. Конституційний статус Автономної Республіки Крим

Конституційний статус Автономної Республіки Крим (АРК) визначено у ст. 134-139 *Конституції України.* До складу України АРК входить на правах територіальної автономії.

Територіальна (адміністративна) автономія – це форма децентралізації

державної влади в унітарній державі, що передбачає наявність власних органів влади і самостійної системи нормативного регулювання в межах, визначених Конституцією держави.

Статус територіальної автономії Криму обумовлює деякі особливості цієї складової частини України в порівнянні з іншими адміністративно-територіальними одиницями держави. Вони зводяться до наступного:

- *Крим є державним утворенням – республікою;*
- *як регіональна діє система державних органів АРК на чолі з Верховною Радою і Радою Міністрів;*
- *Верховна Рада та Рада Міністрів та інші державні органи АРК видають у межах своїх повноважень відповідні правові акти, які складають регіональну систему правових актів АРК.*

В той же час статус автономії Криму накладає на діяльність державних органів АРК низку суттєвих обмежень:

- *межі повноважень АРК визначаються Конституцією України (ст. 134);*
- *Конституцію АРК затверджує Верховна Рада України(ст. 135);*
- *нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим та рішення Ради Міністрів Автономної Республіки Крим не можуть суперечити Конституції і законам України та приймаються відповідно до Конституції України, законів України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України та на їх виконання (ст. 135);*
- *Голова Ради Міністрів АРК призначається на посаду та звільняється з посади Верховною Радою Автономної Республіки Крим за погодженням із Президентом України (ст. 136);*
- *повноваження, порядок формування і діяльність Верховної Ради АРК і Ради Міністрів АРК визначаються Конституцією України, нормативно-правовими актами Верховної Ради АРК з питань, віднесених до її компетенції (ст. 136);*
- *суди АРК належать до єдиної системи судів України;*
- *з мотивів не відповідності нормативно-правових актів Верховної Ради АРК Конституції України та законам України Президент України може зупинити дію цих нормативно-правових актів Верховної Ради АРК з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності (ст. 137 ч.2).*

Конституцією України визначено коло питань місцевого значення, з яких АРК здійснює нормативне регулювання: **сільського господарства і лісів; *меліорації і кар`єрів; * громадських робіт, ремесел та промислів, благодійництва; *містобудування і житлового господарства; *туризму, готельної справи, ярмарків; *музеїв, бібліотек, театрів, інших закладів культури, історико-культурних заповідників; *транспорту загального користування, автошляхів, водопроводів; *мисливства, рибальства; *санітарної і лікарняної служб* (ст. 137).

Згідно із ст. 138 Конституції України, до повноважень АРК належить:

- *призначення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, затвердження складу виборчої комісії Автономної Республіки Крим;*
- *організація та проведення місцевих референдумів;*
- *управління майном, що належить Автономній Республіці Крим;*
- *розроблення, затвердження та виконання бюджету Автономної Республіки Крим на основі єдиної податкової і бюджетної політики України;*

- *розроблення, затвердження та реалізація програм Автономної Республіки Крим з питань соціально-економічного та культурного розвитку, раціонального природокористування, охорони довкілля відповідно до загальнодержавних програм;*
- *визнання статусу місцевостей як курортів; встановлення зон санітарної охорони курортів;*
- *участь у забезпеченні прав і свобод громадян, національної злагоди, сприяння охороні правопорядку та громадської безпеки;*
- *забезпечення функціонування і розвитку державної та національних мов і культур в Автономній Республіці Крим; охорона і використання пам'яток історії;*
- *участь у розробленні та реалізації державних програм повернення депортованих народів;*
- *ініціювання введення надзвичайного стану та встановлення зон надзвичайної екологічної ситуації в Автономній Республіці Крим або в окремих її місцевостях.*

Територія АРК визначається межами, які існували на 20 січня 1991 р. Столицею АРК є місто Сімферополь. АРК має свої символи: Герб, Прапор і Гімн. Місцеве самоврядування в АРК здійснюється згідно з Конституцією і законами України.

В АРК діє представництво Президента України.

2.7.3. Місцеве самоврядування в Україні

* ***Місцеве самоврядування*** *– це право територіальної громади – жителів села чи добровільного об`єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України (ст. 140 Конституції України).*

Місцеве самоврядування – різновид політичної, але не державної влади. Воно визначається і гарантується Конституцією України,є однією з засад конституційного ладу.

Обмеження прав на місцеве самоврядування може бути застосоване лише в умовах воєнного часу чи надзвичайного стану.

Принципи самоврядування

- *народовладдя*
- *законність*
- *гласність*
- *колегіальність*
- *поєднання державних і місцевих інтересів*
- *виборність*
- *самостійність та ін.*

Місцеве самоврядування в Україні регулюється *Конституцією України*, законами України "*Про місцеве самоврядування*" від 21 травня 1997 р., а також *Європейською Хартією місцевого самоврядування*, ратифікованою Верховною Радою України.

Місце самоврядування здійснюється в таких організаційних формах:

1) безпосередньо населенням – шляхом референдумів, виборів, зборів і сходів жителів;

2) через виборні органи місцевого самоврядування.

Система самоврядування в Україні включає

- *територіальну громаду*
- *сільську, селищну, міську ради*
- *органи самоорганізації населення*
- *сільського, селищного, міського голову*
- *виконавчі органи сільської, селищної, міської ради*
- *районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси громад сіл, селищ, міст*
- *районні у місті ради (у випадку, якщо вони утворені)*

Первинним суб`єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада.

✱***Територіальна громада*** *– це сукупність жителів, об`єднаних постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об`єднання жителів кількох з них.*

Увага!
Територіальні громади сусідніх сіл можуть об`єднуватися в одну територіальну громаду, створювати єдині органи місцевого самоврядування та обирати єдиного сільського голову. Добровільне об`єднання територіальних громад відбувається за рішенням місцевих референдумів відповідних територіальних громад сіл.

Повноваження територіальних громад

- *управляють майном, що є в комунальній власності*
- *затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання*
- *затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання*
- *встановлюють місцеві податки і збори відповідно до закону*
- *забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів*
- *утворюють, реорганізовують та ліквідовують комунальні підприємства, організації та установи, а також здійснюють контроль за їх діяльністю*
- *вирішують інші питання місцевого значення, віднесені до їхньої компетенції*

До *органів місцевого самоврядування* Конституція України відносить:

⇨*сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи – виконавчі комітети, районні та обласні ради;*

⇨*будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення, що наділенні частиною компетенції, майно та фінанси даної ради.*

До складу сільської, селищної, міської ради входять депутати, які обираються жителями села, селища, міста на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки.

Ст. 141 Конституція України

Порядок утворення та діяльності органів самоорганізації населення регулюється Законом України "*Про органи самоорганізації населення*" від 11 липня 2001 р.

Види органів самоорганізації населення

- *сільські та селищні комітети*
- *вуличні та квартальні комітети*
- *комітети мікрорайонів*
- *будинкові комітети*
- *комітети районів у містах*

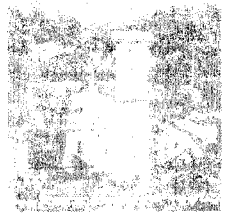

Ініціюють створення органу самоорганізації населення збори (конференції) жителів за місцем проживання, якщо в них буде брати участь не менше половини жителів відповідної території, що мають право голосу, а дозвіл на створення такого органу надає сільська, селищна, міська, районна у місті рада.

Повноваження органів самоорганізації населення

- *представляють інтереси жителів у місцевій раді та місцевих органах виконавчої влади*
- *вносять пропозиції до проектів місцевих програм соціально-економічного і культурного розвитку*
- *організовують участь населення в заходах щодо охорони навколишнього середовища, пам`ятників історії та культури, у благоустрої території*
- *здійснюють контроль за якістю житлово-комунальних послуг*
- *організовують допомогу громадянам похилого віку, інвалідам, родинам загиблих воїнів, партизанів і військовослужбовців, малозабезпеченим і багатодітним родинам, дітям-сиротам*
- *сприяють органам пожежного нагляду в здійсненні протипожежних заходів і правоохоронним органам у забезпеченні громадського порядку*

Орган самоорганізації населення обов`язково має бути легалізований шляхом реєстрації (у такому разі він отримує статус юридичної особи) чи повідомлення про створення (без статусу юридичної особи).

Резюме

① *Україна – централізована, унітарна держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці без ознак суверенітету, на засадах єдності та цілісності державної території.*

② *Як територіальна автономія Крим є державним утворенням – республікою, має свою Конституцію, систему державних органів, систему правових актів,*

функціонування яких визначається Конституцією України.

③ *Місцеве самоврядування є правом територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Первинним суб'єктом місцевого самоврядування є територіальна громада.*

? Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Що таке територіальний устрій України?
2. Хто є суб'єктами складу України?
3. На яких засадах грунтується територіальний устрій України?
4. Які елементи входять в систему адміністративно-територіального устрою України?
5. В чому полягають особливості територіального статусу Автономної Республіки Крим?
6. Якими повноваженнями наділена Автономна Республіка Крим?
7. З яких питань Автономна Республіка Крим здійснює нормативне регулювання?
8. Що таке місцеве самоврядування?
9. Які існують принципи та організаційні форми місцевого самоврядування?
10. Що таке територіальна громада?
11. Якими повноваженнями наділена територіальна громада?
12. Що таке самоорганізація населення?

Тема 3

Основи адміністративного права України

☐ ***План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:***

3.1. Поняття, предмет та цілі адміністративного права.
3.2. Джерела адміністративного права.
3.3. Суб'єкти адміністративного права.
3.4. Правові акти управління.
3.5. Поняття адміністративного правопорушення.
3.6. Підстави для адміністративної відповідальності.
3.7. Види адміністративних стягнень.
3.8. Відповідальність за окремі види адміністративних правопорушень.

3.1. Поняття, предмет та цілі адміністративного права

Адміністративне право належить до фундаментальних галузей права і є важливою ланкою в системі національного права України. Воно, обслуговуючи публічні інтереси, серед юридичних пріоритетів зберігає права і свободи людини і громадянина. В *Конституції України* 1996 р. реалізована концепція абсолютних і невідчужуваних прав людини. Саме вони, а не інтереси окремих органів державної влади, повинні визначати зміст і застосування законів, діяльності законодавчої і виконавчої влади. Адміністративне право виходить з того, що апарат державної влади повинен служити інтересам закону, виконувати і забезпечувати його виконання.

✱ ***Адміністративне право*** *можна визначити як систему норм, покликаних регулювати в інтересах особи і суспільства відносини, що виникають в процесі функціонування публічної влади (органів державної виконавчої влади і місцевого самоврядування), а також у внутрішньо-організаційній діяльності інших органів (регулювання функції адміністрування).*

Перш ніж дати характеристику цих відносин, варто зазначити, що в сучасних умовах розвитку держави і права докорінно змінюється ідеологія адміністративного права, його роль та призначення. З управлінського права воно трансформується в право, яке охороняє і захищає права, свободи та законні інтереси людини і громадянина.

До ***предмета адміністративного права*** можна віднести:

- відносини, пов'язані з організацією органів державної виконавчої влади (структури адміністративного апарату). Норми, які встановлюють і регулюють ці відносини прийнято називати *структурними*;
- відносини, які виникають під час реалізації органами виконавчої влади закріпленої за ними компетенції з використанням при цьому державно-владних повноважень. Ця компетенція проявляється в державному управлінні і взаємодії органів державної виконавчої влади і місцевого самоврядування з громадянами, державними і недержавними організаціями. Відповідні адміністративно-правові норми встановлюють права та обов'язки суб'єктів цих правовідносин (матеріальні норми);
- відносини, які виникають як всередині органів виконавчої влади, і їх структурних підрозділів, так і поза системою цих органів (наприклад, в прокуратурі, в суді). Їх ще називають внутрішнім адмініструванням. А відносини, вказані вище (в п.2) можна назвати *державним адмініструванням*;
- управлінські відносини, що складаються на рівні органів місцевого самоврядування при виконанні ними делегованих повноважень, що виражають публічні інтереси;
- відносини, пов'язані з оскарженням до адміністративного суду неправомірних актів (дій, бездіяльності) органів виконавчої влади та їх посадових осіб (адміністративна юстиція);
- відносини, що виникають при вчиненні особою адміністративного правопорушення і розгляді даної категорії справ (деліктні правовідносини).

*Отже, **предметом адміністративного правового регулювання** є суспільні відносини, що виникають, змінюються і припиняються у сфері державного управління.*

Адміністративне право визначає основні принципи державного управління, виконавчо-розпорядчу діяльність, способи забезпечення законності та дисципліни у державному управлінні, урегульовує порядок управління окремими галузями народного господарства, культурою, освітою, наукою, адміністративно-політичною діяльністю та ін.

Цілі адміністративного права. Вони безпосередньо пов'язані з цілями держави і обумовлюються завданнями відповідного стану розвитку державно-організованого суспільства.

Адміністративне право забезпечує:

- *оптимальні рамки правових стандартів, всередині яких повинно здійснюватись управління державою і суспільством;*
- *оптимальний рівень управління суспільством з використанням адміністративних інститутів державної влади;*

Оптимальне управління означає, що будь-який орган управління використовує свої повноваження для цілей, визначених законом. Державна адміністрація немає жодних повноважень ні влади поза законом.

Основні проблеми сучасного адміністративного права

Загальна частина

- *формування груп нормативних актів, які б стали основою нового механізму функціонування виконавчої влади*
- *закріплення і забезпечення адміністративно-правового статусу громадян та правових стандартів їх взаємовідносин з органами виконавчої влади*
- *визначення суті і меж адміністративного регулювання відносин, що складаються у приватному секторі економіки*
- *регламентування механізму охорони всіх форм власності*
- *врегулювання державно-службових відносин, статусу всіх видів службовців*
- *розвиток управлінських процедур*
- *реформування адміністративного правового захисту прав та свобод громадян, правове та організаційне забезпечення функціонування адміністративних судів*

Особлива частина

- *ефективне адміністративно-правове регулювання у сфері економіки*
- *адміністративно-правове регулювання у сфері юстиції*
- *адміністративно-правове забезпечення безпеки громадян, суспільства, держави*
- *адміністративно-правове регулювання в соціально-культурній сфері*

- *справедливі умови реалізації прав особи в управлінні суспільством. Адміністративне право у зв'язку з цим має за мету — служити кожному окремому індивіду і суспільству в цілому, захищати права людини і громадянина, захист прав та інтересів;*
- *через правову законність і оптимальне управління суспільними справами інтересів кожного індивіда.*

Власне для досягнення вказаних завдань в Україні (з прийняттям у травні 1997 р. постанови Кабінету Міністрів) розпочався процес реформування адміністративного права. В контексті цієї реформи адміністративне право розглядається як засіб забезпечення належного дотримання та дієвого захисту прав і свобод людини і громадянина у сфері функціонування державної виконавчої влади.

Реформування адміністративного права повинно послужити ще важливішій меті правовому забезпеченню Адміністративної реформи в Україні, концепція якої була схвалена Указом Президента України 22 липня 1998 р.

3.2. Джерела адміністративного права

Під цим терміном розуміють офіційно визнані державою правові форми вираження і закріплення адміністративно-правових норм.

Знання джерел для теорії адміністративного права, а також для практики його застосування має надзвичайно важливе значення, оскільки в порівнянні з іншими галузями права (*цивільним, трудовим, кримінальним*) адміністративне право не має окремої кодифікації. Воно становить збір численних правових приписів, які видаються органами законодавчої, виконавчої влади та виконавчими органами місцевого самоврядування.

У системі джерел права можна виділити певні групи джерел. Беручи до уваги становище органу, який встановлює право, можна виділити такі їх види:

1. *Конституція України* – має для адміністративного права установчий характер, оскільки містить ряд приписів, які є вихідними для даної галузі права. Так, вони визначають статус Президента, структуру Уряду, закріплюють систему органів державної виконавчої влади тощо.

Джерела адміністративного права

2. *Закони* – є найістотнішим джерелом адміністративного права в міру того, наскільки вони містять норми, що стосуються цієї галузі, закріплюють механізм реалізації державної виконавчої влади, інших органів держави. До таких законів можна віднести Закон України "*Про державну службу*"(1993 р.), "*Про міліцію*", "*Про звернення громадян*"(1996 р.), "*Про загальний військовий обов`язок і військову службу*"(2000 р.) і т.д. Окремо серед джерел, які мають силу закону, можна виділити кодекси: *Кодекс про адміністративні правопорушення, Митний кодекс*.

3. *Укази і нормативні розпорядження Президента України*, наприклад: Указ Президента від 15 грудня 1999 р. "*Про систему центральних органів виконавчої влади*", "*Про склад Кабінету Міністрів*", "*Про зміни в структурі центральних органів виконавчої влади*".

4. *Постанови і нормативні розпорядження Кабінету Міністрів України*, рішення Ради Міністрів Автономної Республіки Крим. Наприклад: Постанова Кабінету Міністрів від 15 лютого 2002 р., якою затверджено положення "*Порядок проведення конкурсу на заміщення вакантних посад державних службовців*".

5. *Міжнародні договори і угоди та виконавчі приписи до них.*

6. *Акти центральних органів виконавчої влади України та АРК: міністерств, державних комітетів, Головних управлінь.*

7. *Акти місцевих державних адміністрацій.*

8. *Рішення рад та виконавчих органів місцевого самоврядування.*

3.3. Суб`єкти адміністративного права

Під суб`єктами права як правило, розуміють учасників суспільних відносин, яких юридична норма наділяє правами і обов`язками. Відповідно суб`єктами адміністративного права є учасники відносин, котрих адміністративно-правові норми наділили правами і обов`язками, здатністю вступати в адміністративно-правові відосини.

Всі суб`єкти адміністративного права, залежно від того, чию волю, та чиї інтереси вони виражають, від чийого імені виступають, поділяються на індивідуальні та колективні. До *індивідуальних* належать: ⇨*громадяни України,* ⇨*іноземці,* ⇨*особи без громадянства,* ⇨*посадові особи,* ⇨*державні службовці*. Більш детальна класифікація дає підстави окремо сказати про суб`єкти спеціальних адміністративно-правових статусів(членів адміністративних колективів, суб'єктів адміністративної опіки, жителів територій з особливими режимами, суб`єктів дозвільної системи).

До *колективних суб`єктів* належать ⇨*організації (підприємства, органи, установи),* ⇨*трудові колективи,* ⇨*структурні підрозділи організацій,* ⇨*складні організації (залізниця).*

✸***Колективні суб`єкти*** *– це організовані, відособлені самоврядні групи, наділені правами вступати у відносини з іншими суб`єктами як єдине ціле. Адміністративна правоздатність і дієздатність цих суб'єктів наступає з моменту реєстрації і припиняється з їх ліквідацією.*

Важливе місце серед *індивідуальних суб`єктів* адміністративного права належить громадянам, їх адміністративно-правовому статусу. Адміністративно-правовий статус громадян є складовою частиною їх загального правового статусу і включає в себе наступні елементи:

- ➢*адміністративну правоздатність і дієздатність (правосуб`єктність);*
- ➢*права та обов`язки у сфері державного управління;*
- ➢*адміністративно-правові гарантії прав і свобод громадян.*

✸***Адміністративна правоздатність*** *– це здатність індивіда бути носієм суб`єктивних прав і обов`язків у сфері державного управління. Вона виникає з моменту народження і припиняється зі смертю особи.*

Адміністративна правоздатність – це визнана державою спроможність своїми власними діями реалізувати права та набувати нових особистих прав, виконувати обов'язки у сфері державного управління. В повному обсязі вона настає з 18 років, а в окремих випадках – з 16 років. Конкретний обсяг прав і обов`язків перебуває в залежності від ряду факторів: ⇨*віку,* ⇨*освіти,* ⇨*стану здоров`я,* ⇨*статі.* Деякі з них можуть служити причиною повного або часткового обмеження адміністративної правової дієздатності: ✸душевна хвороба, ✸інвалідність позбавляють права на управління транспортними засобами. Особи, які мають судимість, або не мають спеціальної освіти, втрачають можливість займати ряд посад у державному апараті.

Система суб`єктів адміністративного права

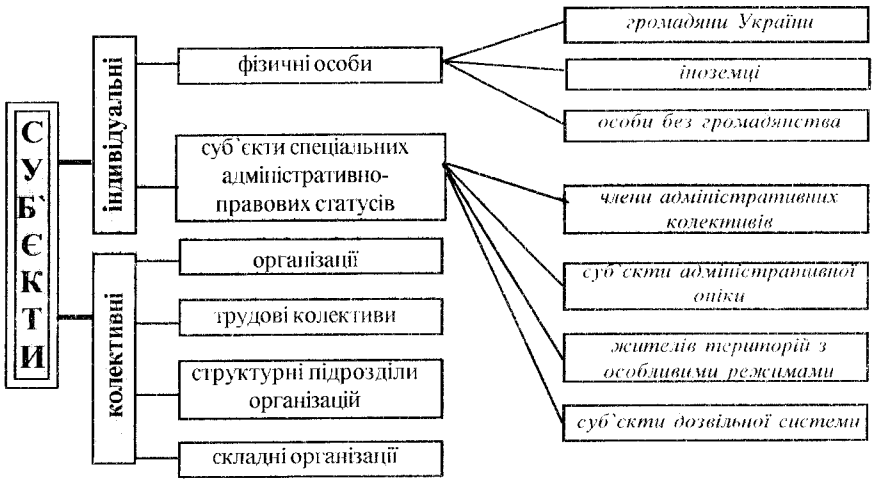

Адміністративно-правовий статус громадян

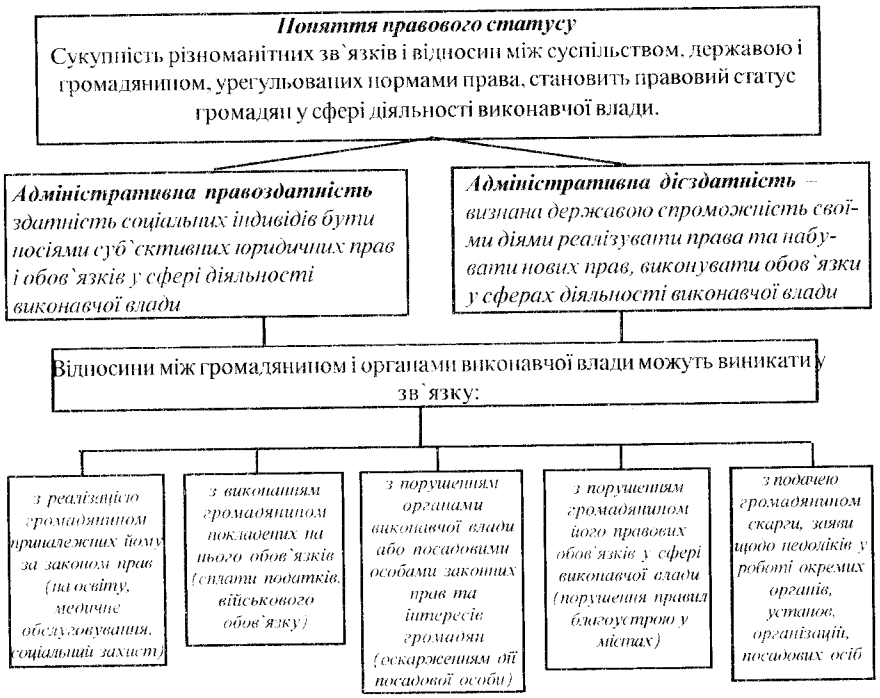

Центральним елементом адміністративно-правового статусу громадянина (індивідуального суб`єкта) є його *права та обов`язки.*

Оскільки адміністративно-правовий статус тісно пов`язаний з конституційним, є похідним від останнього, можна виділити *загальні права*, які належать до конституційних: ✸*право на участь в управлінні державними справами;* ✸*на рівний доступ до державної служби;* ✸*на оскарження в суду неправомірних актів (дій) державних органів (посадових осіб).*

Всі ці права не можуть бути реалізовані без участі органів державної виконавчої влади і місцевого самоврядування (органів публічної влади). Інші права у сфері державного управління розвивають (забезпечують) конституційні права. Так, конституційне право на охорону здоров`я конкретизується в таких правах, що є частиною адміністративно-правового статусу громадян, як ➢*право на медико-санітарну та медико-соціальну допомогу,* ➢*забезпечення ліками,* ➢*надання ортопедичної і протезної допомоги,* ➢*отримання інформації про стан здоров`я.*

Права громадян у сфері державного управління на

- *придбання зброї*
- *реєстрацію шлюбу, підприємницької діяльності*
- *звернення в органи держави і місцевого самоврядування*
- *управління транспортними засобами*
- *реєстрацію засобів масової інформації*
- *висловлення переконань і поширення інформації та ін.*

Разом з правами на громадян покладається і ряд обов`язків. *Основним (загальним) обов`язком громадян є обов`язок дотримуватись Конституції України та законів держави.* Інші обов`язки є похідними і стосуються різних сфер життєдіяльності людей. Адміністративно-правові норми встановлюють різні правила поведінки і обов`язки громадян їх дотримуватись, наприклад: ✸*правила дорожнього руху і користування громадським транспортом;* ✸*проходити у встановлених випадках обов`язковий медичний огляд і лікування;* ✸*реєструвати транспортний засіб і отримувати дозвіл на зайняття певними видами діяльності.*

Слід розрізняти загальний і спеціальний адміністративно-правовий статуси громадян. Першим володіють всі громадяни незалежно від віку, статі, стану здоров`я, місця проживання і т.д. Однак кожна людина в своєму житті може опинятись в різних ситуаціях, певних становищах, що обумовлює наявність спеціальних прав і обов`язків. Особа може виступати суб`єктом так званих спеціальних адміністративно-правових статусів. В теорії адміністративного права розрізняють такі ***спеціальні адміністративно-правові статуси***:

↳*членів адміністративних колективів* – це особовий склад організацій, в яких відносини її членів з адміністрацією регулюються адміністративним правом (органи внутрішніх справ, військові частини, воєнізовані пожежні частини, студентські колективи). У зв`язку з цим виділяють статуси: учнів (студентів, аспірантів, учнів коледжів), мілітаризованих службовців; осіб, свобода яких обмежена в адміністративному порядку (неповнолітні, які за правопорушення знаходяться в спеціальних навчальних закладах; громадяни, які перебувають в центрах тимчасового розташування вимушених переселенців);

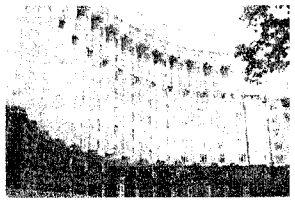

↳*суб`єктів адміністративної опіки*: а) сироти, одинокі матері, хворі, інваліди, члени багатодітних сімей; б) безробітні, чорнобильці, учасники бойових дій в Афганістані, біженці, ті, які постраждали від пожеж, повеней, землетрусів, стихійних лих;

↳*суб`єктів територій з особливими режимами* а) особи, що проживають на прикордонній території;

б) мешканці гірських територій; в) місцевостей, де оголошено надзвичайний стан;

↳*суб`єктів дозвільної системи* – особи, що мають зареєстровану зброю, займаються певними видами діяльності, на що потрібен спеціальний дозвіл внутрішніх справ та ін.

Ще одним елементом адміністративно-правового статусу є *адміністративно-правові гарантії прав і свобод громадян.* До них належать організаційні гарантії (існування і діяльність органів, які здійснюють охорону і захист прав та свобод громадян); право на скаргу (адміністративну і судову). Воно закріплено Законом "*Про звернення громадян*", а також Цивільно-процесуальним Кодексом.

Суб`єктами адміністративного права є також іноземні громадяни та особи без громадянства. Їх адміністративно-правовий статус визначається ст. 26 Конституції України, та законом України "*Про правовий статус іноземців*" від 5 березня 1994 р. В цілому обсяг їх адміністративно-правового статусу дещо вужчими, ніж у громадян України. Так, вони не можуть бути державними службовцями, займати посади в державному апараті; не несуть військового обов`язку; не в праві створювати політичні партії. На них покладаються додаткові обов`язки, не властиві для громадян України. Вони зобов`язані зареєструвати свій паспорт, отримати дозвіл для проживання, повідомляти органи внутрішніх справ про переміщення по території держави та ін. Несуть адміністративну відповідальність на рівні з громадянами України.

Основний акцент в оновленні змісту адміністративно-правового статусу громадян необхідно робити на реальний дієвий механізм забезпечення реалізації цих прав, які вже сьогодні закріплені в Конституції та численних законах. Цим механізмом повинні стати норми адміністративно-процесуального законодавства, які врегульовують порядок здійснення різноманітних адміністративних процедур та процесуальних дій.

***Серед колективних суб`єктів*** адміністративного права важливе місце посідають органи державної влади, які утворюють самостійну складну систему. Об`єднуючими факторами цієї системи є зміст діяльності, методи та організаційні обов`язки її структурних одиниць. До системи органів виконавчої влади входять: Кабінет Міністрів України (вищий орган виконавчої влади), Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, Міністерства, державні комітети (центральні органи виконавчої влади), обласні та районні державні адміністрації, територіальні органи центральних органів виконавчої влади (місцеві органи). До цієї системи в деякому значенні можна віднести виконавчі органи місцевого самоврядування, коли йдеться про виконання ними делегованих повноважень.

Організація і діяльність державних органів здійснюється державними службовцями. Загальні положення діяльності і статус державного службовця передбачені Законом України "*Про державну службу*" від 16 грудня 1993 р.

Система органів виконавчої влади України

Державна служба в Україні – це професійна діяльність осіб, які займають посади в державних органах та їх апараті для практичного виконання завдань і функцій держави. Ці особи є державними службовцями, мають відповідні службові повноваження, займають певні посади і одержують заробітну плату за рахунок державних коштів.

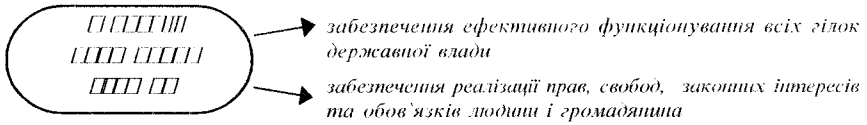

! *Державна служба є головним засобом реалізації функцій соціальної держави.*

3.4. Правові акти управління

Правові акти управління розглядаються у зв`язку з *діяльністю* органів і посадових осіб виконавчої влади, якій властивий підзаконний характер. Ця діяльність спрямована на забезпечення законів. Видання правових актів органами (посадовими особами) виконавчої влади обумовлено необхідністю реалізації завдань державного управління. Отже, їх можна вважати важливим засобом реалізації цілей виконавчої влади.

Правовим актам управління властиві такі ознаки:

- *вони мають підзаконний характер;*
- *виражені в офіційновстановлених документах (постанові, розпо-ряджені, наказі);*
- *містять юридично-владні волевиявлення органу (посадової особи), правила поведінки або індивідуальні приписи, обов`язкові для виконання суб`єктами адміністративного права;*
- *породжують виникнення, зміну, припинення адміністративно-правових відносин.*

Правові акти в теорії адміністративного права прийнято класифікувати за різними критеріями:

- *за юридичними властивостями (нормативні та індивідуальні).*
- *за територією дії;*
- *за характером компетенції (акти загального, міжгалузевого, галузевого управління);*
- *за органами, які їх видають (укази, розпорядження, постанови, накази, інструкції).*

Нормативно-правові акти Президента набирають чинності через 10 днів з дня їх офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самими актами, але не раніше дня їхнього опублікування в офіційному друкованому виданні.

Нормативно-правові акти Кабінету Міністрів набирають чинності з моменту їх прийняття, якщо інше не передбачено в цих актах. Акти Кабінету Міністрів, які визначають права та обов`язки громадян, набирають чинності не раніше дня їхнього опублікування в офіційних друкованих виданнях. Ними є "*Офіційний вісник України*", "*Відомості Верховної Ради України*", газети "*Урядовий кур`єр*" та "*Голос України*".

Правові акти управління

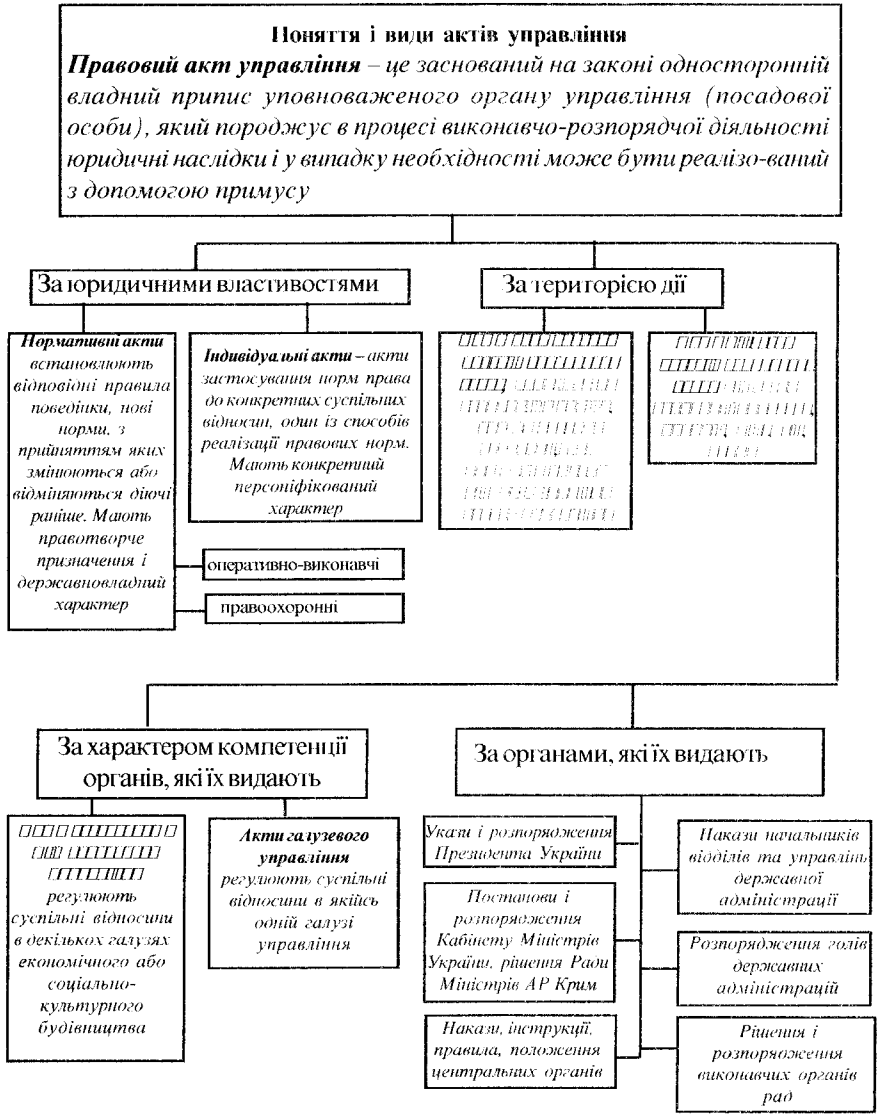

3.5. Поняття адміністративного правопорушення

Адміністративне право врегульовує дуже широке коло суспільних відносин. Проте інститут адміністративної відповідальності традиційно займає доволі вагоме місце у системі вітчизняного адміністративного права. Це зумовлено:

- *значним обсягом об'єктів, що охороняються засобами адміністративно-правової відповідальності (від здоров'я громадян до встановленого державою порядку управління);*
- *великою кількістю вчинених адміністративних правопорушень у загальнонаціональному масштабі;*
- *залученням до провадження в справах про адміністративні правопорушення багатьох органів виконавчої влади з різних сфер управління, судів (суддів) та інших уповноважених державою структур.*

Увага!
Адміністративна відповідальність, як один з видів юридичної відповідальності, наступає за вчинення адміністративного проступку.

✸ *Відповідно до норми чинного Кодексу про адміністративні правопорушення України, адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.*

Із законодавчого визначення адміністративного проступку випливають його основні характеристики.

По-перше, адміністративним проступком можуть вважатись як активні дії (наприклад, перевищення водіями транспортних засобів встановленої швидкості руху), так і пасивна бездіяльність (наприклад, порушення посадовими особами встановлених термінів виплати пенсій, стипендій, заробітної плати).

По-друге, адміністративні проступки відзначаються ознакою протиправності, тобто, ці діяння є заборонені законом або підзаконним нормативно-правовим актом. При тому можуть бути порушені норми не лише адміністративного законодавства, але й інших галузей *трудового, земельного, екологічного* тощо.

По-третє, обов'язковою ознакою адміністративного проступку є винність особи, що його вчинила. На відміну від цивільно-правових правопорушень, де юридична відповідальність може наступати і без вини суб'єкта правопорушення (за випадок), протиправні діяння вважаються адміністративними проступками лише за наявності вини особи у формі умислу або необережності.

По-четверте, адміністративні проступки характеризуються суспільною шкідливістю (суспільною небезпекою). Ці діяння наносять шкоду особі, групі осіб чи суспільству в цілому або несуть загрозу завдання такої шкоди, а також негативно впливають на інтереси того чи іншого суб'єкта.

По-п'яте, як вже зазначалось, обов'язковим наслідком вчинення адміністративного проступку є притягнення правопорушника до адміністративної відповідальності. З цього загального правила можуть бути винятки. Зокрема, при малозначності вчиненого адміністративного правопорушення орган (посадова особа), уповноважений вирішувати справу, може звільнити порушника від адміністративної відповідальності і обмежитись усним зауваженням.

Найтісніше адміністративні проступки пов'язані із злочинами та, відповідно, кримінальною відповідальністю. У них можуть бути подібні об'єкти правопорушення (наприклад, громадський порядок як щодо адміністративного проступку "дрібне хуліганство" так і злочину "хуліганство"). Відмінним є ступінь суспільної небезпеки (шкідливості) – зрозуміло, що у злочину він є вищим. Схожими також є заходи відповідальності за вчинення адміністративних проступків та злочинів (наприклад, штраф може бути як адміністративним стягненням, так і кримінальним покаранням).

> *Поза тим, можна відзначити певний пріоритет кримінальної відповідальності перед адміністративною. Відповідно до законодавчої норми, адміністративна відповідальність настає, якщо правопорушення за своїм характером не тягнуть за собою, відповідно до закону, кримінальної відповідальності.*

Значно більшою мірою адміністративні проступки відрізняються від інших видів правопорушень, особливо приватно-правового характеру. Відповідальність за вчинення адміністративних проступків завжди наступає перед державою в особі уповноважених нею органів чи посадових осіб. А от за вчинення цивільного правопорушення суб'єкт відповідає перед іншою особою – як громадянином чи приватним підприємством, так і державним органом, з яким у нього існують договірні або позадоговірні правовідносини. Крім того, якщо адміністративна відповідальність завжди наступає в результаті порушення норм законів чи підзаконних нормативно-правових актів, то цивільно-правова може також виникати як наслідок порушення норм договору, укладеного між двома чи кількома суб'єктами.

Істотно відрізняються адміністративні проступки і від дисциплінарних правопорушень. Якщо об'єкти адміністративних проступків можуть бути доволі різноманітними (громадський порядок, власність, права і свободи громадян, встановлений порядок управління), то *дисциплінарні проступки* посягають на вужче коло об'єктів, пов'язаних з трудовими правовідносинами (⇨*трудова дисципліна*, ⇨*внутрішній трудовий розпорядок підприємств, установ і організацій*). За вчинення дисциплінарного проступку відповідальність наступає завжди перед власником або адміністрацією організації, а не перед державою, як згадувалось вище. Особа, яка вчиняє дисциплінарний проступок, завжди перебуває у службовій підпорядкованості до суб'єкта, який притягає її до відповідальності, на відміну від адміністративної відповідальності, за якої у переважній більшості випадків немає організаційної підпорядкованості правопорушника і органу, що накладає стягнення.

3.6. Підстави для адміністративної відповідальності

Для того, щоб за вчинення певного діяння притягнути особу до адміністративної відповідальності, необхідно, як мінімум, дві умови. По-перше, щоб це діяння було визначене у відповідній законодавчій нормі як адміністративний проступок. Другою умовою є фактичне здійснення описаного в законі правопорушення цією особою. Іншими словами, підставами адміністративної відповідальності є:

- ⇨*нормативна підстава (закон), як система правових норм, що регулюють застосування адміністративних стягнень;*
- ⇨*фактична підстава, як сукупність юридичних фактів, що засвідчують скоєння адміністративного проступку.*

Особливістю нормативної підстави – законодавства України про адміністративні правопорушення на сьогодні є те, що воно складається з двох частин: "*Кодексу про адміністративні правопорушення*" від 7 грудня 1984 р. (із численними змінами та доповненнями) та інших законів (кодексів) України, що містять норми про адміністративну відповідальність. Варто відзначити, що зазначені закони до включення їх у встановленому порядку до Кодексу про адміністративні правопорушення застосовуються безпосередньо.

Поряд з цим роль Кодексу України про адміністративні правопорушення в законодавстві про адміністративну відповідальність є значно вищою, ніж в інших законів. Він містить основоположні матеріальні і матеріальні норми, що стосуються цього інституту і, зокрема:

- ▸*визначення адміністративного проступку (правопорушення);*
- ▸*систему і види адміністративних стягнень;*
- ▸*правила накладення стягнення за адміністративні проступки;*
- ▸*підвідомчість справ про адміністративні проступки;*
- ▸*порядок порушення справ про адміністративні проступки, їх розгляду та прийняття рішення;*
- ▸*порядок оскарження, опротестування та виконання постанов у справах про адміністративні проступки;*
- ▸*визначення юридичних складів цілого ряду адміністративних проступків, що вчиняються у різних сфер суспільного життя.*

Більше того, положення Кодексу України про адміністративні правопорушення поширюються і на адміністративні правопорушення, відповідальність за вчинення яких передбачена іншими законодавчими актами. Перелік останніх є доволі значним, і тому наведемо приклади лише окремих нормативно-правових актів, що містять норми про адміністративну відповідальність:

- ➢*Митний кодекс України від 11 липня 2002 р.;*
- ➢*Закон України "Про об'єднання громадян" від 16 червня 1992 р.;*
- ➢*Закон України "Про пожежну безпеку" від 17 грудня 1993 р.;*
- ➢*Закон України "Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення" від 24 лютого 1994 р.;*
- ➢*Закон України "Про правовий статус іноземців" від 4 квітня 1994 р.;*
- ➢*Закон України "Про відповідальність підприємств, їх об'єднань, установ та організацій за правопорушення у сфері містобудування" від 14 листопада 1994 р.;*

- *Закон України "Про боротьбу з корупцією" від 5 жовтня 1995 р.;*
- *Закон України "Про захист від недобросовісної конкуренції" від 7 червня 1996 р.;*
- *Закон України "Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні" від 30 жовтня 1996 р.;*
- *Закон України "Про ліцензування певних видів господарської діяльності" від 1 червня 2000 р. та інші.*

Фактичні підстави притягнення до адміністративної відповідальності описані в конкретних нормах Особливої частини "*Кодексу про адміністративні правопорушення*" (КпАП) та інших законах, що встановлюють відповідальність за вчинення адміністративних проступків. Лише за умови відповідності вчиненого протиправного діяння визначеному законодавством складові адміністративного проступку, особу можна притягнути до адміністративної відповідальності і, відповідно, накласти одне із встановлених стягнень.

3.7. Види адміністративних стягнень

Заходи юридичної відповідальності за вчинені адміністративні проступки можна умовно розподілити на три групи:

1) адміністративні стягнення, передбачені Кодексом України про адміністративні правопорушення;

2) адміністративні стягнення, передбачені іншими законами України, що встановлюють адміністративну відповідальність;

3) заходи впливу, що застосовуються до неповнолітніх.

До *першої групи* належать сім видів стягнень, перерахованих у ст. 24 Кодексу України про адміністративні правопорушення:

- *попередження;*
- *штраф;*
- *оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення;*
- *конфіскація: предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; грошей, одержаних внаслідок вчинення адміністративного правопорушення;*
- *позбавлення спеціального права, наданого даному громадянинові (права керування транспортними засобами, права полювання);*
- *виправні роботи;*
- *адміністративний арешт.*

Найменш обтяжливим для правопорушника видом адміністративного стягнення є *попередження*. Його зміст полягає в офіційному засудженні проступку уповноваженим органом держави і попередженні про недопустимість вчинення подібних дій у майбутньому. Попередження як захід адміністративного відповідальності виноситься, як правило, в письмовій формі і тягне ті ж самі наслідки, що й інші стягнення. Зокрема, при повторному вчиненні адміністративного проступку підвищується ступінь юридичної відповідальності правопорушника.

Безсумнівно, найпоширенішим видом адміністративного стягнення є штраф – грошове стягнення на правопорушника. Він передбачений нормами Кодексу про адміністративні правопорушення і в цілому ряді інших законів України, що встановлюють адміністративну відповідальність.

Значно менш поширеним від штрафу є такий вид адміністративного стягнення, як позбавлення спеціального права, наданого громадянинові. Це стягнення застосовується лише до осіб, яким уповноваженими організаціями було надане право керування транспортними засобами або право полювання, у випадках грубого чи систематичного порушення порядку користування цими правами. Позбавлення спеціального права є триваючим адміністративним стягненням і може бути встановлено на строк до трьох років.

Найбільш суворим видом адміністративних стягнень, незаперечно є *адміністративний арешт*. Він полягає у фізичному обмеженні свободи особи на строк до п'ятнадцяти діб, тобто, за своєю сутністю є близьким до кримінальних покарань. Адміністративний арешт установлюється і застосовується лише у виняткових випадках за окремі види адміністративних проступків з підвищеним ступенем суспільної небезпеки. Зокрема, він передбачений законом за вчинення таких протиправних діянь:

- *дрібне хуліганство (ст. 173 КпАП);*
- *злісна непокора законному розпорядженню або вимозі працівника міліції, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, військовослужбовця (ст. 185 КпАП);*
- *порушення організації і порядку проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій (ст. 185-1 КпАП);*
- *прояв неповаги до суду (ст. 185-3 КпАП).*

Увага!

Навіть за вчинення вище перерахованих проступків адміністративний арешт не може застосовуватись до вагітних жінок, жінок, що мають дітей віком до дванадцяти років, до осіб, які не досягли вісімнадцяти років, до інвалідів першої і другої груп.

Крім зазначених стягнень Кодексом про адміністративні правопорушення передбачені ще два види стягнення, що полягають у відчуженні предметів, які стали знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного проступку; їх оплатне вилучення та конфіскація. Обидва стягнення носять майновий характер.

Оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного проступку, полягає в його примусовому вилученні за рішенням суду і наступній реалізації з передачею вирученої суми колишньому власникові з відрахуванням витрат по реалізації вилученого предмета. Це стягнення передбачено, наприклад, за повторне протягом року керування транспортними засобами у стані сп'яніння, а також за ухилення осіб, які керують транспортними засобами, від проходження відповідно до встановленого порядку огляду на стан сп`яніння. Оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного

проступку, застосовується у цих випадках як додаткове стягнення поряд з основними: штрафом або позбавленням права керування транспортними засобами.

При застосуванні ж конфіскації як адміністративного стягнення у правопорушника відчужуються лише предмети, які стали знаряддям вчинення або безпосереднім об`єктом адміністративного проступку. Наприклад, порушення правил про валютні операції: незаконні скуповування, продаж, обмін, використання валютних цінностей як засобу платежу або застави тягнуть за собою конфіскацію зазначених цінностей (ст. 162 КпАП) разом з основним стягненням у вигляді попередження або штрафу.

! *Конфісковано може бути лише предмет, який є у приватній власності порушника, якщо інше не передбачено законами України.*

Аналогічно до позбавлення спеціального права полювання, законом встановлюється обмеження на застосування конфіскації предметів, які стали знаряддям вчинення адміністративного проступку. А саме: конфіскація вогнепальної зброї, інших знарядь полювання і бойових припасів не може застосовуватись до осіб, для яких полювання є основним джерелом існування.

У згаданій вище ст. 24 Кодексу про адміністративні правопорушення передбачено, що законами України може бути встановлено й інші, крім зазначених, види адміністративних стягнень – мова йде про *другу групу стягнень*, визначених нами на початку параграфу. Таким чином, законодавець визначає, що адміністративними можуть визнаватись відмінні від закріплених у Кодексі видів стягнень, проте такі, що володіють ознаками, притаманними адміністративним стягненням. У зв'язку з відсутністю вичерпного переліку таких стягнень, назвемо лише їх частину, що дозволить нам сформулювати загальне уявлення.

Для такої категорії правопорушників, як іноземці та особи без громадянства, ст. 32 Закону України "*Про правовий статус іноземців*" передбачено спеціальний вид адміністративного стягнення: видворення за межі України. Іноземця може бути видворено за межі України за рішенням органу внутрішніх справ або Служби безпеки, якщо:

- *його дії суперечать інтересам безпеки або охорони громадського порядку;*
- *це необхідно для охорони здоров'я, захисту прав і законних інтересів громадян України;*
- *він грубо порушив законодавство України про правовий статус іноземців.*

Іноземець, стосовно якого прийняте рішення про адміністративне видворення, зобов'язаний покинути територію України у встановлений термін. У випадку ухилення від добровільного виїзду з України, згідно з рішенням, правопорушник підлягає адміністративному видворенню у примусовому порядку, яке забезпечують органи внутрішніх справ.

Цілий ряд відмінних від встановлених Кодексом про адміністративні правопорушення стягнень встановлено щодо юридичних осіб: підприємств, установ, громадських організацій тощо. Зокрема, Законом України "*Про об'єднання громадян*" для політичних партій та громадських організацій додатково передбачені такі адміністративні стягнення:

- *тимчасова заборона (зупинення) окремих видів діяльності;*
- *тимчасова заборона (зупинення) всієї діяльності;*
- *примусовий розпуск (ліквідація).*

Також Законом України "*Про політичні партії в Україні*" встановлюються дещо модифіковані види стягнень, що можуть бути застосовані до політичних партій у випадку порушення ними чинного законодавства:

- *попередження про недопущення незаконної діяльності;*
- *заборона політичної партії.*

За вчинення адміністративних проступків у сфері економіки до підприємств та інших суб'єктів підприємницької діяльності передбачені такі специфічні стягнення:

- *анулювання ліцензії на певний вид підприємницької діяльності (ст. 21 Закону України "Про ліцензування певних видів господарської діяльності");*
- *скасування державної реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності (ст. 51 і 59 Господарського кодексу України).*

Цей перелік адміністративних стягнень, передбачених іншими законами України, не є вичерпним. Проте, незважаючи на велику кількість видів адміністративних стягнень, штраф залишається переважним видом за чисельністю як законодавчих норм, що його встановлюють, так і випадків застосувань цього стягнення.

Наприкінці варто відзначити, що чимало із передбачених законами України адміністративних стягнень були включені до проекту нового *Кодексу України про адміністративні проступки*, в якому зроблена спроба звести усі види стягнень до єдиного кодифікованого акту.

Третя група заходів юридичної відповідальності за вчинення адміністративних проступків стосується до неповнолітніх у віці від шістнадцяти до вісімнадцяти років. За змістом вони наближаються до загальних адміністративних стягнень, але містять менш обтяжуючі обмеження та обов'язки для неповнолітніх осіб, що вчинили адміністративні проступки. Відповідно до ст. 24-1 Кодексу про адміністративні правопорушення, до неповнолітніх можуть бути застосовані такі заходи впливу:

- *зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого;*
- *застереження;*
- *догана або сувора догана;*
- *передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання.*

Загальні адміністративні стягнення (попередження, штраф тощо) до неповнолітніх у віці від шістнадцяти до вісімнадцяти років можуть бути застосовані лише за вчинення визначених законом окремих видів адміністративних проступків.

3.9. Відповідальність за окремі види адміністративних правопорушень

Конкретні склади адміністративних проступків та стягнення, що застосовуються за їх вчинення, передбачені Особливою частиною Кодексу про адміністративні правопорушення та іншими законами України, що встановлюють адміністративну відповідальність.

У чинному Кодексі про адміністративні правопорушення склади проступків розподілені в 11 главах, залежно від об'єкта і сфери суспільного життя, на які вони посягають. З огляду на обмежені можливості нашого викладу та значну кількість видів статей Особливої частини, наведемо лише назви глав і по одному прикладу діянь, що визнаються адміністративними проступками у кожній групі. Такий підхід дозволить сформувати загальну картину про багатоманіття адміністративних проступків.

1) Адміністративні правопорушення в галузі охорони праці і здоров'я населення.

У цій главі міститься, зокрема, ст. 41, якою встановлена відповідальність за порушення встановлених термінів виплати пенсій, стипендій, заробітної плати, виплата її не в повному обсязі, а також інші порушення вимог законодавства про працю. Перераховані діяння тягнуть за собою накладення штрафу на посадових осіб підприємств, установ і організацій та громадян – суб'єктів підприємницької діяльності від п'ятнадцяти до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

2) Адміністративні правопорушення, що посягають на власність.

Дуже важливою з цієї глави є норма ст. 51, яка закріплює адміністративну відповідальність за дрібне розкрадання державного або колективного майна. Вчинення названого проступку тягне за собою накладення штрафу від трьох до десяти неоподатковуваних доходів громадян або виправні роботи на строк від одного до двох місяців з утриманням двадцяти процентів заробітку. Відразу необхідно додати, що розкрадання визнається дрібним, якщо вартість викраденого не перевищує трьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Отже, розмежовуються дрібне розкрадання, як адміністративний проступок, від злочину – крадіжки.

3) Адміністративні правопорушення в галузі охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури.

Як приклад, тут наведемо проступок, передбачений ст. 73 КпАП, якою встановлена адміністративна відповідальність за засмічення лісів відходами у вигляді штрафу для громадян – від одного до трьох, а на посадових осіб – від трьох до семи неоподатковуваних доходів громадян.

4) Адміністративні правопорушення в промисловості, будівництві та у сфері використання паливно-енергетичних ресурсів.

Із поширених проступків з цієї сфери назвемо самовільне використання з корисливою метою електричної або теплової енергії чи газу, а так само порушення правил користування електричною або тепловою енергією чи газом у побуті, що не завдали істотної шкоди (ст. 103-1). Адміністративна відповідальність встановлена у вигляді попередження або штрафу на громадян від одного до п'яти неоподатковуваних доходів громадян.

5) Адміністративні правопорушення у сільському господарстві та порушення ветеринарних правил.

У главі міститься, зокрема, ст. 106-2, що визначає адміністративним проступком незаконні дії: посів та вирощування снотворного маку чи конопель, що тягне за собою накладення штрафу від вісімнадцяти до вісімдесяти восьми неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією незаконно вирощуваних наркомісних рослин.

6) Адміністративні правопорушення на транспорті, в галузі шляхового господарства і зв'язку.

Більшість статей, що стосуються порушень Правил дорожнього руху, передбачені названою главою. Наприклад, порушення водіями правил експлуатації транспортних засобів, правил користування ременями безпеки або мотошоломами (ст. 121), перевищення водіями транспортних засобів швидкості руху, невиконання сигналів регулювання дорожнього руху, порушення правил перевезення людей (ст. 122), невиконання водіями вимог про зупинку, залишення місця дорожньо-транспортної пригоди (ст. 122-2) та інші. Також варто згадати одну з найчастіше застосовуваних норм Кодексу – ст. 135, якою встановлюється адміністративна відповідальність за безквитковий проїзд.

7) Адміністративні правопорушення в галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства та благоустрою.

Тут для прикладу назвемо ст. 153, якою передбачена адміністративна відповідальність за знищення або пошкодження зелених насаджень або інших об'єктів озеленення населених пунктів. Зазначені діяння тягнуть за собою накладення штрафу на громадян від одного до трьох, а на посадових осіб – від трьох до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

8) Адміністративні правопорушення в галузі торгівлі, громадського харчування, сфери послуг, в галузі фінансів і підприємницької діяльності.

До глави належить ст. 155-2, що визначає адміністративним проступком обмірювання, обважування, обраховування, перевищення встановлених цін і тарифів або інший обман покупця чи замовника працівниками торгівлі, громадського харчування і сфери послуг. Розмір штрафу тут встановлено в межах від двох до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

9) Адміністративні правопорушення в галузі стандартизації, якості продукції, метрології та сертифікації.

Прикладом може слугувати ст. 168, що передбачає відповідальність за випуск у продаж роздрібними торговельними підприємствами (організаціями) продукції, що не відповідає вимогам стандартів, технічних умов і зразків (еталонів) щодо якості, комплектності та упаковки. Зазначені дії тягнуть накладення штрафу на посадових осіб від одного до вісімнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

10) Адміністративні правопорушення, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку.

Главу розпочинає ст. 173 про дрібне хуліганство – дії, які виражаються у нецензурній лайці в громадських місцях, образливому чіплянні до громадян та інших подібних діях, що порушують громадський порядок і спокій громадян. Адміністративні стягнення за такі проступки можуть відрізнятись, залежно від обставин справи та особи правопорушника: штраф від трьох до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, виправні роботи на строк від одного до двох місяців або адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти діб.

11) Адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління.

У зазначеній главі міститься, наприклад, ст. 191, що встановлює адміністративну відповідальність за порушення громадянами правил зберігання, носіння або перевезення

вогнепальної, холодної чи пневматичної зброї і бойових припасів. Такі діяння тягнуть за собою накладення на винних осіб штрафу від трьох до п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з оплатним вилученням зброї і бойових припасів або без такого.

Наприкінці зазначимо, що інші склади адміністративних проступків та стягнення за їх вчинення встановлюються також цілим рядом законів України поза базовим актом – *Кодексом про адміністративні правопорушення*.

Резюме

① *Адміністративне право – галузь права України, яка регулює суспільні відносини у сфері державного управління. Цілі адміністративного права пов`язані з цілями державами і обумовлюються завданнями відповідного етапу розвитку державно-організованого суспільства.*

② *Основними джерелами адміністративного права є Конституція України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, закони "Про державну службу" (1993 р.), "Про боротьбу з корупцією" (1995 р.), "Про міліцію", "Про звернення громадян" (1996 р.), "Про загальний військовий обов`язок і військову службу" (2000 р.) та ін.*

③ *Суб`єктами адміністративного права є державні органи, фізичні та юридичні особи, які наділяються адміністративно-правовими нормами певним обсягом повноважень у сфері державного управління (державної виконавчої влади).*

④ *Правовий акт управління – це заснований на законі односторонній владний примус уповноваженого органу управління (посадової особи), який породжує в процесі виконавчо-розпорядчої діяльності юридичні наслідки і у випадку необхідності може бути реалізований з примусу.*

⑤ *Адміністративне правопорушення (проступок) – це протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на державний або громадський порядок, на власність, права і свободи громадян і за яку законодавством передбачена відповідальність.*

⑥ *Адміністративна відповідальність – це вид юридичної відповідальності громадян і посадових осіб, що полягає у застосуванні адміністративного стягнення до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення.*

⑦ *За адміністративні порушення законодавство передбачає відповідальність у вигляді адміністративного стягнення, яке накладається компетентним органом у відповідності до чинного законодавства з метою виховання особи, яка вчинила адміністративний проступок, а також попередження вчинення нових правопорушень, як ним так і іншими особами.*

⑧ *У чинному Кодексі про адміністративні правопорушення визначається сукупність адміністративних правопорушень в галузях охорони праці і здоров`я населення, власності, охорони природи, пам`яток історії та культури шляхового господарства і зв`язку тощо та встановлюються стягнення за їх вчинення.*

? Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Як співвідносяться між собою система державного управління з адміністративним правом?
2. Які Ви знаєте джерела адміністративного права?
3. Кого можна віднести до суб`єктів адміністративного права?
4. Що таке державна служба?
5. У зв`язку з чим можуть виникати відносини між громадянином і органами виконавчої влади?
6. Які ознаки властиві правовим актам управління?
7. Що таке адміністративне правопорушення?
8. Що таке адміністративне стягнення?
9. Які ви знаєте види адміністративних стягнень?
10. За вчинення яких протиправних діянь застосовується адміністративний арешт?
11. Які заходи застосовуються до неповнолітніх, що здійснили адміністра-тивне правопорушення?
12. Які ви знаєте види адміністративних правопорушень?

Тема 4

Основи фінансового права України

☐ ***План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:***

4.1. Джерела і предмет регулювання фінансового права. Фінансова система України.

4.2. Бюджет і бюджетна система України.

4.3. Поняття, ознаки податку та його види.

4.1. Джерела і предмет регулювання фінансового права. Фінансова система України

✱ ***Фінансове право*** *– це галузь національного права України, що регулює суспільні відносини, які виникають у сфері фінансової діяльності української держави і місцевих самоврядувань по утворенню, розподілу і організації використання централізованих фондів грошових засобів з метою виконання ними їх завдань і функцій по задоволенню суспільних потреб.*

Основними джерелами фінансового права є *Конституція України*, *Бюджетний кодекс України* (від 22 червня 2001 р.), закони Верховної Ради України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, інструкції і накази міністерств, інструкції НБУ тощо.

Увага!
Фінансове право виникло на межі державного і адміністративного права. Воно регулює сферу державного управління, повязану з розподілом і перерозподілом національного доходу країни.

Фінансове право регулює виключно відносини, що виникають у сфері фінансової діяльності. Відносинам, які виникають в процесі фінансової діяльності, за допомогою відповідних правових норм надається правовий характер.

✱ ***Фінансові правовідносини*** *– це врегульовані фінансово-правовими нормами суспільні відносини , що виникають в процесі фінансової діяльності.*

Суб`єкти фінансового права

- *суспільно-територіальні утворення (держава і територіальні громади відповідних адміністративно-територіальних одиниць та їх об`єднань)*
- *органи державної влади та місцевого самоврядування та їх посадові особи*
- *юридичні особи (підприємства, установи, організації та інші об`єднання громадян)*
- *фізичні особи (громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства)*

Об'єктом фінансово-правових норм є відносини, що виникають при безпосередньому формуванні, розподілі та організації використання централізованих і децентралізованих фондів, коштів, які складають частину національного доходу країни і необхідні для функціювання держави.

Предметом регулювання фінансового права є:

- *відносини між Україною, АРК та адміністративно-територіальними одиницями в особі відповідних представницьких органів державної влади і місцевого самоврядування – з приводу розподілу доходів і видатків між окремими ланками бюджетної системи;*
- *відносини між представницькими органами державної влади і місцевого самоврядування, з одного боку, і органами державної виконавчої влади і виконавчими органами місцевого самоврядування – з іншого, а також всередині системи органів виконавчої влади між самими цими органами – з приводу складання, розгляду, затвердження і виконання Державного і місцевих бюджетів, складання, розгляду і затвердження звітів про їх виконання;*
- *відносини між Україною в особі відповідних фінансово-кредитних органів і підприємствами, установами, організаціями і громадянами – з приводу виконання останніми фінансових зобов`язань перед державою щодо сплати податків, зборів та інших обов`язкових платежів;*
- *відносини між вищестоящими органами державної виконавчої влади та виконавчими органами місцевого самоврядування і бюджетними установами, організаціями – з приводу одержання та організації використання останніми коштів, які виділяються з Державного і місцевих бюджетів та державних цільових фондів в порядку бюджетного фінансування і державного кредитування;*
- *відносини між органами державної виконавчої влади, які виникають в процесі управління державним боргом;*
- *відносини між Україною в особі НБУ та комерційними банками та іншими фінансово-кредитними установами, а також підприємствами, установами, організаціями і громадянами – з приводу організації готівкового, грошового і безготівкових розрахунків у господарському обороті країни, здійснення банківського (пруденційного) регулювання і банківського нагляду, валютного регулювання і валютного контролю.*

Ці відносини з критерієм однорідності групують в окремі ланки (інститути), які у своїй сукупності становлять фінансову систему країни.

включає ← **Фінансова система України**

- *загальнодержавні фінанси (Державний бюджет України та бюджети державних цільових фондів)*
- *місцеві фінанси (місцеві бюджети і цільові фонди)*
- *децентралізовані фінанси (децентралізовані фонди підприємств, установ, організацій і галузей народного господарства)*
- *державний кредит*
- *державне обов'язкове страхування (наприклад, державне соціальне страху-вання, державне особисте і майнове страхування)*
- *банківський кредит (організація банківського регулювання діяльності комерційних банків)*

Нормами фінансового права, зокрема, регулюються

- *бюджетна система України, порядок розподілу доходів і видатків між її ланками*
- *порядок готування, прийняття і виконання Державного бюджету України та місцевих бюджетів*
- *система оподаткування, види, розміри та строки сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів до бюджету*
- *порядок державного фінансування і кредитування, утворення та погашення державного внутрішнього та зовнішнього боргу*
- *порядок випуску та обігу державних цінних паперів , їхні види та типи*
- *засади створення фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків*
- *надання фінансових послуг та функціонування фінансових установ*
- *статус національної валюти та іноземних валют на території України*

Методом фінансово-правового регулювання є метод владних приписів держави (тобто державно-владного впливу держави на суб'єктів фінансових відносин).

✱***Державний внутрішній кредит*** – *це залучення вільних коштів шляхом випуску облігацій та інших цінних паперів з поступовим поверненням цих коштів.*

✱***Державний зовнішній кредит*** – *це запозичення коштів інших держав і міжнародних організацій. Обслуговування зовнішнього кредиту здійснюється в першу чергу.*

Увага!
Банківський кредит надавався з вільних коштів Національним банком України комерційним банкам.

4.2. Бюджет і бюджетна система України

✱ ***Бюджет*** – *це план формування й використання фінансових коштів для забезпечення функцій, що здійснюються органами державної влади та місцевого самоврядування України. Затверджується щорічно Верховною Радою України і місцевими радами на період з 1 січня по 31 грудня (бюджетний рік).*

У матеріальному розумінні бюджет – це централізований фонд фінансових ресурсів держави або відповідної адміністративно-територіальної одиниці, який використовується для забезпечення здійснення функцій органами державної влади і місцевого самоврядування.

Увага!
Питання бюджету регулюються статтями 95–98 Конституції України та Бюджетним кодексом України від 21 червня 2001р.

✱***Зведений бюджет України*** – *сукупність показників усіх бюджетів, що входять до бюджетної системи України; використовується для аналізу і визначення засад державного регулювання соціально – економічного розвитку України.*

включає ← **Зведений бюджет**

- *всі доходи бюджету, крім призначених для зараховування у спеціальний фонд*
- *всі витрати бюджету за рахунок надходжень у загальний фонд бюджету*
- *фінансування загального фонду бюджету*

До доходів бюджетів належать

- *податкові надходження;*
- *доходи від реалізації майна та підприємницької діяльності;*
- *адміністративні збори та платежі;*
- *надходження від штрафів і фінансових санкцій та ін.*

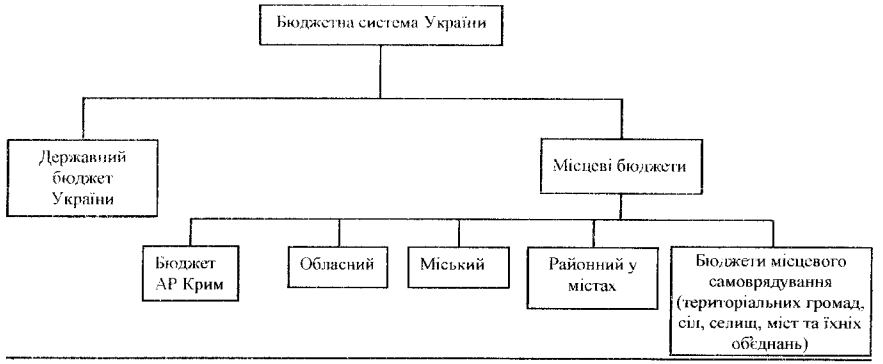

✱ ***Бюджетні фонди*** *витрачаються на виконання функцій держави, завдань місцевого самоврядування.*

✱ ***Загальний фонд бюджету*** *визначає джерела покриття дефіциту бюджету, а також витрати фінансів, що утворилися внаслідок перевищення доходів бюджету над його витратами.*

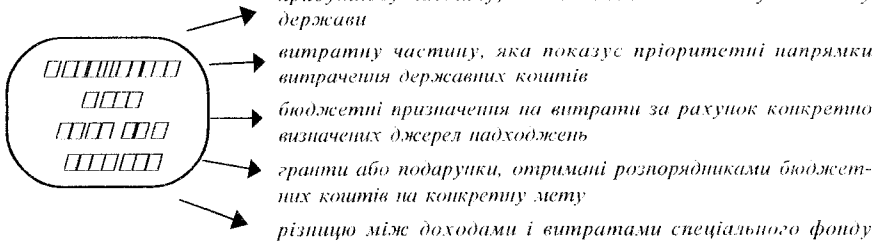

! *Передача коштів між загальним і спеціальним фондам бюджету дозволяється тільки через зміну в Законі про Державний бюджет України або шляхом ухвалення рішення відповідної ради.*

Основні принципи бюджетної системи України

- ***єдність бюджетної системи*** *– забезпечується:*
  - *єдиною правовою базою*
  - *єдиною грошовою системою*
  - *єдиним регулюванням бюджетних відносин*
  - *єдиною бюджетною класифікацією*
  - *єдністю порядку виконання бюджетів і ведення бухгалтерського обліку*
- ***збалансованість*** *– тобто відповідність повноважень на здійснення витрат бюджету обсягу надходжень до бюджету на відповідний бюджетний період.*
- ***повнота*** *– включення до складу бюджету усіх надходжень до бюджетів та витрат бюджетів*
- ***самостійність*** *бюджетів держави, Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування*
- ***обгрунтованість*** *– бюджет формується на реальних розрахунках надходжень до бюджету і витрат бюджету*
- ***ефективність*** *– максимальне досягнення запланованих цілей при залученні мінімально достатнього обсягу бюджетних коштів*
- ***публічність та прозорість*** *– Державний бюджет України та місцеві бюджети затверджуються, а рішення щодо звіту про їх виконання приймаються Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим та відповідними радами*
- ***відповідальність*** *кожного учасника бюджетного процесу за свої дії або бездіяльність на кожній її стадії*
- ***справедливість*** *та неупередженість розподілу суспільного багатства між громадянами й територіальними громадами та ін.*

✱***Бюджетний процес*** *– це діяльність державних органів і органів місцевого самоврядування щодо складання, розгляду, затвердження, виконання бюджету і затвердження звіту про його виконання.*

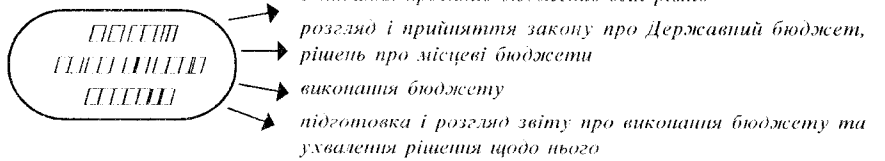

Кабінет Міністрів України подає проект Державного бюджету не пізніше 15 вересня кожного року на затвердження до Верховної Ради України. Державний бюджет України затверджується у формі закону на 1 рік Верховною радою.

Бюджетний закон

- *враховує зміни, які відбулися в економічному житті країни*
- *вносить зміни у бюджетний порядок*
- *враховує нові потрібні суспільству і державі зміни у складі державних доходів і видатків*

! *Кабінет Міністрів України забезпечує виконання Державного бюджету України. Обслуговування бюджетних операцій здійснюється Державним казначейством України. Видатки держави не повинні перевищувати доходів, інакше може виникнути бюджетний дефіцит, створиться державний борг.*

Кабінет Міністрів України також розробляє структуру бюджетної класифікації, яка затверджується Верховною Радою України.

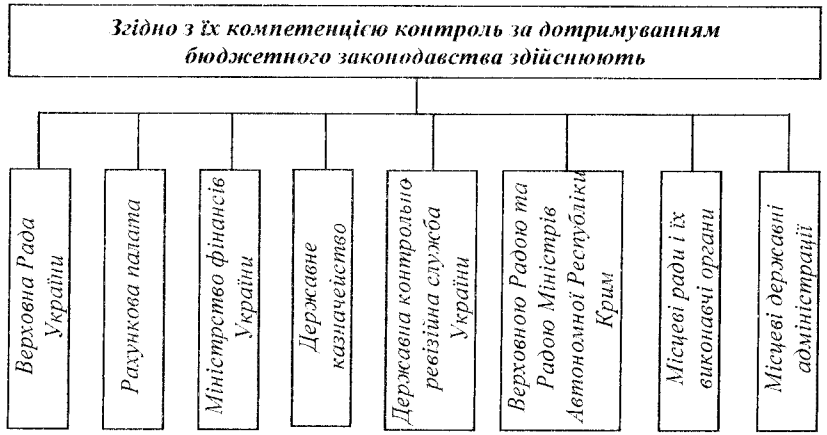

✸ *Бюджетна класифікація* – єдине систематизоване функціональне згрупування доходів, видатків і фінансування бюджету за однорідними ознаками:

- *економічна сутність;*
- *функціональна діяльність;*
- *організаційний устрій та ін.*

Правові норми, що регулюють відносини в галузі бюджетної діяльності, а саме ⇨*встановлення бюджетної системи,* ⇨*розмежування доходів і видатків між загальнодержавним і місцевими бюджетами,* ⇨*укладання і затвердження бюджетів та їх виконання,* ⇨*укладання, розгляд і затвердження звітів про виконання бюджету* називаються ***бюджетним правом.***

Основним *джерелом* бюджетного права, окрім Конституції України, є Бюджетний кодекс України від 21 червня 2001 р.

4.3. Поняття, ознаки податку та його види

Для економічного та соціального розвитку країни, здійснення державою своїх функцій і утримання державного апарату необхідні фінансові кошти. Доходи Державного бюджету України та місцевих бюджетів утворюються за рахунок податкових надходжень та надходжень з інших джерел, встановлених законодавством України.

✸***Податки*** *– це обов'язкові платежі до бюджету, які здійснюють фізичні та юридичні особи в розмірах визначених законом України .*

Наповнення необхідними коштами Державного бюджету України та місцевих бюджетів є основним напрямком податкової політики.

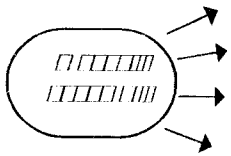

фіскальна *– наповнення бюджетів усіх рівнів*

розподільча *– розподіл частини національного доходу по різних сферах задоволення суспільних потреб*

регулююча *– забезпечення стимулювання одних галузей суспільного виробництва та стримування інших*

контрольна *– перевірка ефективності фукціонування податкової системи*

✸***Податкова політика*** *– це діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері встановлення та збирання податків і зборів, яка реалізується через визначення* ⇨ *платників податків та інших обов'язкових платежів* ⇨*об'єктів оподаткування і ставок податків* ⇨*видів податків, зборів та інших обов'язкових платежів* ⇨*основних принципів надання пільг і звільнення від оподаткування.*

Увага!
Податкова політика регулюється податковим правом, що є частиною (інститутом) фінансового права.

Головними джерелами податкового права є "*Основні положення податкової політики в Україні*", затверджені постановою Верховною Радою України від 4 грудня 1996 р., Закон України " *Про систему оподаткування*" від 18 лютого 1997 р., Декрет Кабінету Міністрів України "*Про прибутковий податок з громадян*" від 26 грудня 1992 р. та ін.

✸***Податкове законодавство*** *– це сукупність правових норм, які регулюють податкові відносини між податковою адміністрацією, яка діє від імені держави і наділена владними повноваженнями і платниками податків (юридичними та фізичними особами).*

Податки вважаються одним з обов`язкових атрибутів держави, а право на встановлення власної податкової системи є правом суверенітету держави.

Кожна держава встановлює власну систему оподаткування, тобто, визначає суб'єкти податкових правовідносин, об'єкти оподаткування, види податків і порядок їх сплати.

✸ ***Система оподаткування*** *– це сукупність податків, що сплачуються до бюджетів і державних цільових фондів, а також права, обов'язки та відповідальність платників податків та податкових органів.*

Основні принципи податкової системи України:

стимулювання науково-технічного прогресу, технологічного оновлення виробництва, виходу вітчизняного товаровиробника на світовий ринок високотехнологічної продукції*;*

стимулювання підприємницької виробничої діяльності та інвестиційної активності *– введення пільг щодо оподаткування прибутку (доходу), спрямованого на розвиток виробництва;*

обов'язковість *– впровадження норм щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), визначених на підставі достовірних даних про об'єкти оподаткування за звітний період, та встановлення відповідальності платників податків за порушення податкового законодавства;*

рівнозначність і пропорційність *– справляння податків з юридичних осіб здійснюється у певній частці від отриманого прибутку і забезпечення сплати рівних податків і зборів (обов'язкових платежів) на рівні прибутки і пропорційно більших податків і зборів (обов'язкових платежів) – на більші доходи;*

рівність, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації *– забезпечення однакового підходу до суб'єктів господарювання (юридичних і фізичних осіб, включаючи президентів) при визначенні обов'язків щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів);*

соціальна справедливість *– забезпечення соціальної підтримки малозабезпечених верств населення шляхом запровадження економічно обґрунтованого неоподаткованого мінімуму доходів громадян та застосування диференційованого і прогресивного оподаткування громадян, які отримують високі та надвисокі доходи;*

стабільність *– забезпечення незмінності податків і зборів (обов'язкових платежів) і їх ставок, а також податкових пільг протягом бюджетного року;*

економічна обґрунтованість *– встановлення податків і зборів (обов'язкових платежів) на підставі показників розвитку національної економіки та фінансових*

можливостей з урахуванням необхідності досягнення збалансованості витрат бюджету з його доходами;

- ***рівномірність сплати*** *– встановлення строків сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), виходячи з необхідності забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджету для фінансування витрат;*
- ***врахування компетенції*** *– встановлення і скасування податків і зборів (обов'язкових платежів), а також пільг їх платникам здійснюються відповідно до законодавства про оподаткування виключно Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим і сільськими, селищними, міськими радами;*
- ***єдиний підхід*** *– забезпечення єдиного підходу до розробки податкових законів з обов'язковим визначенням платника податку і збору (обов'язкового платежу), об'єкта оподаткування, джерела сплати податку і збору (обов'язкового платежу), податкового періоду, ставок податку і збору (обов'язкового платежу), строків та порядку сплати податку, підстав для надання податкових пільг;*
- ***доступності*** *– забезпечення дохідливості норм податкового законодавства для платників податків і зборів (обов'язкових платежів).*

Основні ознаки податку

- *адресність до бюджету*
- *безеквівалентність, індивідуальна безвідплатність*
- *регулярність і строковість стягнення*
- *перехід права власності до держави або або зміна правового режиму коштів, що перебувають у державній власності*
- *законодавча правова основа*

✸ *Законодавство України про оподаткування не визначає різниці між ПОДАТКОМ, ЗБОРОМ (обов'язковим платежем) і МИТОМ. Але між ними існують і певні відмінності.*

Увага!

Податки на 80% забезпечують надходження до бюджету (тобто, дохідної частини). Мета податків – задовільнення потреб держави, тоді як збори й мито спрямовані на задоволення потреб або видатків окремих установ. Збори та мито зазвичай мають разовий характер, податки ж сплачуються з певною періодичністю.

✸ *Відмінність між збором і митом полягає в тому, що збір є платежем за наявність певного права, а мито – за здійснення на користь платника дій, які мають юридичне значення.*

Види податків

- ***залежно від суб'єкта платника:*** *з юридичних осіб; з фізичних осіб*
- ***за формою обкладення:*** *прямі (або прибутковомайнові); непрямі*
- ***залежно від характеру використання:*** *загального призначення; спеціальні*
- ***за періодичністю стягнення:*** ** разові; * систематичні*
- ***залежно від органу, який їх установлює:*** *загальнодержавні, місцеві*

✸ ***Податки з юридичних осіб*** *– податки на прибуток, податок на додану вартість.*

✸ ***Податки з фізичних осіб*** *– прибутковий податок, податок на промисел.*

✸ ***Прямі податки*** *(або прибутковомайнові) – це податки, що сплачуються в процесі придбання та накопичення матеріальних ресурсів. Цей вид податку поділяється на особисті та реальні податки.*

➢ ***Особистими податками*** *є: податок на прибуток підприємств; податок на доходи фізичних осіб; податок на промисел; збір за спеціальне використання природних ресурсів; оплата за торговий патент на деякі види підприємницької діяльності тощо.*

➢ ***Реальними податками*** *є: податок на нерухоме майно (нерухомість); плата (податок) за землю; податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин та механізмів.*

✸ ***Непрямі податки*** *(податки на споживання) – податки, що стягуються в процесі реалізації товарів чи послуг, включаються у вигляді надбавки до їхньої ціни та сплачуються споживачем.*

✸ ***Податки загального призначення*** *використовуються на загальнодержавні потреби без конкретизації заходів чи видатків.*

✸ ***Спеціальні податки*** *зараховуються до державних цільових фондів і використовуються виключно на фінансування конкретних видатків (збір до фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та спеціального захисту населення; збір на обов'язкове соціальне страхування; збір на обов'язкове державне пенсійне страхування; збір до Державного інноваційного фонду).*

✸ ***Разові податки*** *– це податки, що сплачуються один раз протягом певного періоду часу (найчастіше податкового періоду за здійснення певних дій (податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів, податок з майна, що успадковується або дарується тощо).*

✸ ***Систематичні податки*** *– це податки що сплачуються періодично (щомісячно, щоквартально).*

Загальнодержавні податки і збори

- *податок на прибуток підприємства*
- *акцизний збір*
- *мито*
- *державне мито*
- *податок на промисел*
- *податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів*
- *податок на додану вартість*
- *податок на доходи фізичних осіб*
- *податок на нерухоме майно*
- *податок на землю*
- *збір за спеціальне використання природного середовища*

- *збір до Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та спеціального захисту населення*
- *збір за геологорозвідувальні роботи, виконані за рахунок державного бюджету*
- *збір за забруднення навколишнього природного середовища*
- *плата за торговий патент на деякі види підприємницької діяльності*
- *збір на розвиток виноградарства, садівництва та хмелярства*
- *збір на обов'язкове соціальне страхування*
- *збір на обов'язкове державне пенсійне страхування*
- *єдиний збір, що справляється в пунктах пропуску через державний кордон України*
- *збір за використання радіочастотного ресурсу України*

✸*Загальнодержавні податки встановлюються* Верховною Радою України і справляються на всій території України. Проте * податок на нерухоме майно (нерухомість), * *плата (податок) за землю, * податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів, * податок на промисел, * збір за спеціальне використання природних ресурсів, * збір за забруднення навколишнього середовища на території Автономної Республіки*

Місцеві податки та збори

- *Податок з реклами*
- *Готельний збір*
- *Збір за припаркування автотранспорту*
- *Курортний збір*
- *Збір з осіб, які беруть участь у грі на тоталізаторі на іподромі*
- *Збір за право використання місцевої символіки*
- *Збір за право проведення кіно- та телезйомок*
- *Збір з власників собак*
- *Контрольний податок*
- *Ринковий збір*
- *Збір за видачу ордера за квартиру*
- *Збір за виграш у бігах на іподромі*
- *Збір за проведення місцевого аукціону,конкурсного розподілу та лотерей*
- *Збір за видачу дозволу на розміщення об'єктів торгівлі та сфери послуг*

Крим встановлюється Верховною Радою республіки в межах граничних розмірів ставок, встановлених Законами України.

✸ *Місцеві податки*, механізм справлення та порядок їх сплати встанов-люється сільськими, селищними, міськими радами відповідно до наведеного переліку, в межах граничних розмірів ставок, установлених законами України. Суми місцевих податків (зборів) зараховуються до бюджетів місцевих рад народних депутатів.

✸ *Земельний податок* - сплачують усі власники землі та землекористувачі. Встановлюється у вигляді платежів за одиницю земельної площі на рік і залежить від якісної оцінки землі та від місцевості, де вона знаходиться.

✸ *Податок з власників транспортних засобів* – сплачують як громадяни, так і юридичні особи, що є власниками транспортних засобів, інших самохідних машин і механізмів. Він зараховується до місцевого бюджету і витрачається здебільшого на ремонт і будівництво шляхів. Розмір податку залежить від потужності двигуна автомобіля чи мотоцикла.

✸ *Податок з прибутку* – сплачують усі підприємства та організації, що займаються господарською діяльністю і мають доходи в календарному році. Оподаткуванню підлягає чистий прибуток – частина доходів підприємства, яка залишається в його розпорядженні після вирахування з виручки, отриманої за виготовлену продукцію та надану послугу, затрат на їх виробництво і реалізацію.

Обов'язки та права платників податків

Обов'язки

- *вести бухгалтерський облік, складати звітність про фінансово-господарську діяльність;*
- *подавати до державних податкових інспекцій декларації, бухгалтерську звітність, які пов'язані з обчисленням і сплатою податків;*
- *сплачувати належні суми податків у встановлені законодавством терміни;*
- *допускати посадових осіб податкових інспекцій до обстеження приміщень, що використовуються для одержання доходів чи пов'язані з утриманням об'єктів оподаткування, а також для перевірок з питань обчислення і сплати податків.*

Права

- *подавати державним податковим інспекціям документи, що підтверджують право на пільги щодо оподаткування*
- *одержувати та ознайомлюватися з актами перевірок проведених державними податковими інспекціями;*
- *оскаржувати в установленому законом порядку рішення податкових інспекцій та дії її на посадових осіб.*

✸*Податок на додану вартість* – це непрямий податок, який на кожному етапі виробництва товарів, виконання робіт, надання послуг включається до ціни цих товарів, тарифу робіт послуг за ставкою 20 % і сплачується до бюджету. Наприклад, якщо вартість товару 1000 грн., то його остаточна ціна з ПДВ становитиме 1200 грн.

✸*Акцизний збір* – це непрямий податок, який встановлюється на високорентабельні та монопольні товари (продукцію) і включається до ціни цих товарів (продукції). Платниками акцизного збору є виробники підакцизних товарів та їх імпортери. Перелік підакцизних товарів та ставки акцизного збору встановлюється Верховною Радою України. Підакцизними товарами зараз в Україні є спирт етиловий, алкогольні напої і тютюнові вироби, автомобілі і бензин.

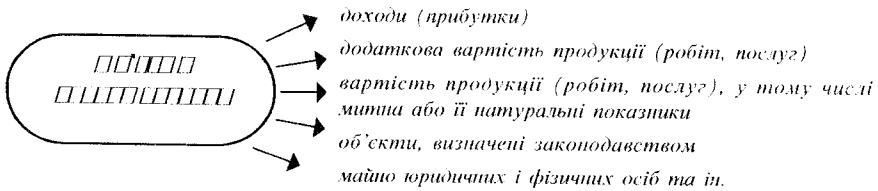

! ***Платниками податків*** *є* ***юридичні*** *та* ***фізичні*** *особи, на яких, згідно з законами України, покладено обов'язок сплачувати податки. За стосунком до держави платники податків поділяються на* ***національних (резидентів)*** *й* ***іноземних (нерезидентів)****.*

Податковий контроль в Україні здійснюють органи державної податкової служби України – *Державна податкова адміністрація України*, державні податкові адміністрації в областях і районах, міські і районні в містах податкові інспекції.

Їх головне завдання – здійснення контролю за дотриманням податкового законодавства, правильністю обчислення, повнотою і своєчасністю сплати до бюджетів та державних цільових фондів податків, зборів та інших обов'язкових платежів. Правові основи організації і діяльності вказаних органів є Закон "*Про державну податкову службу в Україні*"

Державні податкові органи мають право:

- ⇨*здійснювати перевірки фінансових та інших документів;*
- ⇨*одержувати та вилучати безплатно від юридичних та фізичних осіб відповідні довідки, інформацію, документи;*
- ⇨*обстежувати виробничі, складські, торговельні та інші приміщення;*
- ⇨*застосовувати до підприємств, установ, організацій і громадян фінансові санкції.*

! *На роботу до державних податкових служб не можуть бути прийняті особи, яких було засуджено за вчинення службових злочинів в корисливих цілях.*

Працівники податкових служб не мають права займатися підприємницькою діяльністю, окрім наукової та викладацької, працювати за сумісництвом.

У системі органів державної податкової служби створена податкова поліція, яка наділяється правом проведення оперативно-розшукової діяльності та розслідування злочинів у галузі податкового законодавства. Державна податкова адміністрація України є самостійним органом виконавчої влади.

Резюме

① *Під фінансовим правом розуміють галузь національного права України, що регулює суспільні відносини у сфері мобілізації, розподілу і організації використання органами державної влади та місцевого самоврядування фінансових ресурсів.*

② *Бюджет – це план формування й використання фінансових коштів для забезпечення функцій, що здійснюється органами державної влади та місцевого самоврядування України. Основна роль в бюджетній системі України належить Державному бюджету України.*

③ *Податки – це обов'язкові платежі до бюджету, які здійснюють юридичні та фізичні особи в розмірах і строках, визначених законами України. Наповнення необхідними коштами Державного бюджету України та місцевих бюджетів є основним напрямком податкової політики, яка регулюється податковим правом.*

? Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Що таке фінансове право?
2. Що є основними джерелами фінансового права?
3. Хто є суб'єктами фінансового права?
4. Які суспільні відносини є об'єктом фінансово-правових норм?
5. Що є предметом регулювання фінансового права?
6. Що входить в фінансову систему України?
7. Чим різняться між собою Державний і місцеві бюджети України?
8. Які податки і збори відносяться до загальнодержавних, а які до місцевих?
9. Які ви знаєте принципи бюджетної системи України?
10. Що таке бюджетний процес і які стадії він проходить?
11. Хто здійснює контроль за дотримання бюджетного законодавства в Україні?
12. Що таке податки і податкова система України?
13. На яких принципах базується податкова система України?
14. Які ознаки та функції податку?
15. Які елементи податку?
16. Які ви знаєте види податків та зборів?
17. У чому полягають обов'язки та права платників податків?

Тема 5

Основи банківського права України

☐ ***План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:***

5.1. Предмет і метод банківського права.
5.2. Банківські правовідносини, їх види та суб'єкти.
5.3. Джерела та принципи банківського права.
5.4. Правове регулювання банківської діяльності та банківських операцій в Україні.
5.5. Правове регулювання розрахункових відносин та кредитних операцій банків.
5.6. Правове регулювання валютних операцій банків та операцій з цінними паперами.

5.1. Предмет і метод банківського права

✸ ***Основне призначення банківського права*** – *регулювати забезпечувати і прогнозувати інтереси банків та їх клієнтів, забезпечувати функціонування фінансової системи української держави.*

✸ ***Банки*** *– це основні фінансово-кредитні установи, що здійснюють функції ⇨ кредитування суб'єктів господарської діяльності та громадян, ⇨касове й розрахункове обслуговування юридичних і фізичних осіб, ⇨випуск чеків, акцій, облігацій та інших платіжних документів, ⇨виконують валютні та інші банківські операції.*

Діяльність банків в Україні регулюють ст. 99 та 100 *Конституції України* та законами України "*Про Національний банк України*" від 20 травня 1999р., "*Про банки і банківську діяльність*" від 7 грудня 2000 р.

Банки є юридичними особами, економічно самостійними та незалежними від органів державної влади. Вони залучають і нагромаджують вільні грошові кошти підприємств, організацій, населення і перерозподіляють їх, надаючи своїм клієнтам кредити.

Увага!
Банки не відповідають за зобов'язання держави, а держава не відповідає за зобов'язання банків, крім випадків, коли сторони беруть на себе таку відповідальність.

Банківська система України

I-ий рівень
- *Національний банк України*

II-ий рівень
- *Зовнішньоекономічний банк України*
- *Ощадний банк України*
- *Інвестиційні і поточні, земельні, розрахункові та інші. Універсальні та спеціалізовані комерційні банки*

✸Банки в Україні можуть створюватися у формі акціонерних товариств, ТзОВ, кооперативного банку. Вони мають право створювати банківську корпорацію, банківську холдингову групу, фінансову холдингову групу, бути учасниками промислово-фінансових груп. Учасниками банку можуть бути юридичні та фізичні особи, резиденти та нерезиденти, а також держава в особі Кабінету Міністрів чи уповноважених ним органів.

Центральне місце в банківській системі України посідає Національний банк України. Керівними органами Національного банку України є:

⇨*Рада Національного банку України;*

⇨*Правління Національного банку України.*

Голова Національного банку призначається на посаду та звільняється з посади Верховною Радою України за поданням Президента України.

Основні функції Національного банку України

- *координує діяльність банківської системи України*
- *здійснює випуск грошей в обіг, а також випуск національних грошових знаків*
- *визначає курс грошової одиниці відносно валют інших країн*
- *проводить єдину державну політику щодо грошового обігу кредиту, зміцнення грошової одиниці*
- *організовує міжбанківські розрахунки*
- *створює державну скарбницю країни та організовує її діяльність, зберігає резерви грошових знаків, золотовалютні запаси та дорогоцінні метали*
- *репрезентує інтереси України з банками інших країн, у міжнародних банках та інших фінансово-кредитних організаціях*

Національний банк України є єдиним емісійним центром, відповідальним за проведення єдиної державної політики в галузі грошового обігу, кредиту, зміцнення грошової одиниці. Йому надано право видавати нормативні акти, що входять до його компетенції.

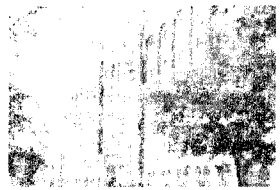

НБУ України

Точки зору щодо визначення терміну "банківське право"

- *воно є особливою підгалуззю фінансового права (І. С. Гуревич)*
- *правовідносини з участю банку є предметом регулювання господарського права (М. Л. Коган)*

- *банківське право є частиною кредитного права (К. Гаволда і Ж. Стуффле)*
- *банківське право не є ні самостійною галуззю права, ні підгалуззю права (Л. Г. Єфімова)*
- *не можна сьогодні говорити про банківське право України як про відокремлену самостійну галузь національного права (О. О. Качан)*

Увага!
До сьогодні немає однозначності у визначенні терміну "*банківське право*".

Банківське право, як свідчить сама назва, є сукупність юридичних норм, що регулюють організацію та діяльність банків.

М. М. Агарков

Саме це визначення *М. М. Агаркова* терміну "*банківське право*" досить широко підтримали не лише науковці-юристи, але й працівники банків. Враховуючи цю обставину, можна дати таке визначення банківського права:

✱ ***Банківське право*** *– це сукупність правових норм, що регулюють організацію і діяльність банків та інших фінансово-кредитних установ (у тому числі Національного банку України (НБУ)), їх взаємовідносини з клієнтурою та один з одним, порядок здійснення банківських операцій, надання послуг, передбачених чинним законодавством України, забезпечення функціонування і розвитку банківської системи.*

З цієї дефініції випливає, що базовою і системоутворюючою категорією в банківському праві є поняття "*банківська діяльність*", як зазначає І. Б. Завіруха. Зміст цього поняття полягає у:

- *систематичному здійсненні банківських операцій юридичними особами, що мають дозвіл (ліцензію) НБУ на право здійснювати ці операції;*
- *організації та функціонуванні банківської системи (відповідності її організаційної структури правовому статусу та повноваженням), НБУ, видах та типах банків, фінансових установ, що мають право на здійснення банківських операцій, у їх правовому статусі тощо.*

Щодо методу банківського права. Нагадаємо, що ***метод правового регулювання*** – це *сукупність прийомів, способів впливу права на суспільні відносини.*

Метод правового регулювання банківської діяльності є неоднорідним. Він заснований на двох різних методах – *адміністративно-правовому* і *цивільно-правовому*.

Наприклад, відносини комерційних банків з НБУ регулюються, окрім норм банківського права, також нормами *цивільного, фінансового* та інших галузей права.

✱ *Отже,* ***банківське право*** *– це комплексна галузь права, має міжгалузевий характер.*

Якщо банкір випрягне з вікна, стрибайте за ним – там гроші.

М. Робесп'єр

В листопадо-грудневі дні 2004 р., коли наша країна пережила чи не найбільший пік політичної нестабільності за всі роки незалежності, національна банківська система виконала свою конституційну функцію, зберігла найсвятіше – приватну власність у вигляді депозитів, які громадяни довірили банкірам, свою надлишкову ліквідність та фінансову стабільність.

5.2. Банківські правовідносини, їх види та суб'єкти

Основними ознаками банківського права є:

- *наявність спеціального суб'єкта – банка або іншої кредитної установи;*
- *наявність спеціального об'єкта – фінансових інструментів;*
- *опосередкованість через банківські правовідносини фінансово-кредитної політики держави.*

✱ ***Банківські правовідносини*** *– це урегульовані нормами права суспільні відносини, що виникають в процесі діяльності банків та інших установ, які реалізують свій статус, використовують гроші та інші фінансові ресурси як засіб обігу, збереження та як товар.*

Підстави виникнення банківських правовідносин

- *норма закону* (наприклад, при реалізації кредитно-грошової політики держави, формування обов'язкових резервів тощо)
- *адміністративний акт* (наприклад, видача ліцензії на здійснення банківської операції або її відкликання)
- *договір або одностороння угода* (наприклад, кредитний договір)

Види банківських правовідносин

в залежності від суб'єктивного складу:

- *між банками та клієнтами;*
- *між двома комерційними банками з приводу здійснення банківських операцій;*
- *між НБУ та комерційними банками;*
- *між комерційними банками з приводу створення союзів, асоціацій та інших виробничих утворень – членські правовідносини;*
- *між НБУ та урядом – відносини взаємного представництва;*
- *між НБУ та органами представницької і виконавчої влади – призначення та звіт;*

в залежності від характеру банківських операцій:

- *пасивні банківські операції, в яких банк виступає боржником – інститут банківського вкладу, банківського розрахунку, випуск цінних паперів тощо;*
- *активні банківські операції, в яких банк бере участь як кредитор – кредитні договори, договори про уступку грошової вимоги;*

➢ *посередницькі банківські операції – розрахункові правовідносини;*

➢ *допоміжні банківські операції – правовідносини з приводу надання інформаційних, консультаційних та інших послуг;*

в залежності від змісту банківських правовідносин:

➢ *майнові, які пов`язані з грошовими коштами як видом майна;*

➢ *немайнові, які пов`язані з забезпеченням режиму банківської таємниці, використанням тих чи інших найменувань, захистом ділової репутації банку, присвоєнням рейтингу тощо;*

➢ *організаційні, які пов`язані з побудовою внутрішньої організаційної структури самого банку та банківської системи в цілому.*

Увага!
Зміна та припинення банківських правовідносин відбуваються на підставі нормативних актів.

Суб'єкти банківських правовідносин:

➢ *клієнти або клієнтура банків – громадяни, юридичні особи, їх відокремлені підрозділи, інші організації;*

➢ *комерційні банки та інші фінансово-кредитні установи;*

➢ *НБУ, який виступає як банк банків, орган державної виконавчої влади та центр банківської системи;*

➢ *похідні банківські утворення – банківські союзи, асоціації, ліги, групи, концерни;*

➢ *органи влади, які здійснюють функції державного регулювання банківської діяльності та взаємозв`язку з банківською системою.*

5.3. Джерела та принципи банківського права

✱ ***Джерела банківського права*** *– це правові акти законодавчих та виконавчих органів державної влади та управління, в яких містяться норми банківського права.*

Джерела банківського права України:

⇨ *Конституція (Основний Закон) України;*

⇨ *закони Верховної Ради України;*

⇨ *постанови Верховної Ради України;*

⇨ *укази Президента України;*

⇨ *декрети та постанови КМУ, закони та постанови АРК;*

⇨ *положення та інструкції фінансово-кредитних органів (МФУ, НБУ, ДПА);*

⇨ *локальні акти, що приймаються банками та іншими кредитними установами;*

⇨ *банківське правове мислення.*

Основними найбільш вагомими джерелами банківського права є Закони України "*Про банки і банківську діяльність*" від 20.03.1991 р. (зі змінами та доповненнями), "*Про Національний банк України*" від 20.05.1999 р.

Банківська діяльність визначається:

↳ ***загальними для підприємницької діяльності принципами:***

➢ *верховенство права;*

➢ *пріоритетності міжнародно-правових норм;*

➢ *свободи економічної діяльності;*

➢ *свободи договору;*

➢ *недоторканості власності;*

➢ *майнової відповідальності та іншими;*

↳ ***спеціально-юридичними принципами:***

➢ *законодавчого регулювання банківської системи;*

➢ *дворівневої побудови банківської системи;*

➢ *монопольного здійснення емісії і організації грошового обігу;*

➢ *незалежності НБУ від інших органів державної влади;*

➢ *економічної самостійності НБУ;*

➢ *підзвітності та відповідальності НБУ;*

➢ *поєднання державного управління банківською системою і її самоврядування;*

➢ *банківської таємниці;*

➢ *відповідальності банку за своїми зобов'язаннями;*

➢ *запобігання легалізації грошей набутих злочинним шляхом та ін.*

5.4. Правове регулювання банківської діяльності та банківських операцій в Україні

✱ ***Банківська діяльність*** *– це сукупність відносин, що передбачають і визначають:*

➢ *фінансово-економічну спроможність і потенціал держави;*

➢ *підприємницьку діяльність банків як самостійних суб'єктів господарювання;*

➢ *владно-організаційну діяльність НБУ – як центрального банку держави.*

Разом з тим поняття банківська діяльність є вужчим за поняття фінансова діяльність. Адже державне регулювання ринку фінансових послуг здійснюються:

⇨ *щодо ринку послуг – НБУ;*

⇨ *щодо ринків цінних паперів та похідних цінних паперів – Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку;*

⇨ *щодо інших ринків – спеціально уповноваженим у сфері регулювання ринків фінансових послуг органом виконавчої влади.*

✱ ***Банківські операції*** *– один із видів фінансових послуг, що полягає у систематичному здійсненні операцій з приводу залучення, розміщення фінансових активів, об'єктом яких можуть виступати гроші, цінні папери, дорогоцінні метали та каміння тощо, і які здійснюються на підставі укладеного договору та відповідно до чинного законодавства і нормативних актів НБУ.*

Види банківських операцій

пасивні:

➢ *залучення і розміщення вкладів і депонентів;*

➢ *отримання кредитів в інших банках;*

➢ *емісія цінних паперів;*

➢ *трастові операції;*

активні:

- *кредитні;*
- *інвестиції;*
- *операції з цінними паперами, казначейськими інструментами (державні цінні папери тощо);*

комісійні:

- *операції, що здійснюються банком за дорученням своїх клієнтів у вигляді надання їм відповідних послуг за винагороду у вигляді комісійних.*

Види операцій, на які НБУ надає банкам банківську ліцензію та письмовий дозвіл на здійснення операцій (див.: Вісник НБУ. – 2002. – №4. – С. 26):

Операції, здійснення яких у сукупності дозволено тільки юридичним особам, що мають банківську ліцензію:

- *приймання вкладів (депозитів) від юридичних та фізичних осіб;*
- *відкриття та ведення поточних рахунків клієнтів і банківських кореспондентів, у т. ч. переказ грошових коштів з цих рахунків за допомогою платіжних інструментів (платіжок) та зарахування коштів на них;*
- *розміщення залучених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик.*

Операції та угоди, які банки мають право здійснювати за наявності банківської ліцензії без отримання письмового дозволу:

- *надання гарантій і поручительств та інших зобов'язань від третіх осіб, які передбачають їх виконання у грошовій формі;*
- *придбання права вимоги на виконання зобов'язань у грошовій сфері за поставлені товари та надані послуги, приймаючи на себе ризик виконання таких вимог та прийом платежів (факторинг);*

Увага!
Спеціалізованим банком (за винятком ощадного) забороняється залучати вклади (депозити) від фізичних осіб в обсягах, що перевищують 5 відсотків

- *послуги з відповідального зберігання та надання в оренду сейфів для зберігання цінностей та документів;*
- *випуск, купівля, продаж і обслуговування чеків, векселів та інших оборотних платіжних інструментів;*
- *випуск банківських платіжних карток і здійснення операцій з використанням цих карток;*
- *надання консультаційних та інформаційних послуг щодо банківських операцій.*

Операції, які банки мають право здійснювати за умови отримання письмового дозволу Національного банку України:

- *операції з валютними цінностями:*
  - *неторговельні операції з валютними цінностями;*
  - *ведення рахунків клієнтів (резидентів і нерезидентів) в іноземній валюті та клієнтів-нерезидентів у грошовій одиниці України;*
  - *ведення кореспондентських рахунків банків (резидентів і нерезидентів) в іноземній валюті;*
  - *ведення кореспондентських рахунків банків (резидентів і нерезидентів) у грошовій одиниці України;*
  - *відкриття кореспондентських рахунків в уповноважених банках України в іноземній валюті та здійснення операцій з ними;*
  - *відкриття кореспондентських рахунків у банках (нерезидентах) в іноземній валюті та здійснення операцій з ними;*
  - *залучення та розміщення іноземної валюти на валютному ринку України;*
  - *залучення та розміщення іноземної валюти на міжнародних ринках;*
  - *операції з банківськими металами на валютному ринку України;*
  - *операції з банківськими металами на міжнародних ринках;*
  - *інші операції з валютними цінностями на міжнародних ринках;*
- *емісія власних цінних паперів;*
- *організація купівлі та продажу цінних паперів за дорученням клієнтів;*
- *здійснення операцій на ринку цінних паперів від свого імені (включаючи андеррайтинг);*
- *здійснення інвестицій у статутні фонди та акції інших юридичних осіб;*
- *здійснення випуску, обігу, погашення (розповсюдження) державної та іншої грошової лотереї.*
- *перевезення валютних цінностей та інкасація коштів.*

Операції за дорученням клієнтів або від свого імені:

- *з інструментами грошового ринку;*
- *з інструментами, що базуються на обмінних курсах та відсотках;*
- *з фінансовими фючерсами та опціонами;*
- *довірче управління коштами та цінними паперами за договорами з юридичними та фізичними особами.*

Депозитарна діяльність і діяльність із ведення реєстрів власників іменних цінних паперів:

- *депозитарна діяльність зберігача цінних паперів;*
- *діяльність із ведення реєстрів власників іменних цінних паперів.*

5.5. Правове регулювання розрахункових відносин та кредитних операцій банків

В залежності від форми використання грошових коштів в Україні, як і в іншій державі світу, розрізняють дві сфери розрахунків:

⇨ *сферу готівкових розрахунків, яка обслуговується законними грошовими знаками держави;*

⇨ *сферу безготівкових розрахунків, яка обслуговується платіжними засобами в депозитній та у формі комерційних боргових зобов'язань.*

В останньому випадку розрізняють: *міжбанківські розрахунки*, які обслуговують відносини між банками, та *міжгосподарські розрахунки* між клієнтами банків.

Принципи здійснення безготівкових розрахунків в Україні

- *господарюючі суб'єкти мають право вибору банків для відкриття своїх рахунків*
- *господарюючі суб'єкти мають право вибору форми розрахунків та способу платежа з числа передбачених чинним законодавством*
- *платежі з рахунку підприємства здійснюються банком за згодою власника рахунку і з дотриманням черговості, встановленої керівником підприємства. установи. Без згоди платника списання коштів з його рахунку допускається лише у випадках, встановлених чинним законодавством*
- *момент здійснення платежу повинен бути максимально наближений до відгрузки товарів або надання послуг*
- *підприємства всіх форм власності повинні зберігати свої грошові кошти в банках на рахунок і використовувати їх для міжгосподарських розрахунків в безготівковому порядку шляхом перерахування з рахунку платника на рахунок отримувача*

Увага!
Взаємовідносини між банком і клієнтом щодо розрахунково-касового обслуговування здійснюються на підставі

Форми документів безготівкових розрахунків

- *платіжне доручення*
- *платіжна вимога-доручення*
- *платіжна вимога*
- *розрахунковий чек*
- *акредитив*
- *банківські кредитні картки*

✱ ***Платіжне доручення*** – *це документ (бланк банку), який є письмово оформленим дорученням клієнта банку, що його обслуговує, на перерахування визначеної суми коштів зі свого рахунку на рахунок суб'єкта розрахункових відносин за поставлену продукцію, надані послуги тощо.*

Увага!
Протягом 10 днів від дати заповнення платіжного доручення банки приймають його до виконання.

Платіжна вимога-доручення – *комбінований розрахунковий документ, який складається з двох частин:*

верхньої – вимоги постачальника (одержувача коштів) безпосередньо до покупця (платника) сплатити вартість поставленої йому за договором продукції (виконаних робіт, наданих послуг);

нижньої – доручення платника своєму банку перерахувати з його рахунку суму, яка стоїть у графі "сума до сплати" цифрами чи буквами.

Увага!
Розрахункові чеки для одноразового розрахунку фізичної особи дійсні 3 місяці з дати їх видачі, а строк дії чекової книжки становить один рік. Розрахунковий чек із чекової книжки пред'являється до оплати в банк чекодержателем протягом 10 днів від

✱ ***Чек*** – *документ, що містить письмове розпорядження власника рахунку (чекодавця) установі банку (банку-емітенту), яка веде його рахунок, сплатити чекодержателю зазначену в ньому суму коштів.*

✱ ***Акредитив*** – *форма розрахунків, за якої банк-емітент за дорученням свого клієнта (заявника, акредитива) зобов'язаний виконати платіж третій особі (бенефіціару) за поставлені товари, виконані роботи та надані послуги та надати повноваження іншому (виконуючому) банку здійснити цей платіж, переказавши йому кошти.*

Правове регулювання розрахунків акредитивами здійснюється відповідно інструкції *"Про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті"* та *Уніфікованих правил та звичаїв* для документарних акредитивів в редакції 1993 р.

В останні роки в Україні для оперативного ведення клієнтом своїх рахунків у банку та обміну технологічною інформацією застосовується апаратно-технічний комплекс *"клієнт банку – банк"*. Клієнтська частина системи *"Клієнт – банк"* забезпечує автоматичне ведення поточного стану рахунку клієнта в банку, враховуючи проведені початкові та зворотні платежі.

Юридичною підставою для роботи клієнта за допомогою системи *"Клієнт – банк"* і оброблення банком його електронних розрахункових документів є окремий договір між ним і банком.

Міжбанківські розрахунки на території України. Загальний регламент щодо організації міжбанківських розрахунків та їх форми визначається положенням НБУ "*Про міжбанківські розрахунки в Україні*", затвердженим постановою Правління НБУ від 21 березня 1996 р. № 65.

✱ ***Міжбанківські розрахунки*** – *це система здійснення і регулювання платежів за грошовими внесками і зобов'язаннями, які виникають між банківськими установами в процесі їх діяльності.*

Міжбанківські безготівкові розрахунки здійснюються через систему кореспондентських рахунків. ***Кореспондентський рахунок*** відкривається комерційному банку – юридичній особі для здійснення розрахунків, які виконує один банк за дорученням і на кошти іншого банку на підставі укладеного *кореспондентського договору*. ***Субкореспондентський рахунок*** – *це рахунок, який відкривається установі комерційного банку (філії, відділенню, управлінню тощо), що не є юридичною особою, для здійснення розрахунків на підставі укладеного кореспонденського договору.*

✱ ***Кореспонденський договір*** – *це договірні відносини між банками про здійснення платежів, розрахунків та інших послуг, що їх виконує один банк за дорученням, на кошти іншого банку.*

✱ ***Внутрішньобанківська платіжна система (ВПС)*** *– це програмно-технічний комплекс з власними засобами захисту інформації, який експлуатується комерційним банком або об'єднанням банків і здійснює платіжний обмін між установами цього банку (об'єднання) та ін. банківськими установами поза межами системи електронних платежів (СЕП).*

✱ ***Регіональна розрахункова палата (РРП)*** *– це підрозділ регіонального управління НБУ, який обслуговує в СЕП банки та їх установи відповідного регіону.*

Міжбанківські розрахунки здійснюються

- *через систему електронних платежів НБУ*
- *через власну внутрішньо-банківську постійну систему*
- *через прямі кореспонденські відносини між комерційними банками*

Що стосується кредитних операцій, то на сучасному етапі розвитку господарської діяльності кредит став інструментом, без якого функціонування товарного виробництва просто неможливе.

✱ ***Кредит*** *– це позика банком грошей у тимчасове користування на відповідну цільову потребу за відповідну плату і на певний строк. Для позичальника кредит – це спосіб забезпечення господарської діяльності.*

Законодавчими актами, які регулюють питання банківського кредитування є Закон України "*Про банки і банківську діяльність*" та Положення НБУ "*Про кредитування*". Ще в 1996 р. був підготовлений проект Закону України *"Про кредит"*, але до цього часу він так і не був прийнятий.

Законодавством визначаються два основних суб'єкта кредитних відносин: кредитор і позичальник.

✱ ***Кредитор*** *– це суб'єкт кредитних відносин, який надає кредити іншому суб'єкту у тимчасове користування.*

✱ ***Позичальник*** *– це суб'єкт кредитних відносин, який отримав у тимчасове користування грошові кошти на умовах кредитного договору, що укладається між кредитором і позичальником у письмовій формі.*

Основні принципи кредиту

- *принцип забезпеченості повернення кредитних грошей*
- *строковості і платності*
- *цільового використання позичених коштів*
- *платоспроможності позичальника*
- *додержання вимог щодо концентрації ризиків банку.*

За строками користування кредити поділяються на:

- *короткострокові* – до одного року;
- *середньострокові* – понад трьох років;
- *довгострокові* – понад три роки (але не більше 10 років).

За умовами забезпечення кредитних коштів кредити можуть бути:

⇨ *забезпечені заставою (майном, майновими цінностями, цінними паперами);*

⇨ *з іншим забезпеченням (поручительство, свідоцтво) страхової організації;*

⇨ *незабезпечені (бланкові) – без застави чи інших видів забезпечення.*

Положення НБУ "*Про кредитування*" визначає також кредити:

✱ ***за методами надання*** ⇨ *у разовому порядку*, ⇨ *відповідно до відкритої кредитної лінії*, ⇨ *гарантійні*;

✱ ***за строками погашення*** ⇨ *водночас*, ⇨ *у розстрочку*, ⇨ *достроково*, ⇨ *з регресією платежів*, ⇨ *після закінчення обумовленого періоду* (місяця, кварталу).

Чинне законодавство України передбачає відповідальність за порушення зобов'язань по кредитному договору. Так, за порушення строків повернення одержаного кредиту клієнт повинен сплатити банку підвищені відсотки, якщо банк приймає рішення про пролонгацію кредиту. У кредитних договорах, як правило, передбачається відповідальність позичальника за використання не за цільовим призначенням кредитів. Крім підвищених відсотків, штрафів або пені за несвоєчасне повернення позики, кредитні договори можуть передбачати інші санкції.

5.6. Правове регулювання валютних операцій банків та операцій з цінними паперами

Порядок здійснення *валютних операцій* на території України, загальні принципи валютного регулювання, повноваження державних органів і функції банків та інших фінансово-кредитних установ у регулюванні валют, права та обов'язки суб'єктів валютних відносин встановлені Законом *України "Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті"*, Декретом КМУ "*Про систему валютного регулювання і валютного контролю*", а також іншими нормативними актами валютного законодавства.

✱ *Під* ***валютою*** *(італ. valuta – ціна, вартість) розуміється грошова одиниця, грошові знаки іноземних держав та кредитні кошти обігу і платежу, які виражені в іноземних грошових одиницях і використовуються в міжнародних розрахунках.*

Чинне законодавство України розрізняє два поняття: валюту України і іноземну валюту.

Валюта України – це:

↳ *грошові знаки у вигляді банкнотів, казначейських білетів, монет і в інших формах, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території України, а також вилучені з обігу або такі, що вилучаються з нього, але підлягають обмінові на грошові знаки, які перебувають в обігу;*

↳ *кошти на рахунках, у внесках в банківських та інших фінансово-кредитних установах на території України;*

↳ *платіжні документи та інші цінні папери (акції, облігації, акредитиви, чеки тощо), виражені у валюті України.*

Види валют

- *конвертована*
- *частково конвертована*
- *неконвертована*
- *валюта платежу*
- *валюта операції*
- *валюта ціни*

✸ ***Іноземна валюта*** *– це власне іноземна, банківські метали, платіжні документи та інші цінні папери, виражені в іноземній валюті або банківських металах.*

✸ ***Валютні операції*** *– це діяльність підприємств, банківських та інших фінансово-кредитних установ юридичних та фізичних осіб, пов'язана з купівлею-продажем, розрахунками та наданням в кредит іноземної валюти.*

Види валютних операцій:

⇨ *операції, пов'язані з переходом права власності на валютні цінності, за винятком операцій, що здійснюються між резидентами у валюті України;*

⇨ *операції, пов`язані з використанням валютних цінностей в міжнародному обігу як засобу платежу, з передаванням заборгованостей та інших зобов`язань, предметом яких є валютні цінності;*

⇨ *операції, пов`язані з ввезенням, переказуванням і пересиланням на територію України та вивезенням, переказуванням і пересиланням за її межі валютних цінностей.*

Увага!
Законодавством чітко визначено, що валютні операції можуть здійснювати тільки уповноважені банки.

✸ ***Уповноважений банк*** *– це офіційно зареєстрований на території України комерційний банк, що має ліцензію НБУ на здійснення валютних операцій, а також здійснює валютний контроль за операціями своїх клієнтів.*

Види ліцензій на здійснення валютних операцій

генеральні: *видаються комерційним банкам та іншим фінансово-кредитним установам на здійснення валютних операцій, що не потребують індивідуальної ліцензії, на весь період дії режиму валютного регулювання. Уповноважені банки та інші фінансово-кредитні установи, що одержали генеральну ліцензію Національного банку на здійснення операцій, пов`язаних з торгівлею іноземною валютою, мають право відкривати на території України пункти обміну іноземних валют, у тому числі на підставі агентських угод з іншими юридичними особами-резидентами*

індивідуальні: *видаються резидентам і нерезидентам на здіснення валютної операції на період, необхідний для здійснення такої операції*

Індивідуальна ліцензія необхідна для:

⇨ *вивезення, переказування і пересилання за межі України валютних цінностей, за винятком:*

➢ вивезення, переказування і пересилання за межі України фізичними особами-резидентами іноземної валюти на суму, що визначається НБУ;

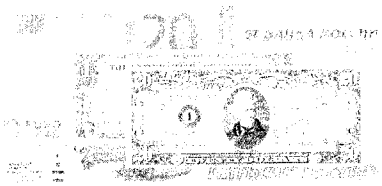

➢ вивезення, переказування і пересилання за межі України фізичними особами резидентами і нерезидентами іноземної валюти, яка була раніше ввезена ними в Україну на законних підставах;

➢ платежів у іноземній валюті, що здійснюються резидентами за межі України на виконання зобов`язань у цій валюті перед нерезидентами щодо оплати продукції, послуг, робіт, прав інтелектуальної власності та інших майнових прав, за винятком оплати валютних цінностей;

➢ платежів у іноземній валюті за межі України у вигляді процентів за кредити, доходу (прибутку) від іноземних інвестицій;

➢ вивезення за межі України іноземної інвестиції в іноземній валюті, раніше здійсненої на території України, в разі припинення інвестиційної діяльності;

⇨ *вивезення, переказування і пересилання в Україну валюти України, за винятком випадків, коли мова йде про суми у валюті України, що були вивезені, переказані, переслані на законних підставах за кордон, які можуть бути вільно ввезені, переслані, переказані назад в Україну;*

⇨ *надання і одержання резидентами кредитів в іноземній валюті, якщо терміни і суми таких кредитів перевищують встановленні законодавством межі;*

⇨ *використання іноземної валюти на території України як засобу платежу або застави;*

⇨ *розміщення валютних цінностей на рахунках і у вкладах за межами України, за винятком:*

➢ *відкриття фізичними особами-резидентами рахунків у іноземній валюті на час їх перебування за кордоном;*

➢ *відкриття кореспондентських рахунків уповноваженими банками;*

➢ *відкриття рахунків у іноземній валюті резидентами – дипломатичними, консульськими та іншими офіційними представництвами підприємств і організацій України за кордоном, що не здійснюють підприємницької діяльності;*

⇨ *здійснення інвестицій за кордон, у тому числі шляхом придбання цінних паперів, за винятком цінних паперів або інших корпоративних прав, отриманих фізичними особами-резидентами як дарунок або у спадщину.*

Одержання індивідуальної ліцензії однією із сторін валютної операції означає такий дозвіл на її здійснення іншою стороною або третьою особою, яка має відношення до цієї операції, якщо інше не передбачено умовами індивідуальної ліцензії.

Увага!
Порядок і терміни видачі ліцензій перелік документів, необхідних для одержання ліцензій, а також підстави для відмови у видачі ліцензії визначаються НБУ.

Валютні операції підлягають валютному контролю. Останній здійснюють:

- *НБУ – головний орган валютного контролю;*
- *органи Державної податкової адміністрації України;*
- *Міністерство зв'язку України в частині додержання правил поштових переказів та пересилання валютних цінностей через митний контроль України;*
- *Державний митний комітет України.*

Контроль за валютними операціями своїх клієнтів здійснюють уповноважені банки.

Правове регулювання операцій банків з цінними паперами забезпечується Законами України "*Про цінні папери і фондову біржу*", "*Про національну депозитну систему та особливості електронного обігу цінних паперів України*", Положення "*Щодо організації діяльності комерційних банків на ринку цінних паперів*", затвердженне рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку, постановами Правління НБУ.

✸ ***Цінні папери*** *– це грошові документи, що засвідчують право володіння або відносини позики, визначають взаємовідносини між особою, яка їх випустила, та їх власником і передбачають, як правило, виплату доходу у вигляді дивідендів або процентів, а також можливість передачі грошових та інших прав, що випливають з цих документів, іншим особам.*

Види цінних паперів

- *акції*
- *облігації внутрішніх та зовнішніх державних позик*
- *облігації місцевих позик*
- *облігації підприємств*
- *казначейські зобов'язання*
- *ощадні сертифікати*
- *інвестійні сертифікати*
- *приватизаційні папери*

Як і будь-які інші юридичні особи, комерційні банки мають право випускати різноманітні цінні папери, тобто можуть займатися професійною діяльністю на

ринку цінних паперів, до якої належить:

- ⇨ *торгівля цінними паперами;*
- ⇨ *депозитарна діяльність зберігача цінних паперів;*
- ⇨ *ведення ресурсів власників іменних цінних паперів;*
- ⇨ *управління цінними паперами.*

Розрізняють *первинний* і *вторинний ринок цінних паперів*. ***Первинний ринок цінних паперів*** – це ринок, де здійснюється емісія і первинне розміщення цінних паперів. Комерційні банки здійснюють посередницькі операції між емітентами цінних паперів та інвесторами.

Вторинний ринок цінних паперів – це ринок, де проводиться купівля-продаж (обіг) цінних паперів, які випущені раніше.

За правопорушення на ринку цінних паперів чинним законодавством передбачено застосування певних санкцій до юридичних осіб – учасників ринку цінних паперів: ✸*штраф,* ✸*винесення письмового попередження,* ✸*зупинення на термін до одного року розміщення та обігу цінних паперів того чи іншого емітента,* ✸*зупинення на термін до одного року спеціальних дозволів (ліцензій) на здійснення діяльності по випуску та обігу цінних паперів,* ✸*арешт цінних паперів та інше.*

Резюме

① *Банківське право – це сукупність правових норм, що регулюють організацію і діяльність банків та ін. фінансово-кредитних установ, їх взаємовідносини з клієнтурою та між собою, порядок здійснення банківських операцій, надання послуг згідно з чинним законодавством України, забезпечення функціонування і розвитку банківської системи.*

② *Банківські відносини – це урегульовані нормами права суспільні відносини, що виникають в процесі діяльності банків та ін. установ, які реалізують свій статус і використовують гроші та інші фінансові ресурси як засіб обігу, збереження та як товар.*

③ *Основними джерелами банківського права є Конституція України, закони і постанови Верховної Ради України, укази Президента України, декрети та постанови КМУ та постанови АРК, положення та інструкції фінансово-кредитних органів, акти, що приймаються банками та ін. фінансово-кредитними установами, а також банківське правове мислення.*

④ *Під банківською діяльністю розуміється сукупність відносин, що передбачають і визначають фінансово-економічну спроможність і потенціал держави, підприємницьку діяльність комерційних банків та владно-організаційну діяльність НБУ.*

⑤ *Розрізняють дві сфери розрахунків: готівкових і безготівкових. В останньому випадку розрахунки поділяються на міжбанківські, обслуговують відносини між банками та на міжгосподарські, які обслуговують клієнтів банків.*

© *Всі види валютних операцій в Україні, а також операції з цінними паперами здійснюються у відповідності з чинним законодавством України, зокрема Законами Україна ми "Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті", "Про цінні папери і фондову біржу", "Про національну депозитивну систему та особливості електронного обігу цінних паперів України" та ін.*

? Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. У чому полягає основне призначення банківського права?
2. Які існують визначення (дефініції) банківського права?
3. На чому базується метод правового регулювання банківської діяльності?
4. Розкрийте зміст основних ознак банківського права.
5. Що є підставами виникнення банківських правовідносин?
6. Які існують види банківських взаємовідносин?
7. Що є джерелами банківського права України?
8. Назвіть основні принципи банківської діяльності і розкрийте їх зміст.
9. Які існують види банківських операцій?
10. Які банківські операції дозволено тільки юридичним особам?
11. Що таке готівкові і безготівкові розрахунки?
12. Які існують принципи здійснення безготівкових розрахунків в Україні?
13. Що таке платіжне доручення?
14. З яких двох частин складається вимога-доручення?
15. Що таке розрахунковий чек?
16. Як здійснюються міжбанківські розрахунки на території України?
17. Якими законодавчими актами регулюються питання банківського кредитування?
18. Назвіть основні принципи кредиту.
19. Який існує розпорядок здійснення валютних операцій на території України?
20. Назвіть види валютних операцій та види ліцензій на їх здійснення.
21. Які існують види цінних паперів?
22. Якими законами і підзаконними актами регулюють операції банків з цінними паперами?

Тема 6

Основи цивільного права України

☐ План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

6.1. Загальні засади цивільного права.
6.2. Джерела цивільного права.
6.3. Суб`єкти та об`єкти цивільних прав.
6.4. Цивільна правоздатність і дієздатність фізичних та юридичних осіб.
6.5. Правочини та їх представництва.
6.6. Захист цивільних прав та інтересів.
6.7. Право власності, його зміст, види та захист.
6.8. Право інтелектуальної власності.
6.9. Зобов`язальне право.
6.10. Спадкове право.

6.1. Загальні засади цивільного права

✱ ***Цивільне право*** – *одна із самостійних галузей права України, що регулює найбільш поширені, бажані та соціально необхідні суспільні відносини (власності в її різноманітних формах, товарно-грошові відносини і деякі особисті немайнові відносини за участю фізичних та юридичних осіб з метою більш повного задоволення матеріальних і духовних потреб громадян) які, без перебільшення, можна назвати позитивними.*

Позитивними, *по-перше*, тому, що його норми в переважній більшості передбачають суб'єктивні права, що уповноважують їх носіїв (фізичних та юридичних осіб) на вчинення тої чи іншої життєво необхідної дії. Наприклад, придбати майно і стати власником, а будучи ним, користуватися і розпоряджатися цим майном з метою задоволення своїх потреб. Інша частина норм цивільного права регулює такі соціально важливі та необхідні відносини, як обмін та обіг товарів, надання послуг, виконання робіт, а також норми, що регулюють авторські права та інші права інтелектуальної власності і які забезпечують розвиток культури, науки і техніки.

✸*Отже, **норми цивільного права** стосуються тих сторін людського буття, які забезпечують основи їх життєдіяльності шляхом задоволення потреб та інтересів. А це означає, що цивільне право забезпечує функціонування товарно-грошових відносин шляхом здійснення **регулятивної** та **охоронної** функцій і є юридичною формою економічних відносин.*

По-друге, позитивізм цивільного права проявляється і в специфіці юридичного змісту його норм, які визначають, що його *суб'єкти* перебувають один щодо одного в юридично однаковому (рівному) становищі, а *правовідносини* (права і обов'язки) між ними можуть виникнути тільки в разі, якщо на це є їхня воля.

Крім регулятивної функції, частина норм цивільного права виконує *правоохоронну функцію*. Це, зокрема, норми права, які передбачають відповідальність в разі заподіяння шкоди особі або майну фізичної особи, а також шкоди, заподіяної юридичній особі.

Загальні засади цивільного права

- *неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини*
- *неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом*
- *свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом*
- *судовий захист цивільного права та інтересу*
- *свобода договору, справедливість, добросовісність та розумність*

Норми цивільного права регулюють не тільки відносини, основою яких є *майнові інтереси*, вони також регулюють *особисті немайнові відносини*.

✸***Майновими** називаються відносини, пов'язані з набуттям, володінням, користуванням і розпорядженням майном.*

✸*Майнові відносини* у галузі товарообігу — це відносини, зв'язані з переходом матеріальних благ від одних суб'єктів (виробників матеріальних благ) до інших (споживачів матеріальних благ), наприклад, майнові відносини, що виникають з договору купівлі-продажу, поставки. Це, по-суті, товарно-грошові відносини, оскільки вони виникають на базі товарного виробництва і відображають рух товарів від виробника чи посередника до споживача.

✸*Особисті немайнові відносини* — відносини, пов'язані із здійсненням особистих прав і свобод.

Особисті права поділяють на дві групи:

- ⇨ *особисті права, які зв'язані з майновими відносинами, наприклад, особисті права авторів творів в галузі науки, літератури і мистецтва, винаходів, раціоналізаторських пропозицій;*
- ⇨ *особисті права, які виникають та існують незалежно від майнових, тобто, не зв'язаних з ними, наприклад, право на ім'я, честь, гідність і т. ін.*

✸Цивільне законодавство регулює особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини):

- ➢ *юридичних осіб між собою;*
- ➢ *громадян між юридичними особами;*
- ➢ *громадян між собою.*

Без цивільного права неможливе нормальне функціонування ✸*економічного*, ✸*соціального* та ✸*політичного* життя будь-якого, а тим більше, ✸*цивілізованого* суспільства.

Як і будь-яка галузь права, цивільне право має свій метод. Цивільно-правовий метод, на відміну від методів інших галузей права, є багатоелементним, має свої ознаки.

Ознаки цивільно-правового методу

- ***юридична рівність сторін**. Це означає, що жоден із суб'єктів цивільного права не може визначити з власної ініціативи поведінку іншого суб'єкта, на відміну як це має місце в галузях публічного права (адміністративне, фінансове і інші)*
- ***суб'єкти цивільного права** є самостійними (автономними) і правовідношення між ними може виникнути тільки в тому випадку, якщо між ними є домовленість (договір) про це*
- ***норми цивільного права** в переважній більшості передбачають багатоваріантність поведінки суб'єкта. Наприклад, продати річ або обміняти її на іншу, або взагалі не продавати і використовувати її у власних інтересах. Тобто, на власний розсуд, який, звичайно, визнається особистим інтересом, вибрати певну поведінку. Така властивість юридичного змісту норм цивільного права, можливість вільно розпоряджатися суб'єктивними правами називається диспозитивністю*
- ***відповідальність сторін**. Вона має майновий характер і в ряді випадків може наступати без вини*

Норми цивільного права (абстрактні) розміщені у певному порядку, за логікою можливого виникнення та рухом цивільного суб'єктивного права. Це, зокрема, норми, які визначають ✸*завдання права*, ✸*суб'єктивний склад*, ✸*їх права та обов'язки*, ✸*право власності*, ✸*загальне вчення про зобов'язання*, ✸*загальна частина та окремі види зобов'язань* тощо. В праві послідовність розміщення норм називається ***системою права***.

✸*Отже, **цивільне право** — це сукупність норм, які розміщені в певному порядку і які регулюють на засадах юридичної рівності майнові та особисті немайнові відносини суб'єктів цивільного права.*

6.2. Джерела цивільного права

Джерелами цивільного права є нормативні акти. Залежно від юридичної сили, вони поділяються на закони та підзаконні нормативні акти. В свою чергу, закони також мають різну юридичну силу.

Найвищу юридичну силу має *Конституція України*, всі інші закони та підзаконні нормативні акти, які приймаються на основі Конституції повинні їй відповідати. У разі, якщо якийсь нормативно-правовий акт не відповідає їй, то він не може застосовуватися. Конституція України містить норми різних галузей права, в тому числі і цивільного. До цивільно-правових норм належать статті 13, 14 і 41, які визначають засади регулювання відносин власності. Ст. 21, 23, 24, 27, 28, 29, 31 і 32 визначають засади регулювання особистих немайнових відносин і ін.

Основні акти цивільного законодавства України

- *Цивільний кодекс України*
- *Закони україни*
- *акти Президента України*
- *Постанови КМУ*
- *нормативно-правові акти інших органів державної влади України, органів влади АРК, що регулюють цивільні відносини*

До 1 січня 2004 р. цивільно-правові відносини регулювались в Україні *Цивільним кодексом України*, який був прийнятий 18 липня 1963 р. У зв'язку із зміною економічних, соціальних та політичних відносин в Україні до нього внесено значні зміни і доповнення. Однак, вони не могли вирішити всіх проблем, тому 16 січня 2003 р. Верховна Рада України прийняла новий *Цивільний кодекс України (ЦКУ)*, який, у відповідності до пункту 1 прикінцевих та перехідних положень, набрав чинності з 1 січня 2004 р., основні положення якого знайдуть відображення в нашому розділі.

Цивільний кодекс України складається з шести книг, які містять 90 глав і 1308 статей, прикінцевих та перехідних положень. Книга перша містить "*Загальні положення*" ЦКУ, друга книга визначає "*Особисті немайнові права фізичної особи*", третя – "*Право власності та інші речові права*", четверта – "*Право інтелектуальної власності*", п'ята – "*Зобов'язальне право*", шоста – "*Спадкове право*".

Перехід України на ринкові відносини, зміна політичної системи зумовлює прийняття та існування в Україні значної кількості законів цивільно-правового характеру. Їх можна розділити за групами. Закони, що регулюють правовий статус юридичних осіб: *Господарський кодекс України*, ст 4. закону "*Про господарські товариства*", "*Про споживчу кооперацію*", та ін. Ті, що регулюють майнові права: "*Про власність*", "*Про цінні папери та фондову біржу*", "*Про лізинг*".

Суспільні відносини, будучи врегульованими нормами цивільного права, стають цивільно-правовими відносинами.

> ✱ *Отже,* ***цивільні правовідносини*** *– це та частина суспільних відносин, які врегульовані нормами цивільного права. Якщо нормами цивільного права врегульовані майнові відносини, відповідно виникають майнові правовідносини, якщо ж врегульовані особисті відносини, то вони стають особистими правовідносинами.*

6.3. Суб`єкти та об`єкти цивільних прав

Залежно від того, яку регулятивну функцію виконують норми цивільного права, цивільні правовідносини поділяють на загальні, абсолютні або відносні.

> ✱ *Якщо норма об'єктивного цивільного права знаходиться в абстрактному*[1] *стані і передбачає рівень можливої поведінки суб'єкта цивільного права, то таке правовідношення можна визнати* ***загальним****. Це правовідношення відрізняється суб'єктним складом, об'єктом та змістом.*

Уповноваженим *суб'єктом* може бути будь-яка фізична чи юридична особа, а зобов'язаною особою виступає держава як політичний суверен, яка зобов'язана забезпечити ⇨*економічні*, ⇨*політичні умови* реалізації такого права. *Об'єктом* такого правовідношення є можливість виникнення відносного або абсолютного правовідношення. Змістом такого правовідношення є можливість здійснення певної дії уповноваженої особи, а обов'язком зобов'язаної особи – створення юридичних, економічних політичних та інших умов, які б забезпечили реалізацію такої можливості[2]. Реалізація абстрактної норми веде до виникнення відносних (персоніфікованих) або абстрактних цивільних правовідносин, іноді через відносні до абстрактних. З укладенням договору купівлі-продажу будинку виникають *відносні правовідносини*, а з його передачею у власність виникнуть *абсолютні правовідносини*.

У відносних правовідносинах конкретно визначено сторони: уповноважену і зобов'язану. За договором купівлі-продажу, наприклад, ними є продавець (Іваненко) та покупець (Петренко), де перший зобов'язується передати річ, обумовлену договором, а другий – прийняти її та оплатити обумовлену вартість. Сторонами в такому зобов'язанні є кредитор і боржник. Кредитор – особа, уповноважена вимагати певної поведінки боржника, боржник – особа, зобов'язана вчинити таку поведінку.

Увага!

Абсолютні правовідносини характеризуються особливим суб'єктним складом. В них конкретній уповноваженій особі, наприклад, власнику, кореспондується обов'язок невизначеного кола осіб. Він полягає в утриманні від порушення суб'єктивного права уповноваженої особи, тобто, не перешкоджати здійснювати право власності.

[1] Абстрактний стан норми чи абстрактна норма – це така норма права, яка передбачає, наприклад, можливість громадянина мати у власності будинок, займатися підприємницькою діяльністю, заповідати майно.

[2] Можна також виходити з того, що загального правовідношення не існує. Існує лише абстрактна норма права, яка уповноважує особу на певну поведінку укласти договір, скласти заповіт, здійснити винахід чи інше.

Цивільні правовідносини, як це можна зробити висновок з попереднього матеріалу, мають свій *склад*, *суб'єкт*, *об'єкт* та *зміст*, що в науці цивільного права дістали назву *елементи правовідносин*.

Суб'єктами цивільних правовідносин є ті особи, між якими виникають цивільні права і цивільні обов'язки. Ними, у відповідності до чинного цивільного законодавства, можуть бути:

- *громадяни України;*
- *іноземні громадяни;*
- *особи без громадянства та соціальні утворення: юридичні особи (державні підприємства і установи, кооперативи, громадські організації, господарські товариства, політичні партії, релігійні організації);*
- *держава Україна, АРК, іноземні держави;*
- *органи місцевого самоврядування (територіальні громади та інші).*

Об'єктами цивільних прав є ті матеріальні і нематеріальні (духовні) блага, з приводу яких суб'єкти цивільного права вступають (індивідуалізовані правовідносини) або знаходяться (абсолютні правовідносини) між собою в цивільних правовідносинах. *Об'єкт* – обов'язковий елемент правовідношення, без нього правовідношення виникнути чи бути не може. У відповідності до цільового призначення та правового режиму, об'єктами цивільного права є речі, гроші, цінні папери, майно, інформація, послуги та інші дії, результати творчої діяльності, особисті немайнові блага тощо (ст. 177 ЦКУ).

Об`єкти цивільно-правових відносин

- *речі (рухомі і нерухомі)*
- *речі індивідуально-визначені і родові*
- *головна річ і її приналежність*
- *речі подільні і неподільні*
- *продукція, доходи, інформація*
- *гроші, цінні папери, валютні цінності*
- *майно, майновий комплекс*
- *результати виконаної роботи та послуги*
- *нематеріальні блага (результати інтелектуальної, творчої діяльності, службова та комерційна таємниця тощо)*

Серед об'єктів цивільних прав важливе значення мають речі. Їх особливе значення визначається тим, що вони найбільш поширені і по відношенню до них виникає право власності (так звані речеві права).

6.4. Цивільна правоздатність та дієздатність фізичних та юридичних осіб

Суб'єктами цивільних правовідносин можуть бути особи тільки в тому випадку, якщо вони володіють певними соціально-юридичними властивостями, які в цивільному праві прийнято називати ✱*правоздатністю*, ✱*дієздатністю* та ✱*обсягом цивільних прав повноважень*. В багатьох літературних джерелах всі ці властивості разом називають *правосуб'єктністю*[1].

✱***Правоздатність*** *означає здатність мати цивільні права та обов'язки і визнається в однаковій мірі за всіма фізичними та юридичними особами України (ст. 25 і 80 ЦКУ).*

Правоздатність громадян виникає у момент народження і припиняється у момент смерті. Правоздатність є властивістю, яка тісно пов'язана з особою, якої не можна її позбавити чи обмежити незалежно від фізичного чи юридичного стану, в певній мірі також і віку. Фізична особа, незалежно від віку може бути власником будинку, автомобіля, цінних паперів і т.д.

За юридичним змістом правоздатність юридичних осіб є однаковою із правоздатністю фізичних осіб, з однією лише різницею, що торкається моменту виникнення та припинення. Правоздатність юридичних осіб виникає з моменту їх реєстрації (для суб'єктів підприємницької діяльності підприємства, кооперативи, господарські товариства), з моменту реєстрації статуту (громадські організації, політичні партії, релігійні організації), з моменту утворення (державні організації, установи) і припиняється з реорганізацією чи ліквідацією юридичної особи (ст. 91 ЦКУ).

✱***Дієздатність*** *– це здатність осіб, визнаних суб'єктами цивільного права, своїми діями набувати цивільних прав і створювати для себе цивільні обов'язки (ст. 30 ЦКУ).*

Необхідно зазначити, що використання в Цивільному кодексі України терміну для "*себе*", дещо не відповідає дійсності. Як буде розкриватись нижче, дієздатні особи своїми діями можуть набувати прав і для інших осіб. Наприклад, представники для тих, чиї доручення виконують, батьки для неповнолітніх дітей віком до 15 (14) років, піклувальники для обмежених в дієздатності, опікуни для недієздатних.

За обсягом права вчиняти чи не вчиняти ті чи інші юридично значимі дії, дієздатність фізичних осіб поділяється на ✱*повну*, ✱*часткову*, ✱*неповну*, ✱*осіб, обмежених в дієздатності* та ✱*осіб, визнаних недієздатними*. Для юридичних осіб розмежування дієздатності за обсягом прав не має, вона для них завжди є повною.

[1] Це не єдина правова позиція. Крім зазначеної, правосуб'єктність визначають як правоздатність або як право – і дієздатність. Однак ми не будемо вдаватися до дискусій, а розглянемо кожну із них.

В цивільних правовідносинах можуть брати участь не тільки українські, а також іноземні юридичні особи. Існування юридичних осіб в Україні, так само як і в інших країнах, дає можливість через об'єднання капіталів та зменшення підприємницького ризику здійснити найбільш ефективне управління капіталом з метою задоволення індивідуальних та колективних інтересів.

Правові ознаки юридичної особи

- *організаційна єдність*
- *майнова відокремленість*
- *можливість виступу у цивільному обороті від свого імені*
- *здатність нести самостійну майнову відповідальність*

Як вже зазначалось, юридична особа, як і фізична особа, наділяється цивільною *правоздатністю* і *дієздатністю*, може бути позивачем та відповідачем.

Юридичні особи визнаються такими лише за наявності певних ознак. *Ознаки юридичної особи* – це такі його властивості, які необхідні для того, щоб його визнати юридичною особою. До них належать: організаційна єдність, майнова відокремленість, виступ у цивільному обороті від свого імені та здатність нести самостійну майнову відповідальність.

✱*Організаційна єдність* полягає в тому, що його учасники знаходяться в певних взаємовідносинах та ієрархії з питань управління справами юридичної особи та майнових прав. Отже, множинність учасників, об'єднаних в організацію, виступає в цивільному обороті як одна особа, один суб'єкт права. Організаційна єдність юридичної особи закріплюється установчими документами (установчим договором і статутом або установчим договором, наказом і статутом або положенням) і нормативними актами, що регулюють правове положення того чи іншого виду юридичних осіб.

✱*Майнова відокремленість* – це, по-перше, наявність у юридичної особи відокремленого майна, яке належить їй на праві власності, у повному господарському віданні або оперативному управлінні, по-друге, це майно відокремлене від майна засновників юридичної особи, майна держави та інших суб'єктів.

✱*Виступ у цивільному обороті від свого імені.* Кожна юридична особа має своє найменування і у цивільному обороті виступає від свого імені. Від свого імені вона набуває майнових і особистих прав та обов'язків, вона також може бути цивільним позивачем та цивільним відповідачем у суді.

✱*Самостійна цивільно-правова відповідальність* юридичної особи полягає в тому, що за своїми зобов'язаннями вона відповідає належним їй майном. Власники та засновники юридичної особи відповідальності за її зобов'язаннями не несуть, так само як і юридична особа не несе відповідальності за їх зобов'язаннями. Відповідальність власників чи засновників за зобов'язаннями юридичної особи можлива тільки у випадках, передбачених установчими договорами, договорами чи нормативними актами.

! *Всі зазначені ознаки юридичної особи тільки в сукупності характеризують її як суб'єкта цивільних правовідносин.*

Юридичні особи можна поділити на окремі види. Для їх поділу можна використовувати різні ознаки. Так, за ст. 81 ЦКУ, залежно від порядку створення, юридичні особи поділяються на юридичні особи приватного права та юридичні особи публічного права. Для поділу юридичних осіб на види використовується така ознака, як мета створення (виникнення)[1].

Види юридичних осіб за метою їх створення

- *ті, що здійснюють підприємницьку діяльність*
- *ті, що створені для виконання державних функцій*
- *ті, що створені для забезпечення реалізації громадянами своїх громадських прав*

Створення *першої групи юридичних осіб* є однією із організаційно-правових форм здійснення підприємницької діяльності з метою одержання прибутку та розподілу його між учасниками. Створення *другої групи юридичних осіб* покликано забезпечити виконання різноманітних державно-правових функцій, від господарських до управлінських. Створення *третьої групи юридичних осіб* є необхідним елементом реалізації громадянами України конституційних прав на управління державними справами шляхом вираження політичної волі (політичні партії), задоволення економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, безперешкодно відправляти одноособово чи колегіально релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність (релігійні громади, інші релігійні заклади чи установи).

Здійснення, виконання та захист цивільних прав та обов'язків. Існуючі в цивільному праві норми самі по собі не створюють, не змінюють та не припиняють цивільних правовідносин. Для того, щоб вони виникли, необхідно щоб наступили перебачені нормами права обставини, які в цивільному праві називаються *юридичними фактами*.

Ст. 11 ЦКУ передбачає приблизний перелік юридичних фактів, які породжують цивільні правовідносини (права і обов'язки), до них належать:

- ⇨ *договори та інші правочини, передбачені законом, а також договори правочини хоч й не передбачені законом, але такі, що йому не суперечать;*
- ⇨ *адміністративні акти;*
- ⇨ *відкриття, винаходи, раціоналізаторські пропозиції, створення творів науки, літератури, мистецтва;*
- ⇨ *заподіяння шкоди іншій особі, а також набуття або збереження майна за рахунок коштів іншої особи без достатніх підстав;*
- ⇨ *події, з якими закон пов'язує настання цивільно-правових наслідків.*

Наведений перелік не є вичерпним, оскільки зі змісту ч. 1 ст. 11 ЦКУ випливає, що цивільні права і обов'язки виникають з підстав, передбачених за

[1] Крім зазначених критеріїв, одним з найпоширеніших є також поділ на види залежно від форми власності (ст. 36 Конституції України). Тому залежно від форми власності, в Україні можна здійснити такий поділ: приватні, державні, комунальні. Цей поділ також обґрунтований, оскільки з точки зору цивільного права в їх правовому положенні є певні особливості. Наприклад, для державного підприємства є обов'язковим державне замовлення. Воно володіє майном на праві повного господарського відання та ін., може здійснювати діяльність, визначену метою створення. Громадські юридичні особи здійснюють спеціальні функції.

законодавством України, не тільки Цивільним кодексом, а також з дій громадян і організацій (юридичних осіб), які хоч і не передбачені законом, але внаслідок загальних норм і змісту цивільного законодавства породжують цивільні права і обов'язки.

Всі зазначені підстави є *юридичними фактами*, і залежно від волі людей поділяються на *дії і події. Дії* – вольова поведінка суб'єктів цивільного права, тобто така, яка залежить від їх волі. *Події*, як підстави виникнення, не залежать від волі людей. До дій в цивільному праві відносяться угоди (правочини), адміністративні акти діяльності зі створення результатів інтелектуальної власності, заподіяння шкоди (цивільний делікт), інші дії. До числа подій, що є підставами виникнення цивільних прав і обов'язків, належать такі, як народження, смерть, досягнення певного віку людиною, стихійні лиха тощо. В свою чергу, дії поділяються на правомірні та протиправні. До *правомірних*, необхідно віднести такі дії, які є бажаними для суспільства та окремих його індивідів (угоди, адміністративні акти, відкриття тощо). До *неправомірних* необхідно віднести заподіяння шкоди та ін. Слід мати на увазі, що порушення вимог стосовно угоди, неправомірні дії не породжують правових наслідків.

6.5. Правочини та їх представництва

Найбільш поширеними в цивільному праві юридичними фактами, які тягнуть виникнення, заміну або припинення цивільних прав та обов'язків, є *правочини.*

> ✱***Правочини*** *– це вольові і правомірні дії фізичних і юридичних осіб, спрямовані на досягнення правового результату, тобто виникнення, зміни або припинення цивільних прав і обов'язків (ст. 202 ЦКУ).*

Правочини можуть бути одно- та дво- чи багатосторонніми (договори). Одностороннім правочином є дія однієї сторони (заповіт). Такі правочини може породжувати права і обов'язки лише для особи, яка вчинила його. Дво- чи багатостороннім правочином є погоджена дія двох або більше осіб. Вони називаються *договорами.*

Залежно від правових наслідків договори поділяються на

- *договори про перехід права власності на річ (купівля-продаж, поставка, позика та ін.)*
- *договори про надання послуг (доручення, перевезення)*
- *договори про надання права користуватися майном (оренда, прокат)*
- *договори про виконання робіт (підряд)*
- *договори, які встановлюють розрахункові і кредитні відносини*
- *договори на використання результатів творчої діяльності*
- *договори особистого і майнового страхування*

Будь-який правочин буде породжувати правові наслідки лише за умови додержання всіх вимог, які встановлені Цивільним кодексом безпосередньо. До них належать:

а) зміст правочину не може суперечити положенням закону, інших правових актів, що є обов'язковими для сторін, а також моральним засадам суспільства;

б) особи, які вчиняють правочини, повинні мати необхідний обсяг цивільної дієздатності;

в) волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі;

г) правочин має вчинятися у формі, передбаченій законом;

д) правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків;

е) правочини, що вчиняються батьками (усиновителями), не можуть суперечити інтересам їхніх неповнолітніх дітей.

Укладений правочин є правомірним, тобто породжує права і обов'язки (презумпція правомірності). Недійсними є правочини, якщо таке прямо витікає із закону, інших правових актів або якщо вони визнані судом недійсною.

Цивільний кодекс України містить формально визначені вимоги лише стосовно однієї умови дійсності – це форми правочину. Форма угоди – це спосіб (зовнішня фіксація) волевиявлення[1] сторін. Загальні правила про форму угод передбачені Цивільним кодексом України. Відповідно до статті 205 ЦКУ, правочини можуть укладатись усно або у письмовій формі (простій чи нотаріальній). Правочин, для якого законом не встановлена певна форма, вважається укладеною, якщо з поведінки особи видно її волю укласти угоду, але вона мусить бути укладена в одній із названих форм.

Правочини, що вчиняються в письмовій формі

- *правочини між юридичними особами*
- *правочини між фізичною та юридичною особою, крім правочинів, передбачених ч. 1 ст. 206 ЦКУ*
- *правочини фізичних осіб між собою на суму, що перевищує у 20 і більше разів розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, крім правочинів, передбачених ч.1 ст. 206 ЦКУ*
- *інші правочини, щодо яких законом встановлена письмова форма*

Основні вимоги до письмової форми правочину визначає ст. 207 ЦКУ.

Представництво та довіреність. Необхідність існування в цивільному праві інституту *представництва* покликана цілою низкою обставин, які мають юридичний або фактичний характер. Це, наприклад, представництво малолітніх віком від 14 до 18 років, недієздатних, а також тих, хто перебуває у відрядженні,

[1] Воля – це внутрішня (розумова) оцінка соціальних, економічних явищ і обставин, які зумовлені необхідністю задоволення конкретних життєвих інтересів індивідів.

відпустці, на стаціонарному лікуванні тощо і фактично не може одержати зарплату або укласти угоду.

✱***Представництво*** *– це юридичні правовідносини між представником і особою, яку він представляє у разі укладення ним угоди від імені і в інтересах цієї особи. Представництво здійснюється в межах повноважень, які визначені особою, яку представляють, законом, актом юридичної особи чи адміністративним актом (ст. 237-238 ЦКУ).*

✱***Довіреністю*** *визнається письмове уповноваження, яке видається однією особою іншій особі для представництва перед третіми особами (ст. 244 ЦКУ). Довіреність – це юридичний документ, що надає іншій особі право на представництво в межах його кола дій (повноважень), які в ньому вказані.*

Обсяг повноважень за довіреністю може бути різним. Тому довіреності бувають: *разові* – на вчинення однієї юридичної дії, *спеціальні* – на вчинення багатьох юридичних дій в певній галузі і протягом певного часу, і *генеральні* – на укладення багатьох і різних угод в необмеженій кількості і в різних галузях діяльності.

Крім простої письмової форми довіреності, ЦКУ (ст. 245) містить додаткові вимоги стосовно форми довіреності. Довіреність на укладення правочину, що потребують нотаріальної форми, а також на вчинення дій щодо державних, кооперативних і громадських організацій, повинні бути нотаріально посвідчені. Нотаріального посвідчення вимагає довіреність, яка видається в порядку передоручення (ст. 240 ЦКУ).

Строк дії довіреності встановлюється у довіреності. Якщо строк у довіреності не зазначений, вона зберігає силу протягом одного року з дня її видачі. Посвідчена державним нотаріусом довіреність, що призначається для вчинення дій за кордоном і не містить вказівки про строк її чинності, зберігає силу до її скасування особою, яка видала довіреність. Довіреність, в якій не зазначена дата її складення, недійсна (ст. 247 ЦКУ).

Умовами припинення чинності довіреності є

- *закінчення її строку*
- *скасування довіреності особою, яка її видала*
- *відмова особі, якій видано довіреність*
- *припинення діяльності юридичної особи, від імені якої видано довіреність*
- *припинення діяльності юридичної особи, на ім'я якої видано довіреність*
- *смерть громадянина, який видав довіреність, визнання громадянина недієздатним, обмежено дієздатним або безвісно відсутнім*
- *смерть громадянина, якому видано довіреність, визнання громадянина недієздатним, обмежено дієздатним або безвісно відсутнім*

Строки та терміни. Позовна давність. Поняття, визначеннбя строку та терміну початок перебігу та закінчення строку та порядок вчинення дій в останній день строку регламентуються ст. 251-255 ЦКУ.

✱***Строком*** *є певний період у часі, зі сплином якого пов`язана дія чи подія, яка має юридичне значення.*

Терміном є певний момент у часі, з настанням якого пов`язана дія (чи подія, яка має одиничне значення.)

✱***Позовна давність*** *– це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу.*

Цивільне законодавство передбачає два види строків позовної давності: загальний і скорочений (спеціальний). *Загальний строк* позовної давності, встановлений ст. 257-258 ЦКУ становить 3 роки. *Скорочений (спеціальний) строк* за своєю тривалістю є менший, ніж загальний строк позовної давності. Тривалість цих строків не є однаковою і в кожному конкретному випадку передбачено різні їх періоди.

Цивільний кодекс України встановлює такі спеціальні строки позовної давності: *один рік* (недоліки проданого товару, скасування договору дарування і інші); *п'ять років* (про визнання заперечуваного правочину недійсним); *десять років* (про застосування наслідків недійсності правочину) (ст. 258 ЦКУ).

Важливе значення для обчислення строків позовної давності має визначення початку його перебігу. У відповідності до ст. 261 ЦКУ, перебіг строку позовної давності починається з дня виникнення права на позов. Право на позов виникає, коли особа дізналася або повинна була дізнатися про порушення свого права за загальним правилом. У визначенні початку перебігу, за загальним правилом, відображаються як об'єктивні, так і суб'єктивні моменти: *об'єктивні* – сам факт порушення права, *суб'єктивні* – особа дізналася або повинна була дізнатися про це порушення.

Зупинення перебігу відбувається у разі:

- *коли пред'явленню позову перешкоджала надзвичайна і невідворотна за даних умов подія (непереборна сила);*
- *встановленої законодавчими актами відстрочки виконання зобов'язання (мораторію);*
- *коли позивач або відповідач перебуває у складі Збройних Сил, переведених на воєнний стан.*

Увага!
За новим ЦК України, до обставин, що зумовлюють зупинення перебігу позовної давності, віднесено також зупинення дії закону або іншого правового акта, який регулює відповідні відносини.

Крім зупинення, перебіг строку позовної давності може бути перерваний:

- *пред'явленням позову в установленому порядку;*
- *по спорах, в яких однією або обома сторонами є громадянин, з вчиненням зобов'язаною особою дій, що свідчать про визнання боргу.*

Після переривy перебіг строку позовної давності починається спочатку; час, що минув до переривy, до нового строку не зараховується. На відміну від

зупинення перебігу позовної давності, де строк продовжується, не буде новий строк, оскільки той строк, що минув до перериву, до уваги не береться.

Позовна давність не поширюється (ст. 268 ЦКУ)

- *на вимоги, що випливають з порушення особистих прав (крім випадків, передбачених законом)*
- *на вимоги вкладників до банку (фінансової установи) про видачу вкладу*
- *на вимоги про відшкодування шкоди, завданої життю чи здоров'ю фізичної особи (крім випадків, передбачених в законі)*
- *на вимоги власника або інших осіб про визнання недійсними актів державних органів, органів влади АРК або органів місцевого самоврядування, якими порушуються права цих осіб*
- *на вимогу страхувальника (застрахованої особи) до страховика про здійснення страхової виплати (страхового відшкодування).*

! *Особа, яка виконала зобов'язання після закінчення позовної давності, не має права вимагати повернення виконаного, хоча б у момент виконання вона не знала, про її закінчення.*

6.6. Захист цивільних прав та інтересів

Кожна фізична чи юридична особа має право на *захист свого цивільного права* у разі його порушення, невизнання або оспорювання. Вона також має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного права.

Способи захисту цивільних прав та інтересів

- *визнання права*
- *визнання правочину недійсним*
- *зменшення дії, яка порушує право*
- *відновлення становища, яке існувало до порушення*
- *примусове виконання обов'язку*
- *зміна та порушення правовідносин*
- *відшкодування збитків та ін. способи відшкодування майнової шкоди*
- *визнання незаконними рішення дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади АРК, органу місцевого самоврядування, їхніх посадових та службових осіб*

ЦКУ передбачає захист цивільних справ та інтересів: ⇨*президентом України, органом державної влади,* ⇨*органом влади АРК,* ⇨*органами місцевого самоврядування*. Проте рішення, прийняте зазначеними органами щодо захисту цивільних прав та інтересів, не є перешкодою для звернення за їх захистом суду.

Крім того, захист цивільних прав особою може бути здійсненим нотаріусом, самозахистом. Способом самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідком, що спричинені цим порушенням (ст. 19 ЦКУ).

6.7. Право власності, його форми, види та захист

✸ ***Правом власності*** *є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб (ст. 316 ЦКУ).*

Змістом права власності є: ✸*право володіння,* ✸*право користування* та ✸*право розпорядження своїм майном.*

В *суб'єктивному розумінні*, право власності необхідно розуміти як право конкретної особи володіти, користуватися та розпоряджатися, знову ж таки, конкретною річчю (автомобілем, будинком).

✸Під *правом володіння* визнається юридично забезпечена можливість фактичного панування над річчю. Фактичне панування створює для власника можливість безпосереднього впливу на річ. Володіння власника необхідно відрізняти від володіння особи, у якої власність знаходиться на підставі цивільно-правового договору і є лише фактичним фізичним володінням або утриманням речі без права впливу на неї. Власник, незалежно від того, чи річ знаходиться у нього, чи в іншої особи, завжди є власником речі (панування над річчю).

✸*Правом користування* визнається юридично забезпечена (основана на законі і в межах загального дозволу) можливість власника здобувати з майна, що йому належить, його корисні властивості для задоволення своїх особистих та майнових інтересів. При цьому необхідно пам'ятати, що задоволення особистих та майнових потреб не можна розуміти як виключно свої (своєї сім'ї) фізіологічні потреби. Стосовно майнових потреб, то існуюче законодавство передбачає використання речі (речей) і з метою одержання прибутку. Право користування не можна поєднувати з правом володіння тільки як з фактичним (фізичним) утриманням. В разі, якщо власник передав річ за договором оренди, він нею фактично не володіє, однак передана річ використовується ним з метою одержання доходу.

✸*Правом розпорядження* визнається юридично забезпечена можливість визначити долю речі. Вона передбачає можливість визначення юридичної або фактичної долі. *Юридична доля* полягає у праві власника відчужити її: ⇨*продати,* ⇨*подарувати,* ⇨*обмінятн* і т.ін., *фактична доля* – користуватись особисто, передавати в користування іншим особам, знищити її тощо.

Право власності, як суспільна категорія, полягає в тому, що ним визначаються, хто є власником майна, а також відносини з іншими особами, які полягають у взаємних правах і обов'язках. Право власника вимагати не перешкоджати йому у здійсненні повноважень власника володіти, користуватись та розпоряджатись кореспондує обов'язок усіх інших осіб не чинити перешкод. Однак право власності передбачає і зворотний зв'язок, де уповноваженими особами виступають всі інші особи, а зобов'язаною особою виступає власник. Цей зворотний зв'язок полягає у їх праві, вимагати від власника такого здійснення повноважень, яке не суперечить інтересам суспільства, тобто їх інтересам.

! ✱ ***Отже, право власності*** *це встановлене нормативними актами право, яке закріпляє належність речей, грошей певній особі власникові і визначає її (його) права і обов'язки щодо володіння, користування і розпорядження ними.*

Право власності в Україні регулюється *Конституцією України*, *Цивільним кодексом України*, Законами України "*Про власність*", "*Про місцеве самоврядування*" та іншими. У зв'язку з тим, що зазначені нормативно-правові акти приймались у різний час, вони відображають різні погляди на природу власності, по-різному визначають форми власності, однак немає в них розбіжностей стосовно суб'єктів права власності і повноважень власників та об'єктів права власності.

Ст. 41 *Конституції України* закріплює три форми власності: ⇨*приватну*, ⇨*державну* і ⇨*комунальну*. Приватна власність у переліку форм власності є першою не випадково. Вона є базовою, первинною, а державна і комунальна похідні, оскільки є основою їх формування за допомогою податків, платежів та з інших підстав.

✱ *Право приватної власності* за своїм змістом складається із тих же повноважень, що і будь-яка власність, однак її суб'єктами є фізичні особи: ➢*громадяни України*, ➢*особи без громадянства* та ➢*іноземні громадяни*. У власності фізичних осіб можуть бути: житлові будинки, квартири, предмети особистого користування, дачі, садові будинки, предмети домашнього господарства, продуктивна і робоча худоба, земельні ділянки, насадження на земельній ділянці, засоби виробництва, вироблена продукція, транспортні засоби, грошові кошти, акції та інші цінні папери, а також інше майно споживчого і виробничого призначення.

Об'єктами права власності фізичних осіб є ✱*твори науки*, ✱*літератури та мистецтва*, ✱*відкриття*, ✱*винаходи*, ✱*корисні моделі*, ✱*промислові зразки*, ✱*раціоналізаторські пропозиції*, ✱*знаки для товарів і послуг та* ✱*інші результати інтелектуальної власності*. Склад, кількість і вартість майна, що може бути у власності фізичних осіб, не обмежується, крім випадків, передбачених законом.

Законами також можуть встановлюватись спеціальний порядок набуття права власності на окремі види майна, а також види майна, що не може перебувати у

власності фізичних осіб. Зокрема, такі спеціальні умови містяться в Постанові Верховної Ради України "*Про право власності на окремі види майна*", якою затверджено *Перелік видів майна, що не може бути у власності громадян, громадських об'єднаннях, міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав на території України* та *Спеціальний порядок набуття права власності* громадянами на окремі види майна.

Не можуть бути у власності

- *зброя, боєприпаси (крім мисливської і пневматичної зброї,і боєприпасів до неї, а також спортивної зброї і боєприпасів до неї, які набуваються громадськими об'єднаннями з дозволу органів внутрішніх справ), бойова і спеціальна військова техніка, ракетно-космічні комплекси*
- *вибухові речовини і засоби вибуху. Всі види ракетного палива, а також спеціальні матеріали і обладнання для його виробництва*
- *бойові отруйні речовини*
- *наркотичні, психотропні, сильнодіючі отруйні лікувальні засоби (за винятком отримуваних громадянами за призначенням лікаря)*
- *протиградові установки*
- *державні еталони одиниць фізичних величин*
- *спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації (зазначені засоби не можуть також перебувати у власності юридичних осіб недержавних форм власності)*
- *електрошокові пристрої та спеціальні засоби, що їх застосовують правоохоронні органи, крім газових пістолетів і револьверів та патронів до них, заряджених речовинами сльозоточивої та дратівливої дії*

Спеціальний порядок придбання у власність фізичних осіб встановлюється для:

- ➢*вогнепальної мисливської зброї, газових пістолетів і револьверів та деяких видів мисливської зброї;*
- ➢*пам'яток історії і культури;*
- ➢*радіоактивних речовин, лікарських наркотичних речовин.*

Названі види майна можуть бути придбані лише за наявності дозволу (органів внутрішніх справ, Міністерства культури і мистецтв України, державних органів з ядерної та радіаційної безпеки, закладів охорони здоров'я).

! *Не можуть бути у власності іноземних фізичних чи іноземних юридичних осіб земельні ділянки сільськогосподарського призначення.*

За чинним законом "*Про власність*", суб'єктами права власності виступають і юридичні особи. У відповідності до цього закону, юридичні особи є суб'єктами колективної власності. Така форма власності передбачена лише цим законом, а, як уже зазначалось, Конституцією України вона не передбачена, не передбачена вона і новим Цивільним кодексом України. Новий Цивільний кодекс України взагалі не визначає форми власності і лише в окремих статтях можна відшукати

терміни приватна, державна та комунальна власність, що в цілому збігається із положеннями Конституції України. Новий Цивільний кодекс виходить із тих позицій, що всі форми власності мають однаковий правовий режим, не мають ніяких переваг у правовому захисті, тому визначення форм власності є дуже умовним.

Однак не всі юридичні особи можуть бути суб'єктами права власності. У відповідності до раніше проведеного поділу юридичних осіб на тих, що здійснюють підприємницьку діяльність, тих, що створені для виконання державних функцій, та тих, що є формою реалізації конституційних прав та свобод громадян, можна зробити висновок, що суб'єктами права власності є перші та останні з них.

! *Державні юридичні особи володіють державним майном на праві повного господарського відання або оперативного управління.*

Суб'єктом права власності є також *український народ*. У відповідності до ст. 9 Закону України "*Про власність*", об'єктами права власності народу України є земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони. Зазначені об'єкти не можуть бути у власності інших суб'єктів, а тому є об'єктами права виключної власності і можуть належати тільки народу. Кожний громадянин має лише тільки право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону.

! *Повноваження власника від імені українського народу здійснюють Верховна Рада України та органи місцевого самоврядування.*

Управління державним майном від імені українського народу здійснює, відповідно Верховна Рада України. Однак Верховна Рада здійснює не безпосереднє управління цим майном. Вона приймає закони, в яких визначає, хто і яким майном держави має управляти, а також визначає, які повноваження цих органів.

Органи управління державним майном

- *Кабінет Міністрів України*
- *Міністерства і відомства України*
- *Фонд державного майна України*

Ст. 116 *Конституції України* закріплює положення про те, що Кабінет Міністрів України забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності, здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону. Державні органи, уповноважені управляти державним майном, вирішують питання створення підприємств, визначають мету їх діяльності, питання реорганізації і ліквідації, здійснюють контроль за ефективністю використання і збереження довіреного їм державного майна та інші правомочності відповідно до законодавства України. Зокрема, беруть участь у підготовці та укладенні міжнародних договорів України.

Об'єкти державної власності

- *земля, майно, що забезпечує діяльність Верховної Ради України та інших органів державної влади*
- *майно Збройних Сил, органів державної безпеки*
- *майно прикордонних і внутрішніх військ; оборонні об'єкти*
- *єдина енергетична система*
- *система транспорту загального користування, зв'язку та інформації, що мають загальнодержавне значення*
- *кошти державного бюджету*
- *національний банк, інші державні банки та їх установи і створювані ними кредитні ресурси*
- *державні страхові, резервні та інші фонди*
- *майно вищих і загальноосвітніх навчальних закладів*
- *майно державних підприємств*
- *об'єкти соціально-культурної сфери або інше майно, що становить матеріальну основу суверенітету України і забезпечує її економічний та соціальний розвиток*

Комунальна власність. Комунальна власність, як уже зазначалось, є власністю територіальних громад. Територіальна громада здійснює повноваження власника як безпосередньо, так і через утворені ними органи місцевого самоврядування (сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі комітети). Відповідно до Конституції України (ст. 142, 143) та Закону України "*Про місцеве самоврядування*", вони мають право:

- ⇨ *затверджувати програми соціально-економічного та культурного розвитку та контролювати їх виконання;*
- ⇨ *затверджувати бюджети і контролювати їх виконання;*
- ⇨ *утворювати, реорганізовувати та ліквідовувати комунальні підприємства, організації і установи й здійснювати контроль за їх діяльністю.*

Об`єкти права комунальної власності

- *доходи місцевих бюджетів*
- *земля, природні ресурси територіальних громад*
- *житловий фонд*
- *об`єкти комунального господарства*
- *майно закладів освіти, культури, охорони здоров'я, торгівлі тощо*
- *об`єкти спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад*

Територіальні громади сіл, селищ, міст можуть об'єднувати на договірних засадах об'єкти комунальної власності, а також кошти бюджетів для виконання спільних проектів або для спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, організацій і установ, створювати для цього відповідні органи і служби.

Увага!

Створювані державою та територіальними громадами (або їх органами) юридичні особи, підприємства, організації, установи не є власниками майна, що їм передається. Цим майном вони володіють на праві повного господарського відання або оперативного управління і управляють ним відповідно до цілей, визначених статутом або положенням про них.

З юридичної точки зору, повне господарське відання і оперативне управління є правовими формами реалізації, як правило, державної та комунальної власності спеціально створеними суб'єктами, яким передається право власника (володіння, користування та розпорядження), що дає можливість їм виконувати покладені на них функції.

Оскільки державна та комунальна власність є, відповідно, власністю народу України та територіальної громади, то *Конституція України*, Закон "*Про власність*" та інші нормативно-правові акти визначають права громадян України з питань користування цією власністю. Зокрема, ч.3 ст. 41 *Конституції України* передбачає, що громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону.

Підстави виникнення і припинення права власності. Найбільш поширеною підставою виникнення права власності є виробнича діяльність.

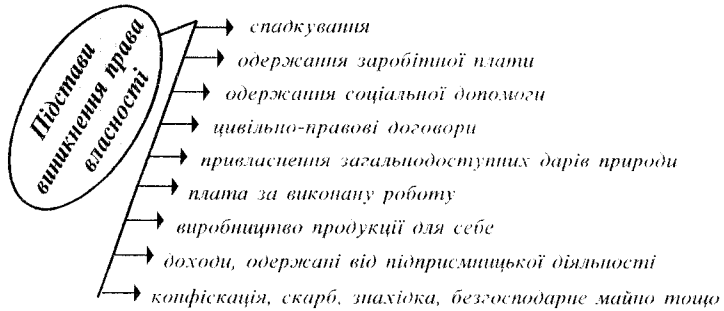

У відповідності до чинного законодавства, право власності на нову річ, що виготовлена особою для себе, є власністю тої особи. Вироблена продукція, прирощення, плоди та доходи, отримані від використання майна, належить власникові майна, якщо інше не передбачено законом. Власнику матеріалу належить право власності на нову рухому річ, яку він виготовив шляхом переробки. Нова рухома річ належить особі, яка здійснила переробку лише у випадках, передбачених договором, або якщо вартість переробки істотно перевищує вартість матеріалів.

Привласнення загальнодоступних дарів природи полягає у праві громадянина (ч.2 ст. 13 *Конституції України*), відповідно до закону, місцевих звичаїв чи за наданих власником загальним дозволом збирати ягоди у лісах, ловити рибу у

водоймах, збирати чи здобувати інші речі там же чи на іншій території. Право власності на такі речі набуває особа, що здійснює збирання або здобування.

До цивільно-правових договорів як підстави виникнення права власності відносять ⇨*договори купівлі-продажу,* ⇨*міни,* ⇨ *дарування,* ⇨*договір підряду,* ⇨*підряду на капітальне будівництво*. При переході речі від однієї до іншої особи важливе значення має момент виникнення права власності. За загальним правилом (ст. 328-329 ЦКУ), право власності у набувача майна за договором виникає з моменту передачі речі, якщо інше не передбачено законом або договором.

В цивільному праві значна частина підстав виникнення права власності одночасно є підставою припинення права власності. До них належать ⇨*цивільно-правові договори (купівля-продаж, дарування),* ⇨*відмова власника від майна,* ⇨*знищення майна*. У цих випадках право власності припиняється з волі власника. Припинення права власності, всупереч волі власника, допускається тільки у таких випадках:

Підстави припинення права власності

- *звернення стягнення на майно з підстав та на виконання загальнообов'язкових актів (рішень та вироків суду)*
- *відчуження майна, яке за законом не може належати цій особі*
- *відчуження нерухомого майна за підставами, передбаченими законом, у зв'язку з вилученням земельної ділянки, на якій воно знаходиться*
- *викупу безгосподарно утримуваних пам'яток історії та культури*
- *реквізиції та конфіскації*
- *знищення майна*
- *ліквідації юридичної особи чи смерті власника*
- *приватизації та в інших випадках, передбачених законодавством*
- *викупу земельної ділянки у зв`язку із суспільною необхідністю*
- *викупу нерухомості майна у зв`язку з викупом з метою суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщене*

Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності (ст. 386 ЦКУ). Усі суб'єкти права власності рівні перед законом (ч.4 ст.13 Конституції України). У разі порушення права власності, власник має право вимагати повернення свого майна з чужого незаконного володіння шляхом пред'явлення позову (*віндикаційний позов*) або вимагати усунення всяких порушень його прав, хоч би ці порушення і не були поєднані з позбавленням володіння (*негаторний позов*).

Майно, яке за плату придбане у особи, яка не мала права його відчужувати, про що набувач не знав і не повинен був знати (добросовісний набувач), власник вправі вимагати повернення майна від набувача лише у разі, коли майно загублене власником або особою, якій майно було передано власником у

володіння, або викрадене у того чи іншого, або вибуло з їх володіння іншим шляхом поза їх волею. Можна також витребувати майно у всіх випадках, яке набуто безоплатно, від особи, яка не мала права його відчужувати.

В разі, якщо майна немає в натурі, тобто реально не існує, то колишній власник вправі звернутись з позовом про повернення його вартості.

Гроші, а також цінні папери на пред`явленика не можуть бути витребувані від добросовісного набувача, незалежно від підстав втрат цього майна.

Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Ст. 41 Конституції України

! *Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним.*

6.8. Право інтелектуальної власності

✱ ***Право інтелектуальної власності*** *– це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об`єкт права інтелектуальної власності (ст. 418 ЦКУ).*

Право інтелектуальної власності становлять ✱*особисті немайнові права інтелектуальної власності* та (або) ✱*майнові права інтелектуальної власності*, зміст яких щодо певних об`єктів права визначається чинним законодавством. Це право є непорушним. Ніхто не може бути позбавлений права інтелектуальної власності чи обмежений у його здійсненні, крім випадків, передбачених законом.

Чинний ЦКУ (ст. 419) визначає співвідношення права інтелектуальної власності та права власності:

⇨ *право інтелектуальної власності на річ не залежать одне від одного;*

⇨ *перехід права на об`єкт права інтелектуальної власності не означає переходу права власності на річ;*

⇨ *перехід права власності на річ не означає переходу права на об`єкт права інтелектуальної власності.*

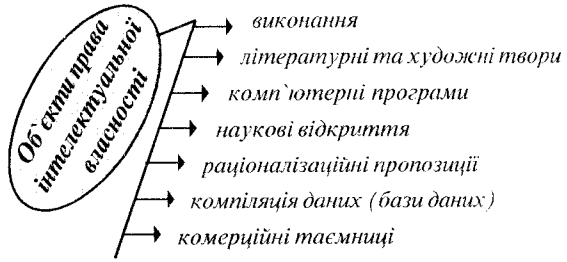

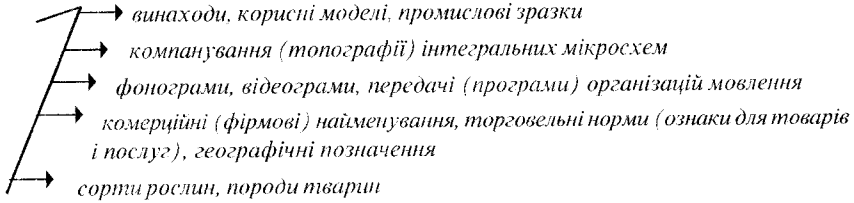

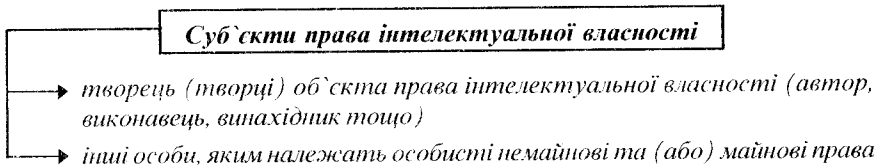

Увага!
Право інтелектуальної власності виникає (набувається) з підстав, встановлених чинним законом чи договором.

Особисті немайнові права інтелектуальної власності:

⇨ *право на визнання людини творцем (автором, виконавцем, винахідником тощо) об`єкта права інтелектуальної власності;*

⇨ *право перешкоджати будь-якому посяганню на право інтелектуальної власності, здатному завдати шкоди честі чи репутації творця об`єкта інтелектуальної власності;*

⇨ *інші особисті немайнові права інтелектуальної власності, встановлені законом;*

✱ ***Особисті немайнові права інтелектуальної власності*** *належать творцеві об`єкта права інтелектуальної власності. Проте, згідно з чинним законодавством, особисті немайнові права інтелектуальної власності можуть належати іншим особам (ст. 423 ЦКУ).*

Зазначимо також, що особисті немайнові права інтелектуальної власності не можуть відчужуватися (передаватися), за винятками, встановленими законам.

Законом можуть бути встановлені винятки та обмеження в майнових правах інтелектуальної власності за умови, що такі обмеження та винятки не створюють серйозних перешкод для нормальної реалізації майнових прав інтелектуальної власності та здійснення законних інтересів суб`єктів цих прав (ст. 424 ЦКУ).

Майнові права інтелектуальної власності можуть відповідно до закону бути вкладом до ⇨*статутного капіталу юридичної особи*, ⇨*предметом договору застави* та ⇨*інших зобов`язань*, а також ⇨*використовуватися в інших цивільних відносинах* (ст. 424 ЦКУ).

Цивільний кодекс України встановлює також ⇨*строк чинності прав інтелек-*

туальної власності (ст. 425), визначає ⇨*способи використання обєєкта права інтелектуальної власності* (ст. 426), ⇨*умови передання майнових прав інтелектуальної власності* (ст. 427), ⇨*порядок здійснення права інтелектуальної власності, яке належить кільком особам* (ст. 428), ⇨*права інтелектуальної власності на об`єкт створений у зв`язку з виконанням трудового договору* (ст. 429), *за замовленням* (ст. 430) тощо.

6.9. Зобов`язальне право

✸***Зобов`язанням*** *є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов`язана вчинити на користь другої сторони (кредитор) певну дію (передати майно, виконати роботу. Надати послугу, сплатити гроші тощо) або утримуватися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов`язку (ст. 509 ЦКУ).*

✸*Сторонами* зобов`язання є кредитор, тобто особа, якій належить право вимоги, і боржник – особа, яка несе обов`язок, що відповідає праву вимоги кредитора (ст. 510 ЦКУ).

✸*Об`єктами* зобов`язань є відповідні дії, на реалізацію яких спрямовані права та обов`язки суб`єктів.

✸*Зміст зобов`язання* становлять права, вимоги кредитора та обов`язки боржника.

Сферою зобов`язально-правових відносин є ⇨*продаж товарів,* ⇨*побутове обслуговування населення,* ⇨*транспортні послуги,* ⇨*будівництво,* ⇨*публічна обіцянка винагороди,* ⇨*відшкодування шкоди* та ін.

Підставами виникнення зобов`язань є два види дій:

➢*правомірні дії* (договори, адміністративні акти, рятування та охорона майна третіх осіб тощо).

➢*неправомірні* (знищення, пошкодження або привласнення чужого майна, заподіяння шкоди здоров`ю громадянина, що потягне за собою втрату заробітку, безпідставне набуття майна, заволодіння знахідкою).

✸*Односторонніми зобов`язаннями називаються такі зобов`язання, коли одна сторона має тільки право і не несе ніяких обов`язків, а друга несе тільки обов`язки і не має ніяких прав.*

Так, при договорі позики позикодавець має тільки право вимагати повернення позичених грошей і не несе ніяких обов`язків, а в позичальника є тільки обов`язок повернути позичені гроші й немає ніяких прав.

! *Проте у більшості випадків у зобов`язанні кожна сторона має не тільки права, а й несе певні обов`язки.*

Виконання зобов`язання може забезпечуватися згідно з законом або договором ⇨*неустойкою,* ⇨*порукою,* ⇨*гарантією,* ⇨*заставою,* ⇨*завдатком,* ⇨*притриманням.*

✸***Неустойка*** *(штраф чи пеня) – це визначена договором або законом грошова сума, яку боржник повинен передати кредиторові у разі невиконання або неналежного виконання зобов`язання, зокрема у разі прострочення виконання (ст. 549 ЦКУ)..*

✸ ***Порука*** *– договір, за яким поручитель бере на себе обов`язок відповідати перед кредитором за виконання зобов`язання основним боржником (ст. 553 ЦКУ).*

✸ *Одним із способів виконання зобов`язань у відносинах між юридичними особами є* ***гарантія****. За договором гарантії гарант (банк, інша установа) зобов`язується перед кредитором (бенефіціаром) погасити заборгованість боржника (принципала), якщо останній не виконує його.*

✸ ***Застава*** *– це спосіб забезпечення зобов`язання, за допомогою якого кредитор (заставоутримувач) у разі невиконання зобов`язання має право повернути стягнення з вартості застовленого боржником майна (ст. 572 ЦКУ).*

! *Різновидністю застави є* ***іпотека*** *– застава землі, нерухомого майна, при якій земля чи майно, що становлять предмет застави, залишаються у заставодавця або третьої особи.*

✸ ***Завдаток*** *– це грошова сума, або рухоме майно, що видається однією з договірних сторін другій стороні на підтвердження договору і забезпечення його виконання. Коли договір не виконано стороною, що дала завдаток, вона втрачає його. Коли ж у невиконанні договору винна сторона, яка одержала завдаток, вона зобов`язана повернути завдаток у подвійному розмірі (ст. 570 ЦКУ).*

✸ ***Притримання*** *– спосіб забезпечення вимоги кредитора. Кредитор, який правомірно володіє річчю, що підлягає передачі боржникові або особі, вказаній боржником, у разі невиконання ним у строк зобов`язання щодо оплати цієї речі або відшкодування кредиторові пов`язаних з нею витрат та інших збитків має право притримати її у себе до виконання боржником зобов`язання (ст. ЦКУ).*

Зобов`язання припиняються

- *з його належним виконанням*
- *зарахуванням зустрічної однорідної вимоги*
- *за домовленістю сторін*
- *за неможливістю виконання*
- *внаслідок зміни плану*
- *передачним віднускного і прощення боргу*
- *поєднанням боржника і кредитора в одній особі*
- *зі смертю фізичної особи або з ліквідацією юридичної особи*

! *Законодавством України виконання зобов`язання ліквідованої юридичної особи може бути покладено на іншу юридичну особу.*

Цивільний кодекс України (ст. 610-625) визначає правові наслідки порушення зобов`язання, встановлює відповідальність боржника за порушення зобов`язання.

‖ ✱ ***Порушенням*** *зобов`язанням є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов`язання, неналежне виконання.*

У разі порушення зобов`язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема:

⇨ *припинення зобов`язання внаслідок односторонньої відмови від зобов`язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору;*

⇨ *зміна умов зобов`язання;*

⇨ *сплата неустойки;*

⇨ *відшкодування збитків та моральної шкоди.*

Боржник вважається таким, що прострочив, якщо він не приступив до виконання зобов`язання або не виконав його у строк, встановлений договором або законом (ст. 612 ЦКУ).

Кредитор вважається таким, що прострочив, якщо він відмовився прийняти належне виконання, запропоноване боржником, або не вчинив дій, що встановлені договором, актами цивільного законодавства чи випливають із суті зобов`язання або звичаїв ділового обороту, до вчинення яких боржник не міг виконати свого обов`язку (ст. 613).

6.10. Спадкове право

В умовах становлення в Україні приватної власності важливе місце займають норми *цивільного права*, які регулюють спадкові відносини, – *спадкове право*. В них закріплені правила, які визначають поняття ⇨*спадкування*, ⇨*порядок*, ⇨*коло осіб*, ⇨*об'єкти спадкування* та ⇨*інші відносини*, пов'язані з ними.

‖ ✱***Спадкуванням*** *визнається перехід цивільних прав та обов'язків (спадщини) фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців) (ст. 1216 ЦКУ).*

У цивільному праві такий перехід прав і обов'язків називають *спадковим правонаступництвом*. Спадкування пов'язано зі зміною поколінь, і його правові норми заохочують до нагромадження майна, що веде до збільшення національного багатства, яке є важливим фактором добробуту та одночасно забезпечує стабільність таких майнових відносин, як відносини власності.

Підставами для переходу до спадкоємців всієї сукупності прав і обов'язків спадкодавця, спадкового правонаступництва є сукупність юридичних фактів (юридичний склад).

Підстави спадкового правонаступництва

- *включення до спадкоємців за заповітом або за законом*
- *відкриття спадщини*
- *прийняття спадщини*

Перша підстава спадкового правонаступництва – включення до спадкоємців за заповітом або за законом (ст. 1217 ЦКУ). Сюди відносять юридичні факти, що є передумовою виникнення права спадкування, які закріплюються у своїй сукупності на момент смерті громадянина (відкриття спадщини). Саме до цього моменту вони повинні бути в наявності, щоб можна було сказати, хто є спадкоємцем померлого, хто буде закликаний до спадкування після смерті спадкодавця. Ця перша група юридичних фактів ділиться на дві самостійні підгрупи: ⇨*юридичні факти спадкування за заповітом* і ⇨*юридичні факти спадкування за законом*.

> *Кожний спадкодавець може залишити за заповітом усе своє майно або частину його (не виключаючи предметів звичайної домашньої обстановки і вжитку) одній або кільком фізичним особам, як тим, що входять, так і тим, що не входять до кола спадкоємців за законом, а також юридичним особам (державі Україна, територіальним громадам, громадським організаціям тощо).*
>
> Ст. 534 ЦК України

‖ ✱*Отже, розпорядження про своє майно на випадок смерті фізична особа залишає у* ***заповіті****. Зміст заповіту складає розпорядження майнового характеру.*

Новий Цивільний кодекс України передбачає п`ять черг спадкоємців:

- *перша черга* – діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народженні після його смерті, той з подружжя, який його пережив, та батьки (ст. 1261 ЦКУ);
- *друга черга* – рідні брати й сестри спадкодавця, його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері (ст. 1262 ЦКУ);
- *третя черга* – рідні дядько та тітка спадкодавця (ст. 1263 ЦКУ);
- *четверта черга* – особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім`єю не менш як п`ять років до часу відкриття спадщини (ст. 1264 ЦКУ);
- *п`ята черга* – інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно та утриманці спадкодавця, які не були членами його сім`ї, але були на утриманні не менше п`яти років (ст. 1265 ЦКУ).

Увага!

Спадкоємці другої черги закликаються до спадкування лише у тому випадку, якщо немає спадкоємців першої черги, або якщо спадкоємці першої черги відмовились від спадщини, або якщо вони позбавлені спадщини за

Крім зазначених осіб, особами, які мають право спадкувати за законом, є внуки, правнуки спадкодавця та інші особи (спадкування за правом представлення).

Якщо спадкування за правом представлення здійснюється кількома особами, частка їх померлого родича ділиться між ними порівну.

Другою підставою спадкового правонаступництва є відкриття спадщини.

✸ *Під* ***відкриттям спадщини*** *мається на увазі настання обставин, які тягнуть за собою спадкування. Таких обставин є дві: смерть людини і вступ в законну силу судового рішення про оголошення фізичної особи померлою.*

Тут важливо підкреслити, що ніхто з родичів, навіть найближчих, не має ніяких спадкових прав на майно людини, поки не відкрилась її спадщина. Тільки після відкриття спадщини починається спадкування і можуть здійснюватися спадкові права.

Відкриттям спадщини завершується перший юридичний склад спадкового правонаступництва, що приводить до виникнення права спадкоємців на прийняття спадщини. На цьому етапі важливо знати про час і місце відкриття спадщини. При видачі свідоцтва про право на спадщину нотаріус обов'язково перевіряє факт смерті спадкодавця, час і місце відкриття спадщини (ст.68 Закону України "*Про нотаріат*").

Часом відкриття спадщини визнається день смерті спадкодавця, а при оголошенні його померлим – день, визнаний рішенням суду датою смерті громадянина, який пропав без вісті за обставин, що загрожували смертю або давали підстави припускати його загибель від певного нещасного випадку, або день набрання законної сили рішення суду про оголошення спадкодавця померлим, якщо дата його смерті не визначалась.

Ст. 1220 ЦК України

Місцем відкриття спадщини визнається останнє місце (постійне) проживання спадкодавця, а якщо воно невідоме – місцезнаходження нерухомого майна або основної його частини, а за відсутністю нерухомого майна – місцезнаходження основної частини рухомого майна.

Ст. 1221 ЦК України

Третім юридичним фактором, який завершує юридичний склад виникнення права спадкування, права спадкоємця на спадщину, є акт *прийняття спадщини*. Настання цього юридичного факту є *третьою підставою спадкового правонаступництва*.

Для здійснення свого права спадкування, тобто, щоб стати правонаступником, необхідно прийняти спадщину, зокрема, спадкоємці повинні висловити своє бажання вступити у всі відносини спадкодавця, що складають в сукупності спадщину.

✸ *Така виражена спадкоємцем згода називається* ***прийняттям спадщини****. Прийняття спадщини – одностороння угода, яка містить волевиявлення спадкоємця, спрямованого на придбання спадщини.*

Прийняття спадщини, будучи угодою, як і всяка угода, вимагає наявності певних умов:

по-перше, правоздатність фізичної особи, яка приймає спадщину. У випадку прийняття спадщини недієздатними особами, від їх імені діють законні представники (батьки, усиновителі, опікуни). Для прийняття спадщини неповнолітніми вимагається згода їх батьків чи піклувальників;

по-друге, виявлення волі прийняти спадщину повинен бути непримусовий і спрямований на прийняття спадщини в цілому, так як часткове прийняття спадщини, прийняття спадщини під умовою чи з застереженнями не допускається (ст. 1268 ЦК України);

по-третє, прийняття спадщини повинно бути вчинено належним чином і в установлений строк.

Вступ у фактичне управління майном потрібно підтвердити у нотаріальній конторі. Доказом такого вступу може бути ⇨*довідка житлово-експлуатаційної організації, правління житлово-будівельного кооперативу, місцевого органу влади про те, що спадкоємець безпосередньо перед смертю спадкодавця проживав разом з ним.*

Як вже відзначалося, цивільний кодекс встановлює шестимісячний строк для прийняття спадщини. Однак, для деяких фізичних осіб, спадкоємство для яких виникає лише у випадку неприйняття спадщини іншими спадкоємцями, закон встановлює, що вони можуть заявити про свою згоду прийняти спадщину протягом строку, що залишився, а якщо ця частина строку менша трьох місяців, то вона продовжується до трьох місяців (ст. 1270 ЦКУ).

Пропуск вказаних строків тягне втрату спадкоємцями права спадкування. Пропущений строк може бути продовжений судом.

Крім цього, спадщина може бути прийнята після закінчення строку (шестимісячного) і без звернення до суду при наявності згоди на це всіх інших спадкоємців, які прийняли спадщину.

Шестимісячний строк продовжується судом за заявою заінтересованої особи при доведенні поважності причини його пропуску. Ними можуть бути: важка хвороба спадкоємця, невідворотні обставини (стихійне лихо) та інші.

✸ *Отже, прийнявши спадщину, спадкоємці цим самим здійснюють своє право спадкування. Після прийняття спадщини до спадкоємців переходять всі права і обов'язки.*

Об'єктом спадкового правонаступництва є спадщина, яка відкривається в день смерті спадкодавця. Об'єктом спадкового правонаступництва є майно спадкодавця, причому тільки те майно, яке належить йому на законній підставі. Таке майно називається *спадщиною* або *спадковою масою* і переходить до спадкоємців в тому складі, який воно мало в момент смерті спадкодавця.

✸ *Отже, в склад спадщини входить актив і пасив.* ***Актив*** *– права спадкоємця, а* ***пасив*** *– його обов'язки, в тому числі і його борги. До прав спадкодавця, що входять в спадщину, перш за все належать майнові права.*

Головне місце серед майнових прав займає право приватної власності спадкодавця.

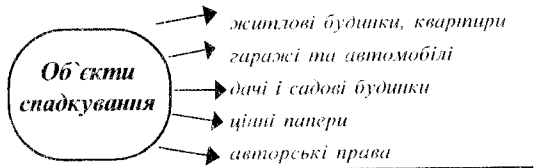

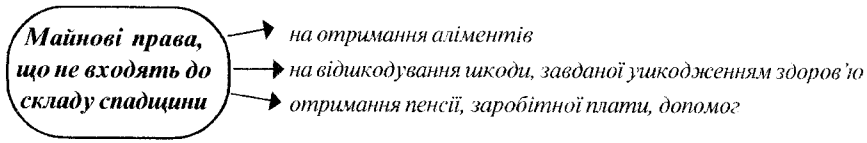

До спадкоємців переходить право власності на майно, власником якого була померла особа.

Право на отримання аліментів є правом, що пов'язане з даною особою (дитиною, непрацездатним, подружжям і т.д.). Так, наприклад, батько виплачує аліменти на утримання своєї дочки (сина), тобто дочка має право отримувати щомісяця аліменти від нього. У випадку смерті дочки (сина) обов'язок батька припиняється.

У склад спадщини не входить і право на відшкодування шкоди завданої здоров'ю спадкодавця. Наприклад, особа, яка управляла автомобілем, порушила *Правила дорожнього руху* і збила людину. Потерпілий став інвалідом, в результаті втратив заробітну плату, звичайно, став отримувати гроші на відшкодування шкоди. Проходить деякий час і потерпілий знову потрапляє в автодорожню катастрофу. За яку майнову шкоду водій повинен виплачувати відшкодування спадкоємцям померлого? Очевидно, що таких підстав для виплати немає. Оскільки особа, яка мала право на отримання відшкодування за пошкодження здоров'я, померла, то це право припиняється також. Сума за декілька місяців, що не отримала особа до смерті, входить до складу спадщини. Пояснюється це тим, що померлий ще при житті мав право на отримання цих грошових сум. В даному випадку до спадкоємців переходить право на їх отримання.

Не входять до складу спадщини право на отримання пенсії, заробітної плати, допомог (з питань непрацездатності, допомога по вагітності, одноразова допомога при народженні дитини).

Внаслідок прийняття спадкоємцями спадщини остання може за законом або за заповітом перейти не до одного, а до декількох спадкоємців. Тоді між ними виникає спільна часткова власність.

Таке право спільної власності спадкоємців, яке виникає в результаті спадкового правонаступництва, може бути припинено шляхом поділу спадщини. До цього часу спадкоємці, будучи власниками успадкованих речей, залишаються співкредиторами боржників спадкодавця, співборжниками його кредиторів. Все це має місце, крім випадку, коли спадкове майно поділене самим спадкодавцем в тексті заповіту.

У відповідності до ст. 1267 ЦК України, спадкове майно ділиться за угодою спадкоємців, що прийняли спадщину. При недосягненні згоди поділ проводиться судовим порядком відповідно до часток належних кожному з спадкоємців за законом або за заповітом.

Слід пам'ятати, що при наявності зачатого, але ще не народженого спадкоємця, спадкоємці вправі провести поділ спадкового майна тільки з виділом належної йому спадкової частки. Інтереси спадкоємця, що не народився, захищає представник органу опіки і піклування, який повинен бути запрошений до участі в поділі майна. При народженні такого спадкоємця мертвим його частина спадщини розподіляється між особами, закликаними до спадкування.

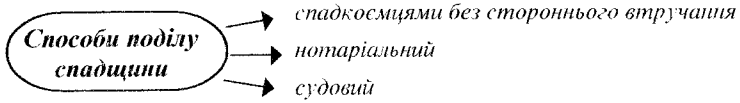

Без участі суду і нотаріату спадкоємці можуть поділити спадщину тоді, коли в її складі немає речей, що вимагають обов'язкової, спеціальної реєстрації, і такого майна, яке не може бути видано без нотаріального (судового) рішення. Іншими словами, якщо з названого вище майна не визначено, кому що з речей повинно належати, то спадкоємці самі можуть поділити спадщину.

Спадкоємці можуть за згодою між собою і кредиторами вирішити питання, пов'язані з погашенням боргів спадкодавця. Оскільки хтось зі спадкоємців при такому порядку поділу спадщини може отримати більше, ніж йому належить, на нього, відповідно, може покладатися і більша частина боргів. Нічого незаконного в цьому не буде.

Справи про поділ спадщини слухаються в порядку загальнопозовного проведення. В рішенні суду вказуються реальні або ідеальні частки, що належать тому чи іншому спадкоємцю, або здійснюється реальний поділ спадщини в натурі, коли у власність кожного спадкоємця передаються конкретно визначені в рішенні суду речі.

Розподіляючи між спадкоємцями неділимі речі, що належали спадкодавцю, такі, наприклад, як автомобіль, суд вирішує питання про грошову компенсацію. Грошова компенсація можлива тоді, коли суму, якої не вистачає, не можна покрити іншим спадковим майном. Судове рішення є офіційним документом, що підтверджує право правонаступників померлого. Тому послідуюче отримання свідоцтва про право на спадщину не є необхідним.

! *В суді можливе мирне врегулювання спору, що виник, шляхом укладання мирової угоди. Мирова угода, затверджена судом, підлягає обов'язковому виконанню в такому ж порядку, як і рішення суду.*

Обов`язки спадкоємця щодо спадкодавця:

➢ *відшкодування майнової шкоди (збитків) та моральної шкоди, яка була завдана спадкодавцем;*

➢ *відшкодування витрат на утримання, догляд, лікування та поховання спадкодавця.*

Спадкомець, який прийняв спадщину, може одержати свідоцтво про право на спадщину. Якщо спадщину прийняло кілька спадкоємців, свідоцтва про право на спадщину, видається кожному з них із визначенням імені та часток у спадщині інших спадкоємців.

Резюме

① *Цивільному праву притаманні такі загальні засади: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених законом; свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; судовий захист прав та інтересів особи тощо.*

Предмет правового регулювання цивільного права складають правові відносини, що регулюються цивільно-правовими нормами – майнові відносини та особисті немайнові відносини. Майновими називаються правові відносини, пов`язані з набуттям, володінням, користуванням і розпорядження майном. Особисті немайнові відносини індивідуалізують особу, оскільки виникають завдяки здійсненню нею її особистих прав і свобод.

② *Джерелами цивільного права є Конституція України, Цивільний кодекс України, закони та підзаконні нормативні акти, прийняті у відповідності з чинним законодавством.*

③ *Суб`єктами цивільно-правових відносин можуть бути фізичні та юридичні особи, а також держава Україна, АРК, територіальні громади, іноземні держави та інші суб`єкти публічного права. Об`єктами цивільно-правових відносин можуть бути: речі, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної діяльності, інформація тощо. Змістом цивільно-правових відносин є цивільні суб`єктивні права й обов`язки суб`єктів таких відносин.*

④ *Суб`єктами цивільних правовідносин можуть бути фізичні та юридичні особи, які володіють певними соціально-юридичними властивостями, зокрема право-здатністю та дієздатністю.*

⑤ *Найбільш поширеними в цивільному праві юридичними фактами, які тягнуть виникнення, заміну або припинення цивільних прав та обов`язків є правочини – погоджені дії однієї, двох або більше осіб по укладанні договору, заповіту тощо.*

⑥ *Кожна особа (фізична чи юридична) має право на захист своїх цивільних прав у разі їх порушення, невизначення або оспорювання у відповідності із загальними засадами цивільного права.*

⑦ *Право власності – це сукупність правових норм, які регулюють і закріплюють суспільні відносини, що виникають з присвоєнням матеріальних благ громадянами, юридичними особами та державою, які надають названим суб`єктам рівні права та обов`язки з володіння, користування і розпорядження майном. Основними формами власності є власність українського народу, приватна власність, колективна і державна власність, комунальна власність.*

⑧ *Право інтелектуальної власності – це право особи на результат своєї інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об`єкт права інтелектуальної власності.*

⑨ *Зобов`язальне право – це система цивільно-правових норм, які на засадах юридичної рівності регулюють майнові відносини у сфері товарообігу, а також майнові відносини з покриття заподіяної шкоди за участю юридичних і фізичних осіб.*

⑩ *Спадкове право – це сукупність норм цивільного права, що встановлюють порядок переходу прав і обов`язків (спадщини) від особи, що померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). Підставою виникнення спадкових відносин є смерть громадянина або оголошення його померлим судом.*

? Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Які відносини регулює цивільне право?
2. Які норми права складають загальну і особливу частину цивільного права?
3. Що є джерелами цивільного права?
4. Що слід розуміти під правоздатністю, дієздатністю?
5. Ким і чим підтверджується факт недієздатності особи? Визначте групи громадян за обсягом їх дієздатності.
6. Що є правовими ознаками юридичної особи?
7. Що ми відносимо до об`єктів цивільно-правових відносин?
8. Які існують строки позовної давності?
9. Що таке право власності?
10. Які види майна не можуть бути у власності громадян?
11. Хто здійснює управління державним майном?
12. Що є об`єктами права комунальної власності?
13. Які існують підстави припинення права власності?
14. Що таке зобов`язальне право?
15. Як виникають і припиняються зобов`язання?
16. Які існують види договорів?
17. Що таке спадкування?
18. Хто може бути спадкоємцем?
19. Які існують підстави спадкового правонаступництва?
20. Якою є черговість спадкоємців за законом до спадкування?
21. Охарактеризуйте об`єкти спадкового правонаступництва.
22. Які існують способи поділу спадщини?

Тема 7

Основи сімейного права України

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

7.1. Поняття сім`ї. Предмет і система сімейного права.
7.2. Джерела правового регулювання сімейних відносин. Сімейний кодекс України 2002 р.
7.3. Права та обов`язки подружжя. Шлюбний договір.
7.4. Припинення шлюбу.
7.5. Права та обов`язки матері, батька та дитини.
7.6. Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування.

7. 1. Поняття сім'ї. Предмет і система сімейного права

Сім'я відіграє важливу роль у вихованні дитини, становленні особистості, функціонуванні суспільства. Розуміння поняття сім'ї на кожному етапі розвитку суспільних відносин зазнавало змін. Багатогранність правової природи цього соціального явища обумовлює складність у формулюванні його дефініції.

> *Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного спорідnення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.*
>
> Ст. 3 Сімейного кодексу України

Отже, сьогодні на законодавчому рівні чітко закріплені конститутивні ознаки сім'ї, враховуючи реалії сьогодення, розширено і перелік можливих підстав її створення. Запропонований концептуальний підхід щодо правового поняття сім'ї має стати основоположним і для інших галузей права.

Зважаючи на вагомість сімейних відносин серед інших суспільних відносин, вони регулюються не лише звичаями, нормами моралі, догмами релігії, угодами, але й нормами права. Сімейні відносини регулюються "*лише у тій частині, у якій це є допустимим і можливим з точки зору інтересів їх учасників та інтересів суспільства*" (пункт 3 ст. 7 Сімейного кодексу України (далі СКУ). Тому поняття сімейних відносин ширше за поняття сімейних правовідносин.

Предметом правового регулювання сімейного права є відносини між подружжям, батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, рідними

братами і сестрами, бабою, дідом, прабабою, прадідом та внуками, правнуками, мачухою, вітчимом та падчеркою, пасинком, а у випадках, визначених законом, між іншими членами сім'ї та родичами.

За правовою природою ці, відносини можуть бути особистого немайнового та майнового характеру.

Особливості сімейних відносин

- *специфічні юридичні факти є підставами їх виникнення – шлюб, народження дитини, усиновлення, договір патронату та інші*
- *суб'єктами є лише фізичні особи*
- *сімейні права та обов'язки є невідчужуваними (їх не можна продати, подарувати, заповісти)*
- *в регулюванні цього виду суспільних відносин тісно переплітаються норми права з нормами моралі, звичаями, релігійними канонами*

Ці основні особливості дають підставу для виділення сімейного права з поміж інших галузей із самостійним предметом правового регулювання.

Суб'єктами сімейних відносин є лише фізичні особи. Окремі елементи їх правоздатності в сімейному праві виникають не з моменту народження, а з досягненням певного віку (право на шлюб виникає в особи з досягненням шлюбного віку). Натомість до досягнення повноліття дитина може вчиняти певні юридично значимі дії самостійно, без згоди батьків чи інших законних представників (наприклад, з семи років давати згоду на зміну свого прізвища в разі зміни прізвища обома батьками, з десяти років давати згоду на визначення свого місця проживання і т.п.).

Систему сімейного права, його структуру складають окремі правові інститути, норми, які перебувають у певній послідовності. *Загальна частина* містить норми, які стосуються усіх сімейних правовідносин, зокрема, що визначають засади та джерела їх правового регулювання, коло учасників, підстави застосування до сімейних відносин цивільного законодавства, а також аналогії закону чи аналогії права, порядок реалізації сімейних прав, обов'язків та механізм їх захисту. *Особлива частина* включає інститути, наприклад, шлюбу, материнства (батьківства), правового режиму майна подружжя, батьків та дітей, аліментів, форм виховання дітей, що залишились без батьківської опіки та ін.

> ***Сімейне право** – це система правових норм, спрямованих на врегулювання особистих немайнових та майнових відносин між подружжям, батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, опікунами, піклувальниками та підопічними, патронатними вихователями та їх вихованцями, інших сімейних відносин між членами сім'ї та родичами.*

7.2. Джерела правового регулювання сімейних відносин. Сімейний кодекс України 2002 р.

До *джерел сімейного права* відносяться нормативно-правові акти, які в сукупності складають сімейне законодавство. Загальні засади правового регулювання сімейних відносин визначені Конституцією України.

> *Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї.*
>
> Ст. 51 Конституції України

Основним регулятором усього розмаїття сімейних правовідносин став *Сімейний кодекс України*, прийнятий 10 січня 2002 р., який вступив в дію з 1 січня 2004 р. Розробка і прийняття нового Сімейного кодексу є вирішальним етапом реформування національного сімейного законодавства, в концепцію розвитку якого закладені принципи:

- *демократичності, рівності, гарантування прав та свобод особи;*
- *зміцнення сім'ї та утвердження її ролі в суспільстві;*
- *побудови сімейних відносин на паритетних засадах, почуттях взаємної любові та поваги, підтримки;*
- *виховання у дітей почуття обов'язку перед батьками та іншими членами сім'ї, а натомість забезпечення кожній дитині сімейного виховання, можливостей духовного та фізичного розвитку.*

Новели, запроваджені цим кодексом, сформульовані із врахуванням практики застосування Кодексу про шлюб та сім'ю України 1969 р., положень законодавства зарубіжних країн, пропозицій, висловлених науковцями та практичними працівниками. Норми *Сімейного кодексу* відповідають реаліям сьогодення, європейським стандартам правового регулювання, узгоджені з положеннями міжнародних актів, насамперед *Загальної декларації прав людини* та *Конвенції ООН про права дитини*, ратифікованих Україною.

Належне місце серед регуляторів сімейних відносин зайняв *договір*. Нові види своєрідних за своєю правовою природою договорів дозволять членам сім'ї вирішити важливі питання індивідуально для кожної життєвої ситуації.

Вперше задекларовано можливість вирішення окремих питань, керуючись звичаями. Запровадження таких унікальних правових інститутів, як *заручини, сепарація* відображає національні традиції, моральні та релігійні засади функціонування українського суспільства. Відлунням вимог практики стало і врегулювання відносин жінки та чоловіка, що проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу, повернення в законодавство однієї із можливих форм виховання дітей – *патронату*.

Сімейний кодекс охоплює широке коло відносин у сфері сім'ї, регулює особисті немайнові та майнові відносини між

подружжям, батьками і дітьми, усиновлювачами та усиновленими, бабою, дідом, прабабою, прадідом та внуками, правнуками, рідними братами та сестрами, мачухою, вітчимом та падчеркою, пасинком, іншими членами сім'ї, а не регулює сімейні відносини між двоюрідними братами та сестрами, тіткою, дядьком та племінницею, племінником, іншими родичами.

За своєю структурою СК складається із семи розділів: I. *Загальні положення*; II. *Шлюб. Права та обов'язки подружжя*; III. *Права та обов'язки матері, батька і дитини*; IV. *Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування*; V. *Права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів*; VI. *Застосування Сімейного кодексу України до іноземців та осіб без громадянства. Застосування законів іноземних держав та міжнародних договорів в Україні*; VII. *Прикінцеві положення*.

До регуляторів сімейних відносин належить також низка законів, зокрема Закон України "*Про охорону дитинства*" від 26 квітня 2001 р., Закон України "*Про освіту*" від 23 травня 1991 р., Закон України "*Про власність*" від 7 лютого 1991 р., Закон України "*Про органи реєстрації актів громадянського стану*" від 24 грудня 1993 р. Підлягають застосуванню також окремі положення Цивільного кодексу України та Цивільного процесуального кодексу України. Важливу роль відіграють також і підзаконні нормативно-правові акти.

Поняття шлюбу. Порядок одруження. Недійсність шлюбу. Термін *шлюб* походить від старослов'янського *сълюбь* (обіцянка). Згідно ст. 21 *Сімейного кодексу*, ***шлюбом*** є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану.

Право на шлюб органічно пов'язане із досягненням шлюбного віку на день реєстрації шлюбу (для жінок – 17, а для чоловіків – 18 років). Судом право на шлюб може також бути надано особі, яка досягла 14 років, за умови відповідності такого рішення її інтересам. Право на шлюб не обмежується максимальним віком або віковою різницею осіб, які бажають одружитися.

Увага!
Права на шлюб не має особа, яка уже перебуває в іншому шлюбі (принцип моногамії).

Шлюб є добровільним союзом. Ст. 51 *Конституції України*, як і ст. 24 *Сімейного кодексу*, передбачає, що шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки та чоловіка. Ця вимога закону означає відсутність щодо них фізичного насильства та психологічного тиску з приводу укладення шлюбу, а також усвідомлення цими особами значення своїх дій та спроможність керувати ними на момент вчинення ними волевиявлення щодо одруження. Особа, визнана судом недієздатною, не має права на укладання шлюбу.

Свобода шлюбу включає право вступу в шлюб, вибір другого з подружжя, а

також свободу розлучення. На укладення шлюбу особам, що не досягли повноліття не потрібна згода батьків чи піклувальників. Але ст. 26 *Сімейного кодексу* встановлює і певні межі такої свободи: у шлюбі між собою не можуть перебувати родичі прямої лінії споріднення, рідні (повнорідні, неповнорідні), двоюрідні брат і сестра, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця, усиновлювач та усиновлена ним дитина.

Державна реєстрація шлюбу є вимогою для правозгідності шлюбу і виникнення прав та обов'язків подружжя. Порядок реєстрації шлюбу регулюється, крім *Сімейного кодексу*, *Правилами реєстрації актів цивільного стану*, затвердженими наказом Міністерства юстиції України у новій редакції від 3 вересня 2002 р. *Релігійний обряд шлюбу* має такі ж правові наслідки лише у випадках, якщо він відбувся до створення або відновлення державних органів реєстрації актів цивільного стану.

Увага!

Сімейний кодекс окремо регулює правовідносини між жінкою та чоловіком, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу. Такі особи не вважаються подружжям.

З моменту подання заяви про реєстрацію шлюбу до будь-якого органу реєстрації актів цивільного стану особи вважаються зарученими. ***Заручини*** – це домовленість про укладення в майбутньому шлюбу. Вона не створює обов'язку одружитися, але особа, яка її порушила без поважних причин, зобов`язана відшкодувати другій стороні затрати на весілля. Поважність відмови від шлюбу може бути обумовлена, зокрема, протиправною, аморальною поведінкою другої сторони, приховуванням обставин, що мають істотне значення (тяжка хвороба, наявність дитини, судимість тощо).

Закон передбачає також можливість розірвання договору дарування, вчиненого у зв'язку з майбутнім одруженням. За загальним правилом, реєстрація відбувається через місяць після подання заяви у приміщенні державного органу реєстрації актів цивільного стану лише за особистої присутності осіб, що одружуються. Представництво не допускається. В разі, якщо шлюб все ж таки був зареєстрований у відсутності одного або обох наречених, за рішенням суду запис про такий шлюб анулюється. Неукладений шлюб слід відрізняти від недійсного.

Недотримання вимог закону щодо правозгідності шлюбу є ***підставами для його недійсності***. Враховуючи правову природу кожної із підстав, законодавець класифікував їх на три групи:

- *перша група* об'єднує підстави, за наявності яких шлюб є недійсним, якщо

він зареєстрований з недієздатною особою або такою, що вже перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі, а також між родичами прямої лінії споріднення, рідними братом та сестрою. При наявності однієї із таких обставин за заявою заінтересованої особи орган реєстрації актів цивільного стану анулює актовий запис про такий шлюб;

- до *другої групи* закон відносить відсутність вільної згоди та фіктивність шлюбу, при встановленні яких в судовому порядку шлюб визнається недійсним;
- до *третьої групи* належать ті факти, за яких шлюб може бути визнаний недійсним у судовому порядку, а саме: ⇨недосягнення шлюбного віку, ⇨приховання тяжкої або небезпечної для членів сім'ї хвороби одним із подружжя, ⇨укладення шлюбу між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною, двоюрідними братом та сестрою, тіткою, дядьком та племінником, племінницею.

✱ *Отже, презумпція дійсності (правозгідності) шлюбу може бути спростована в судовому порядку, і шлюб вважатиметься недійсним з моменту його укладення.*

Загальні правові наслідки недійсності шлюбу є особистого та майнового характеру. Анулюються усі подружні права та обов'язки. Майно, набуте за цей період, вважається таким, що належить квазіподружжю на праві спільної часткової власності. Одержані одним із квазіподружжя аліменти підлягають поверненню, але не більше ніж за три роки. Набуте у зв'язку із реєстрацією шлюбу прізвище підлягає зміні на дошлюбне. Також особа може бути виселена із житлового приміщення другої сторони. Щодо добросовісної особи, яка, вступаючи у шлюбні відносини, не знала і не повинна була знати про наявні перешкоди, закон містить ***особливі правові наслідки недійсності*** укладеного нею шлюбу, аналогічні наслідкам розірвання шлюбу, а саме:

- *поділ майна за правилами про поділ спільної сумісної власності подружжя;*
- *залишається право на вибір прізвища (набутого в шлюбі чи дошлюбного);*
- *залишається право на аліменти та на житлове приміщення, в яке ця особа вселилася у зв'язку із вступом у шлюб.*

7.3. Права та обов'язки подружжя. Шлюбний договір

Шлюб є підставою виникнення подружніх відносин особистого та майнового характеру, змістом яких є відповідні права та обов'язки. До особистих немайнових відносин належать право на материнство, батьківство, зміну дошлюбного прізвища, повагу до своєї особистості, на особисту свободу, спільне вирішення питань життя сім'ї та обов'язок піклування про членів сім'ї.

Майнові відносини подружжя регламентовані нормами *Сімейного кодексу*, *Цивільного кодексу*, Закону України "*Про власність*". На сьогодні розширено і можливості договірного їх врегулювання. ***Майновими*** є права та обов'язки жінки та чоловіка щодо володіння, користування та розпорядження спільним майном, а також щодо взаємного утримання.

Повноваження власника щодо *особистого майна* одружена особа реалізує самостійно, без згоди другого з подружжя, однак закон задекларував принцип врахування при цьому інтересів сім'ї. Сімейний кодекс містить вичерпний перелік майна, що може належати на праві особистої приватної власності кожному із подружжя. До нього належить майно, набуте до шлюбу, за договором дарування або успадковане кожним із подружжя, або набуте за особисті кошти, а також речі індивідуального користування, до яких, на відміну від норми Кодексу про шлюб та сім'ю 1969 р., віднесені й коштовності. Такий же правовий режим встановлено і для премій та нагород, одержаних за особисті заслуги, а також кошти, одержані за договорами особистого страхування та відшкодування моральної чи майнової шкоди.

Увага!
Для національного сімейного законодавства і надалі залишається основоположним принцип спільності набутого в шлюбі майна (ст. 60 СК). Аналогічний правовий режим встановлений і для майна, набутого жінкою та чоловіком під час проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу (ст. 74 СК).

Будь-які об'єкти права приватної власності, за винятком тих, що виключені з цивільного обігу, можуть перебувати у спільній сумісній власності подружжя. *Сімейний кодекс* вирішує і певною мірою дискусійне питання щодо моменту виникнення у подружжя права спільної власності на заробітну плату, пенсію, стипендію, інші доходи одного із них, визначивши таким момент внесення їх до сімейного бюджету або на особистий рахунок в банківську (кредитну) установу.

Особисте майно може бути визнане спільним, якщо за час шлюбу істотно збільшилась його вартість внаслідок трудових чи грошових затрат другого із подружжя або ж спільних (ст. 62 СК). І навпаки, майно подружжя може бути визнане особистою приватною власністю одного з них за умови, що воно було набуте ним, нею за час роздільного проживання та фактичного припинення шлюбних відносин (п. 6 ст. 57 СК).

Об'єктами спільної власності жінка та чоловік розпоряджаються за взаємною згодою. При укладенні договору одним із них діє спростовна презумпція щодо згоди другого на розпорядження спільним майном. Однак, при вчиненні угод щодо цінних речей та угод, щодо яких закон вимагає письмову форму з нотаріальним посвідченням, згода другого із подружжя має бути у письмовій формі. Недотримання такої вимоги є підставою для визнання договору недійсним. Жінка та чоловік мають право укладати угоди й між собою із дотриманням визначених Цивільним кодексом умов дійсності угод.

- *При поділі майна частки подружжя визнаються рівними, якщо інше не передбачено шлюбним договором чи іншою домовленістю між ними.*

***Шлюбний договір** – це угода між подружжям, спрямована на встановлення, зміну чи припинення майнових прав та обов'язків між ними.*

Умови укладання шлюбного договору

- *право на укладення мають наречені або подружжя*
- *для неповнолітнього (-ої) нареченого (-ої) на його укладення необхідна згода батьків*
- *договір не повинен зменшувати обсягу прав людини*
- *договір не повинен ставити одну із сторін у надзвичайно невигідне матеріальне становище*
- *повинен включати тільки майнові права й обов'язки подружжя одне до одного і щодо їхніх дітей*

Основне призначення шлюбних контрактів у світовій практиці полягає у встановленні правового режиму набутого в шлюбі майна, відмінного від того, що встановлений законом, зокрема, таке майно можна вважати спільною частковою власністю подружжя або особистою власністю кожного з них. Може передбачатися порядок використання належного їм майна, користування житловим приміщенням однією із сторін. Подружжя також має можливість обумовити на майбутнє відмінні від встановлених законом умови, порядок і строки сплати аліментів один одному.

У договорі може встановлюватися чинність його в цілому або окремих умов і після припинення шлюбу. Питання зміни його умов, розірвання чи визнання його недійсним врегульовані не лише нормами Сімейного, а й Цивільного кодексу України, як і будь-якої цивільно-правової угоди.

Наступну групу становлять майнові права та обов'язки подружжя щодо взаємного утримання. Правило утримання одними членами сім'ї інших випливає із самої суті сімейних відносин, які будуються не лише на почуттях взаємної любові та поваги, а й на взаємній матеріальній підтримці.

***Зобов'язанням по утриманню** є таке зобов'язання, в якому особа за визначених законом чи шлюбним договором підстав зобов'язана надавати утримання членові своєї сім'ї чи родичу, а останній має право вимагати виконання такого обов'язку.*

Особливості зобов'язань по утриманню

- *підстави їх виникнення визначені законом чи договором*
- *сторонами можуть бути лише фізичні особи, які знаходяться між собою у відносинах кровного спорідненння, усиновлення, є або були подружжям, проживали або проживають однією сім'єю*
- *особистий характер. Неможливою є переміна осіб в цьому зобов'язанні, відповідні права та обов'язки не успадковуються*
- *триваючий характер. Особа, яка має право на утримання, може вимагати їх виплати незалежно від часу виникнення у неї цього права*
- *безвідплатність. Особа, яка отримала допомогу у вигляді аліментів, не зобов'язана вчиняти відплатних дій*
- *аліменти мають цільове призначення, а саме систематичне утримання управомоченої особи*

Увага!

Шлюбний договір укладається у письмовій формі та нотаріально посвідчується як під час шлюбу, так і до його реєстрації. У першому випадку він набере чинності з моменту нотаріального посвідчення, у другому – з моменту реєстрації шлюбу.

Залежно від суб'єктного складу, виділяють зобов'язання по утриманню між подружжям, батьками та дітьми (синами, дочками), іншими членами сім'ї та родичами.

Ст. 75 *Сімейного кодексу* передбачає підставу виникнення загального зобов'язання по утриманню між подружжям, а саме, ⇨*непрацездатність,* ⇨*потребування матеріальної допомоги одного з них та спроможність іншого надавати таку допомогу*. Непрацездатними закон визнає осіб, які досягли пенсійного віку (за загальним правилом, 60 років – для чоловіків, 55 років – для жінок) або є інвалідами I, II чи III групи.

Особою, яка потребує матеріальної допомоги, є така, усі доходи якої в сукупності не складають прожиткового мінімуму, встановленого законом щороку.

Якщо на момент виникнення спору про утримання особи перебувають у шлюбі, то час виникнення непрацездатності значення не має, якщо ж на той час шлюб між ними розірвано, то до загальної підстави виникнення права на аліменти закон додає вимогу щодо встановлення непрацездатності ще до розірвання шлюбу або протягом одного року від дня його розірвання. Зазначений строк не поширюється, якщо буде встановлено, що інвалідність чоловіка (жінки) є результатом протиправної поведінки під час шлюбу колишнього другого із подружжя. Якщо шлюб тривав не менше десяти років, один із колишнього подружжя з досягненням пенсійного віку (якщо він потребує матеріальної допомоги) може вимагати аліменти від іншого з них, спроможного надавати таке утримання, якщо після розірвання шлюбу йому залишилось не більше п'яти років до пенсії. Право на утримання припиняється в разі поновлення працездатності аліментоуправомоченої особи, укладення нею повторного шлюбу, неспроможності платника надалі надавати матеріальну допомогу чи відсутності потреби у її наданні одержувачу.

Окремо Сімейний кодекс врегульовує засади існування спеціального обов'язку по утриманню, підставами виникнення якого є вагітність дружини, проживання дружини (чоловіка) із дитиною. Право на утримання в цьому випадку триває до досягнення дитиною трьох років, якщо дитина має вади фізичного чи психічного розвитку – шести років, якщо дитина-інвалід – протягом усього строку інвалідності. Це право не залежить від працездатності управомоченої особи, але існує за умови спроможності зобов'язаної особи надавати таку матеріальну допомогу.

Сімейний кодекс вирішив істотні для даних відносин питання, а також передбачив й нові види зобов'язань по утриманню між колишнім подружжям.

Зокрема, той з них, який є працездатним, але за час шлюбу виховував дитину, вів домашнє господарство, піклувався про членів сім'ї, хворів чи за інших істотних обставин не одержав освіту, не працював, має право вимагати утримання протягом трьох років з дня розірвання шлюбу, якщо інший з колишнього подружжя спроможний його надавати.

Утримання може надаватися не лише у грошовій, але й у натуральній формі. У примусовому порядку аліменти сплачуються, як правило, грошима і присуджуються рішенням суду від дня подання позовної заяви, або ж за минулий час, але не більше року, якщо платник ухилявся від добровільного виконання обов'язку, незважаючи на усі його спонукання одержувача. Розмір аліментів визначається судом у частці від заробітку (доходу) другого з подружжя або у твердій грошовій сумі, враховується також можливість утримання від дочки, сина, батьків.

Примусове стягнення може грунтуватись не лише на рішенні суду, а й на виконавчому написі нотаріуса, який вчиняється у випадку невиконання аліментного обов'язку стороною договору, укладеного у письмовій формі та нотаріально посвідченого. Така угода подружжя про утримання має містити підстави, розмір, строки сплати коштів. *Сімейний кодекс* відкриває нові перспективи договірного регулювання відносин між членами сім'ї, насамперед між подружжям.

> *Подружжя, а також особи, шлюб між якими було розірвано, мають право укласти договір про припинення права на утримання взамін набуття права власності на житловий будинок, квартиру чи інше нерухоме майно або одержання одноразової грошової виплати.*
>
> Ст. 89 Сімейного кодексу

Якщо така угода містить умову про передачу у власність саме нерухомого майна, то закон вимагає її нотаріального посвідчення і державної реєстрації.

! *На жінку та чоловіка, що проживають разом, але без реєстрації шлюбу, поширюються загальні правила зобов'язань по утриманню, розглянуті вище, за умови, що ці особи проживають однією сім'єю тривалий час.*

7.4. Припинення шлюбу

Припинення шлюбу – *це припинення між жінкою та чоловіком відносин, що виникли на підставі реєстрації шлюбу, у випадках смерті, оголошення померлим одного з них або розірвання шлюбу.*

Отже, ***підставами припинення шлюбу*** є такі юридичні факти як смерть, оголошення одного з подружжя померлим, розірвання шлюбу.

У разі з'явлення особи, оголошеної померлою, а відповідне рішення суду скасоване, її шлюб з іншою особою поновлюється за умови, що ніхто з них не уклав повторного шлюбу. Розірвання шлюбу відбувається за заявою одного з них або спільною. Розгляд таких заяв віднесено законом до компетенції державних

органів: місцевого суду та органу реєстрації актів цивільного стану.

Державний орган реєстрації актів цивільного стану розриває шлюб між подружжям за їх спільною заявою, за умови відсутності у них неповнолітніх дітей. Спільна заява подружжя передбачає їх взаємну згоду на розірвання, яка підтверджується особистою присутністю кожного з них або письмово.

В такому ж порядку шлюб розривається за заявою одного з подружжя, якщо другий визнаний судом безвісно відсутнім або визнаний недієздатним під час шлюбу, або засуджений до позбавлення волі на строк не менш, як на три роки. Державний орган реєстрації актів цивільного стану виносить постанову про розірвання шлюбу після закінчення місячного строку з дня подання заяви, реєструє даний юридичний факт і видає відповідне свідоцтво. З дня винесення такої постанови шлюб вважається припиненим, в паспортах роблять відмітки про розірвання шлюбу. Такий порядок називають спрощеним. Майнові спори між подружжям не є перешкодою для його застосування, вони вирішуються у суді.

Якщо є взаємна згода осіб на припинення подружніх відносин між ними, але вони мають спільних дітей, то відповідну заяву вони можуть подати лише до суду. Питання розподілу обов'язків щодо подальшого виховання дітей, визначення місця їх проживання батьки зобов'язані вирішити шляхом укладення договору і представити його в суд. В такий же спосіб допускається врегулювання розміру аліментів на утримання дитини, однак, щодо такої домовленості *Сімейний кодекс* вимагає письмову форму з нотаріальним посвідченням. Після проходження місячного строку з дня подання заяви суд постановляє рішення.

В разі незгоди одного із подружжя на припинення шлюбу інший має право звернутися із позовом до суду, керуючись відповідними положеннями *Цивільного процесуального кодексу України*. Чоловік та жінка позбавлені такого права, а суд повинен відмовити їм у прийнятті позовної заяви в період вагітності дружини та протягом одного року після народження дитини. Однак, це правило не застосовується, якщо один із подружжя вчинив злочин щодо другого з подружжя або дитини або якщо батьківство зачатої, ще не народженої дитини визнане іншою особою, або батьком дитини визнано іншу особу (ст. 110 СКУ).

На суд покладається обов'язок вжити заходів до примирення подружжя. З цією метою суд може відкласти розгляд справи на строк не більше шести місяців. Під час судового розгляду встановлюються також причини розлучення, переліку яких Сімейний кодекс не містить, для кожного випадку вони індивідуальні.

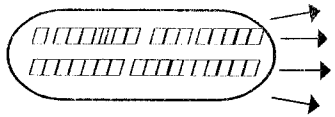

- *негідна поведінка одного з подружжя*
- *фізіологічні причини (наприклад, безплідність)*
- *втручання батьків*
- *невідповідність поглядів на релігійні питання, інші*

Шлюб розривається, якщо подальше спільне життя подружжя і збереження шлюбу суперечить інтересам одного з них, інтересам їхніх дітей, що мають істотне значення.
П. 2 ст. 112 Сімейного кодексу

Шлюб, розірваний у судовому порядку, припиняється з дня набрання чинності відповідним рішенням суду, але цей юридичний факт теж підлягає державній реєстрації в державному органі реєстрації актів цивільного стану. В паспортах ставлять відмітки про розірвання шлюбу.

Правові наслідки припинення шлюбу полягають у припиненні прав та обов'язків подружжя. Основним наслідком особистого немайнового характеру є право на залишення прізвища, набутого в шлюбі, або повернення попереднього прізвища, а майнового характеру – це припинення дії принципу спільності щодо майна, яке колишнє подружжя набуватимуть у майбутньому.

Увага!
Інститут припинення шлюбу в Сімейному кодексі теж містить важливі новели, зокрема, щодо можливості поновлення шлюбу після його розірвання за умови, що колишні подружжя не укладали повторних шлюбів з іншими особами, а також щодо можливості встановлення ***сепарації – режиму окремого проживання подружжя***.

Сепарація, відома світовій практиці як передумова виваженості рішення подружжя розлучатися чи ні, є, по своїй суті, фактичним припиненням шлюбних відносин, засвідченим актом державного органу. Встановлюється і скасовується такий режим тільки за рішенням суду. ***Правові наслідки сепарації*** чітко окреслені законом, а саме:

- ⇨ *майно, набуте в цей період, не вважається спільним;*
- ⇨ *після спливу десяти місяців з дня встановлення сепарації перестає діяти презумпція батьківства;*
- ⇨ *на усиновлення дитини одним із подружжя не вимагається згоди іншого.*

7.5. Права та обов'язки матері, батька та дитини

Відповідно до ст. 121 *Сімейного кодексу* права та обов'язки матері, батька і дитини ґрунтуються на походженні дитини від них, засвідченому державним органом реєстрації актів цивільного стану у встановленому законом порядку.

Для реєстрації народження дитини має бути пред'явлена довідка лікувального закладу про народження дитини, яка засвідчує, хто є матір'ю. В разі народження дитини поза межами такого закладу і без надання медичної допомоги при пологах народження може бути зареєстроване на підставі показань свідків, не менше двох.

Презумпція материнства: особа, записана при реєстрації народження матір'ю дитини, вважається такою, що її народила.

Щодо дітей, народжених від батьків, які перебувають у шлюбі, діє і ***презумпція батьківства***: чоловік одруженої жінки вважається батьком народженої нею дитини. Обидві презумпції можуть бути спростовані у судовому порядку. Дружина та чоловік можуть подати спільну заяву про невизнання чоловіка батьком дитини.

Якщо батько та мати дитини не перебувають у шлюбі між собою, то батьківство визначається за спільною заявою батьків, за заявою чоловіка, який вважає себе батьком дитини, або за рішенням суду. Державний орган реєстрації актів цивільного стану видає свідоцтво про народження.

Правовий статус батьків та дітей визначається, насамперед, *Конституцією України, Конвенцією ООН про права дитини, Сімейним кодексом, Цивільним кодексом України,* Законом України "*Про охорону дитинства*", Законом України "*Про освіту*", іншими нормативно-правовими актами.

Особисті немайнові права батьків

- *на особисте виховання дитини, залучення до виховання дитини інших осіб, передачу її на виховання фізичним і юридичним особам, вибір форм і методів виховання, які не суперечать закону і моралі*
- *на безперешкодне спілкування з дітьми*
- *на самозахист своєї дитини, звернення до суду, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування за захистом прав своєї дитини як її законні представники*
- *на визначення місця проживання дитини*
- *на відібрання дитини у будь-якої особи, що утримує її незаконно*

Мати та батько мають рівні права та обов'язки щодо своїх дітей. Неповнолітні батьки мають такі ж права та обов'язки, як і повнолітні, і можуть їх здійснювати самостійно. До прав та обов'язків ***особистого немайнового характеру*** належать обов'язки забрати дитину із пологового будинку чи іншого закладу охорони здоров'я, зареєструвати народження дитини не пізніше одного місяця, визначити прізвище, ім'я та по батькові дитини. Однак визначальними є право та обов'язок батьків виховувати свою дитину, піклуватися про стан її здоров'я, фізичний, психічний, духовний розвиток, забезпечити здобуття нею освіти. Заборонені будь-які фізичні покарання дитини. Батьки мають право на самозахист своєї дитини, а також право представляти її інтереси та захищати права у відповідних державних органах. Реалізація батьками своїх прав та виконання обов'язків повинно

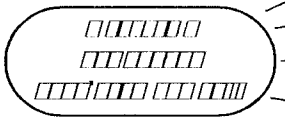

- *поважати дитину*
- *піклуватися про здоров'я дитини*
- *забезпечити отримання дитиною повної загальної середньої освіти*
- *виховувати дитину в дусі поваги до прав і свобод інших людей, любові до своєї родини, своєї Вітчизни*

ґрунтуватися на повазі до дитини і не суперечити її інтересам. Спори між батьками щодо виховання дітей вирішуються органами опіки та піклування, судом.

Ухилення батьків від виконання своїх обов'язків тягне правові наслідки, визначені законом, зокрема, застосування сімейно-правових санкцій. За рішенням суду обидва або один із батьків можуть бути ***позбавлені батьківських прав за такими підставами:***

- *невиконання обов'язку забрати дитину з пологового будинку чи іншого закладу охорони здоров'я і відсутність піклування нею протягом шести місяців;*
- *ухилення від виконання обов'язків щодо виховання;*
- *жорстоке поводження з дитиною;*
- *хронічний алкоголізм або наркоманія батьків;*
- *експлуатація дитини, примушування її до жебракування чи бродяжництва;*
- *засудження за вчинення умисного злочину проти дитини.*

Правові наслідки позбавлення батьківських прав передбачають втрату усіх прав щодо дитини, припинення усіх правовідносин, заснованих на спорідненості з нею, крім обов'язку зі сплати аліментів. Надалі така дитина може бути передана на виховання іншому з батьків, родичів, усиновлена або передана на опікування органам опіки та піклування. За рішенням суду батьківські права можуть бути поновлені, якщо дитина не була усиновлена.

Права та обов'язки майнового характеру стосуються набуття та управління майном в сім'ї, а також аліментів. Для визначення правового режиму майна батьків і дітей визначальним є принцип роздільності майна, але майно, набуте внаслідок їхньої спільної праці чи спільних коштів, належить їм на праві спільної сумісної власності. При управлінні майном дитини віком до чотирнадцяти років батьки діють від імені дитини, без спеціальних на те повноважень, зважаючи при цьому на думку дитини. В разі укладення від імені дитини угоди одним із батьків згода другого презюмується і може бути спростована у судовому порядку. Спори між батьками щодо управління майном дітей вирішують органи опіки та піклування чи суд. Дитина віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років або до укладення шлюбу розпоряджається своїм майном, але для укладання угод, що виходять за межі дрібних побутових, необхідна згода батьків.

Важливим є обов'язок по утриманню батьками своїх дітей до досягнення ними повноліття. Утримання дитини може бути добровільним у натуральній чи грошовій формі або примусовим (за рішенням суду) шляхом сплати щомісяця частки від заробітку (доходу) або твердої грошової суми. Присуджуються аліменти з дня подання позовної заяви, а у визначених законом випадках і за минулий час, але не більш як за три роки. Розмір аліментів на одну дитину не може бути меншим за неоподатковуваний мінімум

доходів громадян. Ст. 182 *Сімейного кодексу* передбачає обставини, які суд враховує при визначенні розміру аліментів:

- *стан здоров'я та матеріальне становище дитини;*
- *стан здоров'я та матеріальне становище платника аліментів;*
- *наявність у платника аліментів інших дітей, непрацездатних чоловіка, дружини, батьків, дочки, сина;*
- *інші обставини, що мають істотне значення.*

Аліменти на дитину є власністю того з батьків, з ким дитина проживає. Батьки можуть бути звільнені від виконання цього обов'язку, якщо дохід дитини набагато перевищує доходи кожного з них і забезпечує її потреби.

Зобов'язання по утриманню батьками дітей можуть бути врегульовані також і договором, у якому визначають умови, розмір, строки виплат. Така угода укладається у письмовій формі та нотаріально посвідчується. В разі невиконання її умов сума боргу стягується за виконавчим написом нотаріуса. Крім того, шляхом укладання договору у такій же формі, з дозволу органів опіки та піклування може бути припинено право на аліменти на дитину взамін на набуття дитиною права власності на нерухоме майно. Крім аліментів, з платника можуть стягуватись у такому ж порядку і додаткові витрати, викликані певними обставинами (хвороба дитини, розвиток її здібностей, інші).

Підставою стягнення з батьків утримання на повнолітніх синів чи дочок є непрацездатність, потреба у матеріальній допомозі для них та спроможність батьків надавати утримання. Така допомога повинна надаватися батьками і повнолітнім працездатним синам й дочкам, які навчаються, до досягнення ними двадцяти трьох років.

Підставою стягнення утримання з повнолітніх синів та дочок є непрацездатність їхніх батьків та потреба їх у матеріальній допомозі. Крім того, можуть стягуватись і додаткові витрати. На зазначені відносини поширюються загальні правила, визначені законом для інших видів зобов'язань по утриманню.

7.6. Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування

Найбільш вдалим варіантом забезпечення нормальних умов розвитку дитині, позбавленій піклування її рідних батьків, є передача її на виховання у сім'ю.

* ***Усиновлення*** *– це прийняття усиновлювачем дитини у сім'ю на правах сина чи дочки.*

Питання передачі дітей на усиновлення, крім *Сімейного кодексу*, врегульовані також Порядком передачі дітей, які є громадянами України, на усиновлення громадянам України та іноземним громадянам і здійснення контролю за умовами їх проживання у сім'ях усиновителів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 20 липня 1996 р.

Усиновленою може бути особа віком від двох місяців і до досягнення нею повноліття (дитина), а у виняткових випадках і повноліття особа. За

загальним правилом, рідних братів та сестер при усиновленні роз'єднувати не можна. Внаслідок усиновлення встановлюються правовідносини, які повністю прирівнюються до батьківських, а правовідносини з рідними батьками припиняються, тому закон детально регламентує вимоги щодо особи усиновлювача, який, насамперед, має бути повнолітнім, повністю дієздатним і старшим від дитини не менш як на п'ятнадцять років.

Претендувати також на таку важливу роль у житті дитини не дозволяється особам, які обмежені у дієздатності чи визнаних недієздатними, позбавлених батьківських прав, перебувають на обліку або на лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері, зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами, страждають на деякі хвороби, небезпечні для дитини, а також тим, з яких повноваження усиновлювача уже були зняті за рішенням суду з їхньої вини. Переважне право серед інших стати усиновлювачем має громадянин України, в сім'ї якого дитина уже виховується певний час, який є родичем цієї дитини, чоловіком (дружиною) матері (батька) дитини, усиновлює кількох братів, сестер. Достатньою є наявність хоча б однієї з цих обставин. Подружжю надається перевага перед одинокими особами, оскільки все ж таки бажаним є виховання дитини у повноцінній сім'ї.

Згода на усиновлення

- *письмова, нотаріально засвідчена згода батьків дитини (вона не потрібна, якщо батьки дитини невідомі, визнані безвісно відсутніми, недієздатними, позбавлені батьківських прав, не проживають з дитиною, більш ніж шість місяців не піклуються про неї)*
- *згода дитини (вона не потрібна, якщо за віком чи станом здоров'я дитина не усвідомлює факту усиновлення або якщо дитина проживає в родині усиновителів і вважає їх своїми батьками)*
- *письмова, нотаріально посвідчена згода чоловіка або дружини усиновителя*
- *письмова згода опікуна чи піклувальника дитини, а за відсутності такої згоди – згода органу опіки і піклування*
- *письмова згода установи охорони здоров'я або навчального закладу (якщо дитина там перебуває)*

До умов усиновлення належить вимога щодо згоди на усиновлення рідних батьків дитини, самої дитини, опікуна (піклувальника) дитини, закладу охорони здоров'я або навчального закладу, в якому перебуває дитина, а також згоди другого з подружжя на усиновлення дитини іншим з них.

Розгляд справи про усиновлення відбувається в судовому порядку і з набранням чинності рішення суду усиновлення вважається здійсненим. На підставі рішення суду про усиновлення можуть бути внесені зміни в актовий запис про реєстрацію народження дитини щодо відомостей про матір, батька, місце і дату народження, прізвище, ім'я, по батькові усиновленої дитини. З урахуванням цих змін видається нове свідоцтво про народження, а попереднє анулюється.

Над дітьми, які залишились без батьківського піклування, органом опіки та

піклування або судом може також бути встановлена ***опіка*** чи ***піклування***. Поряд із *Сімейним кодексом* порядок встановлення цих форм передачі дітей на виховання регламентований *Цивільним кодексом* і *Правилами опіки та піклування*, затвердженими наказом Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства праці та соціальної політики України від 26 травня 1999 р.

Правовідносини, що виникають між опікуном (піклувальником) і підопічним, частково прирівнюються до батьківських, насамперед, щодо виховання дитини і представництва її інтересів. Над дитиною, яка не досягла чотирнадцяти років, встановлюється *опіка*, а над дитиною у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років – *піклування*.

✱ ***Опікуном*** чи ***піклувальником*** *може бути повнолітня дієздатна особа, яка має здібності та бажання до виховання дітей, не зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, не позбавлена батьківських прав, інтереси якої не суперечать інтересам дитини.*

Функції опікуна чи піклувальника виконує дитячий заклад чи заклад охорони здоров'я, в якому дитина постійно проживає. Опікун (піклувальник) повинен дбати про належний рівень виховання дитини, її психічний, фізичний, духовний розвиток, її здоров'я. Дитина, як правило, проживає у сім'ї опікуна (піклувальника), якщо не має власного житла. Якщо спілкування дитини з її родичами не суперечить її інтересам, опікун (піклувальник) не повинен цьому перешкоджати. Свої обов'язки він виконує безоплатно.

Опікун не має права без дозволу органів опіки та піклування, які здійснюють контроль за його діяльністю, укладати угоди, а піклувальник – давати згоду на їх укладення, якщо вони виходять за межі дрібних побутових. Такими є угоди, що вимагають нотаріального посвідчення, про відмову від майнових прав підопічного, поділ, обмін та продаж житла, видача письмових зобов'язань. Опікун не має права дарувати від імені підопічного.

Сімейний кодекс закріпив ще одну форму передачі дитини, позбавленої батьківського піклування, на виховання в сім'ю – патронат. За ***договором про патронат*** орган опіки та піклування може передати таку дитину на виховання у сім'ю патронатного вихователя до досягнення дитиною повноліття. За виховання дитини така особа отримуватиме винагороду, розмір якої визначатимуть сторони за домовленістю. Закон вимагає наявності згоди самої дитини на укладення такого договору. Патронатний вихователь набуває права діяти від імені та в інтересах дитини так само, як опікун (піклувальник).

Обов`язки патронатного виховання

- *забезпечити дитину житлом, одягом, харчуванням*
- *створити умови для навчання, фізичної і духовного розвитку дитини*
- *захищати дитину, її права й інтереси як опіку чи піклування, без спеціальних на те повноважень*

За бажанням дитини, що досягла 14 років, або вихователя договір про патронат може бути припинено, як і за взаємною згодою сторін чи рішенням суду в разі невиконання вихователем своїх обов'язків.

! *Договір про патронат може розриватися за згодою сторін або за рішенням суду в разі невиконання вихователем своїх обов`язків або якщо між ним і дитиною склалися стосунки, що перешкоджають виконанню обов`язків за договором.*

Резюме

① *Сімейне право – це система правових норм, спрямованих на врегулювання особистих немайнових та майнових відносин між подружжям, батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, опікунами, піклувальниками та підопічними, патронатними вихователями та їх вихованцями та інших сімейних відносин між членами сім'ї та родичами.*

② *Загальні засади правового регулювання сімейних відносин визначає Конституція України, а основним їх регулятором є Сімейний кодекс України 2002 р.*

③ *Шлюб є підставою виникнення подружніх відносин особистого та майнового характеру, змістом яких є відповідні права та обов`язки. Призначення шлюбних контрактів – встановлення правового режиму набутого в шлюбі майна.*

④ *Шлюб припиняється внаслідок смерті, оголошення померлим одного з подружжя, а також шляхом розлучення за заявою одного з подружжя чи за спільною заявою.*

⑤ *Майнові права й обов`язки батьків і дітей пов`язані з власністю і матеріальним утриманням. Подібно майну подружжя майно батьків і дітей може бути сумісним і роздільним. Майном неповнолітніх дітей управляють батьки.*

⑥ *Усиновлення – прийняття усиновителем у свою родину особи на правах сина чи дочки, здійснене на підставі судового рішення. Для виховання неповнолітніх дітей, що залишились з різних причин без батьківського піклування, для захисту їхніх прав і загальних інтересів встановлюються опіка, піклування, патронат.*

? Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Що слід розуміти під сім`єю за Сімейним кодексом України?
2. В чому полягають особливості сімейних відносин?
3. Які норми сімейних відносин визначають засади та джерела їх правового регулювання?
4. Як можна визначити сімейне право?
5. Що є джерелами сімейного права?
6. В чому новизна Сімейного кодексу України 2002 р. у порівнянні з Кодексом про шлюб та сім`ю 1969 р.?
7. З яких розділів складається Сімейний кодекс України?
8. Який існує порядок укладання шлюбу?
9. З якого віку настає право на шлюб?

10. У чому полягає свобода шлюбу?
11. Як здійснюється державна реєстрація шлюбу?
12. Що таке заручини?
13. Які ви знаєте підстави для недійсності шлюбу?
14. Що є загальними правовими наслідками недійсності шлюбу?
15. Що є особливими правовими наслідками недійсності шлюбу?
16. Що являють собою майнові права та обов`язки подружжя?
17. Яке майно одруженої особи називається особистим?
18. Що таке шлюбний договір?
19. Що слід розуміти під принципом спільності набутого в шлюбі майна?
20. За яких умов може бути припинений шлюб?
21. Які права та обов`язки у матері, батька та дитини?
22. Як здійснюється усиновлення?
23. Хто може бути опікуном чи піклувальником?
24. Що таке патронат?

Тема 8

Основи трудового права України

☐ ***План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:***

8.1. Загальні засади трудового права.
8.2. Трудовий договір.
8.3. Робочий час і час відпочинку.
8.4. Заробітна плата, гарантії та компенсації. Поняття заробітної плати.
8.5. Трудова дисципліна. Матеріальна відповідальність працівників.
8.6. Трудові спори.

8.1. Загальні засади трудового права

Поняття та основні принципи трудового права.

✱ ***Трудове право*** *є однією з провідних галузей у системі права України. Воно посідає місце на перетині між публічними і приватними галузями права. Це право останнім часом називають також* ***соціальним правом****, оскільки завдяки його нормам держава забезпечує гарантії соціального захисту громадян, які змушені здавати у найм свою робочу силу.*

Предметом трудового права є суспільні відносини, які виникають в результаті укладення трудового договору, за яким працівник наймається до роботодавця для виконання відповідної роботи за певну оплату, що визначається у цьому договорі. Такі суспільні відносини заведено називати *трудовими відносинами*.

Трудові відносини, що виникають на підставі укладення трудового договору, становлять основу предмета трудового права, його ядро. Крім них, до предмета трудового права входять також відносини ⇨*працевлаштування (зайнятості);* ⇨ *з підготовки кадрів і підвищення кваліфікації;* ⇨*щодо контролю за дотриманням законодавства про працю;* ⇨*з вирішення трудових спорів або, як їх ще називають, процесуальні відносини,* а також ⇨*колективно-трудові відносини.*

Суспільні відносини працевлаштування (зайнятості) передують виникненню власне трудових відносин. Останні поділяються на три групи взаємопов'язаних відносин:

⇨ *між громадянином і органом працевлаштування;*

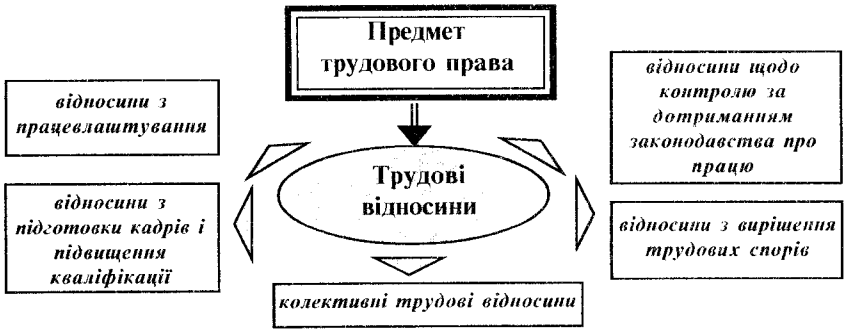

⇨ *між органом працевлаштування і роботодавцем з приводу направлення на роботу;*

⇨ *між роботодавцем і громадянином з приводу укладення трудового договору.*

! *Впродовж останнього часу відносини працевлаштування отримали своє належне юридичне оформлення. З прийняттям Закону України про зайнятість населення гарантії трудових прав громадян значно зросли.*

Основною функцією трудового права є захист трудових прав громадян, які працюють за наймом. З цією метою трудове законодавство встановлює цілу систему правових гарантій. Для контролю за дотриманням норм трудового права створюються спеціальні державні і недержавні органи. Це спеціалізовані державні інспекції праці Міністерства праці і соціальної політики України і громадські органи профспілок та трудових колективів. Вони якраз і виступають суб'єктами відносин щодо нагляду і контролю за дотриманням трудового законодавства.

Перелічені вище відносини виникають, як правило, у зв'язку з застосуванням загальних норм трудового права. Однак останнє регулює і відносини з приводу встановлення *умов праці* з урахуванням специфіки конкретного підприємства шляхом прийняття локальних правових норм, які визначають умови робочого часу, часу відпочинку, оплати праці тощо. Ці відносини теж є предметом трудового права. Часто їх суб'єктами виступають колективні органи (наймані працівники, профспілки) і тому в юридичній літературі їх іноді називають *колективно-трудовими.*

*Отже **предметом трудового права** є трудові відносини, що виникають на підставі укладення трудового договору, і відносини, що тісно пов'язані з трудовими: працевлаштування, з підготовки кадрів і підвищення кваліфікації, щодо контролю за дотриманням законодавства про працю, щодо вирішення трудових спорів, а також відносини з приводу встановлення умов праці на підприємствах (колективно-трудові).*

Крім предмета правового регулювання, котре визначає коло суспільних відносин, які врегульовуються нормами трудового права, трудове право має і свій власний *метод правового регулювання.* Він розкривається через сукупність засобів (прийомів, способів) регулювання, що зумовлюються специфікою відносин, які регулюються.

Юридична наука визначає ряд ознак, які характеризують метод правового регулювання окремої галузі права залежно від того, як ці ознаки у ній проявляються:

- *порядок виникнення, зміни і припинення правовідносин;*
- *правовий стан учасників правовідносин;*
- *характер встановлення прав і обов'язків;*
- *засоби забезпечення виконання обов'язків (санкції).*

Увага!

Для трудового права характерним вважається те, що юридичними фактами, котрі породжують, змінюють або припиняють правовідносини, є вольові дії суб'єктів, котрі базуються на їх взаємній згоді.

Права та обов'язки суб'єктів трудових відносин встановлюються як на централізованому (державному), так і на договірному (локальному) рівні. Держава, приймаючи закони і підзаконні акти, визначає основні трудові права – гарантії, а вже суб'єкти трудових правовідносин мають право конкретизувати ці державні гарантії і встановлювати для себе додаткові права та обов'язки.

Метод трудового права – це специфічний спосіб, що виражається переважно в договірному виникненні, зміні і припиненні правовідносин, у поєднанні централізованого і локального правового регулювання та в можливості застосування спеціальних правових санкцій для забезпечення належного здійснення учасниками цих правовідносин своїх прав і обов'язків.

З'ясувавши предмет і метод правового регулювання, які є основними критеріями галузей права в системі права України, можемо дати визначення ***трудового права*** як *системи правових норм, які регулюють трудові відносини, що виникають на підставі укладення трудового договору, та тісно пов'язаних із ними суспільних відносин (працевлаштування, з підготовки кадрів і підвищення кваліфікації, щодо нагляду і контролю за дотриманням законодавства про працю, розгляду трудових спорів і встановлення умов праці на підприємствах) на основі поєднання договірних засад і централізованого та локального встановлення прав і обов'язків суб'єктів із застосуванням специфічних санкцій для їх належного здійснення.*

Основними принципами трудового права як системи норм, покликаних забезпечувати трудові та тісно пов'язані з ними відносини, є такі засадничі ідеї (засади), які визначають сферу його дії, порядок встановлення прав та обов'язків суб'єктів, гарантії захисту їх прав та законних інтересів.

Принципи, які формують сутність і закономірності розвитку трудового права

- *обмеження сфери правового регулювання відносинами найманої праці*
- *оптимальне поєднання централізованого і локального правового регулювання*
- *соціальне партнерство і договірне встановлення умов праці*
- *забезпечення єдності та диференціації правового регулювання*

визнання незаконними умов договорів про працю, які погіршують правове становище працівників у трудових правовідносинах порівняно з умовами, встановленими в нормативно-правових актах

Трудовому праву властиві і деякі загальноправові принципи, зокрема ті, що визначають сферу приватно-правових відносин. До них можна віднести принцип пріоритетності норм міжнародного права щодо норм національного права, принцип забезпечення захисту законних інтересів учасників правовідносин та ін.

Джерела трудового права. Джерела права виражають собою зовнішню форму існування права. Трудове право як система юридичних норм і самостійна галузь права складається з численної кількості нормативних актів: законів, указів, постанов Кабінету Міністрів, різноманітних відомчих актів, а також локальних норм, що діють у межах конкретних підприємств.

Особливості джерел трудового права

У трудовому праві крім актів, виданих на державному (централізованому) рівні, широко застосовуються локальноправові акти, які розробляються і приймаються безпосередньо на підприємствах

У переліку джерел трудового права впродовж останніх часів з'являються акти договірного характеру, які або в цілому, або в частині своїй носять нормативний характер і регулюють виробничі, трудові і соціально-економічні відносини. Такими є генеральна, галузеві та регіональні угоди

Особливе місце серед джерел трудового права належить актам, прийнятим Міністерством праці та соціальної політики України. Правила, положення та інструкції цього міністерства сприяють правильному і однаковому застосуванню трудового законодавства

Трудове право має значний ступінь диференціації в правовому регулюванні праці залежно від умов виробництва, кліматичних умов, суб'єктних ознак і соціальних груп працівників

Отже, **джерело трудового права – це нормативно-правовий акт (норма права), прийнятий компетентним державним органом або на договірному рівні, в тому числі безпосередньо на підприємстві, у визначених законом межах, з допомогою якого забезпечується правове регулювання трудових та тісно пов'язаних з ними суспільних відносин на підприємствах і організаціях, де використовується наймана праця.*

Серед законів, що виступають джерелами трудового права, основне місце, безперечно, належить *Конституції України*. Вона визначає принципові позиції законодавця з найважливіших питань правового регулювання трудових та тісно пов'язаних з ними суспільних відносин. Відповідні статті Конституції закріплюють основні права громадян як суб'єктів трудового права. В них встановлюються вихідні положення оплати праці, регулювання робочого часу і часу відпочинку, дисципліни праці, охорони праці, соціального забезпечення та інші.

У *Законі про підприємництво* визначається, що для здійснення підприємницької діяльності підприємець має право укладати з громадянами угоди про використання їх праці шляхом укладення з ними трудового договору.

Закон про підприємства в Україні передбачає, що колективний договір повинен укладатися на всіх підприємствах, які використовують найману працю. Ним гарантовано мінімальний розмір оплати праці найманих працівників усіх видів підприємств та інше.

Найбільш вагоме місце серед законодавчих актів, що виступають джерелами трудового права, належить, звичайно, *Кодексу Законів* про працю України (КЗпП). Він є основним джерелом трудового права.

Чинний нині Кодекс законів про працю складається з 18 глав та 265 статей. Глави III та XVI доповнені додатковими главами III-А і XVI-А.

Однак, незважаючи на ці і деякі подальші зміни, КЗпП все ще не відповідає тим вимогам, що ставляться до правових норм, покликаних регулювати працю у ринкових відносинах. Тому зараз триває робота над виробленням концепції нового кодексу України про працю.

Останнім часом значне місце серед джерел трудового права починають посідати Постанови Кабінету Міністрів України. Для прикладу можна навести Постанову "*Про застосування контрактної форми трудового договору з керівником підприємства, що є у загальнодержавній власності*" або Постанову від 19 березня 1994 р. "*Про впорядкування застосування контрактної форми трудового договору*", якою було затверджено Положення про порядок укладення контрактів при прийнятті (найманні) на роботу працівників.

Відомчі акти теж виступають джерелами трудового права. Це накази, розпорядження, інструкції галузевих міністерств, що містять приписи з окремих питань регулювання праці на підприємствах певної галузі. Наприклад, існує Наказ Міністерства охорони здоров'я в Україні від 22 березня 1996 р. "*Про затвердження граничних норм підіймання і переміщення важких речей неповнолітніми*".

Увага!

Особливе місце серед відомчих актів посідають інструкції та роз'яснення Міністерства праці та соціальної політики України. Правові документи, що видаються цим органом, забезпечують правильне тлумачення і застосування діючого законодавства з питань заробітної плати, режиму праці в окремих галузях народного господарства тощо.

З прийняттям Закону України про колективні договори та угоди важливе місце серед джерел трудового права посіли генеральна, галузеві та регіональні угоди, які укладаються між профспілками (їх об'єднаннями), котрі представляють інтереси найманих працівників, і власниками або їх представниками. Угодами на відповідному рівні (державному, регіональному, галузевому) регулюються основні принципи і норми реалізації соціально-економічної політики щодо зайнятості, гарантій оплати праці, розміру прожиткового мінімуму, режиму роботи і відпочинку, умов охорони праці та ін.

Останню сходинку в переліку джерел трудового права займають *локальні правові акти*. Це акти, які приймаються безпосередньо на підприємствах. І,

незважаючи на їх, так би мовити, найнижчий рівень в ієрархії правових актів, роль і значення цих джерел останнім часом постійно зростають. Тенденцією вдосконалення правового регулювання трудових відносин в умовах переходу до ринкової економіки є розширення сфери локального правового забезпечення.

! *Найбільш поширеними актами локального характеру на підприємствах є: колективний договір, правила внутрішнього трудового розпорядку, положення про преміювання, посадові інструкції, інструкції з охорони праці, графіки відпусток тощо.*

Трудові правовідносини, їх склад та підстави виникнення. Трудові правовідносини є лише одним із різновидів усієї маси правових відносин, що складаються у суспільстві, де панує право. Такими вважаються *всі суспільні відносини, які врегульовані нормами трудового права.*

‖ **Весь комплекс суспільних відносин, які становлять предмет трудового права як самостійної галузі, називають* ***трудовими правовідносинами****.*

Ядром і основним видом трудових правовідносин є *власне трудові правовідносини*, або, як їх ще прийнято називати, *індивідуально-трудові*. Тобто, це правовідносини, що виникають на підставі укладення трудового договору між працівником і роботодавцем, згідно з яким працівник зобов'язаний виконувати роботу, визначену договором, додержуватись правил внутрішнього трудового розпорядку, а роботодавець, у свою чергу, зобов'язаний виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

Другу групу трудових правовідносин становлять колективно-трудові правовідносини. Їх ще називають *організаційно-управлінськими* правовідносинами між трудовим колективом (чи профспілковим органом) і роботодавцем, хоча більш відомі вони саме як *колективно-трудові* правовідносини. Ці правовідносини, які існують задля функціонування і обслуговування власне трудових правовідносин, вирізняються суб'єктним складом та підставами виникнення. Вони у такому ж значенні виходять за межі конкретного підприємства і можуть існувати навіть у масштабах усієї країни. Йдеться насамперед про правовідносини, які виникають на національному рівні в результаті укладення генеральних угод.

Правовідносини працевлаштування традиційно входили в систему трудових правовідносин. Вони виникають у результаті пошуку роботи громадянином і становлять єдність трьох взаємопов'язаних, але відносно самостійних правовідносин: ➢ між органом працевлаштування і громадянином, який звернувся з заявою про влаштування на роботу; ➢ між органом працевлаштування і організацією, яка потребує кадрів; ➢ між громадянином і організацією, куди він скерований на роботу органом працевлаштування.

Окрему групу у структурі трудових правовідносин становлять *правовідносини навчання і перекваліфікації на виробництві*. І хоч питома вага таких правовідносин в умовах економічної кризи суттєво знизилась, вони все ще продовжують фігурувати як відносини, що тісно пов'язані з трудовими, формуючи предмет трудового права. Особливістю цих правовідносин є те, що вони здебільшого існують водночас із власне трудовими правовідносинами, не зупиняючи і не перериваючи останніх.

Правовідносини, що виникають з приводу нагляду і контролю за дотриманням трудового законодавства, мають чітко виражений публічно-правовий характер. Вони постають у результаті виконання уповноваженими державними і профспілковими органами спеціальних функцій з нагляду і контролю за охороною праці на підприємствах, в установах, організаціях та дотриманням трудового законодавства.

Суб'єкти трудових правовідносин
- *працівники*
- *роботодавці*
- *профспілки та їх органи*
- *органи працевлаштування*
- *трудові арбітри*
- *комісії з трудових спорів тощо*

Ще одним видом трудових правовідносин є *правовідносини, що виникають з приводу розгляду трудових спорів.*

Учасниками (суб'єктами) трудових правовідносин виступають працівники, роботодавці, профспілки та їх органи, наймані працівники загалом або, як їх ще називають, трудові колективи. Брати участь у трудових правовідносинах можуть органи нагляду за дотриманням трудового законодавства, органи працевлаштування, комісії з розгляду трудових спорів (КТС), примирні комісії і трудові арбітри, що розглядають колективні трудові спори, та інші суб'єкти.

Найголовніше місце серед усіх суб'єктів трудових правовідносин належить, безперечно, працівникам і роботодавцям.

‖ ****Працівником*** *вважається фізична особа, яка уклала трудовий договір з роботодавцем для праці на підприємстві, в установі, організації чи у фізичної особи.*

Бути учасниками трудових правовідносин (працівниками) фізичні особи можуть лише за наявності у них правосуб'єктності, що визначається настанням трудової дієздатності при досягненні певного, визначеного законом віку. Щоправда, чинне законодавство тут не відзначається належною чіткістю. За Кодексом законів про працю заборонено приймати на роботу осіб до 16 років. Водночас частина друга ст. 188 КЗпП передбачає, що за згодою одного із батьків

або особи, що його замінює, можуть, як виняток, приймати на роботу осіб, які досягли 15 років.

Для підготовки молоді до продуктивної праці допускається прийняття на роботу учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів для виконання легкої праці, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання, у вільний від навчання час по досягненні ними чотирнадцятирічного віку, за згодою одного з батьків або особи, що його замінює.

ст. 188 КЗпП

! *Така редакція цієї статті у Кодексі законів про працю викликала свого часу чимало дискусій у науці трудового права. Однак більшість учених все ж вважає, що трудова правоздатність виникає, як правило, з 16-річного віку.*

Трудове законодавство, встановлюючи мінімальний вік, з якого допускається прийняття на роботу, не може встановлювати граничного віку, до якого можна працювати за трудовим договором. Законом України про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні від 16 грудня 1993 р. «*забороняється відмова у прийнятті на роботу і звільнення працівника з ініціативи власника або уповноваженого ним органу з мотивів досягнення пенсійного віку*». Тобто проблема граничного віку у сфері трудової правосуб'єктності вирішена на користь зняття будь-яких обмежень трудових прав працівників.

Одним з головних суб'єктів трудових правовідносин вважається *роботодавець*. На відміну від працівника він є більш універсальним суб'єктом трудового права, оскільки бере участь не тільки у власне трудових відносинах (індивідуальних), а й у колективно-трудових та інших правовідносинах, що тісно пов'язані з трудовими.

Поняття *роботодавець* є порівняно новим у трудовому праві України. Чинний нині Кодекс законів про працю такого поняття не застосовує, незважаючи на всі зміни, що були до нього внесені. Є ряд нормативних актів, які так чи інакше застосовують цей термін, а у деяких з них навіть зроблено спробу дати його визначення.

✱***Роботодавець*** *як суб'єкт трудового права – це, насамперед, особа, яка надає роботу іншій особі на підставі трудового договору у формі будь-якого його різновиду, передбаченого законодавством, в тому числі при обранні чи призначенні на посаду.*

Роботодавчі властивості громадян виникають із досягненням повноліття. Тобто, трудова правосуб'єктність громадян-роботодавців за віком її настання не збігається з трудовою правосуб'єктністю громадян-працівників. Хоча суб'єктом права власності громадяни можуть бути навіть до досягнення повноліття, використовувати працю інших громадян як роботодавці вони можуть лише по досягненні 18-річного віку.

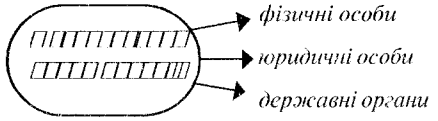

! *Найчисельнішу групу серед роботодавців складають звичайно юридичні особи.*

Важливе місце серед суб'єктів трудових відносин належить профспілкам. Професійні спілки є громадськими організаціями, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їхньої професійної діяльності, вони створюються без попереднього дозволу на основі вільного вибору їхніх членів.

Основним завданням *профспілок* як суб'єктів трудових правовідносин є захист трудових і соціально-економічних прав та інтересів своїх членів. І хоч профспілки можуть вступати у відносини, які регулюються різними галузями права (конституційним, адміністративним, цивільним, соціального забезпечення тощо), визначальними все ж є суспільно-трудові відносини, що регулюються трудовим правом.

Правосуб'єктності профспілки набувають за фактом легалізації, яка відповідно до ст. 16 Закону про профспілки здійснюється шляхом їх реєстрації відповідними органами Міністерства юстиції. У разі реєстрації профспілки та їх об'єднання набувають статусу юридичної особи.

Повноваження профспілок за трудовим правом є досить широкими та різноплановими. Вони здійснюють ⇨*представництво і захист трудових, соціально-економічних прав та інтересів членів профспілок в* ⇨*органах державної влади та* ⇨*органах місцевого самоврядування,* ⇨*у відносинах з роботодавцями, а також з іншими об'єднаннями громадян.*

Найголовнішим юридичним фактом, що породжує трудові правовідносини, є, безперечно, *трудовий договір*. Саме укладення трудового договору вважається підставою для виникнення індивідуальних трудових правовідносин, що є основою всього трудового права.

У визначених законодавством випадках трудові правовідносини виникають на підставі трудового договору в результаті: ➢*укладення контракту;* ➢*обрання на посаду;* ➢*призначення на посаду за результатами конкурсного відбору;* ➢*направлення на роботу органом працевлаштування за умови встановленої квоти (броні);* ➢*фактичного допуску до роботи з відома роботодавця*. Що стосується інших видів трудових правовідносин, то вони можуть виникати на підставі характерних для них юридичних фактів. Так, колективні трудові правовідносини виникають в результаті укладення колективного договору, підписання галузевої чи регіональної угоди.

Припинятися трудові правовідносини можуть як за фактом спливу відповідного терміну, визначеного у трудовому чи колективному договорі (угоді), так і в результаті вольових дій учасників цих правовідносин. Підстави припинення, наприклад, трудового договору визначені у Кодексі законів про працю. Зокрема, трудові правовідносини можуть бути припинені як за ⇨*ініціативою однієї із сторін трудового договору, так і за* ⇨*ініціативою так званих "третіх осіб"*, наприклад, військового комісаріату при призові працівника на військову службу.

Колективний договір. У системі трудового права колективний договір виступає одним із основних інститутів галузі права, що включає в себе досить

значну кількість правових норм різного рівня – як централізованого, так і локального. При цьому останнім часом намітилась тенденція розширення сфери локальних норм у системі цього інституту. Повністю оновилися і централізовані норми, вони стали більшою мірою відповідати об'єктивним умовам переходу трудових відносин у сферу ринкової економіки. 1 липня 1993 р. було прийнято Закон "*Про колективні договори і угоди*", яким встановлені правові засади розробки, укладення та виконання колективних договорів і угод з метою сприяння регулюванню трудових відносин та соціально-економічних інтересів працівників і власників. На основі цього Закону в новій редакції викладено главу II *Кодексу законів про працю України.*

✱***Колективний договір*** *– локально-правовий акт, що є письмовою угодою між роботодавцем і найманими працівниками, з допомогою якого забезпечується регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин на підприємстві та узгодження інтересів працівників і роботодавців.*

Колективний договір укладається між власником або уповноваженим ним органом (особою), з однієї сторони, і профспілковими організаціями, які діють відповідно до своїх статутів, а у разі їх відсутності – представниками, вільно обраними на загальних зборах найманих працівників або уповноважених ними органів, з другої сторони.

ст. 12 КЗпП

! *Колективний договір укладається незалежно від форм власності і господарювання на підприємствах, в установах, організаціях, які використовують найману працю і мають права юридичної особи.*

На колективних чи приватних підприємствах, які не використовують найманих працівників, колективний договір не укладається. Громадяни, що ведуть підприємницьку діяльність без створення юридичної особи, якщо вони при цьому використовують найману працю інших осіб, колективний договір не укладають. Так само не укладається колективний договір у відокремлених підрозділах підприємств – філіях, представництвах, які не є юридичними особами.

У колективному договорі встановлюються взаємні зобов'язання сторін щодо регулювання виробничих, трудових, соціально-економічних відносин, зокрема:

- *зміни в організації виробництва і праці;*
- *забезпечення продуктивної зайнятості;*
- *нормування і оплати праці, встановлення форми, системи, розмірів заробітної плати та інших видів трудових виплат (доплат, надбавок, премій та ін.);*
- *встановлення гарантій, компенсацій, пільг;*
- *участі трудового колективу у формуванні, розподілі і використанні прибутку підприємства (якщо це передбачено статутом);*
- *режиму роботи, тривалості робочого часу і відпочинку;*
- *умов і охорони праці;*
- *забезпечення житлово-побутового, культурного, медичного обслуговування, організації оздоровлення і відпочинку працівників;*
- *гарантій діяльності профспілкової чи інших представницьких організацій працівників.*

Колективний договір може передбачати додаткові, порівняно з чинним законодавством і угодами, гарантії, соціально-побутові пільги.

Проект колективного договору обговорюється у трудовому колективі і виноситься на розгляд загальних зборів (конференції) трудового колективу.

У разі схвалення проекту колективного договору загальними зборами (конференцією) він підписується уповноваженими представниками сторін не пізніше ніж через 5 днів з моменту його схвалення, якщо інакше не встановлено зборами (конференцією) трудового колективу.

Положення колективного договору поширюються на всіх працівників підприємства незалежно від того, чи є особи членами профспілки, і вони обов'язкові як для роботодавця, так і для працівників підприємства.

Зміни і доповнення до колективного договору протягом строку його дії можуть вноситися тільки за взаємною згодою сторін в порядку, визначеному колективним договором.

8.2. Трудовий договір

Поняття трудового договору, його сторони та зміст. *Трудовий договір* є основним інститутом у системі трудового права. Він розглядається також як підстава виникнення трудових правовідносин і водночас як форма залучення до праці. Трудовий договір широко використовується в усіх країнах з ринковою економікою для найму робочої сили.

✱*За юридичною природою* ***трудовий договір*** *– це угода про працю між роботодавцем і найманим працівником. Ця основна його ознака є характерною для всіх видів трудових договорів. Трудовий договір – універсальна модель найму. Праця токаря, керівника підприємства, моряка, артиста, службовця здійснюється за трудовим договором. На підставі трудового договору працівник здає в найм власнику засобів виробництва (роботодавцю) свою здатність до праці.*

Трудовий договір – це угода між працівником і власником підприємства, установи, організації, уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядку, а власник, уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

Ст. 21 КЗпП

Законодавче визначення трудового договору вказує на його двосторонній характер і характеризує його як угоду.

Сторонами трудового договору є роботодавець і працівник.

Якщо найм на роботу на підставі трудового договору здійснює фізична особа, то роботодавцем вважатиметься вона. Загальні умови участі фізичних осіб у трудових правовідносинах як роботодавців співпадають в основному з цивільною правосуб'єктністю фізичних осіб.

✱*Отже,* ***трудовий договір*** *– це така двостороння угода, за якою працівник зобов'язується особистою працею виконувати обумовлену договором роботу з дотриманням встановленого трудового розпорядку, а роботодавець зобов'язується виплачувати працівникові відповідну заробітну плату та забезпечити належні умови праці, визначені трудовим законодавством, колективним договором та угодою сторін.*

Як бачимо, трудовий договір виражається у взаємних зобов'язаннях сторін. Суть цієї зобов'язальної угоди полягає у тому, що працівник бере на себе зобов'язання працювати на роботодавця в обмін на заробітну плату, обов'язок виплати якої роботодавцем гарантується державою.

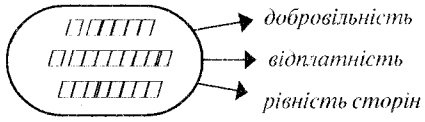

Для трудового договору законодавством передбачено, як правило, письмову форму.

Ст. 24 КЗпП України подає перелік випадків, коли додержання письмової форми трудового договору є обов'язковим:

- ⇨*при організованому наборі працівників;*
- ⇨*при укладенні трудового договору про роботу в районах з особливими природними, географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я;*
- ⇨*при укладенні контракту;*
- ⇨*у випадках, коли працівник наполягає на укладенні трудового договору у письмовій формі;*
- ⇨*при укладенні трудового договору з неповнолітнім;*
- ⇨*при укладенні трудового договору з фізичною особою;*
- ⇨*в інших випадках, передбачених законодавством України.*

Зміст трудового договору формують взаємні зобов'язання його сторін.

У загальних рисах про зміст трудового договору можна судити з огляду на ст. 21 КЗпП України, яка передбачає:

✱ *обов'язок працівника виконувати роботу, передбачену договором з підляганням внутрішньому трудовому розпорядку;*

✱ *обов'язок роботодавця виплачувати заробітну плату і забезпечити умови праці, необхідні для виконання даної роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.*

Переважно права і обов'язки сторін, що складають зміст трудового договору і які ще називаються його умовами, встановлюються за взаємною згодою працівника і роботодавця. Однак розрізняють і такі умови трудового договору, що визначені законодавством. Це, як правило, умови – гарантії, які передбачають мінімальний розмір заробітної плати, мінімальну тривалість відпустки і т.д., їх ще називають нормативними умовами.

Основну частину змісту трудового договору усе ж складають договірні (погоджувальні) умови, тобто ті умови, які встановлюються за взаємною домовленістю сторін. Як правило, вони стосуються ⇨ *трудової функції,* ⇨ *місця роботи,* ⇨ *прав і обов'язків працівника,* ⇨ *прав і обов'язків роботодавця,* ⇨ *розміру оплати праці, доплат і надбавок,* ⇨ *заохочувальних виплат,* ⇨ *режиму робочого часу,* ⇨ *тривалості щорічної відпустки,* ⇨ *умов підвищення кваліфікації,* ⇨ *соціально-побутового обслуговування* і т.п. У трудовому договорі можуть міститись також умови про встановлення випробувального терміну, про нерозголошення комерційної таємниці тощо.

Загальний порядок укладення трудового договору. Трудове законодавство встановлює єдині вимоги щодо порядку укладення *трудового договору*. Передбачено, зокрема, що при укладенні трудового договору роботодавець має право вимагати від особи, котра наймається на роботу, трудову книжку і документ, який посвідчує особу. Якщо така особа поступає на роботу вперше і у неї відсутня трудова книжка, то необхідно подати довідку з місця проживання. Для міських жителів такими є довідки з житлово-експлуатаційної організації, а для мешканців сільських населених пунктів – довідки з сільрад. Такий порядок зберігається з часів старої адміністративної системи, коли прописка була однією з форм контролю за переміщенням громадян. Особи, звільнені із Збройних Сил, подають при вступі на роботу військовий квиток.

Увага!

Ст.25 КЗпП України забороняє при укладенні трудового договору вимагати від осіб, які поступають на роботу, документи, подання яких не передбачено законодавством. Тому не можна вимагати відомості про партійну, національну приналежність, а також про походження

Разом із тим законодавство передбачає подання додаткових документів у тих випадках, коли зайняття посади чи виконання певної роботи вимагає відповідної освіти або кваліфікації (наприклад, диплома про освіту, посвідчення водія тощо). Ст. 24 КЗпП України забороняє укладати трудовий договір з громадянином, якому запропонована робота протипоказана за станом здоров'я згідно з медичним висновком.

За загальним правилом особи, молодші 18 років, приймаються на роботу після обов'язкового медичного огляду.

Однією з гарантій для працівників при укладенні трудового договору є правило ч.1 ст22 КЗпП України, яким встановлено заборону на необґрунтовану відмову в прийнятті на роботу. Необґрунтованою відмовою при наявності вакантного робочого місця вважається відмова з посиланням на обставини, що не належать до ділових якостей працівника.

Для деяких категорій працівників встановлено додаткові гарантії прийому на роботу. Зокрема, Законом України "*Про зайнятість населення*" передбачено бронювання на підприємствах до 5 відсотків загальної кількості робочих місць для наступних категорій громадян: жінок, які мають дітей віком до 6 років; одиноких матерів, які мають дітей віком до 14 років чи дитину-інваліда; молоді, якій надається перше робоче місце; осіб передпенсійного віку (чоловіки – 58

років, жінки – 53 роки); звільнених після відбування покарання чи примусового лікування, за умови реєстрації у державній службі зайнятості не пізніше одного року після звільнення.

Забороняється відмовляти особам у прийомі на роботу, якщо вони направлені на підприємство органами державної служби зайнятості в рахунок встановленої броні.

Ст. 24 КЗпП України встановила правило, за яким укладення трудового договору оформляється наказом чи розпорядженням роботодавця про зарахування працівника на роботу.

Трудовий договір вважається укладеним і тоді, коли наказ чи розпорядження про прийом працівника на роботу не було видано, але працівника фактично було допущено до роботи. Пленум Верховного Суду України у своїй Постанові "*Про практику розгляду судами трудових спорів*" уточнив, що фактичний допуск до роботи має місце лише тоді, коли працівник допущений до роботи з відома роботодавця або ним особисто. Якщо ж робота виконувалась без відома роботодавця, то трудовий договір не вважається укладеним.

До початку роботи роботодавець зобов'язаний:

- *роз'яснити працівнику його права та обов'язки, проінформувати про умови праці, а також про його права на пільги та компенсації за роботу на шкідливих та небезпечних роботах;*
- *ознайомити працівника з правилами внутрішнього трудового розпорядку та колективним договором;*
- *визначити працівникові робоче місце, забезпечити його необхідними для роботи засобами;*
- *проінформувати працівника з питань техніки безпеки, виробничої санітарії, гігієни праці і протипожежної охорони.*

На всіх працівників, які працюють більше п'яти днів, заводиться трудова книжка. Вона є основним документом про трудову діяльність працівника. Порядок ведення трудових книжок регулюється "*Інструкцією про ведення трудових книжок на підприємствах, установах і організаціях*", затвердженою наказом Мінпраці України, Мін'юсту України і Мінсоцзахисту України від 29 липня 1993 р. Трудові книжки ведуться на всіх працівників, включаючи працівників, які є співвласниками (власниками) підприємств, селянських (фермерських) господарств, сезонних та тимчасових працівників, позаштатних працівників, за умови, що вони підлягають державному соціальному страхуванню, а також на працівників, які працюють за трудовим договором у фізичної особи.

Заповнення трудової книжки вперше проводиться роботодавцем не пізніше тижневого строку з дня прийняття на роботу працівника. На осіб, які працюють за сумісництвом, трудові книжки ведуться тільки за місцем основної роботи.

Останнім часом на кожного працівника заводиться крім трудової книжки ще й *страхове свідоцтво*. Відповідно до основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування підставою для здійснення виплат по соціальному забезпеченню є не трудовий стаж, а страховий стаж, тобто період, впродовж якого особа підлягала загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню та сплачувала або за неї сплачувались страхові внески.

Тому не виключена можливість, що через деякий час роль трудової книжки падатиме, і вона буде повністю замінена на страхове свідоцтво.

Страхове свідоцтво є єдиним для всіх видів загальнообов'язкового державного соціального страхування документом суворої звітності, що підтверджує право застрахованої особи на одержання послуг та матеріального забезпечення за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням.

Свідоцтво видається кожній особі, яка підлягає будь-якому виду загальнообов'язкового державного соціального страхування, на підставі анкети застрахованої особи після обов'язкової реєстрації цієї особи в органах Пенсійного фонду.

> ✱*Страхове свідоцтво зберігається у застрахованої особи. Воно пред'являється у разі одержання послуг та матеріального забезпечення за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням, укладення трудового договору (контракту), договору цивільно-правового характеру, предметом якого є виконання робіт та надання послуг, під час прийому на навчання, а також в інших випадках, передбачених законодавством.*

Види трудового договору. Вони визначаються за різними критеріями: ⇨*терміном дії*, ⇨*характером і кількістю виконуваних трудових функцій*, ⇨*порядком виникнення трудових правовідносин* тощо.

За термінами дії трудового договору згідно із ст. 23 КЗпП України розрізняють такі його види:

- *безстрокові, тобто укладені на невизначений строк;*
- *строкові, укладені на строк, визначений угодою сторін;*
- *такі, що укладаються на час виконання певної роботи.*

За загальним правилом трудовий договір укладається на *невизначений термін*. Закон надає перевагу такого виду договорам, оскільки вони сприяють стабільності трудових правовідносин, а також забезпечують належний рівень гарантій трудових прав найманих працівників. Це найбільш поширений вид трудового договору як в Україні, так і за кордоном. Він триває впродовж необмеженого часу, аж поки не буде розірваний сторонами або не з'являться інші законні підстави для його припинення.

Трудове законодавство обмежує застосування *строкових трудових договорів*. Укладаючи їх, працівник бере на себе зобов'язання працювати на підприємстві протягом конкретного терміну. Такий трудовий договір може укладатися на будь-який строк, визначений за взаємною згодою сторін. Цей термін може бути визначений або певним часовим (календарним) відрізком, або ж закінчення договору зумовлюється настанням конкретного юридичного факту,

наприклад, виходом на роботу жінки, котра перебувала у відпустці по догляду за дитиною, чи поверненням працівника, котрий був обраний на виборну посаду, тощо. Строк трудового договору може також визначатися терміном виконання певної роботи. В наказі про укладення строкового трудового договору обов'язково повинна міститись вказівка про його строковий характер.

Ст. 23 КЗпП України встановлює правило, згідно з яким строковий трудовий договір укладається у випадках, коли трудові відносини не можуть бути встановлені на невизначений строк з урахуванням характеру наступної роботи або умов її виконання, або інтересів працівника та в інших випадках, передбачених законодавчими актами. Тим самим сфера укладення строкових трудових договорів обмежена.

Серед договорів, які безпосередньо впливають на факт виникнення трудових правовідносин, особливе місце посідає *контракт*. Він отримав своє юридичне оформлення у трудовому праві з березня 1991 р., коли було внесено доповнення до ст. 21 *Кодексу законів про працю*.

> ✱***Контракт*** *– особлива форма трудового договору, в якому строк його дії, права, обов'язки і відповідальність сторін (в тому числі матеріальна), умови матеріального забезпечення і організації праці працівника, умови розірвання договору, в тому числі дострокового, можуть встановлюватися угодою сторін.*

Контракт обов'язково укладається у письмовій формі і практично знімає проблему щодо юридичної природи цієї підстави виникнення трудових правовідносин.

Строковими за своїм характером є трудові договори з тимчасовими та сезонними працівниками:

⇨*тимчасовими вважаються особи,* прийняті на роботу на термін до двох місяців, а для заміщення тимчасово відсутніх працівників – до чотирьох місяців;

⇨*сезонними вважаються працівники,* з якими укладено трудовий договір на певний сезон. Сезонні роботи через природні і кліматичні умови виконуються не весь рік, а протягом певного періоду (сезону), що не перевищує 6 місяців.

Доволі поширеним випадком трудового договору є *договір про роботу за сумісництвом*.

> ✱***Сумісництвом*** *вважається виконання працівником крім своєї основної роботи іншої регулярної оплачуваної роботи на умовах трудового договору у вільний від основної роботи час на того ж або іншого роботодавця. Тобто сумісництво передбачає укладення двох трудових договорів: основного і за сумісництвом. Розрізняють два види сумісництва:* ***внутрішнє*** *(на тому ж підприємстві) і* ***зовнішнє*** *(в іншого роботодавця).*

Законодавство встановлює ряд обмежень для укладення трудового договору з сумісниками. Так, Законом України "*Про державну службу*" забороняється державним здійснювати підприємницьку діяльність, крім випадків, передбачених чинним законодавством, або бути повіреними третіх осіб у справах державного органу, де він працює, а також виконувати роботу на умовах сумісництва (крім

наукової, викладацької, творчої діяльності, а також медичної практики). Крім того, Постановою Кабінету Міністрів України від 3 квітня 1993 р. "*Про роботу за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій*" передбачено, що не мають права працювати за сумісництвом керівники державних підприємств, установ і організацій, їхні заступники, керівники структурних підрозділів та їх заступники (за винятком наукової, викладацької, медичної і творчої діяльності).

Цією ж постановою обмежено тривалість роботи за сумісництвом. Вона не може тривати більше чотирьох годин на день або повного робочого дня у вихідний день. Загальна тривалість роботи за сумісництвом протягом місяця не повинна перевищувати половини місячної норми робочого часу.

Оплата праці сумісників здійснюється за фактично виконану роботу.

Працівники-сумісники мають право на відпустку на рівні з іншими працівниками. Оплата відпустки чи виплата компенсації за невикористану відпустку проводиться їм на загальних підставах у відповідності до Закону України "*Про відпустки*".

Самостійне місце серед видів трудових договорів посідає трудовий *договір з фізичною особою – роботодавцем*. Особливістю такого договору є те, що наймачем-роботодавцем тут виступає фізична особа. При цьому вона може бути як підприємцем без створення юридичної особи, так і окремим громадянином, що не здійснює підприємницької діяльності. За правилами статті 24 КЗпП України такий договір укладається обов'язково у письмовій формі.

Кодекс законів України про працю передбачає його обов'язкову реєстрацію у державній службі зайнятості. Обов'язок щодо реєстрації покладається на роботодавця, який повинен у тижневий строк з моменту фактичного допущення працівника до роботи зареєструвати трудовий договір за місцем свого проживання.

> ! *Порядок реєстрації трудового договору між працівником і фізичною особою – роботодавцем регулюється наказом Міністерства праці і соціальної політики України від 8 червня 2001р.*

Зміна умов трудового договору і переведення на іншу роботу. Трудове законодавство не дозволяє в односторонньому порядку змінювати умови трудового договору. Найчастіше зміна умов трудового договору відбувається при переведенні працівника на іншу роботу.

> ✱***Переведенням*** *на іншу роботу, яке потребує згоди працівника, вважатиметься доручення йому роботи, що не відповідає спеціальності, кваліфікації чи посаді, а також зміна інших (крім робочого місця) істотних умов трудового договору, якщо при цьому відсутні зміни в організації виробництва і праці.*

Законодавство розрізняє переведення на іншу постійну роботу і тимчасове переведення. При цьому існує декілька видів переведення на іншу постійну роботу. А саме:

⇨*переведення на тому ж підприємстві;*

⇨*переведення на інше підприємство;*

⇨переведення в іншу місцевість, в тому числі разом з підприємством.

Трудове законодавство також передбачає можливість *тимчасових переведень працівника на іншу роботу*. Основною відмінністю їх від постійних переведень є те, що термін переведення з працівником погоджується заздалегідь. Після того, як мине строк, на який переводився працівник, його необхідно поновити на попередній роботі.

Увага!
Норма ст.33 КЗпП України передбачає загальне правило, яке встановлює обов'язкову згоду працівника на тимчасове переведення на іншу роботу, не обумовлену трудовим договором.

Проте законом встановлено, що у певних випадках роботодавець може тимчасово перевести працівника на іншу роботу без його згоди. Але таке переведення буде вважатися правомірним, якщо дотримано відповідні умови. Передусім таке переведення допускається для відвернення або ліквідації наслідків стихійного лиха, епідемій, епізоотій, виробничих аварій, а також інших обставин, які ставлять або можуть поставити під загрозу життя чи нормальні життєві умови людей.

Наступною умовою такого переведення є його термін. Він може тривати не більше одного місяця. І при цьому законодавство не встановлює обмежень щодо кількості таких переведень протягом календарного року.

Ще однією умовою є заборона тимчасових переведень працівників на роботи, що протипоказані їм за станом здоров'я. Забороняється також переводити у зв'язку з цим на іншу роботу вагітних жінок, жінок, які мають дитину-інваліда або дитину віком до шести років, а також осіб віком до 18 років без їхньої згоди.

І, нарешті, останньою умовою такого тимчасового переведення є гарантії заробітної плати. На новій роботі оплата праці здійснюється за виконану роботу, але вона не повинна бути нижчою від середнього заробітку за попередню роботу.

Окремо серед тимчасових переведень вирізняється переведення на іншу роботу в разі простою.

***Простоєм**, як це зазначено у статті 34 КЗпП, вважається призупинення роботи, що викликане відсутністю організаційних або технічних умов, необхідних для виконання роботи, невідворотною силою або іншими обставинами.*

Оскільки внаслідок фінансово-економічних труднощів правове регулювання простоїв набуло надзвичайного практичного значення, то працівники зобов'язані попередити роботодавця, бригадира, майстра чи інших посадових осіб про початок простою, крім випадків простою структурного підрозділу чи всього підприємства.

У разі простою працівники можуть бути переведені за їх згодою з урахуванням спеціальності і кваліфікації на іншу роботу на тому ж підприємстві, в установі, організації на весь час простою або на інше підприємство, в установу, організацію, але у тій же самій місцевості на строк до одного місяця.

Одним із видів переведення вважається також переведення працівників за станом здоров'я і переведення вагітних жінок на легшу роботу. Відповідно до ст. 170 КЗпП України роботодавець зобов'язаний перевести працівника за його згодою на легшу роботу, якщо за станом здоров'я він такої потребує.

Може мати місце переведення на легшу постійну роботу і на легшу тимчасову роботу, що пов'язане з погіршенням стану здоров'я. Висновок про необхідність постійного переведення із зазначенням переліку робіт, на які можна перевести працівника, надає медико-соціальна експертна комісія. Для тимчасового переведення потрібен висновок лікарсько-консультаційної комісії лікувального закладу за місцем проживання або роботи працівника, де так само вказуються види робіт, на яких працівник може працювати.

Припинення трудового договору. Припинення трудового договору допускається лише при дотриманні таких умов:

⇨існують законні підстави для його припинення;

⇨дотримано встановленого порядку звільнення з роботи.

Законними підставами для припинення трудового договору вважаються такі обставини, які визначені законодавчими актами. Переважно вони передбачаються у КЗпП України. Однак ст. 7 КЗпП України встановлює, що крім передбачених кодексом для припинення трудового договору деяких категорій працівників за певних умов спеціальним законодавством можуть бути передбачені і інші підстави.

Що стосується другої умови, то закон встановлює порядок припинення трудового договору для певних груп підстав, наприклад *⇨з ініціативи працівника, ⇨з ініціативи роботодавця*. Існує також порядок припинення трудового договору для кожної підстави зокрема, наприклад, для розірвання договору за п.1 ст. 40 КЗпП. При припиненні трудового договору за п.1 ст.36 КЗпП України "*Угода сторін*" порядок його розірвання визначають самі сторони. Деякі особливості пов'язані, наприклад, з порядком проведення виплат, які можуть здійснюватись при припиненні трудового договору, можуть встановлюватись спеціальним законодавством або ж колективним договором.

Всі підстави припинення трудового договору, що передбачені Кодексом законів про працю України, можна класифікувати залежно від характеру юридичного факту (дія чи подія), який став підставою для його припинення.

До юридичних фактів – подій належать смерть працівника та сплив терміну самого договору.

До юридичних фактів – дій належать такі підстави, за яких трудовий договір припиняється в результаті волевиявлення його сторін або так званих третіх осіб, які не є його стороною.

Підстави припинення трудового договору

- *смерть працівника*
- *сплив його строку*
- *за угодою сторін*
- *переведення працівника за його згодою на інше підприємство*
- *перехід працівника на виборну посаду*
- *у разі відмови працівника від переведення на роботу в іншу місцевість разом з підприємством*
- *відмова паращівника від продовження роботи у зв'язку із змінами істотних умов праці*
- *з ініціативи працівника або роботодавця*
- *з ініціативи осіб або органів, що не є сторонами трудового договору тощо*

При *розірванні трудового договору з ініціативи працівника* важливе значення має те, чи він укладений на невизначений строк, чи має строковий характер. Що стосується безстрокового трудового договору, то ст. 38 КЗпП України диференціює його розірвання залежно від причин, якими працівник мотивує своє звільнення. Загальне правило передбачає, що працівник має право розірвати трудовий договір, попередивши про це роботодавця за два тижні. Якщо до закінчення вказаного двотижневого терміну працівник самовільно залишив роботу, то він може бути звільнений за прогул. Протягом терміну попередження працівникові надається право відізвати раніше подану заяву. Однак закон не встановлює, у якій формі працівник може це зробити. Переважно використовується нова письмова заява. Законодавство також передбачає, що коли по закінченні терміну попередження працівник не був звільнений, продовжує працювати і не наполягає на припиненні роботи, роботодавець не має права звільнити його відповідно до раніше поданої заяви. Виняток становить тільки випадок, коли на його місце запрошено іншого працівника, якому, згідно з законом, не можна відмовити у прийомі на роботу. Тоді працівник позбавляється права на відкликання раніше поданої заяви.

Трудовий договір може бути розірваний і до закінчення двотижневого терміну попередження, якщо роботодавець і працівник про це домовились. Якщо ж роботодавець не звільняє працівника після двотижневого терміну, то працівник має право припинити роботу.

Трудовий договір, укладений на невизначений строк, а також строковий трудовий договір, до закінчення його строку, *можуть бути розірвані роботодавцем лише з підстав, передбачених у законі із додержанням встановленого порядку*. Роботодавець, на відміну від працівника, позбавлений права на свій розсуд розірвати трудовий договір. Це зумовлено передусім охороною трудових прав працівників та є важливою гарантією захисту від необґрунтованих звільнень за ініціативою роботодавця.

Ст. 40 КЗпП України містить вичерпний перелік підстав для розірвання трудового договору за ініціативою роботодавця. Зокрема, останній має право розірвати договір у випадку:

- *змін в організації виробництва і праці, в тому числі ліквідації, реорганізації, банкрутства або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників;*
- *виявленої невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню даної роботи;*
- *систематичного невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку, якщо до працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного чи громадського стягнення;*
- *прогулу (в тому числі відсутності на роботі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважних причин;*
- *неявлення на роботу протягом більш як чотирьох місяців підряд внаслідок тимчасової непрацездатності, не рахуючи відпустки по вагітності і родах, якщо законодавством не встановлений триваліший строк збереження місця роботи (посади) при певному захворюванні. За працівниками, які втратили працездатність у зв'язку з трудовим каліцтвом або професійним захворюванням, місце роботи (посада) зберігається до відновлення працездатності або встановлення інвалідності;*
- *поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу;*
- *появи на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння;*
- *вчинення за місцем роботи розкрадання (в тому числі дрібного) майна власника, встановленого вироком суду, що набрав законної сили, чи постановою органу, до компетенції якого входить накладення адміністративного стягнення або застосування заходів громадського впливу.*

Крім того, існують деякі додаткові підстави розірвання трудового договору за ініціативою роботодавця. Вони стосуються лише певних категорій працівників. Зокрема, ст. 41 КЗпП України передбачає, що трудовий договір з ініціативи власника або уповноваженого ним органу може бути розірваний також у випадках:

- ⇨ *одноразового грубого порушення трудових обов'язків керівником підприємства, установи, організації (філіалу, представництва, відділення та іншого відокремленого підрозділу), його заступниками, головним бухгалтером підприємства, установи, організації, його заступниками, а також службовими особами митних органів, державних податкових інспекцій, яким присвоєно персональні звання, і службовими особами державної контрольно-ревізійної служби та органів державного контролю за цінами;*
- ⇨ *винних дій працівника, який безпосередньо обслуговує грошові або товарні цінності, якщо ці дії дають підстави для втрати довір'я до нього з боку власника або уповноваженого ним органу;*
- ⇨ *вчинення працівником, який виконує виховні функції, аморального проступку, не сумісного з продовженням даної роботи.*

Окремою групою підстав розірвання трудового договору є розірвання його з ініціативи осіб або органів, що не є стороною трудового договору. До цієї групи належать такі підстави:

- ➢ *призов або вступ працівника на військову службу, направлення на альтернативну (невійськову) службу (п.3 ст.36);*

➢ *розірвання трудового договору на вимогу профспілкового чи іншого уповноваженого на представництво трудовим колективом органу (ст.45);*

➢ *набрання законної сили вироком суду, яким працівника засуджено до покарання, яке виключає можливість продовження даної роботи (ч.7 ст.36);*

➢ *направлення працівника за постановою суду до лікувально-трудового профілакторію (ст.37);*

➢ *розірвання трудового договору з неповнолітнім на вимогу його батьків або інших осіб (ст.199).*

У деяких випадках при розірванні трудового договору працівникові виплачується вихідна допомога. Ст. 44 КЗпП передбачає, що вихідна допомога виплачується в розмірі середньомісячного заробітку у випадках припинення трудового договору у зв`язку з:

✓ *відмовою працівника від переведення в іншу місцевість разом з підприємством, а також відмова його продовжувати роботу через зміну істотних умов праці (п.6 ст.36);*

✓ *змінами в організації виробництва і праці, в тому числі ліквідацією, реорганізацією, банкрутством або перепрофілюванням підприємства, установи, організації, скороченням чисельності або штату працівників (п.1 ст.40);*

✓ *виявленням невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі (п.2 ст.40);*

✓ *поновленням на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу.*

При припиненні трудового договору у разі призову або вступу на військову службу, або направлення на альтернативну (невійськову) службу (п.3 ст.36) вихідна допомога виплачується у розмірі не менше двомісячного середнього заробітку, а при звільненні працівника у зв'язку з порушенням роботодавцем законодавства про працю, умов колективного чи трудового договору в розмірі, передбаченому колективним договором, але не менше тримісячного середнього заробітку.

Ст. 40 КЗпП України, яка забороняє звільнення працівника за ініціативою роботодавця в період його тимчасової непрацездатності. При цьому не має значення причина непрацездатності та її тривалість, а також чи було це відомо роботодавцю. Єдина умова – це щоб тимчасова непрацездатність була засвідчена у встановленому законом порядку. Вказане правило не застосовується при розірванні трудового договору з ініціативи роботодавця при нез'явленні працівника на роботу протягом більш як чотирьох місяців підряд внаслідок тимчасової непрацездатності, при ліквідації підприємства, а також при розірванні трудового договору з ініціативи працівника.

Також закон забороняє звільняти працівника за ініціативою роботодавця у період перебування його у відпустці. Тут не має значення, у якій відпустці знаходиться працівник. Правило про заборону розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця в період перебування працівника у відпустці не поширюється також на випадок звільнення у зв`язку з ліквідацією підприємства, установи, організації.

8.3. Робочий час і час відпочинку

Поняття робочого часу та його види. У трудовому законодавстві України не сформульовано визначення поняття *робочого часу*. Але наука трудового права визначає його *як встановлений законом або на його основі час, протягом якого працівники зобов'язані виконувати роботу, обумовлену трудовим договором.*

Серед видів робочого часу розрізняють основний робочий час та неосновний, або надурочний робочий час. Основний робочий час у свою чергу можна поділити на ⇨*нормальний*, ⇨*скорочений* та ⇨*неповний робочий час.*

✱***Нормальний робочий час*** *є найбільш поширеним видом робочого часу. Це час, визначений законом як норма протягом робочого тижня. В Україні вона не може перевищувати 40 годин. Разом з тим на рівні окремого підприємства вона може бути зменшена, якщо це буде обумовлено колективним договором. Тоді для цього підприємства нормальним буде вважатися робочий час, визначений колективним договором.*

✱***Скорочений робочий*** *час законодавство передбачає для окремих категорій працівників. При цьому, незважаючи на досить суттєве його скорочення порівняно з нормальним робочим часом, він так само є нормою для тих, на кого він поширюється. А отже, для них нема жодного погіршення в оплаті праці, тривалості відпустки та ін. порівняно з тими, що працюють на умовах нормального робочого часу.*

Першою категорією працівників із скороченим робочим часом є *неповнолітні*. Залежно від віку закон передбачає декілька варіантів. Для осіб віком від 16 до 18 років тривалість робочого часу встановлюється 36 годин на тиждень, а для тих, що не досягли 16 років, – 24 години на тиждень. Така ж тривалість робочого часу і для учнів віком від 14 до 15 років, які працюють в період канікул.

Наступна категорія осіб із скороченою тривалістю робочого часу – *працівники, зайняті на роботах з шкідливими умовами праці*. За загальним правилом, тривалість їх робочого тижня не повинна перевищувати 36 годин, а в окремих випадках ця норма може бути і меншою. Перелік виробництв, цехів, професій і посад з шкідливими умовами праці, робота в яких дає право на скорочену тривалість робочого часу, встановлюється підзаконними нормативними актами. Робочий час скорочується в ті дні, коли працівник фактично зайнятий в шкідливих умовах праці не менше половини встановленої Переліком для даного виробництва, цеху, професії чи посади тривалості робочого дня. Однак якщо в Переліку вказується "*постійно зайнятий*", "*постійно працюючий*", то робочий день скорочується лише за умови, що працівник фактично зайнятий в шкідливих умовах протягом всього скороченого робочого дня.

! *Скорочена тривалість робочого часу передбачена законодавством для працівників освіти, медичних працівників, а також для деяких категорій інвалідів.*

На рівні безпосередньо підприємств у колективних договорах може встановлюватись скорочена тривалість робочого часу для жінок, які мають дітей віком до чотирнадцяти років або дитину-інваліда. В цьому випадку скорочення робочого часу компенсується за рахунок коштів підприємства.

> ***Неповний робочий час**, як різновид основного робочого часу, встановлюється за згодою між працівником і роботодавцем. Такий робочий час може бути встановлено як безпосередньо при прийнятті на роботу, так і згодом, в процесі іспування трудових відносин.*

Договірне встановлення неповного робочого часу характеризує рівність сторін трудового договору і належить до істотних умов трудового договору. Разом з тим законом передбачено, що на прохання вагітної жінки, жінки, яка має дитину віком до 14 років або дитину-інваліда, в тому числі таку, що знаходиться під її опікою, або яка здійснює догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку, роботодавець зобов'язаний встановлювати їй неповний робочий час.

Неповний робочий час можна поділити на два види: *неповний робочий тиждень* і *неповний робочий день*. Перший передбачає скорочення кількості робочих днів протягом робочого тижня без скорочення тривалості робочого дня, другий – скорочення тривалості робочого дня без скорочення кількості робочих днів у тижні. На практиці застосовується також поєднання обох цих видів неповного робочого часу.

Робота на умовах неповного робочого часу за загальним правилом не тягне за собою будь-яких обмежень обсягу трудових прав працівників. Що стосується оплати праці, то вона проводиться пропорційно до відпрацьованого часу або залежно від виробітку.

> ***Неосновний, або надурочний, робочий час** як різновид робочого часу – це час, протягом якого працівник виконує обумовлену трудовим договором роботу понад встановлену норму тривалості робочого часу. В законодавстві така робота називається надурочною роботою.*

Цей вид робочого часу відрізняється від інших видів певними особливостями:

- *проведення надурочних робіт можливе лише у виняткових випадках, що визначаються законодавством (див. ст.62 КЗпП) і лише при наявності згоди профкому на їх проведення;*
- *на роботи понад норму робочого часу встановлюються граничні норми. Так, на кожного працівника надурочні роботи не повинні перевищувати чотирьох годин протягом двох днів підряд і 120 годин на рік.*
- *оплата праці за роботу в надурочний робочий час здійснюється в підвищеному розмірі.*

Режим робочого часу. В трудовому праві під *режимом робочого часу* розуміють встановлений локальним правовим актом (графіком, розпорядком і т.п.) і обов'язковий для даного колективу працівників порядок розподілу норми тривалості робочого часу протягом доби, тижня та інших календарних періодів.

Залежно від сфери застосування та кола осіб режими робочого часу можна поділити на загальні і спеціальні.

> ***Під загальними режимами** робочого часу слід розуміти такий розподіл норми робочого часу, при якому її виконання досягається за тижневий або інший обліковий період. До загальних режимів робочого часу належать: п'ятиденний робочий тиждень, шестиденний робочий тиждень та режим, що базується на підсумованому обліку робочого часу.*

Найбільш поширеним є п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями. Тривалість щоденної роботи визначається правилами внутрішнього трудового розпорядку або графіками змінності. Виходячи із загальної норми тривалості робочого тижня 40 годин, робочий день може тривати по 8 годин щоденно або ж по 8 годин 15 хвилин щоденно зі скороченням тривалості робочого часу на одну годину напередодні вихідного дня.

На тих підприємствах, організаціях, де за характером виробництва та умовами роботи запровадження п'ятиденного робочого тижня є недоцільним, встановлюється шестиденний робочий тиждень з одним вихідним днем. При шестиденному робочому тижні тривалість щоденної роботи не може перевищувати 7 годин при нормі 40 годин і відповідно 6 годин при нормі 36 годин та 4 години при тижневій нормі 24 години.

Увага!

Право вибору того чи іншого режиму робочого часу належить самому підприємству. Однак встановлення того чи іншого режиму потребує дотримання досить ускладненої процедури. Законом передбачено, що п'ятиденний або шестиденний робочий тиждень встановлюється роботодавцем спільно з профспілковим комітетом з урахуванням специфіки роботи, думки трудового колективу і за погодженням із місцевою радою народних депутатів.

Режим із підсумованим обліком робочого часу встановлюється на безперервно діючих підприємствах, а також в окремих виробництвах, цехах, дільницях, відділеннях і для деяких видів робіт, де за умовами виробництва не може бути додержана встановлена для даної категорії працівників щоденна або щотижнева тривалість робочого часу. Суть такого режиму полягає в тому, що вибирається найбільш оптимальний період (місячний, квартальний, річний), протягом якого здійснюється сумування робочого часу з умовою, що в розрахунку на тиждень норма на кожного працюючого не повинна перевищувати 40 годин.

> ***Спеціальні режими робочого часу** застосовуються лише у виняткових випадках і по відношенню до певного кола осіб. Найбільш поширеними спеціальними режимами робочого часу є ненормований робочий день і поділ робочого дня на частини.*

Ненормований робочий день – це особливий режим праці, встановлений законом для певної категорії працівників, який полягає в тому, що вони в окремі дні у випадку виробничої необхідності повинні виконувати на пропозицію роботодавця чи зі своєї власної ініціативи роботу в позаурочний час, який не визнається надурочною роботою.

На працівників з ненормованим робочим днем поширюються правила, що визначають час початку і закінчення роботи, перерв протягом робочого дня, порядок обліку робочого часу. Ці особи на загальних підставах звільняються від роботи в дні щоденного відпочинку і святкові дні.

Переліки посад працівників з ненормованим робочим днем, згідно із чинним законодавством, визначаються безпосередньо на підприємстві роботодавцем за погодженням із профспілковим комітетом і додаються до колективного договору.

У зв'язку з прийняттям Закону про колективні договори (угоди), яким визначено новий порядок укладення колективного договору, видається, що перелік посад працівників з ненормованим робочим днем повинен стати обов'язковою складовою колективного договору, а отже, і затверджуватися він повинен за тією ж процедурою, що й сам колективний договір.

Як компенсація за особливі умови праці (додаткові навантаження і роботу в позаурочний час) працівникам з ненормованим робочим днем надається додаткова відпустка тривалістю до 7 календарних днів. Оскільки залучення працівників з ненормованим робочим днем до роботи понад норму робочого часу допускається лише у виняткових випадках (у разі виробничої потреби), то роботодавець не вправі зобов'язувати цих працівників працювати постійно надурочно, перетворюючи ненормований робочий день в подовжений. Взагалі, і серед практиків, і серед науковців домінує думка про недоцільність збереження в майбутньому ненормованого робочого дня як спеціального режиму робочого часу.

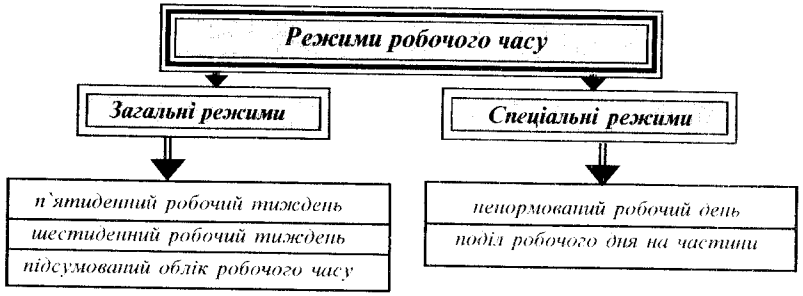

Ще одним спеціальним режимом робочого часу є *поділ робочого дня на частини,* або, як його ще називають, розділений робочий день. За КЗпП України на роботах з особливими умовами і характером праці в порядку і випадках, передбачених законодавством, робочий день може бути поділений на частини з тією умовою, щоб загальна тривалість роботи не перевищувала встановленої тривалості робочого дня.

За загальним правилом норма годин щоденної роботи розподіляється таким чином, щоб вона була відпрацьована працівником протягом робочого дня при одній перерві тривалістю не більше двох годин. Як виняток з цього правила в порядку і випадках, передбачених законодавством, на роботах з особливими умовами і характером праці робочий день розподіляється на частини таким чином, що тривалість перерви для відпочинку і харчування може бути понад дві години або ж таких перерв може бути дві і більше. Такий режим може встановлюватися для ⇨*працівників, зайнятих у сфері обслуговування населення,* ⇨*в сільському господарстві,* ⇨*для водіїв тролейбусів і трамваїв, що працюють на регулярних міських пасажирських лініях,* а також для ⇨*водіїв автобусів на всіх лініях* тощо.

Режим з розподілом робочого дня на частини незручний для працівників, оскільки не дає їм можливості раціонально поєднувати час праці і час відпочинку. Тому при можливості слід уникати його застосування і запроваджувати загальні режими.

Час відпочинку та його види. Трудове законодавство не дає визначення поняття часу відпочинку, але, як і стосовно робочого часу, таке визначення вироблено наукою трудового права. Оскільки законодавець протиставляє час відпочинку робочому часові, то тим самим весь час особи, яка перебуває в трудових відносинах, котрий лежить поза межами робочого часу, вважається часом відпочинку.

У правознавчій літературі час відпочинку визначається як час, протягом якого працівник є вільним від виконання трудових обов'язків і має право використовувати його на власний розсуд.

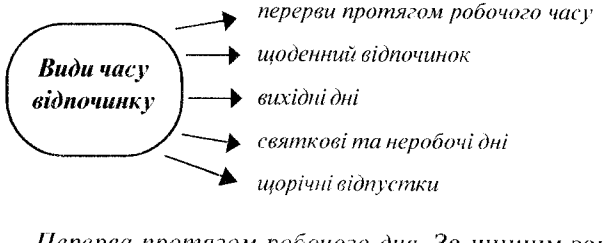

Перерва протягом робочого дня. За чинним законодавством працівникам надається перерва для відпочинку і харчування тривалістю не більше двох годин. Ця перерва не включається в робочий час, а тому працівники можуть використовувати час перерви на свій розсуд. Вони вправі відлучатися з місця роботи.

! *Закон передбачає, що така перерва для відпочинку і харчування повинна надаватись, як правило, через чотири години після початку роботи.*

Початок перерви, її тривалість і час закінчення встановлюються безпосередньо на підприємстві в правилах внутрішнього трудового розпорядку. Законодавством встановлено лише максимальну тривалість перерви – до 2 годин. Мінімум її визначається самим підприємством. Разом з тим не можна вважати, що такий мінімум може обмежуватися кількома хвилинами. Якщо встановити перерву менше 30 хвилин, то навряд чи працівники зможуть за такий короткий проміжок часу і відпочити, і пообідати. А тому на практиці тривалість перерви коливається в межах від 30 хвилин до однієї години.

На тих роботах, де за умовами виробництва перерву встановити не можна, працівникові повинна бути надана можливість для приймання їжі протягом робочого часу. В цьому випадку роботодавцем за погодженням з профкомом визначається перелік таких робіт, порядок і місце приймання їжі.

Законодавством встановлені інші види перерв для працівників протягом робочого дня:

- *для годування дитини віком до 1,5 року;*
- *для обігрівання тих, хто в холодну пору року працює на відкритому повітрі або в закритих неопалюваних приміщеннях;*
- *перерви для відпочинку працівників, які працюють на вантажно-розвантажувальних роботах;*
- *перерви на роботах зі шкідливими умовами праці.*

Усі ці перерви не є часом відпочинку, оскільки надаються цільовим призначенням не для відпочинку, а як компенсація за умови праці або з іншою метою і включаються до робочого часу.

Щоденний відпочинок як самостійний вид часу відпочинку спеціального закріплення в законодавстві не отримав. Але визначається він, виходячи з тривалості робочого дня. Тобто все, що лежить за межами робочого часу протягом доби, складає час щоденного відпочинку.

До щоденного відпочинку включаються також і перерви між змінами. У відповідності до ст. 59 КЗпП України тривалість перерви в роботі між змінами має бути не меншою за подвійну тривалість часу роботи в попередній зміні (разом з перервою для відпочинку і харчування).

Наступний вид часу відпочинку – це *щотижневий відпочинок*, тобто вільні від роботи дні календарного тижня. Мінімальна тривалість безперервного щотижневого відпочинку не може бути менше 42 годин.

До щотижневого відпочинку належать також і *вихідні дні*. При п'ятиденному робочому тижні працівникам надається два вихідних дні на тиждень, а при шестиденному – один вихідний день. Законом визначено, що загальним вихідним днем є неділя. Другий вихідний день при п'ятиденному робочому тижні, якщо він не визначений законодавством, визначається графіком роботи підприємства, установи, організації за погодженням із профспілковим комітетом і, як правило, має надаватися підряд із загальним вихідним днем. Тобто ним може бути субота або понеділок.

Останнім часом з метою більш раціонального використання електроенергії та інших енергоносіїв, особливо в зимову пору року, ряд підприємств другий вихідний день зміщують на будь-який інший день тижня. Місцеві органи державної виконавчої влади здійснюють при цьому безпосереднє корегування другого вихідного дня на підприємствах регіону. Аналогічно надаються вихідні дні працівникам на безперервно діючих підприємствах, зупинення роботи яких неможливе з виробничо-технічних умов або через необхідність безперервного обслуговування населення, а також на вантажно-розвантажувальних роботах, пов'язаних з роботою транспорту. Тут вихідні дні надаються в різні дні тижня почергово кожній групі працівників згідно з графіком змінності, що затверджується власником або уповноваженим ним органом за погодженням із профкомом підприємства, установи, організації.

Увага!

На тих підприємствах, установах, організаціях, де робота не може бути перервана у загальний вихідний день у зв'язку з необхідністю обслуговування населення (магазини, підприємства побутового обслуговування, театри, музеї тощо), вихідні дні встановлюються місцевими радами. Але на практиці ця норма рідко дотримується через її невідповідність вимогам часу та законодавству про місцеве самоврядування.

Забезпечуючи працівникам реалізацію їх права на відпочинок, трудове законодавство забороняє залучати їх до роботи у вихідні дні. І лише у визначених випадках з дозволу профспілкового комітету підприємства окремі працівники можуть бути залучені до роботи у вихідні дні. Виняткові випадки, при яких можна залучати працівників до роботи у вихідні дні, подаються у ст.71 КЗпП України. Це можуть бути роботи, необхідні для *⇨відвернення громадського або стихійного лиха, виробничої аварії і негайного усунення їх наслідків, ⇨відвернення нещасних випадків, ⇨відвернення загибелі або псування державного чи громадського майна, ⇨виконання невідкладних, наперед непередбачуваних робіт* тощо.

! *Робота у вихідні дні компенсується за згодою сторін або ж наданням іншого дня відпочинку, або у грошовій формі у подвійному розмірі.*

Ще одним видом часу відпочинку є *святкові і неробочі дні.*

1 січня – Новий рік
7 січня – Різдво Христове
8 березня – Міжнародний жіночий день
1 і 2 травня – День міжнародної солідарності трудящих
9 травня – День Перемоги
28 червня – День Конституції України
24 серпня – День Незалежності України
Пасха (Великдень)

Неробочими днями є: 7 січня – Різдво Христове, один день (неділя) – Пасха (Великдень), один день (неділя) – Трійця.

За поданням релігійних громад інших (неправославних) конфесій, зареєстрованих в Україні, керівництво підприємств, установ, організацій надає особам, які сповідують відповідні релігії, час до трьох днів відпочинку протягом року для святкування їх великих свят із відпрацюванням за ці дні.

У святкові і неробочі дні допускаються роботи, припинення яких неможливе через виробничо-технічні умови (безперервно діючі підприємства, установи, організації), роботи, викликані необхідністю обслуговування населення, а також невідкладні ремонтні і вантажно-розвантажувальні роботи. Робота у святкові дні

компенсується або оплатою в подвійному розмірі, або наданням іншого дня відпочинку.

> *У трудовому законодавстві отримало своє легальне закріплення ще одне правило, яке існує у багатьох країнах світу. Воно стосується того випадку, коли відповідний святковий день припадає за календарем на один з вихідних днів. Тепер в ст.67 КЗпП передбачено, що за такої ситуації вихідний день автоматично зміщується на наступний після святкового дня день. При цьому зберігаються гарантії для працівників на встановлену кількість вихідних і святкових днів у календарному році.*

Правове регулювання відпусток. Одним з видів часу відпочинку, що передбачений трудовим законодавством, є *відпустки*. Ст. 45 Конституції України передбачає право працюючих на відпочинок, яке забезпечується наданням оплачуваної щорічної відпустки. Порядок надання відпусток регулюється КЗпП України, Законом України "*Про відпустки*" від 15 листопада 1996 р., а також іншими законодавчими та підзаконними нормативно-правовими актами.

Відпустки за своїм характером та призначенням бувають досить різноманітними. Тому спроба дати визначення поняття відпусток є доволі непростою. Адже є відпустки, які дійсно встановлюються з метою створення працівникові найбільших можливостей для відпочинку і відновлення трудових сил та надаються, як правило, на кінець кожного робочого року; інші, хоч і називаються відпустками, але до відпочинку мають

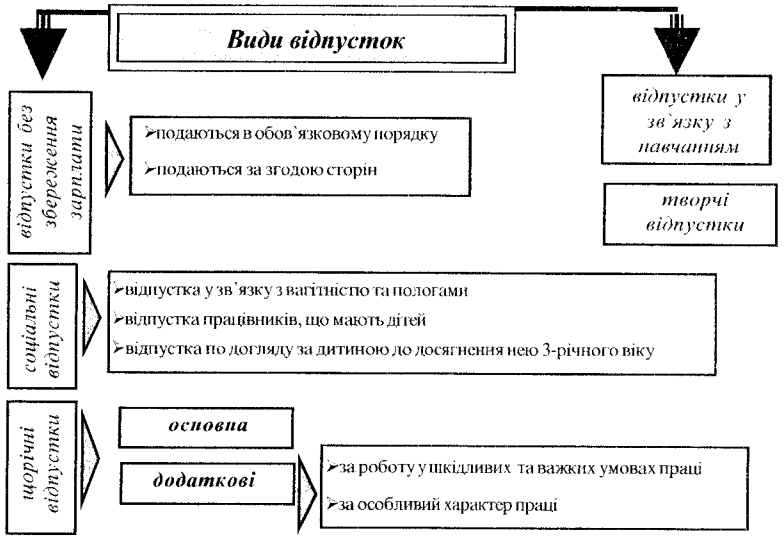

віддалене відношення (творчі відпустки; або ж такі, що гарантуються матерям після народження ними дітей (соціальні відпустки).

> ***Відпустки** – це такі календарні періоди працюючих громадян, протягом яких вони вільні від виконання основних трудових обов'язків і мають право використовувати їх на власний розсуд або за призначенням.*

Законодавством, колективним договором, угодою та трудовим договором можуть встановлюватись інші види відпусток.

Наприклад, Закон України "*Про статус і соціальний захист осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи*" передбачає відпустки працівникам, які працюють на територіях радіоактивного забруднення. Колективним договором можуть передбачатися додаткові відпустки за тривалий стаж роботи на підприємстві та ін.

На відміну від раніше чинного законодавства, яке передбачало обчислення тривалості відпустки у робочих днях, Закон України "*Про відпустки*" встановив, що тепер відпустки обчислюються у календарних днях, як це заведено у більшості зарубіжних країн.

Святкові та неробочі дні, які передбачені ст.73 КЗпП України, при визначенні тривалості щорічних відпусток та додаткової відпустки працівникам, які мають дітей, не враховуються.

З поміж усіх видів відпусток чи не найважливішу роль відіграють звичайно ***щорічні основні відпустки***. Саме завдяки цим відпусткам забезпечуються гарантії реалізації конституційного права працівників на відпочинок. Щорічна основна відпустка, залежно від її тривалості, поділяється на мінімальну і подовжену.

Ст. 6 Закону України "*Про відпустки*" встановила мінімальну тривалість щорічної основної відпустки 24 календарні дні за відпрацьований повний робочий рік. Робочий рік відрізняється від календарного тим, що він рахується з дня укладення трудового договору тим чи іншим працівником, а тому кожному працівникові відповідає тільки для нього визначений робочий рік. При умові відпрацювання працівником повного робочого року його відпустка не може бути менше за встановлену законом мінімальну відпустку. Що стосується відпустки сезонним і тимчасовим працівникам, то вона надається їм тривалістю, що пропорційна відпрацьованому часу, тобто така відпустка може бути меншою, ніж 24 календарні дні.

Для деяких категорій працівників законом встановлені щорічні основні відпустки подовженої тривалості. Зокрема, для неповнолітніх передбачено надання відпустки тривалістю 31 календарний день, інвалідам I і II груп незалежно від причин інвалідності – 30 календарних днів, інвалідам III групи – 26 календарних днів.

Існують подовжені відпустки також для працівників лісозаготівельних, лісогосподарських, лісозахисних, лісовпорядних підприємств і виробничих об'єднань, що займаються заготівлею воску і добуванням живиці, а також для працівників підприємств агролісомеліорації, міжгосподарських лісгоспів, постійних лісозаготівельних і лісогосподарських підрозділів інших підприємств, лісопунктів, лісництв і лісозаготівельних дільниць, а також лісництв, які

входять до складу підприємств інших галузей народного господарства, державних заповідників, національних парків, що мають лісові площі, лісомисливських господарств, для яких щорічна основна відпустка надається тривалістю 28 календарних днів при умові, що вони зайняті на роботах, посадах і за професіями, зазначеними у списку, який затверджений постановою Кабінету Міністрів від 9 червня 1997 р.

Керівним, педагогічним, науково-педагогічним працівникам освіти та науковим працівникам щорічна основна відпустка надається тривалістю до 56 календарних днів. Порядок надання відпустки зазначеним категоріям працівників затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 14 квітня 1997 р. Тривалість такої відпустки диференціюється залежно від посади, яку обіймає працівник, – від 28 до 56 календарних днів. Право на відпустку мають працівники дошкільних закладів освіти, позашкільних закладів освіти, середніх закладів освіти, закладів освіти для громадян, які потребують соціальної допомоги та реабілітації, вищих закладів освіти, закладів післядипломної освіти, навчально-методичних центрів і кабінетів, науково-дослідних та інших наукових установ і організацій, науково-дослідних та наукових підрозділів установ, організацій, підприємств, якщо їхня посада передбачена у назвах постанові Кабінету Міністрів України від 14 квітня 1997 р.

Працівник має право вимагати перенесення відпустки на інший період, ніж це передбачено графіком відпусток, у разі, якщо роботодавець не повідомив працівника про дату її початку не пізніше ніж за два тижні. При цьому бажано, щоб працівник повідомляв про час настання відпустки у письмовому вигляді під розписку. Це дозволило б, у випадку виникнення спору з цього приводу, розглядати письмове попередження як доказ правомірності чи неправомірності вимог працівника.

У разі перенесення щорічної відпустки новий термін її надання встановлюється за погодженням між працівником і роботодавцем. Забороняється ненадання щорічних відпусток повної тривалості протягом двох років підряд, а також ненадання їх протягом робочого року неповнолітнім і працівникам, котрі мають право на щорічні додаткові відпустки за роботу із шкідливими і важкими умовами чи з особливим характером праці.

Закон передбачає право працівника використати щорічну відпустку повністю або частинами. Поділ щорічної відпустки на частини допускається на прохання працівника при наявності згоди роботодавця за умови, щоб основна безперервна її частина становила не менше 14 календарних днів.

Відкликати працівників з щорічної відпустки допускається за законо-давством лише у таких випадках:

- *для запобігання стихійному лиху, виробничій аварії і негайного усунення їх наслідків;*
- *для запобігання нещасним випадкам, простою, загибелі чи зіпсуттю майна підприємства.*

Відкликання працівника з відпустки, крім того, допускається за наявності згоди самого працівника, а також за умови, щоб при цьому надання невикористаної частини щорічної відбулося не пізніше 12 місяців після закінчення робочого року, за який вона надається. Закон також встановлює, що основна безперервна частина відпустки до відкликання має становити не менше 14 календарних днів.

Цільові відпустки, що не належать до часу відпочинку. До таких відпусток належать ⇨*відпустки у зв'язку з навчанням*, які надаються працівникам, котрі

навчаються без відриву від виробництва, ⇨*творчі відпустки*, які надаються працівникам для закінчення дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата або доктора наук, для написання підручника, а також монографії, довідника тощо. До них також належать соціальні відпустки.

Соціальні відпустки надаються:

- *у зв`язку з вагітністю та пологами;*
- *для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;*
- *працівникам, які мають дітей.*

На підставі медичного висновку жінкам надається відпустка у зв`язку з вагітністю та пологами тривалістю 70 календарних днів до пологів і 56 календарних днів після пологів. У разі народження двох і більше дітей, а також при ускладнених пологах тривалість післяпологової відпустки становить 70 календарних днів. Працюючим жінкам, які належать до 1-4 категорії осіб, котрі постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи соціальна відпустка надається тривалістю до 90 календарних днів до і після пологів.

Тривалість відпустки у зв`язку з вагітністю та пологами обчислюється сумарно від кількості днів, фактично використаних до пологів. Для жінок, які народили двох і більше дітей та в разі ускладнення пологів тривалість відпустки становить 140 календарних днів, а жінкам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, – надається 180 календарних днів незалежно від кількості днів, фактично використаних до пологів.

До відпусток у зв`язку з вагітністю та пологами роботодавець зобов`язаний за заявою жінки приєднати щорічну відпустку незалежно від тривалості її роботи в поточному робочому році.

Жінці, яка перебуває у відпустці у зв`язку з вагітністю та пологами, виплачується соціальна допомога у розмірі 100 відсотків заробітку, незалежно від стажу її роботи.

За бажанням жінки, після закінчення відпустки у зв`язку з вагітністю та пологами, їй надається відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку. Якщо дитина потребує домашнього догляду і після досягнення нею трирічного віку, жінці, за її бажанням, надається відпустка без збереження заробітної плати тривалістю, що визначена у медичному висновку, але не більше, як до досягнення дитиною 6-річного віку. Закон надає право підприємству у колективному договорі передбачати за рахунок власних коштів надання частково оплачуваної відпустки та відпустки без збереження заробітної плати для догляду за дитиною більшої тривалості. Вказана відпустка надається за заявою жінки та оформляється наказом.

Право на додаткову відпустку надається матерям, які мають двох і більше дітей віком до 15 років або дитину-інваліда. Тривалість цієї відпустки 5 календарних днів без врахування вихідних днів, визначених законодавством або правилами внутрішнього трудового розпорядку. Отримати цю відпустку може батько, якщо він виховує дитину без матері, у тому числі й у разі тривалого перебування матері у лікувальному закладі.

Зазначена відпустка оплачується в розмірі 100 % заробітної плати незалежно від стажу роботи.

Законом України "*Про відпустки*" передбачено два види відпусток без збереження заробітної плати. На практиці вони відомі більше як "*відпустки за власний рахунок*". Отже, є відпустки, які надаються працівникам за їхнім бажанням в обов`язковому порядку внаслідок суб`єктивного права, що належить їм за законом та відпустки без збереження заробітної плати, які надаються за погодженням сторін трудового договору, за сімейними обставинами.

За сімейними обставинами та з інших причин працівникові може надаватися відпустка без збереження заробітної плати на термін, обумовлений угодою між працівником та власником або уповноваженим ним органом, але не більше ніж 15 календарних днів на рік.

8.4. Заробітна плата, гарантії та компенсації. Поняття заробітної плати

Для того, щоб жити і працювати, а також задовольняти свої матеріальні та духовні потреби, працівник повинен отримувати за свою працю матеріальну винагороду, яка законодавством визначається як заробітна плата.

Заробітна плата – це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку за трудовим договором роботодавець виплачує працівникові за виконану ним роботу. Розмір її залежить від складності та умов виконуваної роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства.

> ✸ ***Заробітна плата*** *– це винагорода, що має гарантований характер. Гарантованість оплати праці випливає безпосередньо із Конституції України, яка у ст. 43 встановлює право кожного на заробітну плату не нижче від визначеної законом. Це покладає на роботодавця обов'язок провести виплату відповідної суми заробітної плати, якщо працівником виконана норма праці. Заробітна плата повинна регулярно виплачуватися у строки, встановлені у колективному договорі. Розмір її не може бути нижчим за мінімальний розмір оплати праці, визначений законом.*

Розрізняють ⇨*основну заробітну плату*, ⇨*додаткову заробітну плату* та ⇨*інші заохочувальні і компенсаційні виплати*.

Ст. 2 Закону "*Про оплату праці*" визначає ***основну заробітну плату*** як винагороду за виконану роботу відповідно до встановлених норм праці. Вона встановлюється у вигляді відрядних розцінок, тарифних ставок або посадових окладів.

Додаткова заробітна плата – це винагорода за працю понад встановлені законодавством, колективним чи трудовим договором норми праці, за трудові успіхи та винахідливість, а також за роботу в особливих умовах праці.

Інші заохочувальні та компенсаційні виплати встановлюються у формі винагороди за підсумками роботи за рік, премій за спеціальними системами і

положеннями, компенсаційних та інших грошових і матеріальних виплат, які непередбачені актами чинного законодавства або які виплачуються понад встановлені норми. До них належать: ✸оплата простоїв не з вини працівника; ✸надбавки і доплати, які непередбачені законодавством; ✸винагорода за підсумками роботи за рік; ✸одноразові заохочення; ✸матеріальна допомога; ✸суми наданих підприємством трудових і соціальних пільг; ✸інші компенсаційні виплати.

Ст. 21 Закону "*Про оплату праці*" забороняє будь-яке зниження розмірів заробітної плати залежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, членства у професійній спілці чи іншому об`єднанні громадян, роду і характеру занять, місця проживання. Законодавством передбачено, що заробітна плата працівника не може бути нижчою від встановленого державою мінімального розміру.

Законом України "*Про оплату праці*" передбачено два види регулювання заробітної плати: державне та договірне.

Законом "*Про оплату праці*" визначено сферу державного регулювання заробітної плати найманих працівників в Україні. На державному рівні відбувається:

- *встановлення розміру мінімальної заробітної плати;*
- *інших державних норм і гарантій оплати праці;*
- *умов і розмірів заробітної плати керівників підприємств, заснованих на державній, комунальній власності;*
- *умов і розмірів заробітної плати працівників підприємств, установ і організацій, що фінансуються чи дотуються з бюджету;*
- *регулювання фондів оплати праці працівників підприємств-монополістів, згідно з переліком, що визначається Кабінетом Міністрів України;*
- *оподаткування доходів працівників.*

Мінімальна заробітна плата є державною соціальною гарантією, обов'язковою на всій території України для підприємств усіх форм власності і господарювання. Ст. 3 Закону "*Про оплату праці*" визначає її як законодавчо встановлений розмір заробітної плати за просту, некваліфіковану працю, нижче якого не може проводитися оплата за виконану працівником місячну, годинну норму праці (обсяг робіт).

До мінімальної заробітної плати не включаються доплати за роботу в надурочний час, у важких, шкідливих, особливо шкідливих умовах праці, на роботах з особливими природними географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я, а також премії до ювілейних дат, за винаходи та раціоналізаторські пропозиції, матеріальна допомога.

Розмір мінімальної заробітної плати встановлюється Верховною Радою України за поданням Кабінету Міністрів України, як правило, один раз на рік під час затвердження Державного бюджету України.

При нормуванні праці застосовуються такі види норм: норми часу, норми виробітку, норми обслуговування.

> ✱***Норма часу*** *– це розмір витрат робочого часу, встановлений для виконання одиниці роботи працівником або групою працівників відповідної кваліфікації в певних організаційно-технічних умовах.*
>
> ✱***Норма виробітку*** *– це встановлений обсяг роботи, який працівник повинен виконати за одиницю робочого часу.*
>
> ✱***Норма обслуговування*** *– це кількість виробничих об'єктів або одиниць обладнання, які працівник повинен обслужити протягом одиниці робочого часу. Норми обслуговування призначаються для нормування праці працівників, зайнятих обслуговуванням устаткування.*

Основою організації оплати праці на підприємстві є *тарифна система*. Вона являє собою систему спеціальних нормативів, за допомогою яких проводиться диференціація заробітної плати різних категорій працівників залежно від складності, інтенсивності роботи і умов праці. У відповідності до ст. 6 Закону "*Про оплату праці*", тарифна система включає в себе: тарифні сітки, тарифні ставки, схеми посадових окладів і тарифно-кваліфікаційні характеристики (довідники).

Тарифна сітка формується на основі тарифної ставки робітника першого розряду, що встановлюється у розмірі, не нижчому, ніж визначений генеральною (галузевою) угодою, та міжкваліфікаційних співвідношень розмірів тарифних ставок.

Тарифна ставка першого розряду – це розмір винагороди за просту працю, виконану за одиницю часу. Розмір тарифної ставки першого розряду визначається підприємством самостійно у колективному договорі і не може бути нижчим від розміру, визначеного генеральною чи галузевою угодами. *Тарифна сітка* являє собою сукупність кваліфікаційних розрядів і відповідних тарифних коефіцієнтів, за допомогою яких встановлюється безпосередня залежність заробітної плати кожного робітника від його кваліфікації. *Тарифний коефіцієнт* показує, у скільки разів тарифна ставка другого і наступних розрядів вище ставки першого розряду. Тарифний коефіцієнт першого розряду завжди дорівнює одиниці.

Отже, тарифні сітки завжди містять: ⇨*тарифний розряд,* ⇨*тарифний коефіцієнт* і ⇨*тарифну ставку*.

Шестирозрядні тарифні сітки є найбільш поширеними, однак для робітників, що обслуговують складне високопродуктивне обладнання, застосовується і восьмирозрядна тарифна сітка. А на деяких підприємствах останнім часом почали застосовувати тарифні сітки, що передбачають і значно вищі розряди.

Тарифні ставки робітників відповідного розряду визначаються шляхом множення тарифної ставки робітника першого розряду на тарифний коефіцієнт відповідного розряду.

Тарифний розряд визначається на основі тарифно-кваліфікаційних характеристик (довідників). Вони розробляються Міністерством праці і соціальної політики України. Тарифно-кваліфікаційний довідник являє собою збірник тарифно-кваліфікаційних характеристик для всіх професій, що згруповані у розділи по виробництвах і видах робіт. На основі тарифно-кваліфікаційного довідника визначається також розряд робіт та присвоюються тарифні розряди робітникам. Порядок тарифікації визначається локальними нормативно-правовими актами.

Тарифна система передбачає дві основні системи заробітної плати: відрядну і почасову. Система заробітної плати являє собою спосіб визначення розміру винагороди за працю залежно від затрат і результатів праці. Вибір тієї чи іншої системи оплати праці проводиться роботодавцем за погодженням з профспілковим органом.

Відрядна система передбачає оплату виробленої продукції за відряд-ними розцінками. Відрядна розцінка розраховується, виходячи з тарифної ставки і встановленої норми праці. Така система застосовується у випадках, коли є можливість встановити кількісні показники праці в одиницях продукції. Відрядна система оплати праці використовується переважно для стимулювання кількісних показників виробництва продукції.

Види відрядної системи праці
- *проста відрядна*
- *відрядно-прогресивна*
- *відрядно акордна*

Проста відрядна система оплати праці передбачає простий спосіб обчислення заробітку кожного працівника шляхом множення відрядної розцінки на кількість одиниць виготовленої продукції.

При *відрядно-прогресивній системі* розрахунок заробітної плати працівника в межах виробничого завдання здійснюється за звичайними відрядними розцінками, а за умов перевиконання норм виробітку розцінки підвищуються.

Якщо використовується відрядна *акордна система* оплати праці, то розрахунок відрядних розцінок проводиться не щодо окремої операції чи одиниці продукції, а стосовно усього об'єму роботи.

Почасова система оплати праці ставить розмір заробітної плати працівника в залежність від відпрацьованого ним часу. Вона широко застосовується для оплати спеціалістів і керівників, тобто тих категорій працівників, працю яких неможливо обчислити одиницями виготовленої продукції. За розрахунок беруться годинні або місячні тарифні ставки.

Обидві вказані системи оплати праці на практиці застосовуються у поєднанні з різними преміальними системами для стимулювання високопродуктивної, якісної праці.

8.5. Трудова дисципліна. Матеріальна відповідальність працівників

Поняття трудової дисципліни та методи її забезпечення. *Трудова дисципліна* – багатоаспектне явище, а тому її розглядають як:

- *правовий принцип галузі права;*
- *правовий інститут трудового права;*
- *елемент трудових правовідносин;*
- *фактичну поведінку учасників таких правовідносин.*

*Об'єктивно-правовий зміст категорії **трудова дисципліна** співпадає з визначенням її як інституту трудового права. Це сукупність норм, які встановлюють обов'язки сторін трудового договору, режим їх виконання, внутрішній трудовий розпорядок, засоби заохочення та відповідальності, що складають механізм забезпечення виконання цих зобов'язань.*

Трудова дисципліна як елемент трудових правовідносин відображає суб'єктивно-правову сутність цього поняття. Вона полягає у зобов'язанні працівника як суб'єкта конкретних трудових правовідносин виконувати обов'язки, що складають зміст цих правовідносин.

Рівень дотримання суб'єктами трудових правовідносин нормативно-правових актів та обов'язків, передбачених трудовим договором, визначають поняття трудової дисципліни як фактичної поведінки учасників трудового процесу.

Трудова дисципліна має подвійний характер і передбачає взаємні зобов'язання двох сторін трудового договору:

- *обов'язок роботодавця створювати працівнику умови праці, необхідні для найбільш ефективного виконання трудової функції;*
- *обов'язок працівника – неухильно дотримуватись правил поведінки, встановлених законодавчими актами, локальними нормами та угодами сторін.*

Обов'язки роботодавця полягають у необхідності забезпечити працівникам соціальні, економічні гарантії та права, передбачені законом, а саме:

- *належний розмір оплати праці всіх найманих працівників не нижче мінімальної заробітної плати;*
- *додержання гарантій, які встановлені жінкам у зв'язку із материнством та неповнолітнім працівникам;*

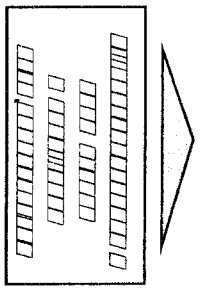

- *працювати чесно, сумлінно*
- *додержуватись дисципліни праці*
- *своєчасно та точно виконувати розпорядження власника або уповноваженого ним органу*
- *підвищувати продуктивність праці*
- *поліпшувати якість продукції*
- *додержуватись технологічної дисципліни, вимог охорони праці, техніки безпеки та виробничої санітарії.*

- *соціальне страхування працівників за всіма видами загальнообов'язкового державного соціального страхування в Україні*
- *у певний строк та у визначеному порядку виплачувати працівникові заробітну плату;*
- *надавати передбачені законодавством та колективним договором відпустки.*

Загальні обов'язки працівника визначені ст. 139 КЗпП України.

Спеціальні обов'язки працівників зумовлені особливостями галузі економіки, специфікою діяльності конкретної юридичної особи або трудовою функцією працівника.

Трудова дисципліна на підприємствах, в установах, організаціях забезпечується ⇨*створенням необхідних організаційних та економічних умов для нормальної високопродуктивної роботи,* ⇨*свідомим ставленням до праці,* ⇨*методами переконання, виховання,* а також ⇨*заохочення за сумлінну працю та застосуванням в необхідних випадках заходів дисциплінарного та громадського впливу та стягнення.*

Чинник безробіття в сучасній Україні стає стимулюючим методом забезпечення трудової дисципліни на підприємствах, оскільки конкуренція між працівниками за одержання та утримання місця вимагає належного виконання ними трудових обов'язків.

Правове регулювання внутрішнього трудового розпорядку на підприємствах, установах, організаціях. Внутрішній трудовий розпорядок на всіх підприємствах, незалежно від організаційно-правової форми та форми власності, визначений Типовими правилами внутрішнього трудового розпорядку для робітників і службовців підприємств, установ і організацій. *Типові правила внутрішнього трудового розпорядку* є нормативним актом загальної дії; вони визначають зміст локальних правил внутрішнього трудового розпорядку. Зокрема, Типовими правилами внутрішнього трудового розпорядку визначені:

- *порядок і умови прийняття на роботу та звільнення;*
- *норми та використання робочого часу;*
- *види заохочень за сумлінну працю та порядок їх застосування;*
- *засоби впливу за порушення трудової дисципліни та порядок їх оскарження.*

Внутрішній трудовий розпорядок на конкретному підприємстві, в установі, організації визначається правилами внутрішнього трудового розпорядку, які затверджуються трудовими колективами за поданням роботодавця та профспілкового комітету. Правилами внутрішнього розпорядку визначаються трудові обов'язки працівника, які умовно можна розділити на дві групи:

- *обов'язки щодо виконання трудової функції* (виконувати роботу, обумовлену трудовим договором; продуктивно використовувати робочий час; своєчасно і точно виконувати розпорядження роботодавця і т.ін.);
- *обов'язки додержувати правила поведінки, які забезпечують нормальний трудовий процес* (додержуватись режиму роботи; правил охорони праці, техніки безпеки, гігієни праці, виробничої санітарії, утримувати своє робоче місце в чистоті та порядку; бережливо ставитись до майна власника тощо).

У деяких галузях народного господарства для окремих категорій працівників діють статути та положення про дисципліну, які затверджуються, як правило,

Кабінетом Міністрів (наприклад, Положення про дисципліну працівників залізничного транспорту). Необхідність застосування спеціальних актів зумовлена особливістю змісту обов'язків працівників складу дисциплінарного правопорушення та дисциплінарних стягнень.

Заохочення працівників за зразкове виконання трудових обов'язків.

✱***Заохочення*** *– це своєрідна форма позитивної оцінки результатів праці працівника у процесі виконання ним своєї трудової функції; один із засобів забезпечення належної трудової дисципліни.*

Ст.143 КЗпП передбачає, що до працівників підприємств, установ, організацій можуть застосовуватись будь-які заохочення, що містяться в затверджених трудовими колективами правилах внутрішнього трудового розпорядку. На практиці можуть застосовуватись матеріальні чи моральні (за формою), індивідуальні чи колективні (за суб'єктом) заохочення. Природно, що для особи пріоритетне значення мають саме матеріальні заохочення.

У ст.145 КЗпП передбачається, що працівники, які успішно і сумлінно виконують свої трудові обов'язки, мають переваги та пільги в галузі соціально-культурного та житлово-побутового обслуговування. Таким працівникам надається перевага при просуванні по посаді.

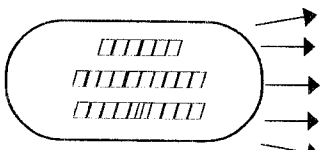

оголошення подяки
видача премії
нагородження цінним подарунком
нагородженням Почесною грамотою
занесення до книги Пошани (на дошку Пошани)

Заохочення оголошуються наказом (розпорядженням) роботодавця, доводяться до відома всього трудового колективу та заносяться у трудову книжку працівника.

За особливі трудові заслуги працівники представляються у вищі органи для заохочення, до нагородження орденами, медалями, почесними грамотами, нагрудними значками і до присвоєння почесних звань і звань Кращого працівника за даною професією.

Встановлення державних нагород може здійснюватись лише Законами України. Відповідно до п.25 ст.106 Конституції України нагородження державними нагородами віднесено до компетенції Президента України. Сьогодні в Україні встановлені такі Президентські відзнаки: "*Герой України*", що передбачає вручення ордена "*Золота Зірка*" та ордена Держави; орден князя Ярослава Мудрого I, II, III,IV, V ступенів; орден "*За заслуги*" I, II, III ступенів. Кабінетом Міністрів затверджена Почесна грамота Кабінету Міністрів. Відомчі заохочувальні відзнаки затверджено Указом Президента від 13 лютого 1997 р.

Дисциплінарна та матеріальна відповідальність за трудовим правом. Дисциплінарна відповідальність є самостійним видом юридичної відповідальності за трудовим правом. Вона полягає в обов'язку працівника відповісти за вчинене

ним порушення трудової дисципліни перед роботодавцем і понести дисциплінарні стягнення, передбачені нормами трудового права.

Умовно її можна поділити на два види: (1) загальну (санкції такої відповідальності застосовуються до всіх без винятку працівників); (2) спеціальну (застосовується на підставі окремих нормативно-правових актів: статутів, положень, законів і поширюється лише на визначене коло працівників).

Загальна дисциплінарна відповідальність передбачена ст.147 КЗпП України. КЗпП визначено два види дисциплінарних стягнень: *догана* та *звільнення*. Перелік дисциплінарних стягнень загального характеру є вичерпним.

Спеціальна дисциплінарна відповідальність передбачена спеціальним законодавством: законами, що визначають особливості правового статусу окремих груп працівників (наприклад, Законами "*Про державну службу*") або підзаконними актами (статутами та положеннями про дисципліну).

✱*Спеціальна дисциплінарна відповідальність працівників відрізняється від загальної більш широким змістом трудового правопорушення та більш суворими заходами дисциплінарного стягнення чи впливу.*

✱***Матеріальна відповідальність*** *– це обов'язок працівника відшкодувати шкоду, заподіяну роботодавцю внаслідок невиконання чи неналежного виконання трудових обов'язків у встановленому законом розмірі та порядку.*

В основі матеріальної відповідальності лежить обов'язок працівника дбайливо ставитися до майна роботодавця та вживати заходів щодо запобігання шкоді, а також обов'язок самого роботодавця ⇨ *створити умови, необхідні для нормальної роботи;* ⇨*забезпечити здорові та безпечні умови праці* (ст. 153 КЗпП).

Суб'єктом матеріальної відповідальності можуть бути лише працівники, які перебувають у трудових відносинах з роботодавцем. При цьому письмові договори про повну матеріальну відповідальність, якщо це передбачено для певних категорій працівників, не можуть укладатися з неповнолітніми працівниками до 18 років. Особи, які виконують роботу на підставі цивільно-правових угод (наприклад, за договором підряду), несуть майнову відповідальність за нормами цивільного законодавства.

Працівник визнається винним у заподіянні шкоди, якщо протиправне діяння скоєно ним умисно або з необережності. Форма та вид вини впливають на вид матеріальної відповідальності працівника, а отже, на розмір та порядок відшкодування шкоди. За умисне нанесення шкоди працівник завжди відповідає в повному розмірі завданої шкоди.

За загальним правилом, обов'язок доказування наявності умов для притягнення працівника до матеріальної відповідальності покладений на роботодавця. Виняток складають випадки, коли вина працівника презюмується, що буває тоді, коли укладено *договір про повну матеріальну відповідальність* або ж коли майно передано йому за разовою довіреністю, тобто матеріально відповідальні працівники вважаються винними у нанесенні шкоди, поки самі не доведуть протилежне.

На відміну від цивільно-правової майнової відповідальності матеріальна відповідальність за трудовим правом настає тільки за пряму дійсну шкоду. Відповідно до Постанови Пленуму Верховного Суду України "*Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям*" (від 29 грудня 1992р.) під прямою дійсною шкодою потрібно розуміти втрату, погіршення або зниження цінності майна, необхідність для підприємства провести затрати на відновлення, придбання майна чи інших цінностей або провести зайві, тобто викликані внаслідок порушення працівником трудових обов'язків, грошові виплати. Згідно зі ст. 130 КЗпП, неодержані або списані в доход держави прибутки з підстав, пов'язаних з неналежним виконанням працівником трудових обов'язків (так само, як і інші неодержані прибутки), не можуть включатись до шкоди, яка підлягає відшкодуванню.

Найбільш типовими випадками прямої шкоди є: ➢*недостача і знищення цінностей;* ➢*витрати, понесені на відновлення майнового стану*. До зайвих виплат належать суми штрафів, заробітної плати, премій, незаконно виплачених працівникам тощо. Пряма дійсна шкода може бути наслідком зіпсуття чи знищення майна роботодавця (обладнання, транспортних засобів та ін.); недобором грошових сум, тобто неповним отриманням роботодавцем грошових надходжень, які йому належали, внаслідок недбалого ставлення працівника до своїх трудових обов'язків; знецінення документів внаслідок пропуску строку позовної давності і неможливості в зв'язку з цим стягнення по документах, які підтверджують наявність заборгованості; знеціненим документом є також неналежно складений акт на прийом продукції.

Залежно від форми вини матеріальна відповідальність працівників диференціюється на два види: **обмежену та повну**.

> ✱***Обмежена матеріальна відповідальність*** *є основним видом відповідальності працівника за трудовим правом України. За шкоду, заподіяну роботодавцю при виконанні трудових обов'язків, працівники, з вини яких заподіяно шкоду, несуть матеріальну відповідальність у розмірі прямої дійсної шкоди, але не більшому за свій середній місячний заробіток. Матеріальна відповідальність понад середній місячний заробіток допускається лише у випадках, зазначених у законодавстві (ст.132 КЗпП).*
>
> ✱***Повна матеріальна відповідальність працівника*** *полягає у покладенні на нього обов'язку відшкодувати пряму дійсну шкоду в повному обсязі без будь-яких обмежень. Цей вид відповідальності наступає лише у випадках, які прямо передбачені законодавством.*

Ст.134 КЗпП України встановлює вичерпний перелік ***підстав повної матеріальної відповідальності*** працівника. Така матеріальна відповідальність настає:

- *на підставі письмового договору, укладеного між працівником та роботодавцем, про взяття на себе працівником повної матеріальної відповідальності за забезпечення цілості майна та інших цінностей, переданих йому для зберігання або для інших цілей. (п.1 ст.134 КЗпП);*
- *якщо майно та інші цінності були одержані працівником під звіт за разовою довіреністю або за іншими разовими документами (п.2 ст.134 КЗпП);*
- *наступною підставою повної матеріальної відповідальності є випадок коли шкоду завдано такими діями працівника, які мають ознаки діянь, переслідуваних у кримінальному порядку (п.3 ст.144 КЗпП);*
- *працівник несе повну матеріальну відповідальність за шкоду, завдану роботодавцю у нетверезому стані (п.4 ст.134 КЗпП);*
- *повна матеріальна відповідальність працівника наступає також, якщо шкоду завдано недостачею, умисним знищенням або умисним зіпсуттям матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), в тому числі при їх виготовленні, а також інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів, виданих працівникові підприємством, установою, організацією у користування (п.5 ст.135);*
- *працівника також можна притягнути до повної матеріальної відповідальності, коли, відповідно до законодавства, на нього покладено повну матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації при виконанні трудових обов'язків (п.6 ст.134 КЗпП);*
- *на працівника покладається повна матеріальна відповідальність за шкоду, завдану роботодавцю не при виконанні трудових обов'язків (п.7 ст. 134 КЗпП);*
- *повну матеріальну відповідальність несе службова особа, винна в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу (п.8 ст.134 КЗпП).*

Колективна (бригадна) матеріальна відповідальність є різновидом повної матеріальної відповідальності працівників, яка базується на договорі між роботодавцем та працівником.

Колективна (бригадна) матеріальна відповідальність може застосо-вуватись лише за умов, передбачених ст.135-2 КЗпП України:

- ⇨ *виконувана бригадою робота повинна бути пов'язана із зберіганням, обробкою, продажем, перевезенням або застосуванням у процесі виробництва переданих бригаді цінностей;*
- ⇨ *вказана робота здійснюється спільно членами бригади;*
- ⇨ *відсутність розмежування обсягу матеріальної відповідальності кожного члена бригади та укладення з кожним працівником договору про індивідуальну повну матеріальну відповідальність.*

Така відповідальність, як це визначено законодавством, встановлюється роботодавцем за погодженням із профспілковим комітетом.

Визначення розміру шкоди та порядок її покриття. Розмір заподіяної роботодавцю шкоди залежить від декількох факторів: ⇨*від виду правопорушення,* ⇨*ступеня вини працівника,* ⇨*характеру виробничої діяльності юридичної особи.*

Основою для визначення шкоди, завданої роботодавцю, є дані бухгалтерського обліку. Розмір завданих збитків вираховується, виходячи з балансової вартості майна з урахуванням зносу згідно з встановленими нормами.

Пленум Верховного Суду України звертає увагу на ту обставину, що при

визначенні розміру шкоди слід враховувати чинне законодавство про ціни і ціноутворення. Вартість майна визначається на день виявлення шкоди, а у випадку зміни цін застосовуються ціни, що діють на день прийняття рішення про відшкодування.

Ст.135 та ч.4 ст.135-3 КЗпП України складають правову базу засто-сування так званого кратного обчислення розміру шкоди, заподіяної роботодавцю ✱*розкраданням,* ✱*умисним зіпсуттям,* ✱*недостачею* або ✱*втратою окремих видів майна та інших цінностей*, а також у випадках, коли фактичний розмір шкоди перевищує її номінальний розмір.

Спеціальний порядок обчислення розміру заподіяної шкоди встановлений Законом України "*Про визначення розміру збитків, завданих підприємству, установі, організації розкраданням, знищенням (псуванням), недостачею або втратою дорогоцінних металів, дорогоцінного каміння та валютних цінностей*".

Кратний розмір обчислення шкоди застосовується також на підставі Порядку визначення розміру збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей, який був затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 22 січня 1996 р. Зокрема, відповідно до вказаного Порядку обчислюється шкода від розкрадання, знищення, недостачі основних фондів, продукції, яка виробляється для внутрішньо-виробничих потреб, спиртової продукції, плодово-ягідних консервантів, бланків цінних паперів.

! *Загальний порядок відшкодування шкоди залежить від виду матеріальної відповідальності працівника.*

Покриття шкоди працівниками в розмірі, що не перевищує середньо-місячного заробітку, провадиться за розпорядженням роботодавця шляхом відрахування із заробітної плати працівника. Таке розпорядження має бути зроблене не пізніше двох тижнів з дня виявлення шкоди та звернене до виконання не раніше семи днів з дня повідомлення про це працівника. Якщо працівник не погоджується з відрахуванням або його розміром, трудовий спір за його заявою може розглядатися в КТС або у суді, якщо він вважає за потрібне відразу звернутися до суду.

У решті випадків покриття шкоди провадиться шляхом подання роботодавцем позову до місцевого суду. Такий позов може бути поданий протягом одного року з дня виявлення завданої шкоди. Днем виявлення шкоди вважається день, коли роботодавцю стало відомо про завдану шкоду.

Ст.137 КЗпП передбачає обов'язкове зменшення розміру відшкодування шкоди у випадках, коли шкода є наслідком не лише вини працівника, а й відсутності умов для зберігання матеріальних цінностей.

Зниження розміру шкоди, що підлягає покриттю, не допускається, якщо шкоду заподіяно злочинними діями працівників, вчиненими з корисливою метою.

8.6. Трудові спори

В процесі трудової діяльності між працівником і роботодавцем трапляються різного роду протиріччя і непорозуміння з питань застосування чинного трудового законодавства, з приводу встановлення або зміни умов праці тощо. Зацікавлена сторона має право звернутися до компетентних органів за вирішенням спору.

✱ *Під* ***трудовими спорами*** *слід розуміти неврегульовані в результаті взаємних переговорів протиріччя, які виникають з приводу застосування або зміни умов праці.*

✱ *Під* ***причинами виникнення трудових спорів*** *розуміють обставини, які безпосередньо або опосередковано впливають на виникнення розбіжностей між сторонами.*

Конкретні причини виникнення трудових спорів можуть бути як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

↳До *об'єктивних* слід віднести: ➢*причини соціального,* ➢*економічного,* ➢*правового характеру,* ➢*недоліки в організації виробництва і праці.*

Причини суб'єктивного характеру залежать від волевиявлення сторін трудового спору.

↳*Суб'єктивними* за характером є:

➢ *порушення законодавства про працю роботодавцем, що в свою чергу призводить до порушення суб'єктивних трудових прав працівників. Воно зумовлено або незнанням законодавства, або ж свідомим порушенням законодавства через економічні чи інші чинники.*

➢ *невиконання або неналежне виконання працівниками своїх трудових обов'язків. У випадку порушення трудової дисципліни працівник притягується до дисциплінарної відповідальності. На практиці такі спори найчастіше виникають з приводу дисциплінарних звільнень.*

➢ *різне розуміння норм трудового права роботодавцем та працівником. Це може бути зумовлено як суперечностями в самому законодавстві, так і низькою правовою освітою населення.*

➢ *помилки однієї із сторін спору про наявність чи відсутність фактичних обставин, з якими закон пов'язує виникнення, зміну чи припинення певних трудових правовідносин. Сюди можна віднести також добросовісну помилку щодо змісту та об'єкту трудових прав працівника; необґрунтовані вимоги працівника.*

➢ *не реагування або несвоєчасне реагування роботодавця на запити чи проблеми найманих працівників:*

➢ *свідомі порушення роботодавцем законодавства про працю.*

За сторонами всі трудові спори поділяються на індивідуальні і колективні.

Порядок вирішення індивідуальних трудових спорів регулюється главою 15 КЗпП України.

Згідно з чинним законодавством індивідуальні трудові спори розгля-даються такими органами:

↳*комісіями по трудових спорах (КТС);*

↳*місцевими судами.*

Первинним органом розгляду індивідуальних трудових спорів виступає комісія по розгляду трудових спорів. При цьому необхідно пам'ятати, що Конституція України надає кожному громадянину право безпосереднього звернення до суду за захистом порушеного права. Тобто працівник може за своїм вибором звертатися за розглядом індивідуального трудового спору або в КТС або в суд.

КТС обирається загальними зборами (конференцією) трудового колективу підприємства, установи, організації з числом працюючих не менше 15 чоловік у складі голови, його заступників, секретаря комісії та інших членів. Цими ж зборами (конференцією) визначається порядок обрання, чисельність і строк повноважень комісії. Але необхідно врахувати, що кількість робітників у складі комісії по трудових спорах підприємства повинна бути не меншою ніж половина від її загального складу. Організаційно-технічне забезпечення КТС здійснюється роботодавцем.

Працівник має право звернутись до КТС у тримісячний строк з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права. Комісія зобов'язана розглянути трудовий спір протягом десяти днів з моменту реєстрації заяви. Спір розглядається у присутності працівника, який подав заяву, представника профспілкового органу або адвоката (за бажанням працівника) і представника роботодавця. Відсутність працівника можлива лише за його письмовою згодою, але якщо ж він або його представник не з'явилися, розгляд заяви відкладається. Повторність таких дій без поважних причин тягне за собою зняття заяви з розгляду.

У ході засідання ведеться протокол, який потім підписується головою (його заступником) і секретарем. Рішення приймається більшістю голосів. У рішенні вказується особа чи орган, який звернувся в комісію, суть спору, його вмотивоване вирішення та деякі інші реквізити, зазначені в ст. 227 КЗпП. Засідання КТС вважається правомочним, якщо на ньому були присутні не менше ніж дві третини від загальної кількості обраних членів.

Виконання рішення здійснюється роботодавцем протягом 3 днів після закінчення десятиденного строку, передбаченого для його оскарження. В разі недотримання вимог закону щодо виконання рішення КТС видає працівнику посвідчення, що має силу виконавчого листа. Строк подачі посвідчення в суд – 3 місяці. Таке посвідчення про результати вирішення спору не видається, якщо працівник або роботодавець звернулися із заявою про вирішення трудового спору до місцевого суду.

Наступним органом, куди може звернутися працівник за вирішення спору, є місцевий суд.

Звернення до місцевого суду із заявою про вирішення трудового спору можливе протягом 3 місяців з дня, коли працівник дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, а у справах про звільнення – в місячний строк з дня вручення копії наказу про звільнення або з дня видачі трудової книжки. Щодо питань стягнення з працівника суми матеріальної шкоди, заподіяної

підприємству, установі, організації, то власник (уповноважений ним орган) може звернутися до суду протягом 1 року з дня виявлення шкоди. Такий же строк передбачений і при зверненні до суду вищестоящого органу або прокурора. В разі пропуску позовних строків з поважних причин суд може поновити ці строки. У випадку порушення законодавства про оплату праці працівник має право звернутися до суду з позовом про стягнення належної йому заробітної плати без обмеження будь-яким строком.

Судова практика свідчить, що найбільша кількість спорів, які вирішуються в судах, пов'язана із звільненням працівників. Ст. 235 КЗпП передбачає, що в разі звільнення без законної підстави або в разі незаконного переведення на іншу роботу працівник повинен бути поновлений на попередній роботі органом, який розглядає трудовий спір. Одночасно задовільняються вимоги про виплату працівникові середнього заробітку за час вимушеного прогулу або різниці в заробітку за час виконання нижчеоплачуваної роботи, але не більше, як за 1 рік. Якщо заява про поновлення на роботі розглядається більше одного року не з вини працівника, то виплата середнього заробітку здійснюється за весь час вимушеного прогулу.

Якщо вимушений прогул був викликаний неправильним формулюванням причини звільнення, затримкою трудової книжки з вини власника або затримкою власником виконання рішення суду про поновлення на роботі, то оплаті підлягає весь час вимушеного прогулу у розмірі середнього заробітку працівника.

При розгляді трудових спорів у питаннях про грошові вимоги, крім вимоги про оплату працівникові середнього заробітку за час вимушеного прогулу або різниці в заробітку за час виконання нижчеоплачуваної роботи (ст.235), орган, який розглядає спір, має право винести рішення про виплату працівникові належних сум без обмеження будь-якими термінами.

Службова особа, винна у незаконному звільненні чи переведенні працівника, затримці трудової книжки чи затримці виконання судового рішення, несе повну відповідальність і обов'язок відшкодувати шкоду, заподіяну підприємству (власнику) у зв'язку з оплатою працівникові вимушеного прогулу. При цьому такий обов'язок може бути покладено судом при допущенні службовою особою будь-якого порушення, а не лише явного, як передбачалось раніше чинним законодавством.

Рішення про поновлення на роботі підлягає негайному виконанню і вважається виконаним з дня видання роботодавцем про це наказу.

У разі скасування судових рішень про стягнення заробітної плати чи інших виплат, що випливають з трудових правовідносин, повернення виконання допускається лише тоді, коли скасоване рішення грунтувалося на повідомлених позивачем неправдивих відомостях або підроблених документах. В інших випадках виплачені суми стягненню з працівника не підлягають.

Порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів). Відповідно до Закону України "*Про порядок вирішення колективних трудових спорів*

(конфліктів)" під ***колективним трудовим спором*** розуміють розбіжності, що виникли між сторонами соціально-трудових відносин щодо встановлення умов праці або виконання законодавства про працю. Предметом колективного трудового спору є встановлення нових або зміна існуючих умов праці, а також застосування законодавства про працю.

За рівнем виникнення і вирішення колективні трудові спори поділяються на такі види:

- ⇨ *виробничі – на рівні підприємства, установи чи організації;*
- ⇨ *галузеві і територіальні – на рівні однієї або кількох галузей чи окремої адміністративно-територіальної одиниці, якщо участь у спорі беруть найняті працівники більшості підприємств галузі або адміністративно-територіальної одиниці;*
- ⇨ *національні – на рівні держави, якщо участь у спорі беруть найняті працівники більшості регіонів України (області, Автономна Республіка Крим, міста Київ та Севастополь).*

Колективний трудовий спір розпочинається з формування вимог найманих працівників. Закон по-різному регулює порядок формування вимог залежно від рівня спору.

На виробничому рівні вимоги можуть формуватися двома шляхами:

- ➢ *шляхом збору підписів;*
- ➢ *на зборах (конференції) найманих працівників.*

Вимоги вважаються сформованими, якщо зібрано не менше половини підписів найманих працівників підприємства або його структурного підрозділу. Рішення зборів або конференції вважається прийнятим, якщо за нього проголосувало більше половини присутніх. Разом з формуванням вимог наймані працівники обирають орган або особу, які будуть представляти їхні інтереси при вирішенні колективного трудового спору.

> ! *Вимоги працівників на галузевому, територіальному чи національному рівнях формуються і затверджуються залежно від того, хто представляє їхні інтереси.*

Викладені в письмовому вигляді вимоги направляються для розгляду роботодавцеві. Копія вимог направляється у відповідне регіональне представництво Національної служби посередництва і примирення, яке їх реєструє і сприяє у вирішенні колективного трудового спору.

Увага!

На роботодавця покладається обов'язок прийняти до розгляду направлені йому вимоги працівників і повідомити про своє рішення у письмовій формі протягом трьох днів від дня отримання вимог разом із соціально-економічним обґрунтуванням.

Якщо задоволення вимог найманих працівників чи профспілок виходить за межі компетенції роботодавця, то він зобов'язаний надіслати їх у триденний термін до відповідного органу, в компетенцію якого входить вирішення вимог. Роботодавець зобов'язаний розглянути ті вимоги, вирішення яких входить до його компетенції. Строк розгляду вимог кожною інстанцією не повинен

перевищувати трьох днів і загальний строк розгляду не повинен перевищувати тридцяти днів від дня одержання їх роботодавцем до моменту отримання найманими працівниками чи профспілкою повідомлення про рішення роботодавця. Закон передбачає вимогу про те, що рішення роботодавця повинно бути обґрунтованим.

Колективний трудовий спір виникає, коли представницький орган найманих працівників чи профспілки отримав від роботодавця повідомлення про повну або часткову відмову у задоволенні вимог і прийняв рішення про незгоду з рішенням роботодавця. Колективний трудовий спір виникає також тоді, коли сплинув передбачений законом триденний або тридцятиденний термін для розгляду вимог роботодавцем, а відповіді від нього представницький орган найманих працівників або профспілки не отримав.

Про виникнення колективного спору орган, який представляє інтереси найманих працівників або профспілки, зобов'язаний у триденний термін з моменту його початку письмово проінформувати роботодавця, місцевий орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування за місцем розташування підприємства і відповідне регіональне представництво Національної служби посередництва і примирення.

Після цього колективний трудовий спір підлягає вирішенню за допомогою примирних органів.

Такими органами є примирна комісія і трудовий арбітраж.

Відповідно до Закону України "*Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)*" у випадках, якщо предметом колективного спору є встановлення нових або зміна існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту або укладення чи зміна колективного договору чи угоди, цей спір розглядається примирною комісією.

> ***Примирна комісія** – це орган, який утворюється сторонами колективного трудового спору і складається з їхніх представників, метою якого є вироблення рішення, що може задовольнити сторони колективного трудового спору. В залежності від рівня спору розрізняють національну, галузеву, територіальну і виробничу примирні комісії.*

У залежності від рівня спору закон встановлює різні норми утворення примирної комісії. Вона утворюється за письмовою заявою однієї із сторін:

- ➢ *на виробничому рівні – у триденний термін;*
- ➢ *на галузевому або територіальному рівні – у п'ятиденний термін;*
- ➢ *на національному рівні – у десятиденний термін з моменту виникнення колективного трудового спору.*

Примирна комісія складається з рівної кількості представників сторін. Ініціатором утворення комісії може виступати будь-яка сторона. Вона звертається до іншої сторони з письмовою заявою. Рішення про встановлення кількості представників сторін визначається ними спільно і оформляється відповідним протоколом. Основним завданням примирної комісії є вироблення рішення, що може задовольнити сторони колективного трудового спору (конфлікту).

Організаційне та матеріально-технічне забезпечення роботи примирної комісії здійснюється за домовленістю сторін, а якщо сторони про це не домовились, то в рівних частках. Відповідно до Закону комісія повинна розглянути спір і прийняти рішення у такі терміни:

- ⇨ *виробнича примирна комісія – у п'ятиденний термін;*
- ⇨ *галузева або територіальна примирна комісія - у десятиденний термін;*
- ⇨ *національна примирна комісія – у п'ятнадцятиденний термін з моменту утворення комісії.*

Примирна комісія розглядає спір на своїх засіданнях. У разі потреби вона залучає до свого складу незалежного посередника.

Незалежний посередник – це визначена за спільним вибором сторін особа, яка сприяє встановленню взаємодії між сторонами, проведенню переговорів, бере участь у виробленні примирною комісією взаємоприйнятного рішення.

За домовленістю між сторонами у роботі примирної комісії можуть брати участь інші особи: експерти чи консультанти. У випадку неприйняття примирною комісією взаємоприйнятного рішення колективний трудовий спір розглядається трудовим арбітражем. Трудовий арбітраж також вирішує колективні трудові спори, якщо їхнім предметом є:

- ➢ *виконання колективного договору, угоди або їх окремих положень;*
- ➢ *невиконання законодавства про працю.*

✱ ***Трудовий арбітраж*** *– це орган, який складається із залучених сторонами колективного трудового спору фахівців, експертів та інших осіб і приймає рішення по суті колективного трудового спору.*

Він утворюється за ініціативою однієї із сторін спору або за ініціативою незалежного посередника. Трудовий арбітраж утворюється у триденний термін або з моменту спливу строків прийняття рішення примирною комісією, або з моменту виникнення спору, якщо він не підлягає розгляду примирною комісією. Кількісний і персональний склад трудового арбітражу визначається за погодженням між сторонами спору.

Трудовий арбітраж повинен розглянути спір і прийняти рішення у десятиденний строк від дня його створення. Сам арбітраж може продовжити цей термін до двадцяти днів. Рішення про продовження терміну приймається більшістю членів трудового арбітражу. Рішення трудового арбітражу приймається більшістю голосів його членів, оформляється протоколом, який підписується усіма членами трудового арбітражу.

Рішення цього органу є обов'язковим для сторін спору, якщо вони про це домовились. Така домовленість приймається при утворенні трудового арбітражу. Рішення трудового арбітражу надсилається сторонам у триденний термін з моменту його прийняття. Копія його – регіональному відділенню Національної служби посередництва і примирення (далі НСПП).

Крім вказаних вище органів, які виконують функцію примирення сторін колективного трудового спору, сприяє вирішенню спору спеціально створений державний орган – Національна служба посередництва і примирення.

✱ ***Національна служба посередництва і примирення*** *– це постійно діючий орган, створений Президентом України для сприяння врегулюванню колективних трудових спорів (конфліктів). Основними її завданнями є:*

- ⇨ *сприяння взаємодії сторін соціально-трудових відносин у процесі врегулювання колективних спорів;*
- ⇨ *прогнозування виникнення трудових спорів та сприяння своєчасному їх вирішенню;*
- ⇨ *здійснення посередництва і примирення під час вирішення спорів.*

Її рішення мають рекомендаційний характер і повинні розглядатися сторонами колективного спору та відповідними центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування. У випадках, якщо у вимогах найманих працівників чи профспілки містяться питання, вирішення яких відповідно до законодавства віднесено до компетенції центральних або місцевих органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування, НСПП надсилає свої рекомендації разом з відповідними матеріалами керівникам цих органів, які зобов'язані розглянути їх у семиденний термін і проінформувати про прийняті ними рішення сторони і Національну службу посередництва і примирення.

Якщо примирні процедури не привели до вирішення спору, роботодавець не виконує угоди про його вирішення або ухиляється від примирних процедур, працівники або профспілка мають право продовжити вирішення колективного трудового спору шляхом організації і проведення страйку.

✱ *У відповідності із законодавством, під* ***страйком*** *розуміють тимчасове колективне добровільне припинення роботи працівниками підприємства чи структурного підрозділу з метою вирішення колективного трудового спору.*

Закон передбачає різний порядок оголошення страйку в залежності від рівня колективного трудового спору. На виробничому рівні рішення про оголошення страйку приймається загальними зборами або конференцією найманих працівників. Рішення про оголошення страйку вважається прийнятим, якщо за нього проголосувала більшість найманих працівників підприємства, установи, організації або не менше двох третин делегатів конференції. Загальні збори чи конференція самі визначають порядок розгляду питання, а також порядок голосування. Рішення про оголошення страйку оформляється протоколом.

Порядок оголошення галузевого, територіального чи національного страйку проходить у два етапи.

На першому етапі рекомендації про початок страйку приймаються відповідним галузевим, територіальним чи всеукраїнським органом, який представляє інтереси найманих працівників чи профспілок, як відповідної сторони колективного трудового спору. Рекомендації приймаються в порядку, передбаченому статутом відповідної організації, або іншим актом, який цей порядок регулює.

Вказані рекомендації надсилаються відповідним колективам найманих працівників або профспілкам. Наймані працівники відповідних підприємств самостійно на загальних зборах або конференції розглядають рекомендації про оголошення страйку і приймають рішення про участь чи неучасть у страйку.

Порядок прийняття такого рішення аналогічний порядкові оголошення страйку на виробничому рівні.

Разом з прийняттям рішення про оголошення страйку збори чи конференція повинні вирішити питання про орган, який очолюватиме страйк на підприємстві, а також про дату початку страйку.

Орган або представник працівників, який очолює страйк, зобов`язаний в письмовій формі попередити роботодавця про початок страйку. Термін попередження незалежно від рівня страйку – 7 календарних днів до його початку. Якщо страйк оголошується на безперервно діючому виробництві, роботодавець повинен бути про нього попереджений за 15 календарних днів.

Увага!

Відповідно до ст.44 Конституції України заборона страйку можлива лише на підставі закону. Як і будь-яке конституційне право, право на страйк може бути обмежене в тих випадках, коли це необхідно з метою захисту основ конституційного ладу, здоров`я, прав і законних інтересів громадян та з інших підстав, передбачених законом.

Норма ст.24 Закону "*Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)*" забороняє проведення страйку за умов, якщо припинення працівниками роботи створює загрозу життю і здоров`ю людей, довкіллю або перешкоджає запобіганню стихійному лиху, аваріям, катастрофам, епідеміям та епізоотіям чи ліквідації їх наслідків. Крім цього, забороняється проведення страйку працівників органів прокуратури, суду, Збройних сил України, органів державної влади, безпеки та правопорядку (крім технічного та обслуговуючого персоналу).

Право на страйк також може бути обмежене і у відповідності до Закону "*Про надзвичайний стан*", а також у випадку оголошення воєнного стану. У разі оголошення надзвичайного стану Верховна Рада України може заборонити проведення страйків на термін до одного місяця. Рішення вважається прийнятим, якщо за нього проголосувала більшість від конституційного складу Верховної Ради. Аналогічним правом наділений Президент України. Він також може заборонити проведення страйків на термін, що не перевищує одного місяця. Подальша заборона страйку може бути схвалена спільним актом Верховної Ради і Президента України.

! *У випадку оголошення воєнного стану проведення страйків заборонено на весь час його дії аж до його відміни.*

У випадку проведення у вказаних випадках страйку він у судовому порядку визнається незаконним, що тягне за собою відповідні правові наслідки. Крім цього, страйки визнаються незаконними з таких підстав:

- *якщо вони оголошені з вимогами про зміну конституційного ладу, державних кордонів та адміністративно-територіального устрою України, а також з вимогами, що порушують права людини;*
- *оголошені без дотримання порядку оголошення початку колективного трудового спору, порядку проведення примирних процедур, а також порядку оголошення страйку;*

- *оголошені з недотриманням вимог щодо органу, який здійснює керівництво страйком;*
- *якщо проводяться під час здійснення примирних процедур.*

Справа про визнання страйку незаконним розглядається місцевим судом у порядку позовного провадження. Заява з вимогою про визнання страйку незаконним подається в суд роботодавцем.

Суд зобов`язаний розглянути справу про визнання страйку незаконним у термін 7 днів з моменту подання заяви. У цей семиденний термін включаються строки підготовки справи до судового розгляду. Якщо суд винесе рішення про визнання страйку незаконним, то воно зобов`язує учасників страйку приступити до роботи не пізніше наступної доби після дня вручення представникам органу, який здійснює керівництво страйком, копії цього рішення. У випадку невиконання рішення учасники страйку можуть бути притягнені до відповідальності, передбаченої законом.

Закон передбачає захист трудових прав і тих працівників, яким забороняється страйкувати. У цих випадках після проведення примирних процедур і якщо рекомендації Національної служби посередництва і примирення не привели до вирішення колективного трудового спору, права працівників можуть бути захищені в судовому порядку. Правом звернення до суду в цих випадках наділена Національна служба посередництва і примирення. Закон не регулює права найманих працівників самостійно звертатися до суду. В той же час Конституція гарантує судовий захист порушених прав працівників. Отже, працівники можуть самостійно звернутися до суду у випадках, коли їхні права порушені. Вказана категорія справ вирішується апеляційними судами.

Законодавство встановлює певні *гарантії* для працівників під час страйку, який є законним. Участь у ньому не є порушенням трудової дисципліни і не може бути підставою притягнення працівників до дисциплінарної відповідальності, в тому числі і звільнення. Закон не передбачає застосування локауту, який полягає у тимчасовому призупиненні діяльності підприємства, яке супроводжується масовим вивільненням працівників. Проведення його в Україні законодавством не передбачене.

За рішенням найманих працівників або профспілки може бути утворений страйковий фонд з добровільних внесків і пожертвувань. Рішення про утворення вказаного фонду може бути прийняте як разом з прийняттям рішення про оголошення страйку, так і вже під час його проведення. Метою створення фонду є матеріальна підтримка учасників страйку і їх сімей, оскільки час участі у страйку не оплачується.

Працівникам, які не брали участі у страйку, але у зв`язку з його проведенням не мали можливості виконувати свої трудові обов`язки, передбачені гарантії як за простій не з вини працівника. За ними зберігається заробітна плата у розмірі передбаченому колективним договором, але не менше двох третин тарифної ставки встановленого працівникові розряду. Роботодавець зобов`язаний вести облік таких працівників.

Участь працівників у страйку, визнаному незаконним, не є порушенням трудової дисципліни, що тягне за собою накладення дисциплінарних стягнень аж до звільнення. Час участі у ньому не зараховується до трудового стажу.

Передбачена також відповідальність за порушення законодавства про колективні трудові спори. Особи, які винні у порушенні законодавства, несуть дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову або кримінальну відповідальність.

Резюме

① *Трудове право – самостійна галузь права, що регулює відносини між працівником і власником підприємства, установи, організації чи уповноваженим ним органом або іншою фізичною особою з приводу виникнення, зміни і припинення трудових правовідносин, встановлює права і обов`язки в галузі праці та відповідальність за їх порушення.*

Основними джерелами трудового права є Конституція України та Кодекс законів про працю України, Закони "Про зайнятість населення", "Про оплату праці", "Про охорону праці", "Про колективні договори та угоди", "Про відпустки" та інші нормативно-правові акти. Одним із інститутів в системі трудового права є Колективний договір, який встановлює взаємні зобов`язання щодо регулювання виробничих, трудових та соціально-економічних відносин.

② *Трудовий договір – це угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов`язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з дотриманням правил внутрішнього розпорядку, а власник або уповноважений ним орган чи інша фізична особа зобов`язується виплачувати працівникові заробітну плату та забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи. Законодавством передбачений загальний порядок укладення зміни умов та припинення трудового договору.*

③ *Робочий час – це час, протягом якого працівник повинен виконувати свої трудові обов`язки згідно з діючим законодавством про працю, правилами внутрішнього розпорядку та колективним трудовим договором. Розрізняють нормальну і скорочену тривалість робочого часу, неповний робочий час, ненормований робочий день, надурочні роботи.*

Основними видами часу відпочинку є перерви протягом робочого дня, щоденний відпочинок, вихідні дні, святкові і неробочі дні та щорічні відпустки.

④ *Заробітна плата – винагорода, обчислена у грошовому виразі, яку за трудовим договором роботодавець виплачує працівникові за виконану ним роботу. Як правило, вона має гарантований характер і встановлення на рівні не нижчому від визначеного законом. Розрізняють основну і додаткову заробітну плату та інші заохочувальні і компенсаційні виплати.*

⑤ *Трудова дисципліна на підприємствах, в установах, організаціях забезпечується створенням необхідних організаційних та економічних умов для нормальної високопродуктивної роботи, свідомим ставленням до праці методами переконання, виховання, а також заохочуванням за сумлінну працю. До порушників трудової дисципліни застосовується дисциплінарна відповідальність, яка є одним з видів юридичної відповідальності, а також матеріальна відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації.*

⑥ *Трудові спори – це неврегульовані в результаті взаємних переговорів протиріччя, які виникають з приводу застосування або зміни умов праці. Індивідуальні трудові спори розглядаються КТС і місцевими судами, а колективні трудові спори між роботодавцем і трудовим колективом – при посередництві НСПП. В залежності від рівня колективного трудового спору може бути проведений страйк.*

? Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Що є предметом трудового права?
2. Які нормативно-правові акти є джерелом трудового права?
3. Що є основним джерелом трудового права?
4. Що таке трудові правовідносини?
5. Хто є суб`єктами трудових правовідносин?
6. Для чого укладається колективний договір?
7. Чому трудовий договір є основним інститутом трудового права?
8. Який існує порядок укладення, зміни, припинення і розірвання трудового договору?
9. Які існують види трудового договору?
10. Що таке робочий час і час відпочинку?
11. Які існують режими робочого часу?
12. Що Ви знаєте про порядок надання щорічних і додаткових відпусток?
13. Які види відпусток належать до цільових?
14. За якими критеріями здійснюється оплата праці працівників?
15. Що таке трудова дисципліна та які Ви знаєте методи її забезпечення?
16. Які застосовуються заохочення за зразкове виконання працівником трудових обов`язків?
17. Що таке дисциплінарна та матеріальна відповідальність працівників?
18. Які є види матеріальної відповідальності?
19. Що таке трудові спори і який порядок їх вирішення?

Тема 9

Законодавство про соціальний захист і охорону здоров`я громадян України

☐ ***План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:***

9.1. Предмет та джерела права соціального захисту.
9.2. Загальні засади права соціального забезпечення.
9.3. Види державних пенсій і допомог.
9.4. Соціально-побутове обслуговування.
9.5. Право на охорону здоров`я.
9.6. Соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.

9.1. Предмет та джерела права соціального захисту

Конституцією 1996 р. Україну проголошено *соціальною* і *правовою* державою. У відповідності до цього встановлено державні соціальні стандарти та мінімальні соціальні гарантії, перелік соціальних прав людини і громадянина: право громадян на працю, належні, безпечні й здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом, на соціальний захист, право на "достатній життєвий рівень для себе і своєї сім`ї", на охорону здоров`я, медичну допомогу та медичне страхування тощо.

> *Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.*
>
> Ст. 46 Конституції України

Термін "соціальний захист", який використано в Конституції України, включає в себе і суть широко вживаного інституту "соціальне забезпечення". Соціальне забезпечення є основною частиною соціального захисту населення.

> ✱ ***Соціальний захист*** – *це система державних гарантій для реалізації прав громадян на працю і допомогу під час безробіття, надання державної допомоги, пільг та інших видів соціальної підтримки малозабезпеченим громадянам і сім`ям, які виховують дітей, матеріальне забезпечення при досягненні пенсійного віку, при тимчасовій або постійній втраті працездатності тощо.*

> ✱ ***Державні соціальні стандарти*** – *це встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами соціальні норми і нормативи або їх комплекс, на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій.*
>
> ✱ ***Державні соціальні гарантії*** – *це встановлені мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, встановлені законом.*

Подальший розвиток соціальної сфери та соціальної функції держави сприяє становленню та формуванню самостійної галузі вітчизняного права – права соціального захисту або права соціального забезпечення.

> ✱ ***Право соціального захисту*** – *сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини щодо реалізації, охорони і захисту соціальних прав людини і громадянина.*

Предметом права соціального захисту є суспільні відносини щодо соціального захисту, соціального забезпечення громадян, різних соціальних груп та верств населення.

Основними джерелами права соціального захисту є Закони України: "*Про пенсійне забезпечення*" (1991 р.), "*Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ*" (1992 р.), "*Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи*" (1991 р.), "*Про державну допомогу сім`ям з дітьми*" (2001 р.), "*Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту*" (1993 р.), "*Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім`ям*" (2000 р.), "*Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії*" (2000 р.), "*Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам*" (2000 р.), "*Про соціальну роботу з дітьми та молоддю*" (2001 р.), "*Про загальнообов`язкове державне соціальне страхування у зв`язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням*" (2001 р.) та інші нормативно-правові акти.

9.2. Загальні засади права соціального забезпечення

Необхідність здійснення матеріального забезпечення соціально найуразливіших верств населення (пенсіонерів, сиріт, безробітних тощо) появилась одночасно з виникненням людського суспільства. Забезпечуючи демографічну, політичну, соціальну та економічну функцію, соціальне забезпечення продовжує бути надпріоритетом у соціальній політиці будь-якої держави і в сучасних умовах.

> ✱ ***Соціальне забезпечення*** – *сукупність певних соціально-економічних заходів, пов'язаних із забезпеченням матері і дитини, громадян у старості і при непрацездатності, з медичним лікуванням і обслуговуванням як важливим засобом профілактики і відновлення працездатності.*

Підставою виникнення у особи права на соціальне забезпечення є соціальні ризики.

✸ ***Соціальний ризик*** *– це закріплена законодавством та визнана суспільством соціально-значимою обставина об'єктивного характеру, з настанням якої громадяни (члени їх сімей) можуть втратити тимчасово або назавжди засоби до існування або потребують додаткового матеріального забезпечення та не можуть самостійно їх уникнути.*

Правова природа соціального ризику зумовлює особливу природу права соціального забезпечення та визначає його функції:

- попередження можливих матеріальних негараздів особи;
- надання допомоги особі чи членам її сім'ї, які знаходяться в особливому матеріальному чи соціальному становищі.

Залежно від характеру соціального ризику особа може потребувати ⇨короткотривалої соціальної підтримки або ⇨постійного система-тичного соціального забезпечення.

Система соціальних ризиків не є сталою, вона динамічно змінюється залежно від розвитку держави та проголошених нею цінностей. Сучасний перелік соціальних ризиків, що зумовлюють право особи на соціальне забезпечення визнаний міжнародним співтовариством (Загальна декларація прав людини *(1948р.)*, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права *(1966р.)*, Європейська соціальна хартія *(1961р.)*, Конвенції Міжнародної Організації Праці*) та закріплений у національному законодавстві (ст. 46 Конституції України).*

Соціальні ризики можуть мати *індивідуальну* (притаманні кожній людині, не залежно від місця її проживання: пенсійний вік) чи *соціальну* природу (наприклад, безробіття); бути *професійними* (зумовлені здійснюваною трудовою діяльністю: професійне захворювання або нещасний випадок на виробництві) чи *публічними* (зумовлені техногенними катастрофами, стихійними лихами, військовими та ін. конфліктами).

Національним законодавством закріплені наступні основні соціальні ризики:

- *старість* (пенсійний вік);
- *повна, часткова втрата працездатності* (інвалідність через загальне чи професійне захворювання (хворобу); травму як виробничого, так і невиробничого характеру; уроджені дефекти);
- *тимчасова втрата працездатності* (юридичними фактами, що зумовлюють виникнення тимчасової непрацездатності є: вагітність та пологи; необхідність виховання та догляду малолітніх дітей; необхідність догляду за хворою дитиною, хворим членом сім'ї, дитиною-інвалідом; необхідність догляду за дитиною віком до трьох років або дитиною-інвалідом, у випадку хвороби матері або іншої особи, яка здійснює догляд дитини; карантин, накладений органами санітарно-епідеміологічної служби; необхідність протезування особи з поміщенням у стаціонар протезно-ортопедичного підприємства);
- *безробіття* (часткове безробіття). П.9 ст.1 Закону "*Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття*" замість поняття безробіття легалізує поняття "втрата роботи з незалежних від застрахованих осіб обставин" Незалежними від особи обставинами припинення трудового договору визнаються: за угодою сторін; у зв'язку із закінченням строку трудового договору; у зв'язку із призовом або вступом на військову службу; за власним бажанням у разі неможливості продовження роботи, а також невиконання власником або уповноваженим ним органом законодавства про працю, умов колективного договору чи трудового договору; розірвання строкового договору з ініціативи працівника в разі його хвороби або інвалідності, які перешкоджають виконанню роботи за договором; у зв'язку із змінами в організації виробництва і праці, в тому числі ліквідації, реорганізації, банкрутства, перепрофілювання підприємства, скорочення чисельності або штату працівників; у зв'язку з виявленою невідповідністю працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню роботи; у зв'язку із нез'явленням на роботу протягом більш як чотирьох місяців підряд внаслідок тимчасової непрацездатності, не рахуючи відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами; внаслідок поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу.

✸ *Під* ***частковим безробіттям*** *розуміють вимушене тимчасове скорочення нормальної або встановленої законодавством України тривалості робочого часу, перерва в одержанні заробітку або скорочення його розміру через тимчасове припинення виробництва без припинення трудових відносин з причин економічного, технологічного, структурного характеру.*

- *втрата годувальника* (якщо непрацездатна особа перебувала на повному утриманні померлого чи одержувала від нього допомогу, яка була для неї основним засобом для існування);
- *малозабезпеченість* (визначається як неспроможність особи чи сім'ї з огляду на об'єктивні чинники забезпечити власний дохід на рівні прожиткового мінімуму в державі). Вперше цей соціальний ризик отримав законодавче закріплення у Законі "*Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям*".

За критерієм організаційно-правової форми соціального забезпечення соціальні ризики можна класифікувати на *страхові*, тобто ті, які забезпечуються в рамках системи загальнообов'язкового соціального страхування (за рахунок страхових внесків працівників та роботодавців) та *нестрахові* – забезпечуються в рамках системи соціальної державної підтримки (за рахунок коштів бюджетів різних рівнів).

Один і той самий соціальний ризик може бути як страховим, так і нестраховим. Наприклад, вагітність та пологи, безробіття, втрата працездатності і т.п.

Функціонування соціального забезпечення опосередковується системою суспільних відносин. Суспільні відносини у сфері соціального забезпечення є результатом дій норм права соціального забезпечення. Важлива роль у здійсненні соціального забезпечення належить органам соціального забезпечення.

Система органів соціального забезпечення

- *Міністерство праці та соціальної політики України* (здійснює функції управління всією державною системою соціального забезпечення в Україні);
- *територіальні* (обласні, районні, міські) управління (відділи) праці та соціальної політики (здійснюють розгляд заяв про призначення державних допомог, надають правову допомогу юридичним особам у підготовці документів для призначення різних видів соціальних виплат, сприяють працевлаштуванню інвалідів, ведуть облік осіб, які потребують утримання в будинках-інтернатах і т.д.);

- *фонди соціального забезпечення* (є органами, які здійснюють керівництво та управління окремими видами соціального забезпечення, провадять збір та акумуляцію коштів, контроль за їх використанням, забезпечують фінансування відповідних соціальних виплат (пенсій, допомог). На сьогодні в Україні є такі фонди: Пенсійний Фонд; Фонди загальнообов'язкового соціального страхування на випадок безробіття, з тимчасової втрати працездатності, від нещасного випадку; Фонд України соціального захисту інвалідів; Фонд для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення;
- *територіальний центр соціального обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян* є спеціальною державною установою, що надає послуги пенсіонерам, інвалідам, одиноким непрацездатним громадянам та іншим соціально незахищеним громадянам вдома, в умовах стаціонарного, тимчасового та денного перебування, спрямовані на підтримання їхньої життєдіяльності і соціальної активності.

Право особи на соціальне забезпечення означає її право на конкретний вид цього забезпечення. ***Видами соціального забезпечення*** є: ✱*пенсії,* ✱*допомоги,* ✱*соціальні пільги,* ✱*соціальне обслуговування.*

✱***Пенсія*** – це передбачене законом або договором систематичне матеріальне забезпечення непрацездатних за рахунок спеціальних пенсійних фондів у зв'язку з настанням таких соціальних ризиків, як старість, інвалідність, втрата годувальника, у розмірі, пропорційному їх трудовому (страховому) стажу та заробітку.

✱***Допомога*** – соціальна виплата, яка надається громадянам щомісячно, періодично чи одноразово з метою компенсації повністю або частково втраченого заробітку чи здійснення додаткової матеріальної підтримки громадянам у випадку настання соціального ризику.

✱***Соціальне обслуговування*** – діяльність соціальних служб щодо соціальної підтримки, надання соціально-побутових, соціально-медичних, психолого-педагогічних, соціально-правових послуг та матеріальної допомоги, здійснення соціальної адаптації і реабілітації громадян та реабілітації громадян, які знаходяться у важкій життєвій ситуації внаслідок настання соціального ризику.

✱***Соціальна пільга*** – передбачене законодавством повне або часткове звільнення певних категорій громадян від дотримання встановлених законом загальних вимог і правил, виконання певних обов'язків.

9.3. Види державних пенсій і допомог

Пенсійне забезпечення в Україні здійснюється на підставі Закону України "*Про пенсійне забезпечення*", який визначає організаційні, соціальні умови та механізм пенсійного забезпечення в Україні. Умови, норми та порядок пенсійного забезпечення окремих категорій працівників встановлюються спеціальними законами (наприклад, військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та членів їх сімей, державних службовців і т.п.)

Національним законодавством передбачено два ***види державних пенсій***: ↳*трудові (страхові) пенсії* – виплачуються за рахунок спеціальних фондів у розмірі, пропорційному до їх трудового (страхового) стажу та заробітку; ↳ *соціальні пенсії* – не пов'язані з минулою трудовою діяльністю особи та виплачуються за рахунок бюджетних коштів. Трудові (страхові), в свою чергу, поділяються на пенсії: за віком; в разі інвалідності; в разі втрати годувальника; за вислугу років. Особам, які мають одночасно право на різні державні пенсії, призначається одна пенсія за їх вибором, за винятком пенсій інвалідам внаслідок поранення, контузії чи каліцтва, що їх вони дістали при захисті Батьківщини або при виконанні інших обов'язків військової служби, або внаслідок захворювання, пов'язаного з перебуванням на фронті чи з виконанням інтернаціонального обов'язку.

> ! *Право на трудову (страхову) пенсію мають особи, зайняті суспільно корисною працею, за умови сплати ними соціальних страхових внесків у Пенсійний фонд України (порядок та умови сплати таких внесків передбачено Законом України "Про збір на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування".)*

Умовами виникнення у особи права ***на пенсію за віком*** є: *1) досягнення законодавчо встановленого пенсійного віку: чоловіки – 60 р.; жінки – 55 р.; 2) наявність належного трудового (страхового) стажу: чоловіки – 25 р., жінки – 20 р.*

Разом з тим, національним законодавством передбачено можливість отримання пенсії за віком на пільгових умовах (полягають у зменшенні вимоги щодо трудового (страхового) стажу або пенсійного віку особи). Критеріями пільгового пенсійного забезпечення є:

↳ *виконання особою соціально-корисної функції* (наприклад, жінки, які народили п'ятеро або більше дітей і виховали їх до восьмирічного віку, і матері інвалідів з дитинства, які виховали їх до цього віку, мають право на пенсію за віком після досягнення 50 р. і при стажі роботи не менше 15 р. із зарахуванням до стажу часу догляду за дітьми);

↳ *виконання особою трудової діяльності в особливих чи шкідливих умовах.* Перелік таких робіт передбачено ст.13 Закону "*Про пенсійне забезпечення*". Обов'язковою умовою призначення такої пенсії є: вико-нання особою вказаної діяльності протягом повного робочого дня та наявність у особи не лише загального, а й спеціального стажу (за даним видом робіт). Наприклад, працівники, зайняті повний робочий день на підземних роботах, на роботах з особливо шкідливими і особливо важкими умовами праці, – за списком №1 виробництв, робіт, професій, посад і показни-ків, затверджуваним Кабінетом Міністрів України, і за результатами атестації робочих місць: чоловіки – після досягнення 50 р. і при стажі роботи не менше 20 років, з них не менше 10 років на зазначених роботах; жінки – після досягнення 45 років і при стажі роботи не менше 15 р., з них не менше 7 р. 6 м. на зазначених роботах. Працівникам, які мають не менше половини стажу роботи з особливо шкідливими і особливо важкими умовами праці, пенсії на пільгових умовах призначаються із зменшенням віку: на 1 рік за кожний повний рік такої роботи чоловікам і на 1 р. 4 м. – жінкам.

↳ *за станом здоров'я особи.* Так, особи, хворі на гіпофізарний нанізм (ліліпути), і диспропорційні карлики мають право на пенсію за віком: чоловіки – після досягнення 45 р. і при стажі роботи не менше 20 років; жінки – після досягнення 40 р. і при стажі роботи не менше 15 р. Пільгове пенсійне забезпечення передбачено також законом "*Про статус та соціальний захист осіб, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи*".

Розміри пенсій за віком співрозмірні трудовому вкладу особи, який визначається трудовим (страховим) стажем особи та її середньою заробітною платою. Пенсії за віком призначаються в розмірі 55% заробітку, але не нижче мінімального розміру пенсії, встановленого в державі. За кожний повний рік роботи понад 25 р. чоловікам і 20 р. жінкам пенсія збільшується на 1% заробітку, але не менш як на 1% мінімального розміру пенсії. Максимальний розмір пенсії за віком не може перевищувати 75% заробітку, за винятком мінімальних пенсій, підвищених за роки роботи понад 25 р. у чоловіків і 20 – у жінок, а працівникам, зайнятих на роботах з особливо шкідливими та важкими умовами праці – 85% заробітку.

Особам, які не мають достатнього для призначення повної пенсії стажу роботи, призначаються пенсії за віком при неповному стажі в розмірі, пропорційному наявному стажу, але не менше відповідної соціальної пенсії. При призначенні пенсій при неповному стажі не застосовуються пільгові умови за віком і стажем для призначення пенсій.

До основного розміру пенсії за віком можуть встановлюватись такі надбавки: ⇨ непрацюючим пенсіонерам, які мають на своєму утриманні непрацездатних членів сім'ї, – на кожного непрацездатного члена сім'ї в розмірі соціальної пенсії, передбаченої для відповідної категорії непрацездатних; ⇨ одиноким пенсіонерам, які за висновком медичних закладів потребують постійного стороннього догляду, – на догляд за ними в розмірі соціальної пенсії; ⇨ пенсіонерам, які набули відповідно до законодавства колишнього СРСР, право на надбавку до пенсії за роботу після досягнення пенсійного віку, – в розмірі 10% основної пенсії за кожний повний рік роботи після призначення пенсії, але не більше 40%. Перелічені надбавки можуть нараховуватись одночасно.

Пенсії в разі інвалідності призначаються, якщо інвалідність, що спричинила повну або часткову втрату здоров'я настала внаслідок:

↳ *трудового каліцтва* (якщо нещасний випадок, який спричинив інвалідність, стався (крім випадків протиправного діяння): ➢ при виконанні трудових обов'язків (у т. ч. під час відрядження), а також при здійсненні будь-яких дій в інтересах підприємства або організації, хоча б і без спеціального доручення; ➢ по дорозі на роботу або з роботи; ➢ на території підприємства, організації або в іншому місці роботи протягом робочого часу (включаючи і встановлені перерви), протягом часу, необхідного для приведення в порядок знарядь виробництва, одягу тощо перед початком або після закінчення роботи; ➢ поблизу підприємства, організації або іншого місця роботи протягом робочого часу (включаючи і встановлені перерви), якщо перебування там не суперечило правилам внутрішнього трудового розпорядку; ➢ при виконанні державних або громадських обов'язків; ➢ при виконанні дій щодо рятування людського життя, охорони державної, колективної та індивідуальної власності; охороні правопорядку).

↳ *професійного захворювання* (до професійних захворювань належать такі захворювання, які виникли внаслідок професійної діяльності працюючого та зумовлені виключно або переважно впливом шкідливих речовин, певних видів робіт та інших факторів, пов'язаних з роботою). Перелік професійних захворювань затверджений Постановою Кабінету Міністрів від 8 листопада 2000 р.;

↳ *загального захворювання* (в т. ч. каліцтва, не пов'язаного з роботою, інвалідності з дитинства).

Пенсії в разі інвалідності призначаються незалежно від того, коли настала інвалідність: у період роботи, до влаштування на роботу чи після припинення роботи.

Причини виникнення інвалідності визначають умови призначення пенсії. Так, пенсії в разі інвалідності внаслідок трудового каліцтва та професійного захворювання призначаються незалежно від трудового (страхового) стажу особи. Пенсії в разі інвалідності, внаслідок загального захворювання призначаються при наявності відповідного стажу роботи на час настання інвалідності. Так, до досягнення особою 23 років необхідним є 1 рік трудового стажу; від 23 до 26 – 2 р., від 61 р. – 15 р. Якщо особою було набуто стажу роботи, необхідного для відповідної вікової групи, однак робота продовжувалась при переході до наступної вікової групи, умова про стаж вважається виконаною незалежно від вимог, встановлених для наступної вікової групи. Особам, які стали інвалідами внаслідок загального захворювання в період роботи або після її припинення до досягнення 20 р., пенсії призначаються незалежно від стажу роботи.

Залежно від ступеня втрати здоров'я інваліди поділяються на три групи. Пенсії в разі інвалідності призначаються в таких розмірах: інвалідам I групи – 70%; інвалідам II групи – 60%; інвалідам III групи – 40% заробітку, але не менше відповідної соціальної пенсії. Інвалідам внаслідок загального захворювання, які не мають достатнього для призначення повної пенсії стажу роботи, призначається пенсія по інвалідності при неповному стажі роботи в розмірі, пропорційному наявному стажу.

До пенсії в разі інвалідності, в тому числі обчисленої в мінімальному розмірі, встановлюються такі надбавки:

➢ *непрацюючим інвалідам, які мають на своєму утриманні непрацездатних членів сім'ї, на кожного непрацездатного члена сім'ї в розмірі соціальної пенсії, передбаченої для відповідної категорії непрацездатних;*

➢ *інвалідам I групи, одиноким інвалідам II групи, які потребують постійного стороннього догляду або досягли пенсійного віку, а також одиноким інвалідам III групи, які досягли пенсійного віку, – на догляд за ними в розмірі соціальної пенсії.*

Пенсії призначаються на весь час інвалідності, встановленої органами медико-соціальної експертизи. Інвалідам – чоловікам старших 60 р. і жінкам старших 55 р. пенсії в разі інвалідності призначаються довічно. Повторний огляд цих інвалідів провадиться тільки за їх заявою.

Право на ***пенсію в разі втрати годувальника*** мають непрацездатні члени сім'ї померлого годувальника, які були на його утриманні. Непрацездатними членами сім'ї, відповідно до законодавства, вважаються:

а) діти, брати, сестри й онуки, які не досягли 18 р. або старші цього віку, якщо вони стали інвалідами до досягнення 18 р., при цьому брати, сестри й онуки – за умови, якщо вони не мають працездатних батьків;

б) батько, мати, дружина, чоловік, якщо вони є інвалідами або досягли: чоловіки – 60 р., жінки – 55 р.;

в) один з батьків, або чоловік (дружина), або дід, бабуся, брат чи сестра, незалежно від віку і працездатності, якщо він (вона) зайнятий доглядом за дітьми, братами, сестрами чи онуками померлого годувальника, які не досягли 8 р. і не працює;

г) дід і бабуся – в разі відсутності осіб, які за законом зобов'язані їх утримувати.

Вихованці, учні, студенти, курсанти, слухачі, стажисти мають право на пенсію в разі втрати годувальника до закінчення навчальних закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23-річного віку.

Члени сім'ї померлого вважаються такими, що були на його утриманні, якщо вони були на його повному утриманні або одержували від нього допомогу, яка була для них постійним і основним джерелом засобів до існування. При цьому дітям пенсії призначаються незалежно від того, чи були вони на утриманні годувальника. Батьки і чоловік (дружина) померлого, які не були на його утриманні, також мають право на пенсію, якщо згодом втратили джерело засобів до існування.

Сім'ї годувальника, який помер внаслідок трудового каліцтва чи професійного захворювання, а також сім'ї померлого пенсіонера пенсія призначається незалежно від стажу роботи годувальника. Пенсія в разі втрати годувальника, який помер внаслідок загального захворювання чи каліцтва, не пов'язаного з роботою, призначається, якщо годувальник на день смерті мав стаж, який був би необхідний йому для призначення пенсії по інвалідності.

Розмір пенсії *в разі втрати годувальника* складає 30% заробітку померлого годувальника на кожного непрацездатного, але не менше соціальної пенсії, встановленої для відповідної категорії непрацездатних. На дітей, які втратили обох батьків (круглих сиріт), а також на дітей померлої одинокої матері пенсія на кожну дитину не може бути меншою від двократного розміру соціальної пенсії. Сім'ям, до складу яких входять діти, які втратили обох батьків (круглі сироти), пенсія обчислюється із загальної суми заробітку обох батьків. Дітям - круглим сиротам за період перебування на повному державному утриманні пенсії в разі втрати годувальника виплачуються у повному розмірі. Іншим дітям, які перебувають на повному державному утриманні, виплачується 50 % призначеної пенсії.

Пенсія в разі втрати годувальника може виплачуватись на всіх членів сім'ї, які мають право на пенсію або ж частка кожного виділяється і виплачується окремо.

Наступним видом трудової (страхової) пенсії є ***пенсія за вислугу років***. Традиційно під пенсією за вислугу років розуміють пенсію, яка призначається

за наявності відповідного тривалого спеціального трудового стажу незалежно від віку і фактичного стану працездатності.

Пенсії за вислугу років встановлюються окремим категоріям громадян, зайнятих на роботах, виконання яких призводить до втрати професійної працездатності або придатності до настання віку, що дає право на пенсію за віком.

Увага!

Особливою умовою призначення пенсії за вислугу років є те, що особа, яка має право на пенсію, повинна припинити діяльність, що зумовила виникнення цього права.

Національним законодавством передбачено виключний перелік осіб, які мають право на пенсію за вислугу років. Вони передбачені як в загальному законі "*Про пенсійне забезпечення*", так і в ряді спеціальних законів. Право на пенсію за вислугу років мають: окремі категорії працівників авіації та льотно-випробувального складу; робітники локомотивних бригад і окремі категорії працівників, які безпосередньо здійснюють організацію перевезень і забезпечують безпеку руху на залізничному транспорті та метрополітені; деякі категорії артистів театрів, працівники освіти, охорони здоров'я і т.п.

Спеціальними законами передбачено право на пенсію за вислугу років державних службовців, військовослужбовців, осіб начальницького та рядового складу органів внутрішніх справ, суддів, наукових співробітників службових осіб прокуратури і т.п. Наприклад, право на пенсію державного службовця мають чоловіки та жінки за умови досягнення пенсійного віку, наявності загального стажу відповідно 25 і 20 рр. та стажу державного службовця – 10 років. Розмір такої пенсії складає 80% їх заробітку та може бути збільшений на один відсоток за кожен рік, який перевищує встановлений спеціальний стаж. Максимальний розмір таких пенсії 90 % заробітку.

Розміри трудових пенсій обчислюються співвідносно до середньомісячного заробітку особи за період виконуваної нею трудової діяльності. Середньомісячний фактичний заробіток для обчислення пенсій береться (за вибором того, хто звернувся за пенсією): за 24 останніх календарних місяці роботи підряд перед зверненням за пенсією або за будь-які 60 календарних місяців роботи підряд протягом всієї трудової діяльності перед зверненням за пенсією незалежно від наявних перерв у роботі. Середньомісячний заробіток за 24 календарних місяці і за 60 календарних місяців визначається шляхом ділення загальної суми заробітку за 24 календарних місяці роботи підряд (перед зверненням за пенсією) чи за 60 календарних місяців роботи підряд (протягом всієї трудової діяльності) відповідно на 24 чи 60. При цьому за бажанням того, хто звернувся за пенсією, місяці з неповним числом робочих днів у зв'язку з їх влаштуванням на роботу або звільненням враховуються як повні календарні місяці роботи. У заробіток для обчислення пенсій включаються всі види оплати праці, на які за діючими правилами нараховуються страхові внески, крім виплат одноразового характеру, не обумовлених діючою системою оплати праці (компенсація за невикористану

відпустку, вихідна допомога та інші), перелік яких затверджується Кабінетом Міністрів України.

Соціальні пенсії призначаються та виплачуються непрацюючим громадянам, крім інвалідів з дитинства, при відсутності права на трудову (страхову) пенсію. Соціальні пенсії призначаються в таких розмірах: а) 30 % мінімального розміру пенсії за віком: особам, які досягли віку: чоловіки – 60 років, жінки – 55 років і не набули права на трудову пенсію без поважних причин; б) 50 % мінімального розміру пенсії за віком: особам, які досягли віку: чоловіки – 60 років, жінки – 55 років і не набули права на трудову пенсію з поважних причин; інвалідам III групи; в) 100 % мінімального розміру пенсії за віком: інвалідам II групи; дітям-інвалідам віком до 16 років; дітям у разі втрати годувальника; г) 200 % мінімального розміру пенсії за віком: інвалідам I групи; матерям, яким присвоєно звання "Мати-героїня".

На сьогодні в Україні склалась досить розвинена система державних соціальних допомог. Такі допомоги спрямовуються на соціальний захист громадян, сімей з дітьми.

Правовим підґрунтям надання допомоги в разі тимчасової втрати працездатності *є положення Закону* "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням". *Допомога в разі тимчасової непрацездатності призначається і виплачується на підставі листка тимчасової непрацездатності. Така допомога виплачується з першого дня та на весь період непрацездатності. Перших п'ять днів оплачує роботодавець, наступні – Фонд страхування від тимчасової втрати працездатності. У законодавстві немає обмежень щодо періоду виплати допомоги в разі тимчасової непрацездатності. Однак сезонні та тимчасові працівники мають право скористатись такою компенсацією втрати заробітку не більше 75 календарних днів у році.*

У Законі передбачені випадки, коли допомога в разі тимчасової непрацездатності не надається:

- у разі одержання застрахованою особою травм або її захворювання при вчиненні нею злочину;
- у разі невмисного заподіяння шкоди своєму здоров'ю з метою ухилення від роботи чи інших обов'язків або симуляція хвороби;
- за час перебування під арештом і за час проведення судово-медичної експертизи;
- за час примусового лікування, призначеного за постановою суду; у разі тимчасової непрацездатності у зв'язку із захворюванням або травмою, що сталися внаслідок алкогольного, наркотичного, токсичного сп'яніння або дій, пов'язаних з таким сп'янінням;
- за період перебування застрахованої особи у відпустці без збереження заробітної плати, творчій відпустці, додатковій відпустці у зв'язку з навчанням.

Особи, які в період отримання допомоги порушують режим, встановлений для них лікарем, або не з'являються без поважних причин у призначений строк на медичний огляд, у тому числі на лікарсько-консультативну комісію (ЛКК) чи медико-соціальну експертну комісію (МСЕК), втрачають право на цю допомогу з дня допущення порушення на строк, що встановлюється рішенням органу, який призначає допомогу в разі тимчасової непрацездатності.

Розмір допомоги в разі тимчасової непрацездатності виплачується залежно від страхового стажу особи: 60% середньої заробітної плати (доходу) – особам, які мають страховий стаж до 5 р.; 80% – особам, які мають страховий стаж від5 до8 р.; 100% – особам, які мають страховий стаж понад 8 р., а також особам, віднесеним до1-4 категорій осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, одному з батьків або особі, що їх замінює та доглядає хвору дитину, віком до 14 р., яка потерпіла від Чорнобильської катастрофи, ветеранам війни та особам, на яких поширюється чинність Закону "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту".

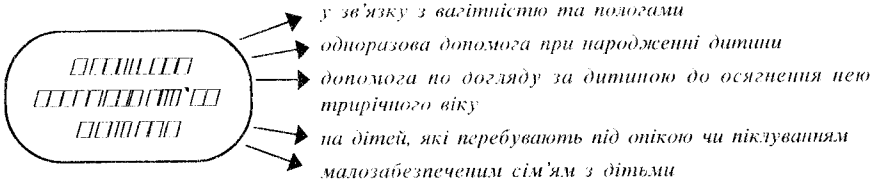

Допомога в разі вагітності та пологів надається жінкам у формі матеріального забезпечення, яке компенсує втрату заробітної плати за період відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами. Така допомога виплачується за весь період відпустки, тривалість якої становить 70 календарних днів до пологів і 56 (у разі ускладнення пологів або народження двох чи більше дітей – 70) календарних днів після пологів. Жінкам, віднесеним до 1-4 категорій осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, така допомога виплачується за 180 днів зазначеної відпустки. Розмір зазначеної допомоги обчислюється сумарно та надається особі в повному обсязі незалежно від кількості днів відпустки, фактично використаних до пологів. Допомога надається особі у розмірі 100% заробітної плати (доходу) і не залежить від страхового стажу особи.

Одноразова допомога при народжені дитини надається одному з батьків дитини, усиновителю чи опікуну на підставі свідоцтва про народження дитини (рішення про усиновлення або встановлення опіки). У разі народження (усиновлення, встановлення опіки) двох і більше дітей допомога надається на кожну дитину. У разі народження мертвої дитини така допомога не надається. Розмір допомоги встановлює фонд, але не менше розміру прожиткового мінімуму, встановленого в державі. З 1 січня 2003 р. фактичний розмір її складає 200 грн.

Право на ***допомогу в разі догляду за дитиною*** до досягнення нею трирічного віку має особа (один з батьків дитини, усиновитель, баба, дід, інший родич або опікун), яка фактично здійснює догляд за дитиною. Зазначена допомога виплачується щомісяця з дня призначення до досягнення дитиною трирічного віку. Розмір такої допомоги також встановлюється фондом, але не менше прожиткового мінімуму. У разі народження двох і більше дітей допомога у зв'язку з доглядом за дитиною надається на кожну дитину.

Допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням призначається особам, визначеним в установленому законом порядку опікунами чи піклувальниками дітей, які внаслідок смерті батьків, позбавлення їх батьківських прав, хвороби батьків чи з інших причин залишилися без батьківського піклування. Така допомога призначається на підставі рішення про встановлення опіки чи піклування за умови, що середньомісячний розмір одержуваних на дитину аліментів, пенсій за попередні 6 місяців не перевищує прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку. Розмір такої допомоги складає різницю між прожитковим мінімумом для дитин відповідного віку та середньомісячним розміром одержуваних на дитину аліментів та пенсій за попередні 6 місяців.

Допомога малозабезпеченим сім'ям з дітьми призначається (у тому числі з усиновленими дітьми та дітьми, які перебувають під опікою чи піклуванням) віком до 16 р. (учнів – до 18 р.), якщо середньомісячний сукупний доход сім'ї є нижчий від прожиткового мінімуму для сім'ї. Така допомога призначається з місяці звернення за допомогою терміном на 6 місяців і виплачується щомісячно. Питання про продовження виплати зазначеної допомоги вирішується на підставі поновлених документів про стан матеріального забезпечення в сім'ї. Розмір допомоги визначається як різниця між прожитковим мінімумом для сім'ї та її середньомісячним сукупним доходом за попередні 6 місяців.

Допомога інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам. Закон України "*Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам*" відповідно до Конституції України гарантує інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам право на матеріальне забезпечення за рахунок коштів державного бюджету України та їх соціальну захищеність шляхом встановлення державної соціальної допомоги на рівні прожиткового мінімуму.

Прожитковий мінімум визначається відповідно до Закону України "*Про прожитковий мінімум*" та щорічно затверджується Верховною Радою України за поданням Кабінету Міністрів України.

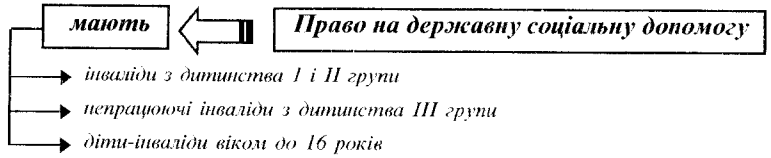

Інвалідам з дитинства, які мають одночасно право на державну соціальну допомогу і пенсію, призначається державна соціальна допомога або пенсія за їх вибором. Державна соціальна допомога або пенсія інвалідам з дитинства, яких визнано недієздатними, а також на дітей-інвалідів призначається за вибором їх батьків, усиновителів, опікуна або піклувальника.

Контроль за правильністю надання державної соціальної допомоги та використання коштів Державного бюджету України, спрямованих на надання державної соціальної допомоги, здійснює спеціально уповноважений орган виконавчої влади у сфері праці та соціальної політики безпосередньо та через соціальних інспекторів.

> ✱ ***Соціальний*** *інспектор-посадова особа управління праці та соціального захисту населення районних, районних у містах Києві та Севастополі держадміністрацій, структурного підрозділу з питань праці та соціального захисту населення виконавчих органів міських і районних у містах рад, наділена повноваженнями із здійснення контролю за правильністю надання державної соціальної допомоги мало забезпеченим сім'ям і субсидії для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива та використання коштів державного бюджету, спрямованих на цю мету.*

На посаду соціального інспектора призначається особа, яка має вищу освіту і стаж роботи в органах праці та соціального захисту населення не менше ніж два роки. Дії або бездіяльність соціального інспектора можуть бути оскаржені до вищестоящого органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування, а також до суду.

9.4. Соціально-побутове обслуговування

Невід'ємною складовою державної системи соціального забезпечення в Україні виступає соціальне обслуговування престарілих, сімей з дітьми, інвалідів, дітей-сиріт.

> ✱ ***Соціальне обслуговування*** *– діяльність відповідних служб і організацій щодо надання громадянам, які перебувають у складній життєвій ситуації, соціальних послуг.*

Соціальне обслуговування можна умовно назвати факультативним забезпеченням, оскільки воно завжди є додатковим до матеріального соціального забезпечення. Наприклад: пенсіонер отримує пенсію і перебуває у будинку-інтернаті для престарілих.

Видами соціального обслуговування

- *утримання інвалідів та престарілих в будинках-інтернатах та інших соціальних закладах (стаціонарно та напівстаціонарно)*
- *надання соціальних послуг за місцем проживання пенсіонерам та одиноким непрацездатним громадянам територіальними центрами та відділеннями соціальної допомоги дома*
- *утримання дітей в дитячих будинках*
- *соціально-консультативна допомога*
- *реабілітаційні послуги (лікування, професійна орієнтація, професійне навчання чи перенавчання, раціональне працевлаштування, матеріально-побутове обслуговування*

З метою реалізації творчих і виробничих здібностей інвалідів та з урахуванням індивідуальних програм реабілітації їм забезпечується право працювати на підприємствах із звичайними умовами праці, в цехах і на дільницях, де застосовується праця інвалідів, а також займатися індивідуальною та іншою трудовою діяльністю, яка не заборонена законом. Працевлаштування інвалідів здійснюється органами Міністерства праці і соціальної політики України, місцевими радами, громадськими організаціями інвалідів. Для юридичних осіб встановлюються нормативи робочих місць для забезпечення працевлаштування інвалідів у розмірі 4% від загальної чисельності працюючих, а якщо працює від 15 до 25 чоловік — у кількості одного робочого місця.

Підбір робочого місця здійснюється переважно на підприємстві, де настала інвалідність, з урахуванням побажань інваліда, наявних у нього професійних навичок і знань, а також рекомендацій МСЕК. Юридичні особи, незалежно від форми власності та форми господарювання, які використовують працю інвалідів, зобов'язані створювати для них умови праці з урахуванням індивідуальних програм реабілітації і забезпечувати інші соціально-економічні гарантії.

✱ ***Робоче місце інваліда*** *– це окреме робоче місце або ділянка виробничої площі на підприємстві, де створено необхідні умови для праці інваліда.*

Робочим місцем інваліда може бути: звичайне робоче місце – якщо за умовами праці та з урахуванням фізичних можливостей інваліда воно може бути використано для його працевлаштування; спеціалізоване робоче місце інваліда — робоче місце, обладнане спеціальним технічним оснащенням, пристосуваннями і пристроями для праці інваліда, залежно від анатомічних дефектів та нозологічних форм захворювання та з урахуванням рекомендацій МСЕК, професійних навичок і знань інваліда. Це робоче місце може бути створено як на виробництві, так і вдома. Робоче місце інваліда вважається створеним, якщо воно відповідає встановленим вимогам робочого місця для інвалідів відповідної нозології, атестоване спеціальною комісією за участю представників МСЕК, органів Держнаглядохоронпраці, громадських організацій інвалідів, і введені в дію шляхом працевлаштування на ньому інваліда.

Увага!

Інваліди, які не мають змоги працювати на підприємствах (у тому числі на спеціалізованих), можуть займатися надомною формою праці відповідно до рекомендацій МСЕК та з урахуванням побутових умов.

Право інвалідів на протезно-ортопедичне забезпечення закріплено у ст. 36 Закону України "*Про основи соціальної захищеності інвалідів*" та Інструкції "*Про порядок забезпечення населення протезно-ортопедичними засобами*" (від 9 березня 2000 р.). Інваліди, пенсіонери й інші громадяни України, які мають право на безплатне забезпечення протезно-ортопедичними виробами, забезпечуються ними за рахунок коштів державного бюджету, Фонду соціального страхування на випадок тимчасової непрацездатності, Фонду соціального страхування від нещасного випадку, Фонду України соціального захисту інвалідів через промислове об'єднання "Укрпротез".

Потребу у протезуванні визначають МСЕК або ЛКК. Протезно-ортопедичними виробами забезпечуються:

- ⇨ *інваліди всіх категорій незалежно від факту призначення і виду одержуваної пенсії;*
- ⇨ *пенсіонери, незалежно від виду одержуваної пенсії, особи похилого віку, діти до 16 років, підопічні будинків, інтернатів для громадян похилого віку, інвалідів та дітей;*
- ⇨ *підопічні дитячих будинків і шкіл-інтернатів, особи, які навчаються в загальноосвітніх, професійних навчально-виховних та вищих навчальних закладах (очна форма навчання);*
- ⇨ *особи, які перебувають у лікувально-профілактичних закладах на стаціонарному лікуванні, потребують протезно-ортопедичної допомоги і не мають групи інвалідності, жінки, які потребують протезування молочних залоз. Інші категорії громадян протезно-ортопедичні вироби купують за готівку.*

Підставою для забезпечення інвалідів **автомобілями** є висновок обласної та прирівняних до неї МСЕК про наявність у інвалідів медичних показань для їх одержання, а також посвідчення на право керування автомобілем. Перелік медичних показань для забезпечення інвалідів автомобілями затверджується Міністерством охорони здоров'я за погодженням з Міністерством праці та соціальної політики.

Безплатне забезпечення інвалідів автомобілями або продаж їх на пільгових умовах провадиться на десятирічний термін експлуатації без права продажу, дарування і передачі іншій особі. Після закінчення зазначеного терміну, інвалід може користуватись цим автомобілем до одержання нового.

В Україні інваліди забезпечуються автомобілями безоплатно або ж шляхом купівлі на пільгових умовах. За наявності посвідчення водія, медичного висновку на право забезпечення автомобілем безплатно, відсутності протипоказань до керування ним, автомобілями забезпечуються:

- ✱ *позачергово безплатно – інваліди війни;*
- ✱ *безплатно – особи з числа реабілітованих жертв політичних репресій, які є інвалідами внаслідок репресій згідно з висновком МСЕК;*
- ✱ *інваліди з ампутацією обох ніг, які мають протипоказання до протезування;*
- ✱ *інваліди з числа військовослужбовців, які стали інвалідами внаслідок нещасного випадку або захворювання, одержаного у період проходження військової служби.*

Незалежно від наявності медичних показань позачергово безплатно автомобілями забезпечуються:

- *інваліди війни 1 групи по зору або без обох рук;*
- *інваліди 1 групи (категорія 1), які стали інвалідами внаслідок аварії на ЧАЕС, ядерних аварій, ядерних випробувань та інших уражень ядерними матеріалами;*
- *інваліди 2 групи (категорії 1), які стали інвалідами внаслідок аварії на ЧАЕС, ядерних аварій, ядерних випробувань та інших уражень ядерними матеріалами.*

Забезпечення автомобілями провадиться, якщо інвалід не має в особистому користуванні автомобіля та за умови, що протягом семи років перед зверненням він не купував новий автомобіль. Продаж автомобілів на пільгових умовах з оплатою 7% їх вартості здійснюється вищевказаним інвалідам за наявності медичних висновків на право забезпечення автомобілем і протипоказань до водіння автомобіля, якщо керування ним буде здійснювати член сім'ї інваліда. Продаж автомобілів на пільгових умовах з оплатою 30% їх вартості провадиться інвалідам від *загального захворювання, з дитинства, батькам або родичам, які здійснюють догляд за дитиною, інвалідом до 16 років.*

Увага!

Інваліди, які за медичними показаннями мають право на забезпечення автомобілем безплатно або купівлі його на пільгових умовах, можуть мати у своєму користуванні лише один такий автомобіль, одержаний через органи праці та соціальної політики. Якщо в сім'ї є два і більше інваліди, які за медичними показаннями мають право на одержання автомобіля безплатно або купівлі його на пільгових умовах, то продається один автомобіль позачергово на вибір одному з них (за згодою інших) з подальшим зняттям їх з черги на одержання

Соціальне обслуговування непрацездатних здійснюють територіальні центри. До складу ***територіального центру*** можуть входити такі структурні підрозділи (не менше двох):

- *відділення соціальної допомоги вдома, в тому числі спеціалізовані – для обслуговування інвалідів з порушенням рухової активності, сліпих, глухих та ін.* (створюється для обслуговування не менше 80-ти одиноких непрацездатних громадян, що потребують побутової, медико-соціальної допомоги в домашніх умовах за висновками лікарів закладів охорони здоров'я);
- *відділення організації надання грошової та натуральної адресної допомоги малозабезпеченим непрацездатним громадянам* (створюється при необхідності та кількості не менше ніж 500 чоловік малозабезпечених непрацездатних громадян, що потребують, за актами обстеження матеріально-побутових умов проживання, грошової та різних видів натуральної допомоги);
- *відділення соціально-побутової реабілітації* (створюється для забезпечення не менше 30-ти відвідань в день з метою проведення соціально-оздоровчих заходів, соціально-психологічної, трудової реабілітації, консультацій лікарів та інших спеціалістів, дозвілля тощо);
- *відділення медико-соціальної реабілітації* (створюється при кількості 50-ти відвідань на день або 25-ти ліжко-місць для проведення медико-соціальної реабілітації одиноких громадян похилого віку шляхом використання медичних, психологічних, соціальних методів реабілітації);

- *стаціонарне відділення для постійного або тимчасового проживання* (створюється в разі наявності не менше 10-ти одиноких непрацездатних громадян, які втратили рухову активність, не можуть обслуговувати себе самостійно, потребують постійного стороннього догляду, надання побутової і медичної допомоги);
- *спеціальні житлові будинки для одиноких непрацездатних громадян з комплексом служб соціально-побутового і медичного обслуговування* (будуються у разі необхідності для поліпшення умов проживання та соціально-побутового, медичного обслуговування одиноких непрацездатних громадян);
- *лікувально-виробничі майстерні, спеціальні цехи, дільниці, підсобні господарства, в тім також на госпрозрахунковій основі* (створюються для проведення трудової терапії, забезпечення потреб малозабезпечених непрацездатних громадян);
- *їдальні, магазини, що діють на основі госпрозрахунку* (їдальні – створюються при необхідності для організації харчування, магазини – для забезпечення продуктовими, промисловими та господарськими товарами малозабезпечених громадян).

Територіальний центр через свої підрозділи забезпечує якісне надання різних видів соціально-побутових, комунальних та медико-соціальних послуг непрацездатним громадянам відповідно до висновків лікарів про ступінь втрати здатності до самообслуговування, а саме:

- *придбання та доставку продовольчих, промислових та господарських товарів за рахунок обслуговуваних громадян (при необхідності, за зниженими цінами або безплатно);*
- *приготування їжі, доставку гарячих обідів, годування, в тому числі у пунктах харчування, їдальнях, доставку книг, газет, журналів тощо;*
- *виклик лікаря, придбання та доставка медикаментів, відвідування хворих у закладах охорони здоров'я, здійснення лікувально-оздоровчих, профілактичних заходів та соціально-психологічної реабілітації, госпіталізацію, консультування у лікарів та інших спеціалістів, створення умов для посильної праці;*
- *допомогу в прибиранні приміщення, пранні білизни; оформлення документів на отримання субсидій по оплаті житлово-комунальних послуг, оплату платежів;*
- *читання преси, написання листів і т.п.*

Територіальний центр приймає на обслуговування пенсіонерів, інвалідів I і II групи незалежно від віку, одиноких непрацездатних громадян та інших соціально незахищених громадян, які потребують соціально-побутової та медико-соціальної допомоги, на підставі картки медичного огляду, акту обстеження матеріально-побутових умов проживання та особистої заяви. До числа одиноких непрацездатних громадян належать громадяни, в тому числі подружжя, які не мають працездатних родичів, зобов'язаних за законом їх утримувати.

У відділення організації надання грошової та натуральної адресної допомоги беруться на облік і обслуговуються малозабезпечені непрацездатні громадяни, які, відповідно до акту обстеження матеріально-побутових умов проживання, потребують грошової та різних видів натуральної допомоги (продуктами харчування, організації харчування в їдальнях або вдома, забезпечення одягом, взуттям, білизною та їх ремонт, предметами першої необхідності, допомоги у виконанні різних видів ремонтних робіт квартир, вікон, дверей, санвузлів, дахів, парканів, побутової техніки, перукарських послуг, допомоги в обробітку присадибних ділянок, придбанні палива і розпилюванні дров тощо).

До відділень соціально-побутової та медико-соціальної реабілітації приймаються непрацездатні громадяни незалежно від сімейного стану, які не потребують постійного стороннього догляду і не мають медичних протипоказань для перебування в колективі, на підставі особистої заяви і картки медичного огляду.

Відділеннями організовується і проводиться комплекс соціально-оздоровчих заходів, соціально-психологічної, трудової реабілітації, консультацій лікарів та інших спеціалістів, організації дозвілля, спрямованих на підтримання життєдіяльності і соціальної активності пенсіонерів, інвалідів та одиноких непрацездатних громадян.

До стаціонарного відділення на постійне проживання, повне державне утримання приймаються одинокі непрацездатні громадяни, які не мають працездатних дітей і за станом здоров'я потребують постійного стороннього догляду, соціального обслуговування та медичної допомоги.

Обслуговування одиноких непрацездатних громадян структурними підрозділами територіального центру припиняється у разі:

- *коли інвалідові I або II групи під час чергового переогляду встановлено III групу інвалідності (покращення стану здоров'я);*
- *встановлення наявності у непрацездатного громадянина працездатних дітей, які відповідно до чинного законодавства зобов'язані його доглядати, проживають в одному й тому ж населеному пункті або разом з ним і не мають поважних причин для звільнення від обов'язків щодо догляду за ним;*
- *переїзду на нове місце проживання при наявності в них житла, коштів на проживання та можливості самообслуговування або родичів, які можуть утримувати одинокого і забезпечувати за ним необхідний догляд;*
- *за систематичне грубе порушення громадського порядку (вживання алкоголю, наркотичних та інших препаратів, сварки, бійки, непристойне ставлення до обслуговуючого персоналу та ін.);*
- *виявлення протипоказань щодо обслуговування (захворювання на СНІД тощо);*
- *у разі смерті.*

Весь комплекс соціальних послуг (від медичної допомоги до соціально-трудової реабілітації) отримують громадяни, які проживають у стаціонарних установах – будинках інтернатах. З врахуванням віку, стану здоров'я і деяких інших факторів створюються різні типи установ: ⇨*інтернати для престарілих,* ⇨*інвалідів,* ⇨*психоневрологічні установи,* ⇨*геріатричні пансіонати,* ⇨*дитячі будинки,* ⇨*будинки сімейного типу* тощо.

До будинку-інтернату приймаються на державне утримання особи похилого віку, які досягли пенсійного віку, та інваліди першої і другої групи, старші за 18 років, які за станом здоров'я потребують стороннього догляду, побутового обслуговування, медичної допомоги, яким, згідно з медичним висновком, не протипоказане перебування у будинку-інтернаті та які не мають працездатних родичів, зобов'язаних їх утримувати за законом. На позачергове влаштування

до будинку-інтернату мають право ветерани війни та особи, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи і віднесені до I, II, III категорій згідно із Законом України "*Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи*".

Дитячий будинок-інтернат є соціально-медичною установою для постійного проживання дітей віком від 4 до 18 років з вадами фізичного або розумового розвитку, які потребують стороннього догляду, побутового і медичного обслуговування.

9.5. Право на охорону здоров'я

Складовою системи соціального захисту є державна охорона здоров`я населення України. Відповідно до Конституції України, кожен має право на охорону здоров`я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49). Конституція містить ряд важливих юридичних гарантій охорони здоров`я громадян:

- *державне фінансування установ, пов`язаних з охороною здоров`я;*
- *створення умов для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування;*
- *безкоштовна медична допомога в державних і комунальних закладах охорони здоров`я;*
- *неприпустимість скорочення існуючої мережі державних і комунальних медичних установ;*
- *сприяння з боку держави розвитку лікувальних установ усіх форм власності;*
- *розвиток фізичної культури і спорту;*
- *забезпечення санітарно-епідеміологічного благополуччя.*

На розвиток і реалізацію конституційних положень спрямована низка нормативно-правових актів: *"Основи законодавства України про охорону здоров`я"* (1992 р.); Закони України: *"Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи"* (1991р.), (з наступними змінами і доповненнями), "*Про запобігання захворюванню на СНІД та соціальний захист населення*" (1991 р.), "*Про забезпечення санітарно-епідеміологічного благополуччя населення*" (1994 р.), "*Про лікарські засоби*" (1996 р.) та ін.

> *Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування.*
> Ст. 49 Конституції України

Згідно з цією статею Основного Закону, держава прагне створити для всіх громадян України оптимальні умови для ефективного та доступного медичного обслуговування. Ця мета досягається державним фінансуванням відповідних медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм.

В Україні функціонує розгалужена система державних, комунальних і приватних лікувальних закладів. У державних і комунальних закладах охорони

здоров'я медична допомога надається безкоштовно. Мережа цих закладів не може бути скорочена.

Держава також дбає про розвиток фізичної культури і спорту, забезпечує санітарно-епідемічне благополуччя.

Конституція України визначає лише основні правові положення щодо забезпечення прав громадян на охорону здоров'я і медично-санітарне обслуговування. На розвиток і реалізацію цих положень в Україні спрямовано низку нормативно-правових актів.

"*Основи законодавства України про охорону здоров'я*" (1992 р.) визначають ⇨правові, організаційні, економічні та соціальні засади охорони здоров'я в Україні, ⇨регулюють суспільні відносини у цій галузі з метою забезпечення гармонійного розвитку фізичних і духовних сил, високої працездатності і довголітнього активного життя громадян, усунення факторів, що шкідливо впливають на їх здоров'я, попередження і зниження захворюваності, інвалідності та смертності, поліпшення спадковості.

У ст. 4 Основ проголошені основні принципи охорони здоров'я, а саме:

- *визнання охорони здоров'я пріоритетним напрямом діяльності суспільства і держави, одним з головних чинників виживання та розвитку народу України;*
- *дотримання прав і свобод людини і громадянина в галузі охорони здоров'я та забезпечення пов'язаних з ним державних гарантій;*
- *гуманістична спрямованість, забезпечення пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими, національними, груповими або індивідуальними інтересами, підвищений медико-соціальний захист найбільш вразливих верств населення;*
- *рівноправність громадян, демократизм і загальнодоступність медичної допомоги та інших послуг у галузі охорони здоров'я;*
- *відповідальність завданням і рівню соціально-економічного та культурного розвитку суспільства, наукова обґрунтованість, матеріально-технічна і фінансова забезпеченість;*
- *орієнтація на сучасні стандарти здоров'я та медичної допомоги, поєднання вітчизняних традицій і досягнень із світовим досвідом у галузі охорони здоров'я;*
- *випереджувально-профілактичний характер, комплексний соціальний, екологічний та медичний підхід до охорони здоров'я;*
- *багатоукладність економіки охорони здоров'я і багатоканальність її фінансування, поєднання державних гарантій з демонополізацією та заохоченням підприємництва і конкуренції;*
- *децентралізація державного управління, розвиток самоврядування закладів та самостійності працівників охорони здоров'я на правовій і договірній основі.*

Право на охорону здоров'я передбачає:

- *життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та соціальне обслуговування і забезпечення, який є необхідним для підтримання здоров'я людини;*
- *безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище;*
- *санітарно-епідемічне благополуччя території і населеного пункту, де він проживає;*
- *безпечні і здорові умови праці, навчання побуту та відпочинку;*
- *кваліфіковану, медико-санітарні допомогу, включаючи вільний вибір лікаря і закладу охорони здоров'я;*

- *достовірну та своєчасну інформацію про стан свого здоров'я і здоров'я населення, включаючи існуючі і можливі фактори ризику та їх ступінь;*
- *участь в обговоренні проектів законодавчих актів і внесення пропозицій щодо формування державної політики в галузі охорони здоров'я;*
- *участь в управлінні охороною здоров'я та проведенні громадської експертизи з цих питань у порядку, передбаченому законодавством;*
- *можливість об'єднання в громадські організації з метою сприяння охороні здоров'я;*
- *правовий захист від будь-яких незаконних форм дискримінації, пов'язаних із станом здоров'я;*
- *відшкодування заподіяної здоров'ю шкоди.*

Законодавством України може бути визначено й інші права громадян у галузі охорони здоров'я.

Закон України "*Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення*" (1994 р.) із змінами та доповненнями регулює суспільні відносини, які виникають у сфері забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя, визначає відповідні права і обов'язки державних органів, підприємств, установ, організацій та громадян, встановлює порядок організації державної санітарно-епідемічної служби і здійснення державного санітарно-епідеміологічного нагляду в Україні.

! *В ст. 1 вказаного закону визначено, що санітарне та епідеміологічне благополуччя населення – оптимальні умови життєдіяльності, що забезпечують низький рівень захворюваності, відсутність шкідливого впливу на здоров'я населення факторів навколишнього середовища, а також умов для виникнення і поширення інфекційних захворювань.*

У ст. 4 проголошені права громадян, які мають право на:

- *безпечні для здоров'я та життя продукти харчування, питну воду, умови праці, навчання, виховання, побуту, відпочинку та навколишнє природне середовище;*
- *участь в розробці, обговоренні та громадській експертизі проектів програм і планів забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення, внесення пропозицій з цих питань до відповідних органів;*
- *відшкодування шкоди, завданої їх здоров'ю внаслідок порушення підприємствами, установами, організаціями, громадянами санітарного законодавства;*
- *достовірну та своєчасну інформацію про стан свого здоров'я, здоров'я населення, а також про наявні та можливі фактори ризику та їх ступінь.*

Законодавством України громадянам можуть бути надані й інші права щодо забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя.

У ст. 5 визначені обов'язки громадян, котрі зобов'язані:

- ⇨ *піклуватися про своє здоров'я та здоров'я і гігієнічне виховання своїх дітей, не шкодити здоров'ю інших громадян;*
- ⇨ *брати участь у проведенні санітарних та протиепідемічних заходів;*
- ⇨ *проходити обов'язкові медичні огляди та робити щеплення у передбачених законодавством випадках;*

- ⇨ *виконувати розпорядження та вказівки посадових осіб державної санітарно-епідеміологічної служби при здійсненні ними державного санітарно-епідеміологічного нагляду;*
- ⇨ *виконувати інші обов'язки, передбачені законодавством про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя.*

Дуже важливе значення має Закон "*Про запобігання захворюванню на синдром набутого імунодефіциту (СНІД) та соціальний захист населення*". Закон викладено у новій редакції (згідно із Законом України від 3 березня 1998 р. № 155/98 – ВР).

> ✱ ***Синдром набутого імунодефіциту (СНІД)*** *– особливо небезпечна інфекційна хвороба, що викликається вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ) і через відсутність у даний час специфічних методів профілактики та ефективних методів лікування призводить до смерті.*

Масове розповсюдження цієї хвороби в усьому світі та в Україні створює загрозу особистій, громадській та державній безпеці, спричиняє важкі соціально-економічні та демографічні наслідки, що зумовлює необхідність вжиття спеціальних заходів щодо захисту прав і законних інтересів громадян та суспільства. Боротьба з цією хворобою є одними з пріоритетних завдань держави в галузі охорони здоров'я населення.

Визначимо деякі нормативно-правові акти щодо охорони здоров'я, які розроблялись останнім часом:

- *Постанова Кабінету Міністрів від 1999.04.24, № 696 "Про затвердження Правил санітарної охорони території України".*
- *Постанова Кабінету Міністрів від 1999.04.23, № 667 "Про Комплексні заходи боротьби з туберкульозом".*
- *Постанова Кабінету Міністрів від 1999.03.09, № 341 "Про Програму профілактики СНІДу та наркоманії на 1999-2000 роки".*
- *Постанова Верховної Ради від 1999.02.19, № 453-XIV "Про проект Закону України про захист населення від інфекційних хвороб".*
- *Постанова Кабінету Міністрів від 1998.03.23, № 357 "Про комплексні заходи для запобігання розповсюдженню хвороб, що передаються статевим шляхом".*

9.6. Соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи

Важливою проблемою суспільства і держави є створення і зміцнення системи надійного захисту людей від наслідків Чорнобильської катастрофи, що сталася 26 квітня 1986 року.

Згідно із Законом України "*Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи*" (1991 р.), ці території поділені на відповідні зони, встановлено режим їх використання та охорони, визначено умови проживання та роботи населення, врегульована господарська, науково-дослідна та інша діяльність у цих зонах.

Цей Закон закріплює і гарантує забезпечення відповідного режиму використання та охорони цих територій з метою зменшення дії радіоактивного випромінювання на здоров'я людини та на екологічні системи.

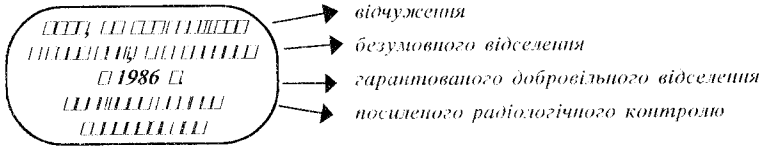

Законом України "*Про статус та соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи*" (1991 р.) визначена низка заходів щодо вирішення проблем медичного і соціального характеру, що виникли внаслідок радіоактивного забруднення території, соціального захисту осіб, які потерпіли внаслідок аварії. Цей закон, зокрема, гарантує громадянам відшкодування збитків, заподіяних внаслідок катастрофи їх здоров'ю, компенсацію різного виду матеріальних втрат:

- ⇨ *безкоштовне придбання ліків за рецептами лікарів;*
- ⇨ *безкоштовне позачергове зубопротезування;*
- ⇨ *щорічне медичне обслуговування;*
- ⇨ *переважне право залишення на роботі в разі звільнення працівників;*
- ⇨ *позачергове забезпечення житловою площею осіб, які потребують поліпшення житлових умов;*
- ⇨ *оплата займаної жилої площі в розмірі 50%;*
- ⇨ *позачергове безоплатне забезпечення автомобілем (за наявності відповідних медичних показань або інвалідності I та II груп, а також за відсутності в особистому користування автомобіля);*
- ⇨ *першочергове придбання товарів підвищеного попиту;*
- ⇨ *вступ поза конкурсом до вищих навчальних закладів, професійних навчально-виховних закладів.*

Особами, які постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи, вважаються:

- *учасники ліквідації наслідків на ЧАЕС, громадяни, які брали безпосередню участь у ліквідації аварії та її наслідків;*
- *потерпілі від Чорнобильської катастрофи громадяни, в тому числі діти, які зазнали впливу радіоактивного опромінення внаслідок Чорнобильської катастрофи.*

Законодавство накладає на державу зобов'язання щодо своєчасного медичного обстеження і визначення доз опромінення учасників ліквідації аварії на ЧАЕС і потерпілих від Чорнобильської катастрофи. З цією метою Міністерством охорони здоров'я України організовано єдиний облік таких осіб, а також запроваджено їх Державний реєстр.

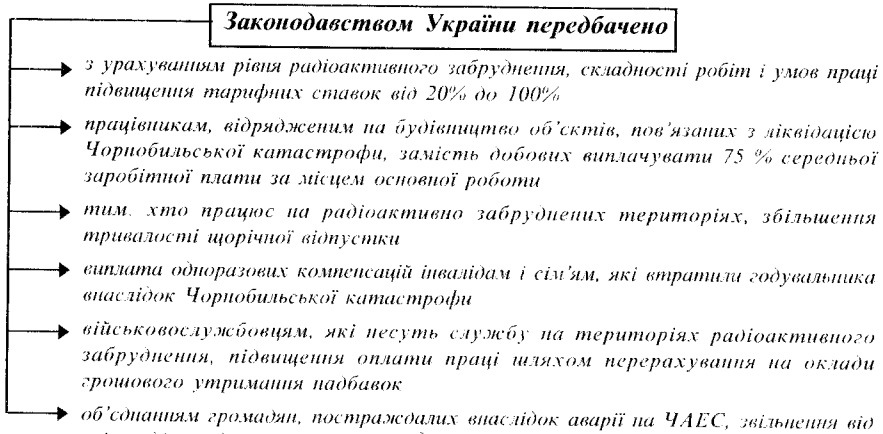

Реалізація всіх передбачених законодавством заходів по захисту людей від наслідків Чорнобильської катастрофи потребує залучення значних фінансових, матеріальних та інших ресурсів. На жаль, сьогодні дія значної частини встановлених для чорнобильців пільг і компенсацій призупинена.

Резюме

① *Конституція України проголосила право громадян на соціальний захист, згідно з яким вироблено державні соціальні стандарти і соціальні гарантії на мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги та ін.*

Подальший розвиток соціальної сфери та соціальної функції держави буде сприяти становленню та формуванню права як права соціального захисту.

② *Соціальне забезпечення як основа соціального захисту спрямовано на матеріально-фінансову підтримку з боку держави непрацездатних або тих громадян, які в силу певних обставин потребують спеціальної (додаткової) допомоги держави. Підставою виникнення у громадян права на таку допомогу є соціальні ризики.*

③ *Національним законодавством визначені трудові (страхові) і соціальні пенсії, державні соціальні допомоги, умови, норми та порядок їх надання окремим категоріям громадян.*

④ *Невід'ємною складовою державної системи соціального забезпечення є соціальне обслуговування – діяльність відповідних служб і організацій щодо надання громадянам, які перебувають у складній життєвій ситуації, соціальних послуг.*

⑤ *Складовою системи соціального захисту є державна охорона здоров'я населення України. З цією метою створюються оптимальні умови для ефективного та доступного медичного обслуговування. Законодавство визначає не тільки права громадян на охорону здоров'я, але й обов'язки щодо збереження свого здоров'я.*

⑥ *Важливою проблемою суспільства і держави є створення і зміцнення системи надійного захисту людей від наслідків Чорнобильської катастрофи, що сталася 26 квітня 1986 р.*

? Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Що таке "соціальний захист"?
2. З якою метою встановлюються державні соціальні стандарти і державні соціальні гарантії?
3. Що таке право соціального захисту?
4. Які ви знаєте джерела права соціального захисту?
5. Що таке соціальне забезпечення?
6. За яких підстав у особи може з'явитися право на соціальне забезпечення?
7. Які функції виконує соціальне забезпечення?
8. Що таке соціальний ризик?
9. Які основні види соціальних ризиків закріплені в національному законодавстві?
10. Які органи складають систему органів державного соціального забезпечення?
11. Які ви знаєте нормативно-правові акти, що спрямовані на забезпечення прав громадян на охорону здоров'я і медично-санітарне обслуговування?
12. Які заходи передбачені законодавством України щодо захисту людей від наслідків Чорнобильської катастрофи?

Тема 10

Основи аграрного права України

☐ ***План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:***

10.1. Предмет, методи та принципи аграрного права.
10.2. Джерела, завдання та функції аграрного права.
10.3. Аграрні правовідносини та правосуб'єктність аграрних товаровиробників-підприємців.
10.4. Аграрні внутрішньогосподарські правовідносини.
10.5. Аграрні господарсько-підприємницькі правовідносини.

10.1. Предмет, методи та принципи аграрного права

Аграрне право є галуззю права України, становить складову і невід'ємну частину правової системи України. Як галузь права воно характеризується власним предметом, методами і принципами правового регулювання.

✱ ***Предметом аграрного права*** *є аграрні правовідносини, що виникають у зв'язку з утворенням (заснуванням) і статутною діяльністю суб'єктів аграрного підприємництва – виробників продукції харчування рослинного та тваринного походження, заснованих на різних формах власності (див. рис. 10.1.).*

Аграрні правовідносини функціонують протягом усієї діяльності суб'єктів аграрної підприємницької діяльності, починаючи з ⇨*планування і вибору видів прибуткової продукції*, ⇨*організації самого виробництва і закінчуючи транспортуванням*, ⇨*зберіганням та* ⇨*реалізацією сільськогосподарської продукції і сировини*, в тому числі й у переробленому вигляді.

Увага!
Аграрні правовідносини регулюються як загальними нормами традиційних галузей права (наприклад, цивільного, трудового), так і нормами виключно або переважно аграрного права.

Наявність різновидів предмета аграрного права зумовлює й різновиди методів аграрного права. В аграрному праві методи правового регулювання являють собою встановлені або санкціоновані державою способи та засоби правового впливу, за допомогою яких визначаються правомочності суб'єктів права – учасників аграрних правовідносин.

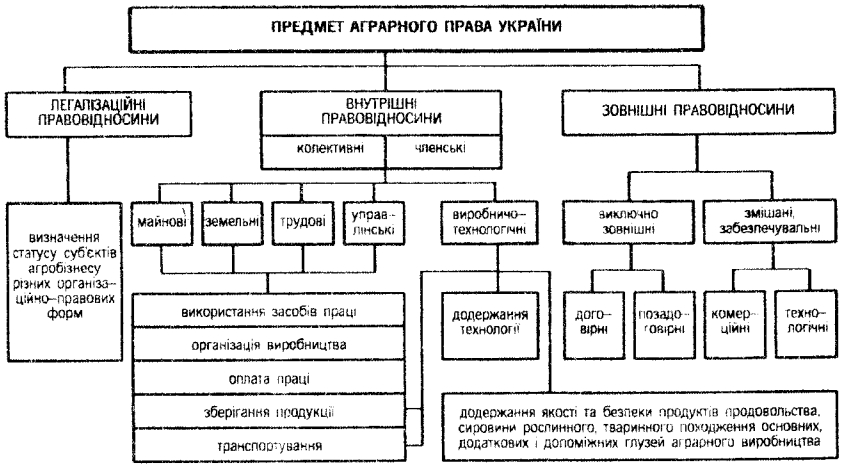

Рис. 10.1. *Відносини, що становлять предмет аграрного права України*[1].

✱ ***Методи регулювання в аграрному праві*** *– це способи з'ясування, визначення характеру виникнення, зміни і припинення відносин між суб'єктами агропромислового комплекса (АПК).*

Якщо предмет правового регулювання охоплює ті конкретні суспільні відносини, які регулюються нормами аграрного права, то метод правового регулювання визначає, яким чином ці конкретні аграрні відносини чи їх група регулюється нормами аграрного права.

В. З. Янчук

Методи правового регулювання містяться в законах та інших нормативно-правових актах України, котрі є джерелом аграрного права. У випадках однорідності і спорідності суспільних відносин в аграрних відносинах можуть використовуватися правові методи, властиві іншим галузям права. Структура і елементи методів регулювання в аграрному праві зображені на рис. 10.2.

Державна реєстрація сільськогосподарських виробників, Статут виробників-підприємців аграрних утворень, право членства в цих утвореннях громадян, правові норми щодо паювання земель, право колективного самоврядування сільськогосподарських підприємств тощо як методи правового регулювання, головним чином, застосовуються в *системі внутрішніх аграрних відносин. Зовнішні аграрні* правовідносини перебувають одночасно у тісному зв'язку з цивільними, земельними, фінансовими правовідносинами, регулювання яких проводиться методами відповідних галузей права, де вони і визначаються.

[1] Див. Аграрне право України //За ред. В. З. Янчука. 2-ге вид. К., 2000. С. 17.)

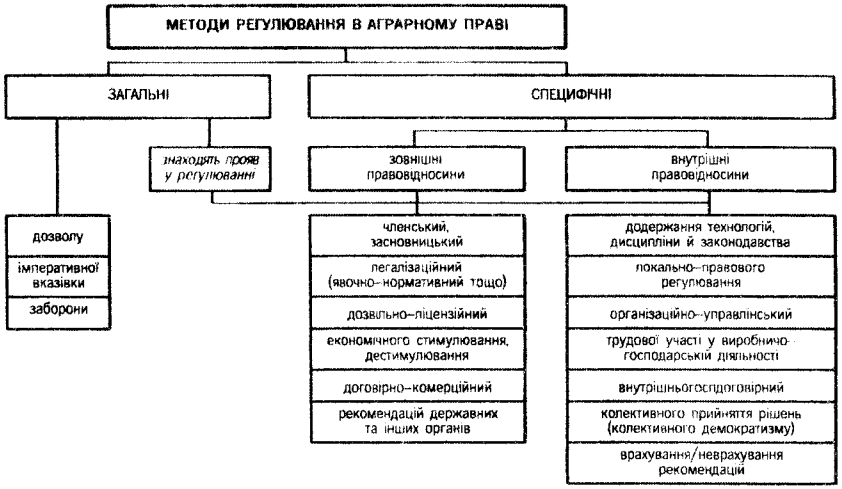

Рис. 10.2. *Методи регулювання в аграрному праві*[1].

Способами регулювання внутрішніх та зовнішніх правовідносин суб'єктів аграрного підприємництва, юридичним інструментом впливу на них виступають як *загальні*, так і *специфічні методи регулювання в аграрному праві*.

Поняття аграрного права охоплює також його принципи – основоположні засади, ідеї, наукові положення, що визначають загальну спрямованість і найбільш суттєві риси правового регулювання аграрних відносин.

Основні принципи аграрного права

- *право членства у колективному с/г підприємстві, що грунтується на праві вільного вступу і безперешкодного виходу з його складу*
- *право власності на землю, що належать виробникам с/г продукції*
- *право на забезпечення господарської самостійності й незалежності суб'єктів аграрних правовідносин*
- *правове забезпечення раціонального поєднання високорентабельного виробництва та оптимального підприємництва с/г підприємств як юридичних осіб*
- *оптимальне використання аграрно-договірних відносин*
- *посилення частини майнових аспектів у системі аграрних правовідносин*
- *зміцнення договірної дисципліни в АПК*
- *додержання вимог колективної демократії в діяльності КСГП*

[1] Див. Аграрне право України //За ред . В. З. Янчука. – 2-ге вид. – К., 2000. с.18.)

✱ *Виходячи з того, що* ***основним виробником в с/г є колективні с/г підприємства****, при визначенні принципів аграрного права увага має приділятися засадам внутрішньо господарських правовідносин, що виникають, функціонують і припиняються в діяльності саме цих суб'єктів аграрного підприємництва.*

10.2. Джерела, завдання та функції аграрного права

Джерелами аграрного права є Конституція України, Закони та постанови Верховної Ради України, Укази Президента України, постанови, декрети і розпорядження КМУ, затверджені ним Положення, постанови АРК а також *накази, інструкції та інші акти, прийняті Міністерством АПК, Держкомом України по земельним ресурсам та іншими відомствами України* (див. рис. 10.3.).

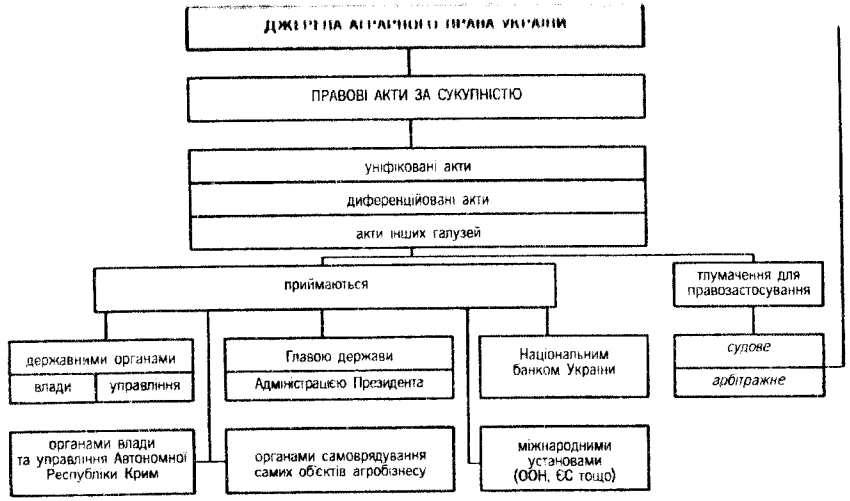

Рис. 10.3. *Джерела аграрного права України*[1].

Особливості джерел аграрного права України

- *уніфіковані акти аграрного законодавства становлять ядро аграрного законодавства і становлення аграрного права, як самостійної та інтегрованої галузі національного права*
- *відсутність єдиного фундаторського акта модифікованого характеру*

[1] Див. Аграрне право України //За ред . В. З. Янчука. – 2-ге вид. – К., 2000. – С.19.)

- *значущість локальних актів санкціонованої та делегованої правотворчості суб'єктом с/г і ринкових економічних відносин*
- *збереження рекомендованої правотворчості*
- *використання правових норм інших галузей права, які одночасно належать і до норм аграрного та інших галузей права (господарського, земельного, фінансового тощо), оскільки вони регулюють окремі питання діяльності суб'єктів аграрного підприємництва*
- *зростання ролі міжнародних норм права та уніфікації національного аграрного законодавства щодо міжнародного права*

Увага!
Уніфіковані акти аграрного законодавства – це юридична норма закріплення норм аграрного права, спрямованого на інтеграцію правового регулювання аграрних відносин, уніфікацію правового статусу і правової регламентації діяльності суб'єктів аграрного підприємництва усіх форм власності та легальних

Увага!
Диференційовані акти аграрного законодавства – це нормативно-правові акти, що розробляються з урахуванням відмінностей у статусі суб'єктів аграрного

✸ ***Уніфіковані й диференційовані нормативно-правові акти*** *є основою системи (видів) джерел аграрного права.*

Різновидом джерел аграрного права слід розглядати також внутрішньогосподарські локальні акти і роз'яснення, інформаційні листи судових органів тощо.

Самостійним джерелом аграрного національного права слід також вважати міжнародні правила, звичаї, конвенції, до яких приєдналася (та які ратифікувала) Україна. Це, зокрема, міжнародно-правові правила торгівлі, експорту та імпорту продуктів харчування, устаткування, отрутохімікатів, машин та ін. Основні види джерел аграрного права України подаються на рис. 10.4.

Завдання та функції аграрного права. Найважливішим завданням аграрного права є забезпечення юридичними засобами реалізації державної аграрної політики України.

Основні завдання та функції аграрного права України

- *закріплення оптимального правового становища всіх суб'єктів аграрних правовідносин*
- *забезпечення встановлення ринкових відносин та розвиток їх інфраструктури, аграрно-фондових формувань*

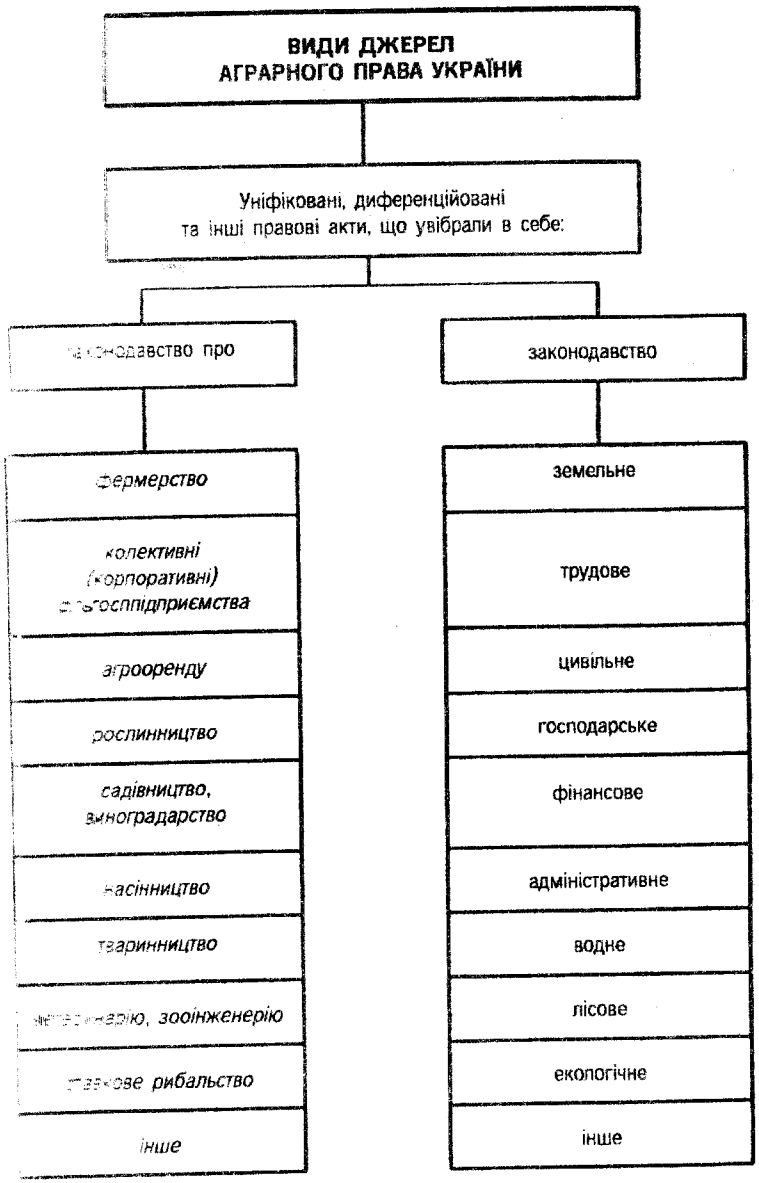

Рис 10.4. *Види джерел аграрного права України*[1].

[1] Див. Аграрне право України //За ред . В. З. Янчука. – 2-ге вид. – К., 2000. -с. 20.)

- *забезпечення сучасного рівня взаємопоєднання і регулювання всіх форм власності, що становлять екологічну основу аграрного сектора національного господарства, посилення охоронності майна і коштів*
- *сприяння раціональному використанню вод, землі та інших природних ресурсів і гарантування їх збереження як найголовніших об'єктів екології*
- *збереження реалізації правоздатності суб'єктів аграрних правовідносин і тих конкретних завдань і цілей, що становлять їх соціально-економічну діяльність*

✸ *Отже,* ***завданнями аграрного права визначаються і завдання норм аграрного права****. Наука аграрного права покликана забезпечувати права регулювання суспільних аграрних відносин, що виникають і функціонують в залежності від організації та діяльності суб'єктів аграрного підприємництва.*

10.3. Аграрні правовідносини та правосуб'єктність аграрних товаровиробників-підприємців

✸ ***Аграрні правовідносини*** *– це правова форма реалізації положень правових норм через застосування їх у процесі визначення й функціонування прав та обов'язків суб'єктів цих відносин.*

Вольовий характер аграрних правовідносин обумовлюється тим, що:

⇨ *в нормах аграрного права відзеркалена воля законодавця;*

⇨ *юридичні особи у будь-яких організаційно-правових формах на засадах самоврядування приймають відповідні рішення з питань їхньої статутної діяльності;*

⇨ *селянське (фермерське) господарство в особі його голови також самостійно приймає рішення.*

Суб'єктами аграрних правовідносин є, насамперед, власники, які самостійно чи завдяки об'єднанню свого капіталу наділяють створених ними юридичних осіб повноваженнями суб'єктів аграрних та інших правовідносин. Залежно *від сфери діяльності, мети, завдань, функцій* суб'єкти аграрних правовідносин поділяються на три групи:

- *суб'єкти у сфері агровиробничого сервісу;*
- *суб'єкти у сфері фінансування, кредитування, страхування, торгівлі;*
- *суб'єкти у сфері товарного виробництва продуктів харчування, сировини і продовольства рослинного та тваринного походження.*

Базові складові системи аграрних правовідносин → *майнові, земельні, управлінські, трудові*

✸ ***Змістом аграрних правовідносин є*** *взяті в єдності конкретні суб'єктивні права та юридичні обов'язки кожного з учасників виробничої с/г діяльності.*

Особливості сучасних аграрних правовідносин

- *існування і функціонування цих відносин на засадах приватної власності, її вияву – колективної та державної форми власності на землю та інше нерухоме майно, зокрема засоби виробництва*
- *розвиток різноманітних легальних приватних форм аграрного підприємництва (від селянських господарств до різних легальних юридичних осіб) поряд із державними юридичними особами*
- *поступовий перехід від державної форми аграрного господарювання до приватних форм*
- *розширення кола об'єктів правовідносин, які включають у себе всю повноту змісту й суті аграрного підприємництва, продукти харчування рослинного і тваринного (в тому числі водного і мисливського) походження і, зрештою, – включення до кола об'єктів аграрних правовідносин ряду тих, які раніше за законодавством належали до об'єктів виключно інших галузей права і галузей народного господарства*
- *збільшення питомої ваги майнових аспектів у системі аграрних правовідносин*
- *відновлення значущості економічних функцій аграрного підприємництва і, тобто зміна ролі і питомої ваги інших, особливо соціальних, функцій всіх легальних організаційно-правових форм суб'єктів аграрної підприємницької діяльності*

Правосуб'єктність аграрного товаровиробництва підприємців. В Україні аграрними підприємствами є: ⇨*колективні,* ⇨*державні та с/г (аграрні),* ⇨*рибальські та мисливські підприємства,* ⇨*с/г (аграрні) виробничі кооперативи,* ⇨*господарські товариства,* ⇨*спілки селян,* ⇨*селянські (фермерські) агрооб'єднання,* ⇨*асоціації, а також* ⇨*спільні з іноземними інвестиціями аграрні підприємства.*

Правосуб'єктивність цих аграрних товаровиробників – підприємців становить собою сукупність правових норм *Конституції України*, законів і підзаконних актів, правових установчих норм (статутів та установчих договорів), які визначають суб'єктивні права та обов'язки товаровиробників зі статутом юридичних осіб.

Згідно чинного законодавства, всі суб'єкти аграрного права за організацією правовими нормами можна поділити на суб'єктів у сфері *виробництва* та у сфері *сервісу*.

Всі суб'єкти підприємницької діяльності в аграрному секторі зі статутом юридичної особи повинні мати документ, що засвідчує їх державну реєстрацію.

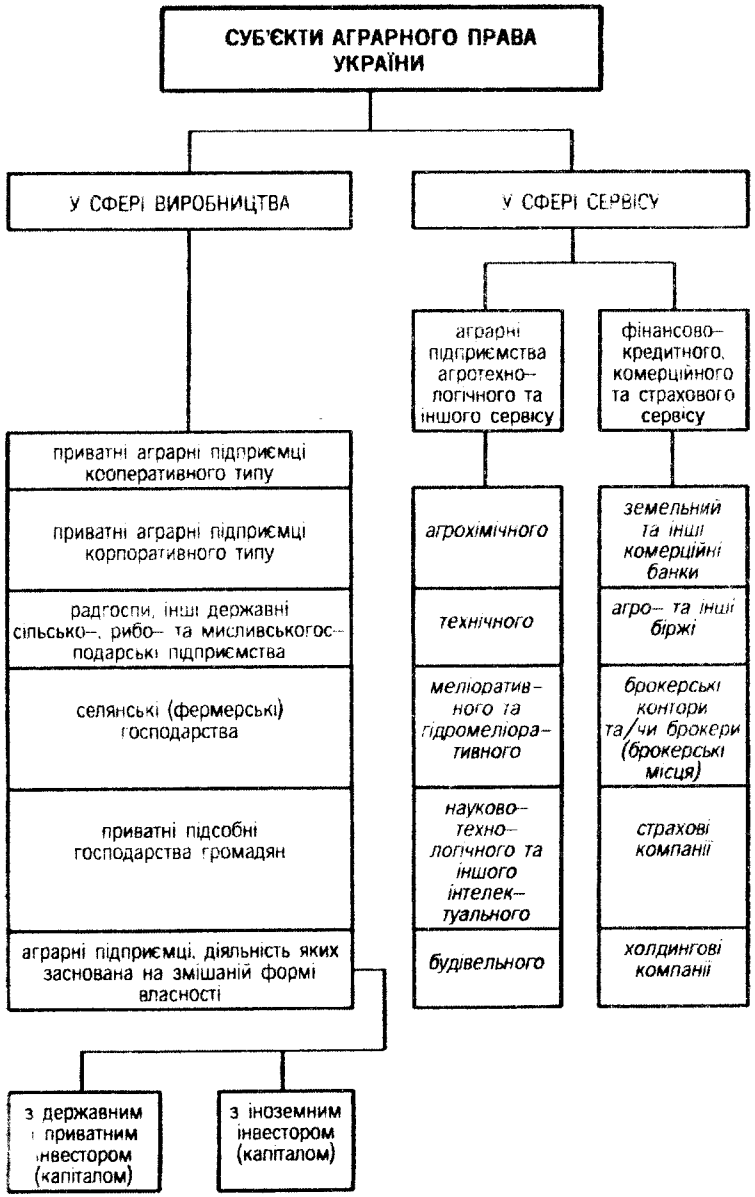

Рис 10.5. *Суб`єкти аграрного права України*[1].

[1] Див. Аграрне право України //За ред . В. З. Янчука. – 2-ге вид. – К., 2000. - с. 23.)

Їх державна реєстрація є визначальним юридичним фактором для визнання їх суб'єктом аграрного права і аграрного підприємництва.

Носії правосуб'єктності

- *колективні і кооперативні с/г підприємства*
- *акціонерні с/г товариства*
- *державні аграрні товаровиробники*
- *міжгосподарські підприємства і об'єднання*

Увага!
Згідно з чинним законодавством, всі легальні суб'єкти аграрно-підприємницької діяльності можуть бути реорганізовані або ліквідовані у встановленому порядку.

10.4. Аграрні внутрішньогосподарські правовідносини

Аграрні правовідносини, взяті у цілому, являють собою єдиний органічний комплекс відносин. В той же час усередині цієї єдності є певні відмінності, що визначаються характером і змістом регульованих правом конкретних аграрних відносин, які складаються у процесі виробництва, розподілу, обліку, споживання.

Отже, ***аграрним правовідносинам*** властиве певне їх розмежування (диференціація). Як вже зазначалось, існують зовнішньогосподарські правовідносини (договірні відносини, податкові відносини тощо) і внутрішньогосподарські правовідносини.

У с/г колективно-кооперативних підприємствах, як товаровиробників, так і суб'єктів агробізнесу, *внутрішньогосподарські відносини* в цих підприємствах засновані на праві членства, а для працездатних – також на особистій трудовій участі в КСГП, ВСГК тощо.

Внутрішньогосподарські відносини у приватних аграрних підприємствах акціонерного типу є, засновані на установчому договорі, статуті товариства, а також засновництві (участі) у створенні статутного капіталу товариства, правовідносини між акціонерним товариством (підприємством), з одного боку, і кожним з його учасників, – з іншого.

Внутрішніми правовідносинами є також правовідносини між підприємствами та їх членами (учасниками) з приводу ⇨*розподілу прибутку*, ⇨*надання підприємством знарядь виробництва для обробітку членом (учасником) при-*

садибної ділянки, ⇨ задоволення соціально-побутових і культурно-освітніх проблем.

Елементи внутрішніх правовідносин

- *суб'єкти (тобто підприємства КСГП, ДСГП, тощо, їхні члени та наймані працівники*
- *суб'єктивні правові і юридичні обов'язки зазначених вище суб'єктів*
- *юридичні факти спрямовані на виникнення, зміну та припинення правовідносин, на відновлення порушених прав та притягнення винних осіб до юридичної відповідальності*
- *об'єкти, тобто рухоме і нерухоме майно, вимога, що мають грошову вартість, матеріальні й духовні інтереси, дії, яких чекають суб'єкти цих відносин один від одного*

Аграрні внутрішньогосподарські правовідносини охоплюють:

⇨ *право власності КСГП;*

⇨ *правовий режим майна ДСГП;*

⇨ *правові засади використання земель та інших природних ресурсів в аграрному виробництві;*

⇨ *право колективного самоврядування;*

⇨ *управління ДСГП;*

⇨ *правове регулювання виробничо-господарської діяльності с/г підприємств;*

⇨ *правове регулювання фінансової діяльності с/г підприємств;*

⇨ *правове регулювання організації праці та дисципліни в с/г підприємствах;*

⇨ *правове регулювання оплати праці, охорони здоров'я працівників с/г підприємств;*

⇨ *дисциплінарну та матеріальну відповідальність працівників с/г підприємств;*

⇨ *трудові спори працівників с/г підприємств;*

⇨ *правове забезпечення соціального розвитку села.*

10.5. Аграрні господарсько-підприємницькі правовідносини

Аграрні господарсько-підприємницькі (зовнішні відносини внутрішньо-господарських) відносини є складовою частиною с/г як галузі національного господарства в цілому.

Суб'єкти аграрних господарсько-підприємницьких відносин

- *колективні і державні с/г підприємства*
- *орендарі с/г земельних угідь*
- *селянські (фермерські) господарства*
- *власники підсобних домашніх господарств тощо*

Виробники с/г продукції займаються підприємницькою діяльністю і за потребою користуються послугами підприємств (організацій), що спеціально утворені для їхнього обслуговування. Існуючі між виробниками і цими підприємствами (організаціями) підприємницько-економічні відносини є товарно-грошовими. Юридично вони оформлюються шляхом укладання договорів.

Важливим видом ринкових відносин і підприємницької діяльності є сфера матеріально-технічного забезпечення с/г виробництва. Своєрідну сферу ринкових економічних відносин за участю виробників с/г продукції являє їхня фінансово-кредитна діяльність.

✱ *Отже, **аграрно-ринкові відносини** мають своєю економічно-правовою основою здійснювати с/г товаровиробником усю свою господарську діяльність. Остання є своєрідною зовнішньою економіко-правовою діяльністю. Вона характеризується відповідними організаційно-правовими елементами та економіко-правовим змістом господарчо-підприємницьких правовідносин.*

Резюме

① *Аграрне право є галуззю права України, становить складову і невід'ємну частину правової системи України. Як галузь права вона характеризується власним предметом, принципами і методами правового регулювання.*

② *Джерелами аграрного права є Конституція України, Закони Верховної Ради України, Укази Президента України, постанови, декрети і розпорядження КМУ, затверджені ним Положення, постанови АРК, а також накази, інструкції та інші акти, прийняті Міністерством АПК, Держкомом України по земельним ресерсам та ін. відомствами України.*

③ *Аграрні правовідносини — це правова форма реалізації положень правових норм через застосування їх у процесі визначення й функціонування прав та обов`язків суб`єктів цих відносин.*

④ *Аграрні правовідносини — це комплекс відносин, що відзначаються характером, і змістом регульованих правом конкретних аграрних відносин, які складаються у процесі виробництва, розподілу, обліку та споживання.*

⑤ *Суб`єктами аграрних господарсько-підприємницьких відносин є колективні і державні с/г підприємства, оредні с/г, с/ф господарства, власники підсобних домашніх господарств тощо.*

Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Яке місце займає аграрне право у правовій системі України?
2. Як можна визначити предмет аграрного права?
3. Яким чином регулюються аграрні правовідносини?
4. Які відносини становлять предмет аграрного права України?
5. Що собою являє метод правового регулювання аграрного права?
6. Які ви знаєте методи регулювання в аграрному праві?
7. Назвіть основні принципи аграрного права.
8. Що є джерелами, завданнями та функціями аграрного права України?
9. Які є види джерел аграрного права України?
10. Що ви розумієте під аграрними правовідносинами?
11. Хто є суб`єктами аграрних правовідносин?
12. Що треба розуміти під аграрними правовідносинами?

Тема 11

Основи земельного права України

☐ ***План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:***

11.1. Загальна характеристика земельного права. Земельний кодекс України.
11.2. Види земель та їх правовий режим.
11.3. Набуття права на землю громадянами та юридичними особами.
11.4. Форми власності на землю.
11.5. Право користування землею.
11.6. Оренда землі.
11.7. Охорона земель.
11.8. Захист прав громадян та юридичних осіб на землю.
11.9. Вирішення земельних спорів.

11.1. Загальна характеристика земельного права. Земельний кодекс України

Земельне право є самостійною галуззю права, складовою частиною системи права України. Його предметом є суспільні відносини, що виникають з приводу використання та охорони земель. Специфіка земельних відносин обумовлена особливостями об'єкта правового регулювання – землі.

Функції землі залежно від цілей використання

- *політична – земля визначає просторові межі державного територіального суверенітету України*
- *функція просторової операційної бази для розміщення споруд, будівель, будинків, підприємств промисловості, транспорту, будівництва і т. ін.*
- *соціальна – земля є основою життя і діяльності людського суспільства*
- *екологічна – земля є частиною навколишнього природного середовища, охоронюваним законом природним об'єктом*
- *економіко-виробнича – земля використовується як незамінний засіб виробництва, продуктивна сила у сільському та лісовому господарстві*

У цих відносинах особливого значення надається рівню родючості ґрунтів, яка значною мірою визначає споживчу вартість землі, її корисність і здатність у поєднанні з працею бути джерелом одержання сільськогосподарської та лісової продукції.

Увага!

Земля є вічним засобом виробництва, оскільки на відміну від інших засобів виробництва, в процесі використання її корисні властивості, продуктивна здатність не зменшуються, а збільшуються при правильній експлуатації і раціональному використанні.

До специфічних особливостей землі як засобу виробництва можна віднести також її просторову обмеженість (необхідність використання земель в тій кількості, яка визначена природою), постійність місцезнаходження (необхідність використання земельної ділянки там, де вона розміщена), незамінимість (неможливість використовувати замість земель інші засоби виробництва).

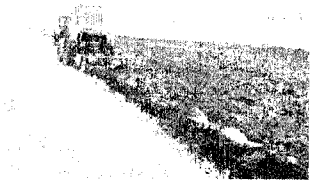

Виконання землею різних функцій, наявність специфічних рис землі як об'єкта правового регулювання, свідчить про те, що земельні відносини є особливими і повинні регулюватися окремою галуззю права – земельним правом.

✱***Земельне право як галузь права*** *– це система юридичних норм, які регулюють відносини по використанню та охороні земель як природного об'єкта, умови і засобу виробництва з метою організації і раціонального використання та охорони, охорони прав та законних інтересів суб'єктів земельних відносин. Дане визначення і вказує на предмет правового регулювання земельного права.*

Метод земельного права (сукупність засобів і способів впливу правових норм на учасників земельних відносин) складається із встановлених земельно-правовими нормами прав та обов'язків учасників земельних правовідносин і застосовування до них заходів державного примусу при невиконанні ними правових норм.

Для сучасного земельного права характерним є поєднання імперативного і диспозитивного методів правового регулювання.

✱*Імперативний метод* полягає у встановленні державою обов'язкових для виконання приписів і заборон та заходів юридичної відповідальності за їх невиконання. Цей метод відігравав переважну роль в умовах виключної власності держави на землю в радянський період. Сьогодні імперативні способи регулювання земельних відносин застосовуються в основному до відносин, які складаються у сфері державного управління землями (ведення державного земельного кадастру, землеустрою, моніторингу земель і т.п.).

У сучасний період на зміну імперативному методу все більше приходить ✱ *диспозитивний метод* регулювання земельних відносин, який передбачає можливість учасників земельних відносин самостійно визначати модель своєї поведінки, але в межах, визначених законом. Земельна реформа наділила суб'єктів земельних правовідносин широкими можливостями здійснення угод із земельними ділянками.

Для земельного права останніх років став характерним і ***метод екологізації***, який виражається в закріпленні вимог щодо ➢*покращення екологічної ситуації,* ➢*екологічних принципів використання земель,* ➢*захисту їх від негативних впливів виробничої та іншої діяльності.*

Характерні для земельного права і свої галузеві принципи – нормативно-керівні засади регулювання усіх видів земельних відносин, а також реалізації земельно-правових норм.

Принципи земельного права, які зафіксовані в ст. 5 Земельного кодексу

- *поєднання особливостей використання землі як територіального базису, природного ресурсу і основного засобу виробництва*
- *забезпечення рівності права власності на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави*
- *невтручання держави у здійснення громадянами, юридичними особами та територіальними громадами своїх прав щодо володіння, користування та розпорядження землею*
- *забезпечення раціонального використання та охорони земель*
- *забезпечення гарантій прав на землю*
- *пріоритету вимог екологічної безпеки*

В нормах земельного законодавства закріплені й інші принципи, до яких можна віднести:

⇨*принцип пріоритету сільськогосподарського землевикористання;*
⇨*використання земель за цільовим призначенням;*
⇨*платності землевикористання;*
⇨*державного контролю за дотриманням земельного законодавства та ін.*

За своєю структурою земельне право поділяється на загальну та особливу частини. До *Загальної частини* належать правові інститути, які мають загальний характер для всіх земель. *Особливу частину* складають правові інститути, які визначають правовий режим окремих категорій земель: ➢*земель сільськогосподарського призначення;* ➢*земель житлової та громадської забудови;* ➢*земель природно-заповідного фонду;* ➢*земель оздоровчого призначення;* ➢*земель рекреаційного призначення;* ➢*земель історико-культурного призначення;* ➢*земель лісового фонду;* ➢*земель водного фонду;* ➢*земель промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення.*

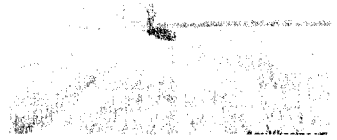

Норми земельного права містяться у джерелах земельного права – нормативно-правових актах, що включають норми, які регулюють земельні суспільні відносини. За своєю юридичною силою джерела земельного права поділяються на закони і підзаконні нормативно-правові акти.

Серед законів, які регулюють відносини, особливе місце належить

Конституції України. Вона має найвищу юридичну силу і є джерелом усіх галузей права України, в тому числі і земельного. У Конституції врегульовані лише найважливіші земельні відносини, зокрема, щодо власності на землю. Так, у ст. 13 зазначено, що земля та інші природні ресурси є об'єктами права власності українського народу; ст. 14 закріплює, що право власності на землю набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою.

Крім того, протягом 1994-2004 рр., було видано 14 "земельних" указів Президента України, на основі яких Верховна Рада прийняла ряд законів щодо переходу до повноцінних земельних відносин в ринкових умовах.

До інших законів – джерел земельного права можна віднести *Земельний кодекс України*, Закони України "*Про оренду землі*", "*Про плату за землю*", "*Про природно-заповідний фонд України*" та інші.

Ядром усієї системи джерел земельного права є нова редакія Земельного кодексу України, який був прийнятий 25 жовтня 2001 року. Він є нормативно-правовим актом кодифікованого характеру, основою розвитку всього земельного законодавства України. Він конкретизує положення Конституції України щодо регулювання земельних відносин, визначає основний зміст практично усіх інститутів земельного права. Він закріпив різновиди права приватної власності на землю, в т.ч. на земельні паї (власниками паїв станом на кінець 2004 р. була 6,8 млн. громадян – майже третина населення України), започаткував ринок землі, іпотечне кредитування, регістраційну систему.

Земельний кодекс починається із загальних положень, які визначають завдання та принципи земельного законодавства. Детально визначено в кодексі:

- *повноваження Верховної Ради України в галузі земельних відносин;*
- *органів місцевого самоврядування;*
- *виконавчої влади в галузі земельних відносин.*

Кодексом закріплено основи правового режиму всіх категорій земель, порядок державного управління в галузі використання та охорони земельних ресурсів, врегульовано порядок виникнення, реалізації та припинення права власності та інших прав на землю.

! *В основу земельного права України закладена істина, що земля повинна належати тим, хто на ній живе й хто її обробляє.*

11.2. Види земель та їх правовий режим

Усі землі, які знаходяться в межах України, складають її земельний фонд, який передбачає наявність загального правового режиму усіх земель незалежно від форми власності на землю та її цільового призначення.

Разом з тим, існують і істотні відмінності між землями, що зумовлено різними способами їх використання, різним цільовим призначенням, особливостями

правової охорони і т. ін. За даними та іншими критеріями землі можуть поділятися на окремі види. Залежно від виконуваних функцій, землі поділяються на використовувані та невикористовувані. Використовувані, у свою чергу, поділяються на землі, що використовуються як просторова база для розміщення різних об'єктів виробничого, невиробничого та іншого призначення, як засіб виробництва у сільському господарстві, а також землі, які виконують природно-заповідні, рекреаційні, оздоровчі функції.

Важливе правове значення має поділ земель за основним цільовим призначенням на категорії.

* ***Категорія земель*** *– це частина земельного фонду України, яка характеризується основним цільовим призначенням та особливостями правового режиму.*

Основні категорії земель

- *землі лісового фонду*
- *землі водного фонду*
- *землі оздоровчого призначення*
- *землі рекреаційного призначення*
- *землі історико-культурного призначення*
- *землі сільськогосподарського призначення*
- *землі житлової та громадської забудови*
- *землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення*
- *землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення*

! *Земельні ділянки кожної категорії земель, які не надані у власність або користування громадян чи юридичних осіб, можуть перебувати у запасі.*

Віднесення земель до тієї чи іншої категорії здійснюється на підставі рішень органів державної влади та органів місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень. Кожна категорія земель має особливий правовий режим.

* ***Правовий режим земель*** *– це встановлений законом порядок використання та охорони земель, допустимі межі і способи розпорядження ними.*

Правовий режим земель можна поділити ⇨на *загальний*, який властивий всьому складу земель України; ⇨*особливий*, властивий окремим категоріям земель; і ⇨*спеціальний* або *конкретний*, властивий конкретним земельним ділянкам.

* ***Землями сільськогосподарського призначення*** *визнаються землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури або призначені для цих цілей. Основну частину земель сільськогосподарського призначення займають сільськогосподарські угіддя (рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища та ін.).*

Увага!

Основним цільовим призначенням цієї категорії земель є їх використання як основного засобу виробництва у сфері сільськогосподарської діяльності. Цим викликані і особливості їх правового режиму, який полягає в охороні земель сільськогосподарського призначення від несільськогосподарського використання.

Землі, призначені для потреб сільського господарства, повинні надаватися, насамперед, для сільськогосподарського використання. Для будівництва промислових підприємств, об'єктів транспорту і для інших потреб, не пов'язаних з веденням сільськогосподарського виробництва, надаються переважно несільськогосподарські землі або сільськогосподарські угіддя гіршої якості.

! *Особливій правовій охороні підлягають особливо цінні сільськогосподарські землі, землі дослідних посівів науково-дослідних установ і навчальних закладів. Їх вилучення для несільськогосподарських потреб не допускається, за винятком випадків, визначених законом.*

✱ *До* ***земель житлової та громадської забудови*** *належать земельні ділянки в межах населених пунктів, які використовуються для розміщення житлової забудови, громадських будівель і споруд, інших об'єктів загального користування. Межа населеного пункту – це умовна замкнена лінія на поверхні землі, що відокремлює його територію від інших територій.*

Рішення про встановлення і зміну меж міст приймається Верховною Радою України за поданням Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, Київської чи Севастопольської міської рад; про встановлення і зміну меж сіл і селищ – Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласними, Київською чи Севастопольською міською радою за поданням районних та відповідних сільських, селищних рад.

Цільове призначення земель даної категорії полягає в тому, що вони служать територіальною операційною базою для розміщення житлових, соціально-побутових споруд, об'єктів, призначених для задоволення потреб населення.

Основними складовими частинами земель житлової та громадської забудови є земельні ділянки для будівництва та обслуговування житлових будинків, господарських будівель і гаражного будівництва, земельні ділянки житлово-будівельних і гаражно-будівельних кооперативів, земельні ділянки багатоквартирних житлових будинків.

Особливостями правового режиму земель житлової та громадської забудови є використання їх на плановій основі, тобто відповідно до генерального плану населеного пункту, іншої містобудівної документації, плану земельно-господарського устрою з дотриманням державних стандартів і норм, регіональних та місцевих правил забудови.

Самостійною категорією земель є також *землі природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення.*

✱ ***Землі природно-заповідного фонду*** *– це ділянки суші і водного простору з природними комплексами та об'єктами, що мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність, яким, відповідно до закону, призначенням надано статус територій та об'єктів природно-заповідного фонду.*

За своїм цільовим призначенням, землі природно-заповідного фонду складаються з двох видів: 1) *природних територій та об'єктів* (природних заповідників, національних природних парків, біосферних заповідників, регіональних ландшафтних парків, заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ); 2) *штучно створених об'єктів* (ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва).

Правовий режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду, порядок використання їх земель визначається Законами України "*Про охорону навколишнього природного середовища*" від 25 червня 1991 р. та "*Про природно-заповідний фонд України*" від 16 червня 1992 р.

Землям, які належать до даної категорії, властива особлива правова охорона вилучення їх з господарського обігу. Вони переважно знаходяться у державній власності. Закон забороняє вилучення таких земель і використання їх не за цільовим призначенням.

До *земель іншого природоохоронного призначення* належать:

- ⇨ *земельні ділянки водно-болотних угідь, що не віднесені до земель лісового і водного фонду;*
- ⇨ *земельні ділянки, в межах яких є природні об'єкти, що мають особливу наукову цінність.*

✱ ***Землями оздоровчого призначення*** *є землі, що мають природні лікувальні властивості, які використовуються або можуть використовуватися для профілактики захворювань і лікування людей.*

До природних лікувальних ресурсів відносять мінеральні води, лікувальні грязі і т. ін. На землях оздоровчого призначення забороняється діяльність, яка суперечить їх цільовому призначенню або може негативно вплинути на природні лікувальні властивості цих земель.

Місцевості, які мають природні лікувальні властивості в установленому законом порядку, можуть бути визнані курортами. На територіях курортів встановлюються округи і зони санітарної охорони.

✱ *До* ***земель рекреаційного призначення*** *належать землі, що використовуються для організації відпочинку населення, туризму та проведення спортивних заходів.*

До них відносять земельні ділянки зелених зон і зелених насаджень міст та інших населених пунктів, навчально-туристських та екологічних стежок, території будинків відпочинку, пансіонатів, об'єктів фізичної культури і спорту, туристичних баз, кемпінгів і т. ін.

Увага!
На землях рекреаційного призначення забороняється діяльність, яка перешкоджає або може перешкоджати використанню їх за призначенням, а також негативно впливає або може вплинути на природний стан цих земель.

✱*До* ***земель історико-культурного призначення*** *належать землі, на яких розташовані пам'ятки історії та культури, історико-культурні заповідники, городища, кургани, давні поховання, історичні поселення, інші об'єкти, які мають історико-культурну цінність.*

Навколо історико-культурних заповідників, меморіальних парків, давніх поховань, архітектурних ансамблів та комплексів встановлюються охоронні зони з забороною діяльності, яка шкідливо впливає або може вплинути на додержання режиму використання цих земель.

✱***Землями лісового фонду*** *є землі, вкриті лісовою рослинністю, а також не вкриті лісовою рослинністю лісові землі, які надані та використовуються для потреб лісового господарства.*

До земель лісового фонду не належать землі, зайняті зеленими насадженнями в межах населених пунктів, полезахисними лісовими смугами, окремими деревами і групами дерев та чагарниками на сільськогосподарських угіддях і т. ін. Особливістю правового режиму цих земель є те, що він повністю підпорядкований правовому режиму лісів, що ростуть на цих землях. Тому правовий режим земель лісового фонду визначається не лише земельним, а й лісовим законодавством.

! *Наступна категорія земель –* ***землі водного фонду****, до яких відносять землі, зайняті водними об'єктами – морями, річками, озерами, водосховищами та ін., а також землі, виділені під смуги відводу і водоохоронні зони водних об'єктів.*

Оскільки основним цільовим призначенням цих земель є забезпечення використання і охорони вод, їх правовий режим значною мірою визначається водним законодавством. Землі водного фонду використовуються для задоволення життєвих, побутових, оздоровчих та інших потреб населення, а також водогосподарських, природоохоронних, промислових, енергетичних, транспортних, рибогосподарських та інших потреб.

✱***Землями промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення*** *визнаються земельні ділянки, надані в установленому порядку підприємствам, установам та організаціям для здійснення відповідної діяльності.*

Основне цільове призначення цих земель – бути операційною базою для розміщення та функціонування промислових та інших підприємств та об'єктів.

11.3. Набуття права на землю громадянами та юридичними особами

Земельним кодексом України встановлено порядок набуття права на землю (права власності і права користування земельною ділянкою).

✱ ***Набуття права на землю*** *громадянами та юридичними особами здійснюється шляхом передачі земельних ділянок у власність або надання їх у користування за рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування в межах їх повноважень.*

Громадянам земельні ділянки можуть передаватися у власність безоплатно у разі:

- *приватизації земельних ділянок, які перебувають у користуванні громадян;*
- *одержання земельних ділянок внаслідок приватизації державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій;*
- *одержання земельних ділянок із земель державної та комунальної власності в межах норм безоплатної приватизації, визначених Земельним кодексом України.*

Для безоплатної приватизації земельної ділянки, що перебуває у його користуванні, громадянин подає заяву до районної державної адміністрації або сільської, селищної, міської ради за місцем розташування земельної ділянки. Рішення органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо приватизації земельних ділянок приймається у місячний строк на підставі технічних матеріалів та документів, що підтверджують розмір земельної ділянки.

Громадяни, зацікавлені в одержанні безоплатно у власність земельні ділянки із земель державної або комунальної власності для ведення фермерського господарства, особистого селянського господарства, садівництва, будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд дачного та гаражного будівництва, подають заяву до відповідної районної державної адміністрації або місцевої ради за місцезнаходженням земельної ділянки. Рішення про передачу земельної ділянки у власність приймається у місячний строк.

Увага!
У разі відмови органу місцевого самоврядування чи органу виконавчої влади у передачі земельної ділянки у власність питання вирішується у судовому порядку.

! *Новим, раніше невідомим нашому земельному законодавству способом набуття права на земельну ділянку для громадян, є* ***набувальна давність****.*

✱*Цей спосіб полягає в тому, що громадяни, які добросовісно, відкрито і безперервно користуються земельною ділянкою протягом 15 років, але не мають документів, які б свідчили про наявність у них прав на цю земельну ділянку, можуть звернутися до органу державної влади або органу місцевого самоврядування з клопотанням про передачу її у власність або надання у користування.*

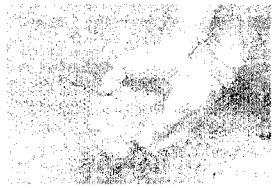

Земельні ділянки у постійне користування юридичним особам надаються сільськими, селищними, міськими радами (із земель комунальної власності), районними та обласними радами (із земель спільної власності територіальних громад) та районними, обласними державними адміністраціями (із земель державної власності у межах населених пунктів та поза їх межами). У визначених законом випадках земельні ділянки юридичним особам надаються Радою Міністрів Автономної Республіки Крим та Кабінетом Міністрів України.

Юридична особа, зацікавлена в одержанні земельної ділянки у постійне користування, звертається із клопотанням до відповідних органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування. До клопотання про відведення земельної ділянки додаються документи, що обґрунтовують її розмір, призначення та місце розташування. Рішення про надання земельної ділянки у постійне користування юридичним особам приймається у місячний строк. Відмову у наданні земельної ділянки може бути оскаржено у судовому порядку.

Право власності та *право постійного користування* на земельну ділянку виникає після одержання її власником або користувачем документа, що посвідчує право власності чи право постійного користування земельною ділянкою, та його державної реєстрації.

Право власності на земельну ділянку і право постійного користування земельною ділянкою посвідчується державними актами, форми яких затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Громадяни та *юридичні особи* можуть набувати у власність земельні ділянки на підставі цивільно-правових угод (*купівлі-продажу, міни, дарування* та ін.). Укладення таких угод здійснюється відповідно до Цивільного кодексу України з урахуванням вимог земельного законодавства.

Угоди про перехід права власності на земельні ділянки укладаються в письмовій формі та нотаріально посвідчуються. Вони повинні містити:

- ⇨*назву сторін;*
- ⇨*вид угоди;*
- ⇨*предмет угоди;*
- ⇨*документ, що підтверджує право власності на земельну ділянку;*
- ⇨*відомості про відсутність заборон на відчуження земельної ділянки та обмежень щодо використання земельної ділянки за цільовим призначенням;*
- ⇨*договірну ціну; зобов'язання сторін.*

! *Земельні ділянки державної або комунальної власності, призначені для продажу суб'єктам підприємницької діяльності під забудову, підлягають продажу на конкурентних засадах (земельні торги). Земельні торги проводяться у формі аукціону або конкурсу.*

11.4. Форми власності на землю

Інститут права власності на землю є одним з основних правових інститутів земельного права. Багато земельних правовідносин є похідними від відносин права власності на землю. Право власності на землю можна розглядати не тільки як правовий інститут, а й як суб'єктивне право у вигляді сукупності повноважень власника щодо ⇨*володіння*, ⇨*користування* та ⇨*розпорядження землею*.

❙ ✱*Право власності на землю в об'єктивному розумінні, тобто, як правовий інститут, є сукупністю правових норм, що регулюють особливу сферу відносин з приводу володіння, користування та розпорядження землею.*

Загальні, найбільш важливі положення, що стосуються регулювання відносин власності на землю, відображені в Конституції України.

> *Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону.*
> Ст. 14 Конституції України

Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності на землю, які є рівними перед законом (ст. 13).

Специфіка відносин власності на землю відображена у земельному законодавстві, зокрема у *Земельному кодексі України*. Останній розкриває зміст права власності на землю як сукупність повноважень володіння, користування та розпорядження земельною ділянкою (ст. 78).

❙ ✱***Право володіння землею*** *– це право фактичного панування над землею, яке створює необхідні юридичні передумови для здійснення двох інших повноважень – користування та розпорядження. Володіти землею може і невласник, але тільки відповідно до закону. Володіння землею здійснюється шляхом перенесення на місцевість проектів землеустрою із закріпленням меж земельної ділянки в натурі.*

❙ ✱***Право користування землею*** *– це закріплена законом можливість господарської експлуатації землі і використання її корисних властивостей. Право користування тісно пов'язане з правомочністю володіння.*

❙ ✱***Право розпорядження землею*** *– це встановлена законом можливість визначати юридичну долю земельної ділянки (право продавати земельну ділянку, дарувати її і т.п.).*

Найбільш поширеним об'єктом права власності на землю є земельна ділянка – частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами. Право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (ґрунтовий) шар, а також на водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходяться.

Земельний кодекс України закріплює три форми власності на землю: ⇨*приватну*, ⇨*комунальну* і ⇨*державну*. Суб'єкти різних форм власності на землю є рівноправними.

Суб'єкти права власності на землю

- *громадяни та юридичні особи – на землі приватної власності*
- *територіальні громади, які реалізують це право безпосередньо (через місцеві референдуми) або через органи місцевого самоврядування (місцеві ради) – на землі комунальної власності*
- *держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади, – на землі державної власності*

Досить поширеною є *приватна власність* на землю, яка була запроваджена Законом України "*Про форми власності на землю*" від 30 січня 1992 р. *Земельний кодекс України* визначає особливості права приватної власності на землю. Найбільш чисельною групою суб'єктів права приватної власності на землю є громадяни.

Увага!
За Земельним кодексом України 1991 р. тільки громадяни України могли бути приватними власниками земельних ділянок. Зараз і іноземні громадяни, і особи без громадянства в ряді визначених законом випадків можуть теж бути власниками земель в Україні.

Підстави набуття громадянами України права власності на землю

- *придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами*
- *безоплатної передачі із земель державної та комунальної власності*
- *приватизації земельних ділянок, які раніше були надані їм у користування*
- *прийняття спадщини*
- *виділення в натурі (на місцевості) належної їм земельної частки (паю)*

Іноземні громадяни та особи без громадянства можуть набувати права власності на земельні ділянки тільки несільськогосподарського призначення в межах населених пунктів, а також земельні ділянки несільсько-господарського призначення за межами населених пунктів, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві приватної власності.

Особливістю права приватної власності на землю громадян України є те, що вони мають право на безоплатну передачу їм земельних ділянок у власність тільки для конкретних цілей і не більше визначених законом розмірів, зокрема:

- ⇨ *для ведення фермерського господарства;*
- ⇨ *для ведення особистого селянського господарства – не більше 2,0 гектара;*
- ⇨ *для ведення садівництва – не більше 0,12 гектара;*
- ⇨ *для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка) у селах – не більше 0,25 гектара, в селищах – не більше 0,15 гектара, в містах – не більше 0,10 гектара;*
- ⇨ *для індивідуального дачного будівництва – не більше 0,10 гектара;*
- ⇨ *для будівництва індивідуальних гаражів – не більше 0,01 гектара.*

Увага!
Для вказаних цілей і не більше вказаних розмірів земельні ділянки громадянам України передаються безоплатно.

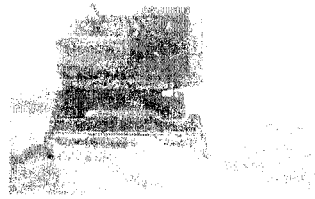

Суб'єктами права приватної власності на землю є також юридичні особи, але не всі, а тільки засновані громадянами України, та юридичні особи України. Вони можуть набувати земельні ділянки для здійснення підприємницької діяльності у разі:

- ➢ *придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;*
- ➢ *внесення земельних ділянок її засновниками до статутного фонду;*
- ➢ *прийняття спадщини;*
- ➢ *за іншими підставами, передбаченими законом.*

✱ ***Іноземні юридичні особи*** *можуть набувати право власності тільки на землі несільськогосподарського призначення у межах населених пунктів у разі придбання об'єктів нерухомого майна та для спорудження об'єктів, пов'язаних із здійсненням підприємницької діяльності в Україні, а також за межами населених пунктів у разі придбання об'єктів нерухомого майна.*

! *Землі сільськогосподарського призначення, отримані у спадщину іноземними громадянами та іноземними юридичними особами, протягом року підлягають відчуженню.*

Право комунальної власності на землю як окрема форма власності Земельним кодексом України закріплена вперше. Її *суб'єктами* є територіальні громади сіл, селищ, міст (жителі відповідного населеного пункту). У комунальній власності перебувають усі землі в межах населених пунктів, крім земель приватної та державної власності, а також земельні ділянки за їх межами, на яких розташовані об'єкти комунальної власності.

Земельний кодекс визначає перелік земель комунальної власності, які не можуть передаватись у приватну власність, зокрема, ⇨*землі загального користування населених пунктів,* ⇨*землі під залізницями, автомобільними дорогами,* ⇨*під об'єктами природно-заповідного фонду* та інші.

Територіальні громади сіл, селищ, міст реалізують своє право власності на землі через відповідні органи місцевого самоврядування – сільські, селищні, міські ради. Вони набувають землю у комунальну власність у разі ⇨*передачі їм земель державної власності;* ⇨*примусового відчуження земельних ділянок у власників з мотивів суспільної небезпеки;* ⇨*прийняття спадщини;* ⇨*придбання за цивільно-правовими угодами.*

Право державної власності на землю набувається і реалізується держа-вою в особі органів державної виконавчої влади: ⇨*Кабінету Міністрів України,* ⇨*Ради Міністрів Автономної Республіки Крим,* ⇨*обласних,* ⇨*районних*

державних адміністрацій. У державній власності перебувають усі землі України, крім земель приватної та комунальної власності.

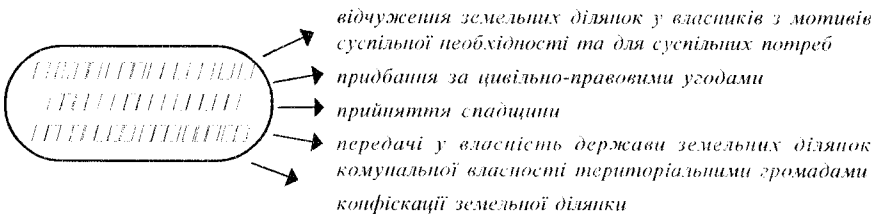

! *У виняткових випадках іноземні держави можуть набувати у власність земельні ділянки для розміщення будівель і споруд дипломатичних представництв та інших, прирівняних до них, організацій. Правовий режим таких земель визначається міжнародними договорами.*

Право власності на земельну ділянку виникає після отримання її власником документа, що посвідчує право власності на земельну ділянку та його державної реєстрації. Право власності на земельну ділянку посвідчується державними актами.

11.5. Право користування землею

Поряд із правом власності на землю повноваження щодо володіння і користування земельними ділянками можуть базуватися і на інших правових засадах. До них відноситься і право користування землею.

Право користування землею є похідним від права власності на землю. При передачі земельної ділянки у користування відбувається перехід частини правомочностей власника ділянки до землекористувача.

Земельний кодекс України передбачає право постійного користування земельною ділянкою і право оренди земельної ділянки, як заснованого на договорі платного строкового (тимчасового) користування.

> *Право постійного користування земельною ділянкою – це право володіння і користування земельною ділянкою, що перебуває у державній та комунальній власності, без встановленого строку.*
>
> Ст.92 Земельного кодексу України

Право постійного користування земельною ділянкою із земель державної та комунальної власності набувають лише підприємства, установи та організації, що належать до державної або комунальної власності.

! *Земельне законодавство закріплює права та обов'язки землекористувачів.*

Права землекористувачів

- *самостійно господарювати на землі*
- *власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену сільськогосподарську продукцію*
- *використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові угіддя, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі*
- *на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом*
- *споруджувати житлові будинки, виробничі та інші будівлі та споруди*

Порушені права землекористувачів підлягають відновленню в порядку, встановленому законом.

Обов`язки землекористувачів

- *забезпечувати використання землі за цільовим призначенням*
- *додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля*
- *своєчасно сплачувати земельний податок або орендну плату*
- *не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів*
- *підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі*
- *своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законом*
- *дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних зі встановленням земельних сервітутів та охоронних зон*

Земельне законодавство України допускає і право на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою право земельного сервітуту. Земельні сервітути можуть бути постійними і строковими. Вони встановлюються за домовленістю між власниками сусідніх земельних ділянок на підставі договору або за рішенням суду.

Власники або землекористувачі земельних ділянок можуть вимагати встановлення таких земельних сервітутів, як право:

- *проходу та проїзду на велосипеді;*
- *проїзду на транспортному засобі по наявному шляху;*
- *прогону худоби по наявному шляху;*
- *прокладання та експлуатації ліній електропередач, зв'язку, трубопроводів, інших лінійних комунікацій і т.п.*

***Право земельного сервітуту** виникає після його державної реєстрації. Дія земельного сервітуту зберігається у разі переходу прав на земельну ділянку, щодо якої встановлено земельний сервітут, до іншої особи.*

11.6. Оренда землі

Однією з правових форм використання земель, широко використовуваних у світі, є *оренда*. Відносини щодо оренди землі регулюються в Україні нормами кількох нормативно-правових актів, основними з яких є *Земельний кодекс* і Закон "*Про оренду землі*" від 6 жовтня 1998 р.

✱***Оренда землі*** *– це засноване на договорі строкове, платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для здійснення підприємницької та іншої діяльності.*

Основні ознаки оренди землі

- ***строковість****, яка виражається в передачі земельної ділянки на визначений в договорі оренди строк. Згідно із ст.93 Земельного кодексу України, оренда земельної ділянки може бути короткостроковою – не більше 5 років та довгостроковою – не більше 50 років*
- ***оплатність****, оскільки однією з істотних умов договору оренди землі є орендна плата за земельну ділянку – платіж, який орендар вносить орендодавцеві за користування земельною ділянкою. Розмір, форми і строки внесення орендної плати встановлюються за угодою сторін в договорі оренди*
- ***цільовий характер*** *визначений договором оренди земельної ділянки*
- ***самостійна господарська діяльність орендаря****, яка виражена в забороні орендодавцю втручатися в діяльність орендаря, якщо він не порушує умов договору*

Орендна плата може встановлюватися у таких формах: ⇨*грошовій;* ⇨*натуральній;* ⇨ *відробітковій*. Сторони можуть передбачати у договорі оренди поєднання зазначених форм або визначати інші форми плати.

Об'єктами оренди є земельні ділянки, що перебувають у власності ⇨*громадян,* ⇨*юридичних осіб України,* ⇨*територіальних громад сіл, селищ, міст (комунальній власності),* ⇨*держави*. Об'єктами оренди можуть бути земельні ділянки з насадженнями, будівлями, спорудами, водоймами, що розташовані на них, якщо це передбачено договором оренди.

Відносини по оренді землі оформляються договором оренди – угодою сторін про взаємні зобов'язання, відповідно до яких орендодавець за плату передає орендареві у володіння і користування земельну ділянку для господарського використання на обумовлений договором строк.

Договір оренди землі укладається у письмовій формі і посвідчується нотаріально за її місцезнаходженням: на строк до 5 років – за бажанням однієї із сторін договору; на строк більше 5 років – в обов'язковому порядку.

Закон визначає перелік істотних умов договору оренди земельної ділянки, відсутність однієї з яких може бути підставою для відмови у державній реєстрації цього договору або для визнання його недійсним.

У договорі оренди земельної ділянки вказуються

- *об'єкт оренди (місцерозташування та розмір земельної ділянки)*
- *термін договору оренди*
- *орендна плата (розмір, індексація, форми платежу, терміни та порядок внесення і перегляду*
- *цільове призначення, умови використання і збереження якості землі*
- *умови повернення земельної ділянки орендодавцеві*
- *існуючі обмеження і обтяження щодо використання земельної ділянки*
- *сторона (орендодавець чи орендар), яка несе ризик випадкового пошкодження або знищення об'єкта оренди чи його частини*
- *відповідальність сторін*
- *якісний стан земельних угідь, порядок виконання зобов'язань сторін*

! *Договір оренди земельної ділянки набирає чинності після досягнення домовленості з усіх істотних умов, підписання його сторонами і державної реєстрації.*

✱ ***Державна реєстрація*** *договорів оренди є офіційним визнанням і підтвердженням державою факту виникнення або припинення права оренди земельних ділянок. Вона проводиться виконавчим комітетом сільської, селищної та міської ради, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями за місцем розташування земельної ділянки.*

Факт державної реєстрації засвідчується печаткою реєструючого органу з підписом уповноваженої на це особи та зазначенням дати реєстрації на всіх примірниках договору. Рішення про відмову у державній реєстрації може бути оскаржено у судовому порядку.

За загальним правилом зміна умов договору оренди земельної ділянки можлива за взаємною згодою сторін. У разі недосягнення сторонами згоди щодо зміни умов договору оренди спір вирішується у судовому порядку.

Договір оренди земельної ділянки припиняється у разі

- *закінчення терміну, на який було укладено договір*
- *розірвання договору оренди*
- *одержання орендарем земельної ділянки у власність*
- *примусового викупу (вилучення) земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності*
- *смерті громадянина-орендаря, засудження його до позбавлення волі та відмови спадкоємців чи інших визначених законом осіб від виконання укладеного договору оренди земельної ділянки*
- *ліквідації юридичної особи – орендаря*

Відповідно до Закону "*Про оренду землі*", договір оренди земельної ділянки може бути розірвано за взаємною згодою сторін. На вимогу однієї із сторін договір оренди може бути достроково розірваний за рішенням суду у разі невиконання сторонами їх обов'язків, у разі випадкового знищення чи пошкодження об'єкта оренди, яке суттєво перешкоджає передбаченому договором використанню земельної ділянки та в інших передбачених законом випадках.

11.7. Охорона земель

> ✱ *Земельний кодекс України визначає* ***охорону земель*** *як систему правових, організаційних, економічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського призначення, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення і підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісового фонду, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення.*

Охорона земель здійснюється на основі комплексного підходу до угідь як складних природних утворень з врахуванням загальних, регіональних особливостей, і ставить наступні завдання:

- *обґрунтування і забезпечення досягнення раціонального землекористування;*
- *захист сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників від необґрунтованого їх вилучення для інших потреб;*
- *захист земель від ерозії, селів, підтоплення, заболочення, вторинного засолення, пересушення, ущільнення, забруднення відходами виробництва, хімічними та радіоактивними речовинами та від інших несприятливих природних і техногенних процесів;*
- *збереження природних водо-болотних угідь;*
- *попередження погіршення естетичного стану та екологічної ролі антропогенних ландшафтів;*
- *консервацію деградованих і малопродуктивних сільськогосподарських угідь.*

Для забезпечення екологічної і санітарно-гігієнічної безпеки громадян приймаються відповідні нормативи і стандарти, що визначають вимоги щодо якості земель, допустимого шкідливого впливу на них.

- *оптимальне співвідношення земельних угідь*
- *якісний стан ґрунтів*
- *граничо допустимого забруднення ґрунтів*
- *показник допустимого забруднення ґрунтів*

Для поліпшення стану та продуктивності порушених земель здійснюється їх ***рекультивація***. Рекультивації підлягають землі, які зазнали змін у структурі рельєфу, екологічному стані ґрунтів внаслідок проведення гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт. При рекультивації

порушених земель знятий ґрунт наноситься на малопродуктивні ділянки або на ділянки без ґрунтового покриву.

Увага!
Значної шкоди родючості ґрунтів завдає забруднення хімічними та іншими небезпечними речовинами, які при перевищенні нормативів їх застосування замість користі заподіюють шкоду природі. Закон забороняє господарську та іншу діяльність, яка зумовлює забруднення земель і ґрунтів понад встановлені граничо допустимі концентрації небезпечних речовин.

Земельним законодавством розроблені види економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель, яке включає:

- ⇨ *надання податкових і кредитних пільг громадянам та юридичним особам, які здійснюють за власні кошти заходи, передбачені загальнодержавними та регіональними програмами використання і охорони земель;*
- ⇨ *виділення коштів державного або місцевого бюджету громадянам та юридичним особам для відновлення попереднього стану земель, порушених не з їх вини;*
- ⇨ *звільнення від плати за земельні ділянки, що перебувають у стадії сільськогосподарського освоєння або поліпшення їх стану згідно з державними та регіональними програмами.*

Одним із правових засобів охорони земель є юридична відповідальність за порушення земельного законодавства. Відповідно до ст. 221 Земельного кодексу України, громадяни та юридичні особи несуть *цивільну*, *адміністративну* або *кримінальну відповідальність* за такі порушення:

- *укладення угод з порушенням земельного законодавства;*
- *самовільне зайняття земельних ділянок;*
- *псування сільськогосподарських угідь та інших земель, їх забруднення хімічними та радіоактивними речовинами і стічними водами, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами;*
- *розміщення, проектування, будівництво, введення в дію об'єктів, що негативно впливають на стан земель;*
- *невиконання вимог щодо використання земель за цільовим призначенням;*
- *порушення строків повернення тимчасово займаних земель або невиконання обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням;*
- *зняття межових знаків;*
- *непроведення рекультивації порушених земель та інші правопорушення.*

Згідно нової редакції Земельного кодексу України (2001 р.), до 1 січня 2005 р. заборонена купівля-продаж земельних паїв, внесення їх в установчі фонди господарських товариств, а до 2010 р. – зосередження у власності громадян або юридичної особи понад 100 га сільськогосподарчих земель. ці обмеження покликані захистити селян-власників від ризиків неформального ринку.

11.8. Захист прав громадян та юридичних осіб на землю

Відповідно до ст.13 Конституції України, держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності та господарювання. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом. Отже, громадянам і юридичним особам забезпечені рівні умови захисту прав на землю.

Увага!
Захист порушених або оспорюваних земельних прав здійснюється у судовому порядку. Захист земельних прав в адміністративному порядку здійснюється у випадках, передбачених законом.

Одним із способів захисту прав та законних інтересів власників землі та землекористувачів є вирішення земельних спорів. Держава, беручи участь у вирішенні спорів в особі державних і судових органів, здійснює охоронну функцію при державному регулюванні земельних відносин.

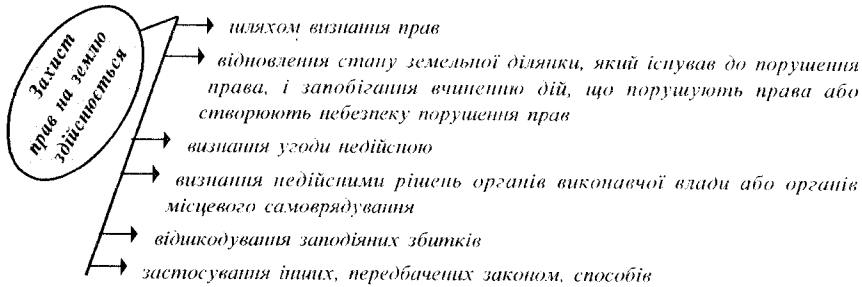

Визнання прав на землю здійснюється судом або господарським судом шляхом внесення судового рішення, яке встановлює земельні права. Таке рішення є юридичною підставою, при наявності якої органи по земельних ресурсах в межах їх компетенції зобов'язані видати схему (план) земельної ділянки, а також документи, які оформляють земельні права.

Особливо актуальним є захист земельних прав у випадку прийняття незаконних актів державними та іншими органами. У разі видання органом виконавчої влади або органом місцевого самоврядування акта, яким порушуються права особи щодо володіння, користування чи розпорядження належною їй земельною ділянкою, такий акт визнається недійсним у судовому порядку. Порушене право підлягає відновленню або захисту іншими передбаченими законодавством способами. Збитки, завдані власникам земельної ділянки внаслідок видання зазначених актів, підлягають відшкодуванню в повному обсязі органом, який видав акт.

Важливий елемент захисту земельних прав – встановлення вичерпного переліку випадків припинення або обмеження земельних прав державою. Власник не може бути позбавлений права власності на земельну ділянку, крім випадків, передбачених Земельним кодексом та законами України.

Викуп земельної ділянки у власника допускається тільки у випадках, передбачених законодавством України. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, відповідно до їх повноважень, мають право викупу земельних ділянок, які перебувають у власності громадян та юридичних осіб, для таких суспільних потреб:

- *під будівлі і споруди органів державної влади та органів місцевого самоврядування;*

- *під будівлі, споруди та інші виробничі об'єкти державної та комунальної власності;*
- *під об'єкти природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення;*
- *оборони та національної безпеки;*
- *під будівництво та обслуговування лінійних об'єктів і об'єктів транспортної і енергетичної інфраструктури (доріг, газопроводів, водопроводів, ліній електропередач, аеропортів, нафто- та газових терміналів, електростанцій тощо;*
- *під розміщення дипломатичних та прирівняних до них представництв іноземних держав та міжнародних організацій;*
- *під міські парки, майданчики відпочинку та інші об'єкти загального користування, необхідні для обслуговування населення.*

Увага!
Власник земельної ділянки не пізніше, ніж за один рік до майбутнього викупу, має бути письмово попереджений органом, який приймає рішення про її викуп. Викуп земельної ділянки здійснюється за згодою її власника.

Важливим способом захисту прав на землю є відшкодування заподіяних збитків. Власникам землі та землекористувачам відшкодовуються збитки, заподіяні внаслідок:

- ⇨ *вилучення (викупу) сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським та лісогосподарським виробництвом;*
- ⇨ *тимчасово зайняття сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників для інших видів користування;*
- ⇨ *встановлення обмежень щодо використання земельних ділянок;*
- ⇨ *погіршення якості ґрунтового покриву та інших корисних властивостей сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників;*
- ⇨ *приведення сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників у непридатний для використання стан;*
- ⇨ *неодержання доходів під час тимчасового невикористання земельної ділянки.*

11.9. Вирішення земельних спорів

***Земельні спори** – це спори, що виникають між громадянами чи юридичними особами з приводу володіння, користування чи розпорядження земельними ділянками. Вирішення земельних спорів, яке здійснюється компетентними органами держави, є одним із способів захисту прав та законних інтересів власників землі, землекористувачів, орендарів.*

Здебільшого спори виникають з приводу використання земельних ділянок. Предметом спору можуть бути також земельні інтереси громадян та юридичних осіб. Наприклад, відмову органу місцевого самоврядування надати земельну ділянку громадянин вправі оспорити в судовому порядку.

Порядок вирішення земельних спорів регулюється *Земельним кодексом України*, який за підвідомчістю поділяє їх на такі, що підвідомчі: ⇨ *судам;* ⇨*органам місцевого самоврядування;* ⇨ *органам виконавчої влади з питань земельних ресурсів.*

Увага!

Тільки у судовому порядку вирішуються земельні спори з приводу володіння, користування і розпорядження земельними ділянками, що перебувають у власності громадян та юридичних осіб, а також спори щодо розмежування територій сіл, селищ, міст, районів та областей.

Органами місцевого самоврядування вирішуються земельні спори у межах населених пунктів щодо:

- *меж земельних ділянок, що перебувають у власності і користуванні громадян;*
- *додержання громадянами правил добросусідства;*
- *спори щодо розмежування меж районів у містах.*

Органи виконавчої влади з питань земельних ресурсів вирішують земельні спори щодо меж земельних ділянок за межами населених пунктів, розташування обмежень у використанні земель та земельних сервітутів.

! *Рішення органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади з питань земельних ресурсів власники землі та землекористувачі можуть оскаржувати у судовому порядку.*

Порядок судового розгляду земельних спорів регулюється Цивільним процесуальним законодавством України.

Земельне законодавство встановлює порядок розгляду спорів органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади з питань земельних ресурсів. Вони розглядаються за заявою однієї із сторін у місячний термін з дня її подання.

Земельні спори розглядаються за участю зацікавлених сторін, які повинні бути завчасно повідомлені про час і місце розгляду спору. У разі відсутності однієї із сторін при першому вирішенні питання і відсутності згоди на розгляд питання розгляд спору переноситься. Повторне відкладання розгляду спору може мати місце лише з поважних причин.

Рішення передається сторонам у 5-денний термін з часу його прийняття і може бути оскаржене у судовому порядку.

Сторони, які беруть участь у земельному спорі, мають право:

- *знайомитися з матеріалами щодо цього спору, робити з них виписки;*
- *брати участь у розгляді земельного спору, подавати документи та інші докази, порушувати клопотання, давати усні і письмові пояснення;*
- *заперечувати проти клопотань та доказів іншої сторони;*
- *одержувати копію рішення щодо земельного спору і, в разі незгоди з цим рішенням, оскаржувати його.*

Рішення по земельних спорах (крім прийнятих у судовому порядку) вступає в силу з моменту його прийняття. Оскарження зазначених рішень у суді призупиняє їх виконання.

‖ ✱ *Виконання рішення щодо земельних спорів здійснюється органом, який прийняв це рішення. Виконання рішення може бути призупинено або його термін може бути продовжений вищестоящим органом або судом.*

Резюме

① *Земельне право – самостійна галузь права, предметом якого є суспільні відносини, що виникають з приводу використання та охорони земель як природного об'єкта.*

② *Категорія земель – це частина земельного фонду України, яка характеризується основним цільовим призначенням та особливостями правового режиму. До основних категорій земель належать землі сільськогосподарського призначення, лісового та водного фонду, оздоровчо-рекреаційного, історико-культурного, природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, житлової та громадської забудови, землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення.*

③ *Набуття права на землю громадянами та юридичними особами здійснюється шляхом передачі земельних ділянок у власність або надання їх у користування за рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування в межах їх повноважень.*

④ *Право власності на землю в об'єктивному розумінні, тобто, як правовий інститут, є сукупністю правових норм, що регулюють особливу сферу відносин з приводу володіння, користування та розпорядження землею.*

⑤ *Право користування землею є похідним від права власності на землю. При передачі земельної ділянки у користування відбувається перехід частини правомочностей власника ділянки до землекористувача.*

⑥ *Оренда землі – засноване на договорі строкове, платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для здійснення підприємницької та іншої діяльності.*

⑦ *Охорона земель – система правових, організаційних, економічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання та захист земель від шкідливого антропогенного впливу.*

⑧ *Законодавство України забезпечує громадянам та юридичним особам рівні умови захисту прав на землю. Захист порушених або оспорювальних земельних прав здійснюється у судовому порядку.*

⑨ *Між громадянами чи юридичними особами з приводу володіння, користування чи розпорядження земельними ділянками можуть виникати спори. Їх вирішення здійснюється компетентними органами держави.*

? Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Що розуміють під предметом земельного права?
2. Що є джерелами земельного права?
3. Яке цільове призначення різних видів земель?
4. Що означає екологізація земельного права?
5. З якою метою здійснюється поділ земель за основним цільовим призначенням?

6. Що таке правовий режим земель?
7. Які землі відносяться до земель природно-заповідного фонду?
8. У якому випадку громадянам можуть бути передані земельні ділянки у власність безоплатно?
9. Коли виникає право власності та право постійного користування земельною ділянкою?
10. Які існують форми права власності на землю?
11. Які існують підстави набуття громадянами України права власності на землю?
12. За якими підставами набуває права власності на землю держава?
13. Що означає право користування землею?
14. Якими є основні ознаки оренди?
15. Що являє собою договір оренди землі?
16. Як правові заходи охорони земель існують в Україні?
17. Яким чином здійснюється захист прав громадян та юридичних осіб на землю?

Тема 12

Основи екологічного права України

☐ *План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:*

12.1. Загальна характеристика правового регулювання охорони навколишнього природного середовища.
12.2. Управління в галузі охорони навколишнього природного середовища.
12.3. Регулювання використання природних ресурсів.

12.1. Загальна характеристика правового регулювання охорони навколишнього природного середовища

Взаємодія людини і природи є закономірним явищем. Вони не можуть існувати відособлено один від одного. Перш за все, людина за рахунок корисних властивостей природи забезпечує свою життєдіяльність. Втручаючись у природу, людина повинна враховувати її об'єктивні процеси розвитку, сприяти раціональному використанню природних ресурсів, їх збереженню та відновленню, здійснювати охорону довкілля. Все це породжує відносини, які необхідно врегульовувати. Таке завдання покладено на екологічне право, яке тісно взаємодіє з екологічною наукою України.

✸ *Екологічне право як галузь права є сукупністю правових норм, що регулюють суспільні відносини з охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання та відтворення природних ресурсів забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини та захисту екологічних прав людини.*

Як система законодавства екологічне право є сукупністю нормативно-правових актів, що регулюють екологічні відносини. В Україні створена розгалужена система екологічного законодавства. Її основу складає *Конституція України*, яка визначає засади правового регулювання охорони навколишнього природного середовища.

Конституція України

- *встановила право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та відшкодування заподіяної шкоди*
- *закріпила обов'язок держави щодо забезпечення екологічної безпеки, підтримання екологічної рівноваги на території України*

визначила обов'язок кожного не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки

надала кожному право на екологічну інформацію та ін.

Центральне місце у системі екологічного законодавства посідає Закон України "*Про охорону навколишнього природного середовища*" від 25 червня 1991 р. Він визначає концептуальні засади правового регулювання екологічних відносин:

- *завдання та основні принципи охорони навколишнього природного середовища;*
- *право власності на природні ресурси та їх використання;*
- *екологічні права та обов'язки громадян;*
- *повноваження державних органів та органів місцевого самоврядування у галузі охорони навколишнього природного середовища;*
- *спостереження, прогнозування, облік та інформування;*
- *стандартизація і нормування у галузі охорони навколишнього природного середовища;*
- *відповідальність за порушення екологічного законодавства тощо.*

Положення Закону України "*Про охорону навколишнього природного середовища*" надалі конкретизовані в деяких кодексах та інших законах. В Україні діють нормативні акти, основною метою яких є регулювання питань щодо використання та охорони окремих природних ресурсів. Це: *Земельний кодекс України* (2001 р.), *Водний кодекс України* (1995 р.), *Кодекс України про надра* (1994 р.), *Лісовий кодекс України* (1994 р.), закони України "*Про рослинний світ*" (1999 р.), "*Про тваринний світ*" (1993 р.), "*Про охорону атмосферного повітря*" (1992 р.), "*Про природно-заповідний фонд*" (1992 р.). Також прийнято закони, які регулюють попередження та усунення негативних факторів впливу на довкілля та життя і здоров'я людини. Зокрема, закони України "*Про екологічну експертизу*", "*Про відходи*", "*Про пестициди і агрохімікати*", "*Про зону надзвичайної екологічної ситуації*", "*Про поводження з радіоактивними відходами*".

На початку 90-х рр. XX ст. громадсько-політичним діячем і науковцем В. Костицьким була запропонована форма системи екологічних законів у вигляді дерева. Це дерево базується на ґрунті, основу якого становить *Конституція України*. Коріння, з якого проростає дерево, складають кодекси та закони, що регулюють використання, охорону та збереження об'єктів навколишнього середовища (так звані ресурсні законодавчі акти). Кістяком цього дерева є Закон України "*Про охорону навколишнього природного середовища*" засадничий акт екологічного законодавства, що узагальнює й об'єднує особливості правового регулювання окремих природних ресурсів і довкілля загалом зі специфічними механізмами їх охорони та захисту, що становлять крону дерева.

В українському законодавстві спостерігається тенденція його екологізації. Норми, що регулюють екологічні відносини, встановлені і в інших нормативно-правових актах. Важливе місце серед них посідають ті акти, що визначають основи права власності на природні ресурси.

✸ *Право власності на природні ресурси – це сукупність норм права, що встановлюють володіння, користування та розпорядження цими ресурсами.*

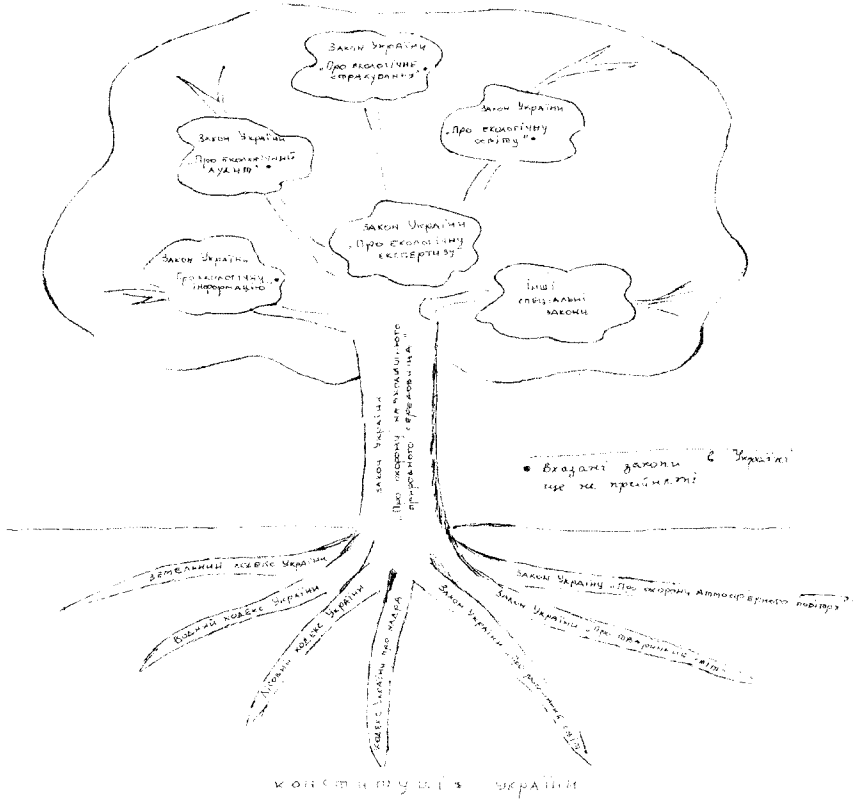

Конституція України встановила, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності українського народу. Отже, абсолютне право власності народу зумовлене його природним правом на природні ресурси. Від імені українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

З урахуванням публічних і приватних інтересів право власності може здійснюватися у різних правових формах. Тому право власності на природні ресурси виступає у публічній і приватній формі. Публічна ж власність є двох видів – державна та комунальна.

✸ У *державній власності* перебувають усі *землі* України, крім земель комунальної та приватної власності. Земельний кодекс України встановлює перелік

земель, які не можуть передаватися ні в комунальну (наприклад, землі атомної енергетики та космічної системи, землі оборони), ні в приватну власність (наприклад, землі під державними залізницями, земельні ділянки зон відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи. Право державної власності набувається і реалізується державою в особі Кабінету Міністрів України, Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій.

✸ У *комунальній власності* перебувають усі землі в межах населених пунктів, крім земель приватної та державної власності, а також земельні ділянки за їх межами, на яких розташовані об'єкти комунальної власності. Це право реалізується територіальними громадами безпосередньо або через органи місцевого самоврядування.

✸ Право *приватної власності* на землю реалізується громадянами та юридичними особами. У власності громадян України можуть перебувати землі, крім тих, що є у державній чи комунальній власності. У власності іноземних громадян та осіб без громадянства можуть перебувати землі несільськогосподарського призначення в межах населених пунктів, а також за їх межами, якщо на них розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві приватної власності. Якщо землі сільськогосподарського призначення прийняті іноземними громадянами чи особами без громадянства у спадщину, то протягом року вони підлягають відчуженню. Юридичні особи набувають землі у приватну власність для здійснення підприємницької діяльності. Іноземні юридичні особи, як і іноземні громадяни, не можуть мати у власності землі сільськогосподарського призначення, такі землі підлягають відчуженню.

✸ *Води* (водні об'єкти) та *ліси* є виключною власністю держави. Окремі повноваження власника можуть делегуватися місцевим радам. Проте, *Земельний кодекс України* від 25 жовтня 2001 р. дозволяє надання земель водного і лісового фонду у приватну власність. Громадянам та юридичним особам можуть передаватися у власність замкнені земельні ділянки лісового фонду загальною площею до 5 га у складі угідь селянських, фермерських та інших господарств. Громадянам та юридичним особам також можуть безоплатно передаватися замкнені природні водойми загальною площею до 3 га.

✸ Об'єкти *тваринного світу* можуть перебувати у суб'єктів різних форм власності. Об'єкти тваринного світу, які перебувають у стані природної волі та знаходяться в межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, є об'єктами державної власності. Об'єкти тваринного світу, які утримуються (зберігаються) підприємствами, установами,

організаціями державної або комунальної власності, є об'єктами відповідно державної або комунальної власності.

У приватній власності можуть знаходитися об'єкти тваринного світу, вилучені із стану природної волі, розведені (отримані) у напіввільних умовах чи в неволі, або набуті іншим, не забороненим законом шляхом. Аналогічне правове регулювання встановлено і для об'єктів ✸ *рослинного світу*.

Особливість правового регулювання права власності встановлена для надр. ✸*Надра* можуть знаходитися тільки у власності держави, а для інших суб'єктів надаватися лише у користування.

Особливості правового регулювання притаманні і для ✸ *атмосферного повітря*. Атмосферне повітря через свою специфіку не може виступати об'єктом права власності жодного суб'єкта. Тому доцільно говорити лише про його використання.

Об`єкти правової охорони навколишнього природного середовища. Закон України "*Про охорону навколишнього природного середовища*" визначив об'єкти правової охорони навколишнього природного середовища. Державній охороні та регулюванню підлягають:

- *навколишнє природне середовище як сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів;*
- *природні ресурси, які залучені в господарський обіг, так і не використовувані в народному господарстві у даний період:* ✸ земля,✸ надра, ✸ води, ✸ атмосферне повітря, ✸ ліс, ✸ рослинний світ, ✸ тваринний світ;
- *території та об'єкти природно-заповідного фонду України й інші території та об'єкти, визначені законодавством України;*
- *здоров'я і життя людей від негативного впливу несприятливої екологічної обстановки.*

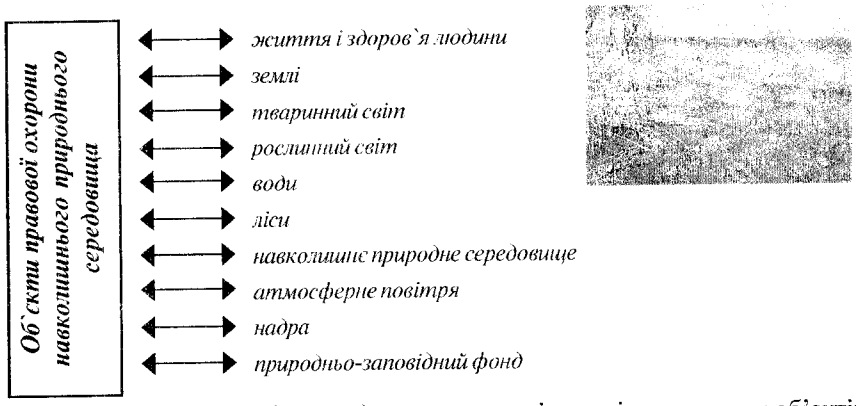

✸*Навколишнє природне середовище* є сукупністю усіх природних об'єктів, що перебувають у нерозривному зв'язку та створюють єдину екологічну систему. Особливості його використання та охорони визначені у Законі України "*Про охорону навколишнього природного середовища*", особливості ж

використання та охорони окремих природних ресурсів встановлюються у ресурсних законах.

Основні принципи охорони навколишнього середовища. Принципами екологічного права є основоположні начала, на яких будується раціональне використання природних ресурсів, їх відтворення та охорона, екологічна безпека, захист життя і здоров'я людини та довкілля загалом. Принципами права повинні керуватися всі учасники суспільного життя і, в першу чергу, у тих випадках, коли відсутні норми права, що встановлюють відповідні правила поведінки. Тому позитивною рисою Закону України "*Про охорону навколишнього природного середовища*" є встановлення основних принципів охорони довкілля:

- *пріоритетність вимог екологічної безпеки, обов'язковість додержання екологічних стандартів, нормативів і лімітів використання природних ресурсів при здійсненні господарської, управлінської та іншої діяльності;*
- *принцип гарантування екологічно безпечного середовища для життя та здоров'я людей;*
- *запобіжний характер заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;*
- *екологізація матеріального виробництва на основі комплексності рішень у питаннях охорони навколишнього природного середовища, використання та відтворення відновлюваних природних ресурсів, широкого впровадження новітніх технологій;*
- *збереження просторової та видової різноманітності та цілісності природних об'єктів і комплексів;*
- *науково обґрунтоване узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів суспільства на основі поєднання міждисциплінарних знань: екологічних, соціальних, природничих і технічних наук і прогнозування стану навколишнього природного середовища;*
- *обов'язковість екологічної експертизи;*
- *гласність і демократизм при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього природного середовища, формування у населення екологічного світогляду;*
- *науково обґрунтоване нормування впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище;*
- *безоплатність загального та платність спеціального використання природних ресурсів для господарської діяльності;*
- *стягнення збору за забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів, компенсація шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища;*
- *вирішення питань охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів з урахуванням ступеня антропогенної зміненості територій, сукупної дії факторів, що негативно впливають на екологічну обстановку;*
- *поєднання заходів стимулювання і відповідальності у справі охорони навколишнього природного середовища;*
- *вирішення проблем охорони навколишнього природного середовища на основі широкого міждержавного співробітництва.*

Екологічні права та обов'язки громадян щодо охорони навколишнього середовища. Вперше в Україні екологічні права громадян були визначені у Законі "*Про охорону навколишнього природного середовища*". Кожний громадянин має право на:

- *безпечне для його життя і здоров'я навколишнє природне середовище;*
- *участь в обговоренні проектів законодавчих актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища, та внесення пропозицій до державних і господарських органів, установ та організацій з цих питань;*
- *участь у розробці та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального та комплексного використання природних ресурсів;*
- *здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів;*
- *об'єднання в громадські природоохоронні формування;*
- *одержання у встановленому порядку повної та достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища та його вплив на здоров'я населення;*
- *участь у проведенні громадської екологічної експертизи;*
- *одержання екологічної освіти;*
- *подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище.*

> ✱ ***Екологічні права громадян*** *– це встановлені та гарантовані державою можливості у сфері використання та охорони навколишнього природного середовища. Вони пов`язані з охороною, використанням і відтворенням природних ресурсів, забезпеченням екологічної безпеки, запобіганням і ліквідації негативного впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, збереження природних ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій та природних об`єктів, пов`язаних з історико-культурною спадщиною.*

Увага!

Одним з основних кроків на шляху розвитку екологічних прав є Конвенція Європейської Економічної Комісії ООН "*Про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля*", яка прийнята 25 червня 1998 р. у м. Оргусі (Данія). Україна була однією з перших держав, що підписала цю Конвенцію. Конвенція ратифікована Україною у 1999 р. Оргуська конвенція встановила три основних екологічних права – доступ громадськості до екологічної інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень з питань довкілля та доступ

Ст. 55 Конституції України містить загальну норму, яка означає право кожного звернутися до суду, якщо:

- *його права чи свободи порушені, або порушуються;*
- *створено або створюються перешкоди для реалізації прав чи свобод;*
- *мають місце інші ущемлення прав та свобод.*

Отже, право на судовий захист є конституційним і не потребує додаткового закріплення в інших нормативно-правових актах. Проте, для *екологічного законодавства* є характерним встановлення та конкретизація цього права. Наприклад, судовий захист екологічних прав передбачено у законах України "*Про охорону навколишнього природного середовища*", "*Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку*", "*Про питну воду та питне водопостачання*", "*Про відходи*".

Екологічним правам громадян кореспондуються й екологічні обов'язки. Закон України "*Про охорону навколишнього природного середовища*" зазначив, що громадяни зобов'язані:

- *берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства відповідно до вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища;*
- *здійснювати діяльність з додержанням вимог екологічної безпеки, інших екологічних нормативів і лімітів використання природних ресурсів;*
- *не порушувати екологічні права та законні інтереси інших суб'єктів;*
- *вносити плату за спеціальне використання природних ресурсів і штрафи за екологічні правопорушення;*

Правове регулювання форм участі громадськості у прийнятті екологічно значимих рішень	***Нормативно-правові акти***
РЕФЕРЕНДУМ	➢*ст. 38 Конституції України* ➢*Закон України "Про всеукраїнський та місцеві референдуми" від 3 липня 1991 р.*
ЗВЕРНЕННЯ ГРОМАДЯН	➢*ст. 40 Конституції України* ➢*Закон України "Про звернення громадян" від 2 жовтня 1996 р.*
РОБОТА З ДЕПУТАТАМИ	➢*Закон України "Про статус народного депутата України" від 22 березня 2001 р.* ➢*Закон України "Про статус депутатів місцевих рад" від 11 липня 2002 р.*
МІТИНГИ, ДЕМОНСТРАЦІЇ, ЗБОРИ	➢*ст. 26 Закону України "Про місцеве самоврядування" від 21 травня 1997 р.* ➢*Положення про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні, затверджене постановою Верховної Ради України від 17 грудня 1993 р.*
ЗАЛУЧЕННЯ ЕКСПЕРТІВ ВІД ГРОМАДСЬКОСТІ У РОБОЧІ ГРУПИ З ЕКОЛОГІЧНИХ ПИТАНЬ	➢*Конституція України* ➢*Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища" від 25 червня 1991 р.*
УЧАСТЬ У ПРОВЕДЕННІ ДЕРЖАВНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ	➢*Закон України "Про екологічну експертизу" від 9 лютого 1995 р.*
ГРОМАДСЬКА ЕКОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА	➢*Закон України "Про екологічну експертизу" від 9 лютого 1995 р.*
ГРОМАДСЬКІ (ПУБЛІЧНІ) СЛУХАННЯ	➢*ст. 13 Закону України "Про місцеве самоврядування" від 21 травня 1997 р.* ➢*ст. 11 Закону України "Про екологічну експертизу" від 9 лютого 1995 р.* ➢*порядок проведення громадських слухань з питань використання ядерної енергії та радіаційної безпеки, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 18 липня 1998 р.*

- *компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище.*

Громадяни зобов'язані виконувати й інші обов'язки у галузі охорони навколишнього природного середовища, згідно з законодавства України. Такі обов'язки передбачаються у ресурсному законодавстві. Наприклад, згідно ст. 10 Закону України "*Про тваринний світ*", громадяни зобов'язані охороняти тваринний світ і середовище перебування диких тварин, сприяти відтворенню відновлюваних об'єктів тваринного світу, використовувати об'єкти тваринного світу відповідно до закону, відшкодовувати шкоду, заподіяну ними тваринному світу внаслідок порушення вимог законодавства про охорону, використання і відтворення тваринного світу.

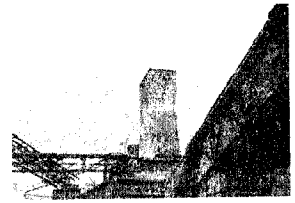

12.2. Управління в галузі охорони навколишнього природного середовища

✸ Метою управління в галузі охорони навколишнього природного середовища є реалізація законодавства, контроль за додержанням вимог екологічної безпеки, забезпечення проведення ефективних і комплексних заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів, досягнення узгодженості дій державних і громадських органів у галузі охорони навколишнього природного середовища (ст. 16 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища").

Для досягнення поставлених завдань управління охороною навколишнього природного середовища здійснюється у декількох напрямах: ✸*спостереження,* ✸*дослідження,* ✸*екологічної експертизи,* ✸*контролю,* ✸*прогнозування,* ✸*програмування,* ✸*інформування* тощо.

Управління охороною навколишнього природного середовища є багатоаспектним явищем і здійснюється різними суб'єктами. Тому виділяють такі види управління:

- *громадське* – здійснюється громадянами та їх об'єднаннями. Цей вид управління свідчить про демократизацію суспільства;
- *виробниче* – цей вид управління реалізується у рамках підприємства, установи, організації і спрямоване безпосередньо на раціональне природокористування, охорону довкілля конкретним господарюючим чи іншим суб'єктом;
- *галузеве* – управління, що здійснюється в рамках відповідної галузі чи сфері діяльності, якщо така негативно впливає на довкілля;
- *державне* – управління у сфері охорони навколишнього природного середовища є складовою частиною державного управління і здійснюється органами держави та місцевого самоврядування.

Звичайно, що такий поділ управління на види не є абсолютним. Об'єднавши суб'єктів та їх повноваження, можна виділити два загальних види – *державне*

управління та *громадське*. Цієї позиції притримується і законодавець. Питома вага у здійсненні управління охороною навколиш-нього природного середовища належить державному.

Систему державного управління з охорони навколишнього природного середовища утворює сукупність органів, які можна поділити на:

⇨*державні органи та органи місцевого самоврядування загальної компетенції;*

⇨*державні органи та спеціальної компетенції.*

Особливість управління охороною навколишнього природного середовища органів загальної компетенції полягає у тому, що таке управління вони здійснюють поряд з іншими видами державного управління (економіки, соціальної та культурної сфери тощо). До цих органів належать Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Верховна Рада та Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, органи місцевої державної адміністрації, місцеві ради та їх виконавчі органи тощо. Органи спеціальної компетенції створені в першу чергу для здійснення управління охорони навколишнього природного середовища.

Спеціально створеним органом для здійснення управлінських і контролюючих функцій у сфері охорони навколишнього природного середовища є Міністерство екології та природних ресурсів України. Положення про це Міністерство затверджено Указом Президента України від 29 травня 2000 р. В Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі створені державні управління екології та природних ресурсів, що входять у систему місцевих органів Міністерства. 11 серпня 2000 р. наказом Міністерства екології та природних ресурсів України затверджено Положення про вказані управління. До компетенції спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів і його органів на місцях належать:

⇨ здійснення комплексного управління в галузі охорони навколишнього природного середовища в державі, проведення єдиної науково-технічної політики з питань охорони навколишнього природного середовища і використання природних ресурсів, коорди-нація діяльності міністерств, відомств, підприємств, установ та організацій в цій галузі;

⇨ державний контроль за використанням і охороною земель, надр, поверхневих і підземних вод, атмосферного повітря, лісів та іншої рослинності, тваринного світу, морського середовища та природних ресурсів територіальних вод, континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони держави, а також за додержанням норм екологічної безпеки;

⇨ організація моніторингу навколишнього природного середовища, створення і забезпечення роботи екологічної інформаційної системи;

⇨ затвердження нормативів, правил, участь у розробці стандартів щодо регулювання використання природних ресурсів і охорони навколишнього природного середовища від забруднення та інших шкідливих впливів;

⇨ здійснення державної екологічної експертизи;

⇨ одержання безоплатно від міністерств, відомств, підприємств, установ та організацій інформації, необхідної для виконання покладених на нього завдань;

⇨ видача дозволів на захоронення (складування) відходів, викиди шкідливих речовин у навколишнє природне середовище, на спеціальне використання природних ресурсів відповідно до законодавства України;

⇨ обмеження чи зупинення (тимчасово) діяльності підприємств і об'єктів, незалежно від їх підпорядкування та форм власності, якщо їх експлуатація здійснюється з порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища, вимог дозволів на використання природних ресурсів, з перевищенням нормативів гранично допустимих викидів і лімітів скидів забруднюючих речовин;

⇨ подання позовів про відшкодування збитків і втрат, заподіяних в результаті порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

⇨ складання протоколів та розгляд справ про адміністративні правопорушення в галузі охорони навколишнього природного середовища і використання природних ресурсів;

⇨ керівництво заповідною справою, ведення *Червоної книги України*;

⇨ координація роботи інших спеціально уповноважених органів державного управління в галузі охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів;

⇨ здійснення міжнародного співробітництва з питань охорони навколишнього природного середовища, вивчення, узагальнення і поширення міжнародного досвіду в цій галузі, організація виконання зобов'язань України відповідно до міжнародних угод з питань охорони навколишнього природного середовища.

В Україні створені й інші органи спеціальної компетенції. Як правило, їх управлінські функції пов'язані з охороною окремих видів природних ресурсів. Координуючи свою діяльність з Міністерством екології та природних ресурсів України, управління охороною навколишнього природного середовища здійснюють Державний комітет України по земельних ресурсах, Державний комітет по водному господарству, Державний комітет лісового господарства України, Державний комітет ядерного регулювання України, Державний комітет стандартизації, метрології та сертифікації України тощо.

Законодавець визнав участь громадськості в охороні навколишнього природного середовища одним із принципів екологічного права. На цьому принципі побудоване також управління охорони довкілля. У ст. 21 Закону України "*Про охорону навколишнього природного середовища*" встановлено приблизний перелік повноважень громадських об'єднань у галузі охорони навколишнього природного середовища. Вони мають право:

- *розробляти і пропагувати свої природоохоронні програми;*
- *утворювати громадські фонди охорони природи;*
- *виконувати роботи по охороні та відтворенню природних ресурсів, збереженню та поліпшенню стану навколишнього природного середовища;*
- *брати участь у проведенні спеціально уповноваженими державними органами управління в галузі охорони навколишнього природного середовища перевірок виконання підприємствами, установами та організаціями природоохоронних планів і заходів;*
- *проводити громадську екологічну експертизу, обнародувати її результати і передавати їх органам, уповноваженим приймати рішення.*

Екологічна експертиза. З метою попередження негативного впливу антропогенної діяльності на стан довкілля та здоров'я людей, а також оцінки ступеня екологічної безпеки господарської діяльності та екологічної ситуації на окремих територіях і об'єктах проводиться *екологічна експертиза*. Її проведення встановлює відповідність чи невідповідність антропогенної діяльності екологічним вимогам і можливість або неможливість реалізації об'єкта, що пізніше може вплинути на навколишнє природне середовище. Засади проведення екологічної експертизи, її суб'єкти та об'єкти, принципи її здійснення передбачені в Законі України "*Про охорону навколишнього природного середовища*" та Законі України "*Про екологічну експертизу*" від 9 лютого 1995 р.

✸ ***Екологічна експертиза в Україні*** – *це вид науково-практичної діяльності спеціально уповноважених державних органів, еколого-експертних формувань та об'єднань громадян, що ґрунтується на міжгалузевому екологічному дослідженні, аналізі та оцінці передпроектних, проектних та інших матеріалів чи об'єктів, реалізація і дія яких може негативно впливати або впливає на стан навколишнього природного середовища і спрямована на підготовку висновків про відповідність запланованої чи здійснюваної діяльності нормам і вимогам законодавства про охорону навколишнього природного середовища, раціональне використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки.*

Законодавець визначив і завдання екологічної експертизи. Такими є:

- *визначення ступеня екологічного ризику і безпеки запланованої чи здійснюваної діяльності;*
- *організація комплексної, науково обґрунтованої оцінки об'єктів екологічної експертизи;*
- *встановлення відповідності об'єктів експертизи вимогам екологічного законодавства, будівельних норм і правил;*
- *оцінка впливу діяльності об'єктів екологічної експертизи на стан навколишнього природного середовища і якість природних ресурсів;*
- *оцінка ефективності, повноти, обґрунтованості та достатності заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;*
- *підготовка об'єктивних, всебічно обґрунтованих висновків екологічної експертизи.*

Усі зазначені у схемі екологічні експертизи мають спільну мету, вони можуть проводитися одночасно, проте, порядок їх проведення та реалізація їх висновків є різними. Найбільш чітко у законодавстві визначено правове регулювання державної та громадської екологічної експертизи, що дозволяє провести їх розмежування. Відмінності між державною та громадською екологічними експертизами лежать у площині обов'язковості їх проведення, обов'язковості виконання їх висновків і джерелах фінансування.

Державна екологічна експертиза обов'язково проводиться для таких видів діяльності та об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку. Перелік видів діяльності та об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 27 липня 1995 р. № 554. У законодавстві чітко визначені об'єкти, що підлягають державній екологічній експертизі. До таких об'єктів належать, наприклад, державні інвестиційні програми, проекти схем розвитку і розміщення продуктивних сил, розвитку окремих галузей народного господарства; проекти генеральних планів населених пунктів, схем районного планування, схем генеральних планів промислових вузлів, схем розміщення підприємств у промислових вузлах і районах, схем упорядкування промислової забудови; інвестиційні проекти, техніко-економічні обґрунтування і розрахунки, проекти і робочі проекти на будівництво нових та розширення, реконструкцію технічне переозброєння діючих підприємств. ✸ *Громадська екологічна експертиза* може здійснюватися у будь-якій сфері діяльності, що потребує екологічного обґрунтування. Її проведення ініціюється громадськими організаціями чи іншими громадськими формуваннями.

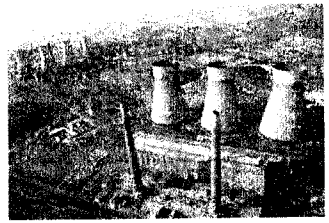

✸ *Перевірка повноважними (компетентними) суб'єктами права дотримання та виконання вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища називається* ***екологічним контролем***.

Контроль у галузі охорони навколишнього природного середовища здійснюється з метою додержання вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища всіма державними органами, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форм власності і підпорядкування, а також громадянами. Для реалізації цих завдань контроль за дотриманням законодавства про охорону навколишнього природного середовища оперує трьома функціями – *превентивною, інформаційною та каральною.*

✸ *Основним змістом* ***превентивної функції*** *є попередження порушень законодавства про охорону навколишнього природного середовища незалежно від суб'єкта права.*

✸ *Здійснюючи контроль за діяльністю юридичних і фізичних осіб, компетентні органи держави та місцевого самоврядування накопичують інформацію про природоохоронну діяльність підконтрольних об'єктів. Така діяльність характеризує* ***інформаційну функцію.***

✸ *Суть* ***каральної функції*** *полягає в тому, що до осіб, винних у порушенні екологічного законодавства, компетентні органи застосовують заходи державного примусу.*

Екологічний контроль може здійснюватися різними суб'єктами. Тому розрізняють ⇨*державний,* ⇨*відомчий,* ⇨*виробничий* і ⇨*громадський контроль.*

✸***Державному контролю*** підлягають використання і охорона земель, надр, поверхневих і підземних вод, атмосферного повітря, лісів та іншої рослинності, тваринного світу, морського середовища та природних ресурсів територіальних вод, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони республіки, природних територій та об'єктів, що підлягають особливій охороні, стан навколишнього природного середовища. Державний контроль має надвідомчий характер і здійснюється щодо всіх юридичних і фізичних осіб у галузі охорони навколишнього природного середовища. Його проводять центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, а також спеціально уповноважені органи у сфері екології. У свою чергу, державний екологічний, контроль поділяють на ✸*загальний* і ✸*спеціальний.* Загальний контроль здійснюється органами загальної юрисдикції. Спеціальний контроль – органами спеціальної компетенції, наприклад, Міністерством екології та природних ресурсів України та його управліннями на місцях.

✸ ***Відомчий контроль*** проводиться відповідними органами центральної виконавчої влади (міністерствами, комітетами, відомствами) щодо підприємств, установ, організацій, що входять у сферу їх управління.

✸*Виробничий екологічний контроль* здійснюється щодо конкретних виробництв та їх впливу на навколишнє природне середовище. Цей вид контролю може здійснюватися відповідними структурними підрозділами підприємства (наприклад, природоохоронними лабораторіями, відділами з охорони природи).

✸*Громадський екологічний контроль* може здійснюватися як самими громадянами, так і їх утвореннями (наприклад, Українським товариством охорони природи, Українським товариством мисливців та рибалок). Законодавство України передбачає різні форми здійснення громадськістю контрольної функції, зокрема, при одержанні екологічної інформації, участі в прийняті екологічно вагомих рішень, оскарженні незаконних актів, дій чи бездіяльності у суді, безпосередньої участі у здійсненні перевірок дотримання екологічного законодавства.

Громадський контроль у галузі охорони навколишнього природного середовища здійснюється громадськими інспекторами охорони навколишнього природного середовища згідно з *Положенням*, яке затверджується спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів. Наприклад, 14 липня 1997р. наказом Міністерства рибного господарства України затверджено *Положення про громадських інспекторів рибоохорони*, а 5 липня 1999 р. наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України затверджено *Положення про громадських інспекторів з охорони навколишнього природного середовища.*

12.3. Регулювання використання природних ресурсів

Норми, що регулюють відносини з використання природних ресурсів, утворюють інститут екологічного права, визначають суб'єкти та об'єкти природокористування, їх права та обов'язки, принципи та порядок реалізації природокористування тощо. Норми інституту природокористування визначенні у *Конституції України*, Законі України "*Про охорону навколишнього природного середовища*", ресурсних кодексах України (земельному, лісовому, водному, про надра), спеціальних законах України (наприклад, "*Про рослинний світ*", "*Про тваринний світ*", "*Про охорону атмосферного повітря*", "*Про природно-заповідний фонд*").

✸*Поняття* ***природокористування*** *як правовідносини є сукупністю прав і обов'язків суб'єктів, що здійснюють таке користування.*

Можливість безпосередньої експлуатації природного об'єкта для задоволення своїх потреб та інтересів називається *суб'єктивним правом.* Реалізуючи право природокористування, громадяни, підприємства, установи та організації повинні дотримуватися вимог раціонального і економного використання природних ресурсів на основі широкого застосування новітніх технологій, здійснення заходів щодо запобігання псування, забруднення, виснаження природних ресурсів, негативного впливу на стан навколишнього природного середовища, відтворення відновлюваних природних ресурсів тощо.

У законодавстві та науці екологічного права виділяють декілька критеріїв

класифікації права природокористування на окремі види, що дозволяє повніше розкрити його зміст. Такими підставами можуть бути: ✱*об'єкти та суб'єкти права природокористування*, ✱*цільове призначення природокористування*, ✱*підстави виникнення права природокористування* та інші.

Як бачимо зі схеми, диференціацію права природокористування можна провести за об'єктами та строками природокористування, за підставами та способом виникнення, за значимістю природних ресурсів.

Законодавець, наприклад, *за критерієм порядку виникнення* права виділяє загальне та спеціальне природокористування. Для ***загального природокористування*** є характерними такі ознаки:

- ⇨ *це право вийкас безпосередньо з нормативно-правових актів;*
- ⇨ *воно встановлюється для задоволення життєво необхідних потреб (естетичних, оздоровчих, рекреаційних, матеріальних тощо);*
- ⇨ *його реалізація є безоплатною;*
- ⇨ *громадяни здійснюють це право без закріплення природних ресурсів за окремими особами;*
- ⇨ *це право реалізується без надання відповідних дозволів;*
- ⇨ *обмеження цього права передбачаються лише у законодавстві.*

У порядку загального використання природних рослинних ресурсів громадяни можуть збирати лікарську і технічну сировину, квіти, ягоди, плоди, гриби та інші харчові продукти для задоволення власних потреб, а також використовувати ці ресурси в рекреаційних, оздоровчих, культурно-освітніх та виховних цілях.

Ст. 9 Закону України "Про рослинний світ"

! *Проте законодавець заборонив збирання у порядку загального використання дикорослих рослин, віднесених до переліку наркотиковмісних рослин, їх плодів, насіння, післяжнивних залишків, відходів сировини.*

Спеціальне природокористування, як правило, здійснюється для задоволення економічних потреб та інтересів суб'єктів. Воно здійснюється на підставі:

- ⇨ *спеціальних дозволів, зареєстрованих у встановленому порядку;*
- ⇨ *за плану;*
- ⇨ *потребує виділення окремих частин природних об'єктів у відособлене користування.*

Зокрема, спеціальне використання природних рослинних ресурсів здійснюється за дозволом на основі встановлених лімітів для задоволення виробничих і наукових потреб, а також з метою отримання прибутку від реалізації цих ресурсів або продуктів їх переробки. Таке використання є платним.

Природні території та об'єкти, що підлягають особливій охороні. З метою збереження екологічної цінності унікальних і типових природних комплексів, сприятливої екологічної обстановки, попередження та стабілізації негативних природних процесів і явищ в Україні прийнято програмні та правові акти щодо охорони природних територій та об'єктів. До них належать *Програма перспективного розвитку заповідної справи в Україні*, затверджена Верховною Радою України 22 вересня 1994 р., *Загально-державна програма формування національної екологічної мережі України* на 2000 – 2015 р., затверджена Верховною Радою України 21 вересня 2001р., *Земельний кодекс України*, *Водний кодекс України*, *Лісовий кодекс України*, Закони України "*Про охорону навколишнього природного середовища*", "*Про природно-заповідний фонд*", "*Про курорти*" тощо.

До природних територій та об'єктів, що підлягають особливій охороні, входять території та об'єкти природно-заповідного фонду, курортні та лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, полезахисні та інші типи територій та об'єктів, що визначаються законодавством України.

До *природно-заповідного фонду України* належать:

✱***Природні території та об'єкти***

↳ *природні заповідники* – це природоохоронні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних для даної ландшафтної зони природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів, вивчення природних процесів і явищ, що відбуваються в них, розробки наукових засад охорони навколишнього природного середовища, ефективного використання природних ресурсів та екологічної безпеки;

↳ *біосферні заповідники* – це природоохоронні, науково-дослідні установи міжнародного значення, що створюються з метою збереження в природному стані найбільш

типових природних комплексів біосфери, здійснення фонового екологічного моніторингу, вивчення навколишнього природного середовища, його змін під дією антропогенних факторів;

↳ *національні природні парки* – це природоохоронні, рекреаційні, культурно-освітні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження, відтворення і ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність;

↳ *регіональні ландшафтні парки* – це природоохоронні, рекреаційні установи місцевого чи регіонального значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів, а також забезпечення умов для організованого відпочинку населення;

↳ *заказники* – це природні території (акваторії) створені з метою збереження і відтворення природних комплексів чи їх окремих компонентів;

↳ *пам'ятки природи* – це окремі унікальні природні утворення, що мають особливе природоохоронне, наукове, естетичне і пізнавальне значення, з метою збереження їх у природному стані;

↳ *заповідні урочища* – це лісові, степові, болотні та інші відокремлені цілісні ландшафти, що мають важливе наукове, природоохоронне і естетичне значення, з метою збереження їх у природному стані;

✸ ***Штучно створені об'єкти***

↳ *ботанічні сади* – це науково-дослідні природоохоронні установи, що створюються з метою збереження, вивчення, акліматизації, розмноження в спеціально створених умовах та ефективного господарського використання рідкісних і типових видів місцевої та світової флори шляхом створення, поповнення та збереження ботанічних колекцій, ведення наукової, навчальної та освітньої роботи;

↳ *дендрологічні парки* – це науково-дослідні природоохоронні установи, що створюються з метою збереження і вивчення у спеціально створених умовах різно-манітних видів дерев і чагарників та їх композицій для найбільш ефективного наукового, культурного, рекреаційного та іншого використання;

↳ *зоологічні парки* – це природоохоронні культурно-освітні та науково-дослідні установи, що створюються з метою організації екологічної освітньо-виховної роботи, створення експозицій рідкісних, екзотичних та місцевих видів тварин, збереження їх генофонду, вивчення дикої фауни і розробки наукових основ її розведення у неволі;

↳ *парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва* – це природоохоронні рекреаційні установи, що створюються з метою охорони і використання найбільш визначних та цінних зразків паркового будівництва в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних та оздоровчих цілях.

Порядок організації, використання і охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду, додаткові їх категорії визначаються законодавством України та Автономної Республіки Крим.

✸ ***Курортні та лікувально-оздоровчі зони*** – це території, які мають виражені природні лікувальні фактори: мінеральні джерела, кліматичні та інші умови, сприятливі для лікування і оздоровлення людей. З метою захисту цих зон встановлюються округи їх санітарної охорони.

У межах курортних і лікувально-оздоровчих зон забороняється діяльність, яка суперечить їх цільовому призначенню або може негативно впливати на лікувальні якості та санітарний стан території, що підлягає особливій охороні.

✸ ***Рекреаційними зонами*** є ділянки суші та водного простору, призначені для організованого масового відпочинку населення і туризму. Такі зони повинні використовуватися лише за цільовим призначенням, тому на їх території забороняються:

а) господарська та інша діяльність, що негативно впливає на навколишнє природне середовище або може перешкодити використанню їх за цільовим призначенням;

б) зміни природного ландшафту та проведення інших дій, що суперечать використанню цих зон за прямим призначенням.

Рідкісні і такі, що перебувають (зростають) під загрозою зникнення у природних умовах на території республіки, види тварин і рослин підлягають особливій охороні і заносяться до Червоної книги України.

✸ ***Червона книга України*** – *це офіційний державний документ, який містить перелік рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу у межах території України, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, а також узагальнені відомості про сучасний стан цих видів тваринного і рослинного світу та заходи щодо їх збереження і відтворення.*

Червона книга встановлює сім категорій видів тваринного та рослинного світу, а їх диференціація залежить від небезпеки зникнення того чи іншого виду. Це категорії: ⇨*зниклі*, ⇨*зниклі в природі*, ⇨*зникаючі*, ⇨*вразливі*, ⇨*рідкісні*, ⇨*неоцінені* та ⇨*недостатньо відомі*.

7 лютого 2002 р. Верховною Радою України прийнято Закон "*Про Червону книгу України*", що встановлює поняття та об'єкти Червоної книги України, повноваження державних органів у сфері управління та контролю щодо охорони, використання та відтворення рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу, занесених до Червоної книги, порядок організації та ведення Червоної книги, умови використання об'єктів і відповідальність за порушення законодавства про Червону книгу.

Економічний механізм забезпечення охорони навколишнього природного середовища. З метою забезпечення реалізації державної політики у сфері збереження і охорони навколишнього природного середовища та раціонального використання природних ресурсів створюється система заходів, зокрема, адміністративно-управлінських, економічних тощо. Життєдіяльність цієї системи полягає в комплексній реалізації всіх її структурних елементів. Як показує досвід, надання абсолютної переваги одному з них спричиняє негативні наслідки для довкілля. Варто згадати адміністративно-управлінську політику радянської держави чи недавні події раптового переходу до ринкової економіки, що призвело до варварського та нищівного використання природних ресурсів.

! *Саме застосування сукупності всіх механізмів в їх поєднанні дозволяє досягнути раціонального природокористування, збереження та охорони навколишнього природного середовища.*

Сукупність економічних заходів, спрямованих на раціональне природокористування і охорону навколишнього середовища, утворює економічний механізм забезпечення охорони навколишнього природного середовища. Його основи передбачені у Законі України "*Про охорону навколишнього природного середовища*", а саме:

- *взаємозв'язок усієї управлінської, науково-технічної та господарської діяльності підприємств, установ та організацій з раціональним використанням природних ресурсів та ефективністю заходів по охороні навколишнього природного середовища на основі економічних важелів;*
- *визначення джерел фінансування заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;*
- *встановлення лімітів використання природних ресурсів, скидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище та на утворення і розміщення відходів;*
- *встановлення нормативів збору і розмірів зборів за використання природних ресурсів, викиди і скиди забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище, на утворення і розміщення відходів та інші види шкідливого впливу;*
- *надання підприємствам, установам і організаціям, а також громадянам податкових, кредитних та інших пільг при впровадженні ними мало відхідних, енерго- та ресурсозберігаючих технологій і нетрадиційних видів енергії, здійсненні інших ефективних заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;*
- *відшкодування в установленому порядку збитків, завданих порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища.*

Фінансування заходів з охорони навколишнього природного середовища здійснюється за рахунок:

1) коштів різного рівня бюджетів
- ✓ *Державного бюджету України;*
- ✓ *республіканського бюджету АРК;*
- ✓ *місцевих бюджетів;*

2) коштів підприємств, установ, організацій;

3) фондів охорони навколишнього природного середовища
- ✓ *державного;*
- ✓ *Автономної Республіки Крим;*
- ✓ *місцевих;*

Увага!

Кабінетом Міністрів України прийнято ряд нормативно-правових актів, що визначають порядок формування фондів охорони навколишнього природного середовища та витрачання їх коштів. 7 травня 1998 р. затверджено Положення про Державний фонд охорони навколишнього природного середовища, 5 липня 1999 р. визначено порядок використання коштів фондів охорони навколишнього природного

4) добровільних внесків;

5) інших коштів.

В Україні встановлено *спеціальні збори* в системі економічного механізму

охорони навколишнього природного середовища. До них належать:

⇨ *збір за спеціальне використання природних ресурсів*, що встановлюється на основі нормативів збору і лімітів їх використання;

⇨ *збір за забруднення навколишнього природного середовища*;

⇨ *збір за погіршення якості природних ресурсів.*

З метою підвищення зацікавленості господарюючих суб'єктів у раціональному використанні природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища в економічний механізм введено *стимулюючі заходи*. Їх суть полягає у встановленні певних пільг. Такими пільгами є:

- встановлення пільгового оподаткування юридичних і фізичних осіб при їх переході на маловідходні та ресурсо- і енергозберігаючі технології, організації виробництва та впровадженні очисного обладнання й устаткування для утилізації та знешкодження відходів, вжитті інших заходів, спрямованих на раціональне використання природних ресурсів та охорону навколишнього природного середовища;
- надання пільгових короткострокових і довгострокових позичок для реалізації заходів, спрямованих на охорону навколишнього природного середовища;
- встановлення підвищених норм амортизації основних виробничих природоохоронних фондів;
- звільнення від оподаткування фондів охорони навколишнього природного середовища;
- передача частини коштів фондів охорони навколишнього природного середовища на договірних умовах підприємствам, установам, організаціям і громадянам на заходи для гарантованого зниження скидів і викидів забруднюючих речовин і зменшення шкідливих фізичних, хімічних та біологічних впливів на стан навколишнього природного середовища, на розвиток екологічно безпечних технологій і виробництв;
- надання можливості одержання природних ресурсів під заставу тощо.

Еколого-правові гарантії охоплюють *екологічне страхування*, окремі автори відносять до них і *екологічний аудит*. У Законі України "*Про охорону навколишнього природного середовища*" передбачена можливість запровадження страхування громадян та їх майна, майна і доходів підприємств, установ, організацій на випадок шкоди, заподіяної внаслідок забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів. Проте, така гарантія на практиці фактично не застосовується.

Відповідальність за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища. Складовою частиною механізму забезпечення раціонального природокористування, відновлення екологічних об'єктів і охорони навколишнього природного середовища є юридична відповідальність за порушення екологічного законодавства. Її суть полягає в тому, що особа, яка порушила законодавство про охорону навколишнього природного середовища, зобов'язана понести відповідальність, що забезпечується у свою чергу примусом держави.

За порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища може настати ⇨*дисциплінарна*, ⇨*адміністративна*, ⇨*цивільна* та ⇨*кримінальна відповідальність*. Підставою притягнення особи до відповідальності є вчинення правопорушення. В науковій і навчальній літературі таке правопорушення називається екологічним. Екологічне правопорушення

складається з ✱*об'єкта,* ✱*суб'єкта,* ✱*об'єктивної* та ✱*суб'єктивної сторони.*

Об'єктом екологічного правопорушення є врегульовані правом суспільні відносини у сфері навколишнього природного середовища, що охоплюють відносини власності на природні ресурси, природокористування, охорони довкілля від негативного впливу та захисту екологічних прав та інтересів людини і громадянина.

Суб'єктом екологічного правопорушення є юридичні (наприклад, резиденти і нерезиденти України, органи держави і місцевого самоврядування, підприємницькі та непідприємницькі структури) та фізичні (наприклад, посадові (службові) особи, працівники, громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства).

Об'єктивна сторона екологічного правопорушення охоплює три елементи.

- ⇨ *протиправні діяння (дії чи бездіяльність);*
- ⇨ *заподіяння або реальна загроза заподіяння шкоди чи порушення законних прав та інтересів суб'єктів екологічного права;*
- ⇨ *причинний зв'язок між протиправними діяннями і негативними наслідками, що настали в результаті таких діянь.*

Протиправними визнаються діяння, якщо ними порушується законодавство про охорону навколишнього природного середовища. Шкода внаслідок таких правопорушень може заподіюватися як майну і здоров'ю особи, так і самому довкіллю. Особливістю відшкодування шкоди, заподіяної природним об'єктам є те, що вона підраховується на підставі затверджених у встановленому порядку такс та методик відшкодування шкоди. Такі такси і методи прийняті щодо землі, вод, атмосферного повітря, лісів, об'єктів тваринного світу та природно-заповідного фонду.

Крім того, негативним наслідком екологічного правопорушення може бути заподіяння моральної шкоди. Відшкодуванню підлягають і неодержані прибутки за час, необхідний для відновлення здоров'я, якості навколишнього природного середовища, відтворення природних ресурсів до стану, придатного для використання за цільовим призначенням.

Суб'єктивною стороною екологічного правопорушення є психологічне ставлення особи до вчиненого. Вона виступає у формі умислу (прямий і непрямий) та необережності (недбалість і самовпевненість). Відповідальність за екологічне правопорушення настає також і у разі відсутності вини у випадках, передбачених законодавством. Відповідальність настає за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки (ст. 236 *ЦКУ*).

Увага!

Є різні види екологічних правопорушень, вчинивши які особа буде нести юридичну відповідальність. За ступенем суспільної небезпеки розрізняють екологічні злочини та екологічні правопорушення. Їх склад, порядок притягнення винних до відповідальності визначаються у Кримінальному кодексі України та Кодексі України про адміністративні

Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. має окремий розділ, що безпосередньо передбачає екологічні злочини – це розділ VIII "*Злочини проти довкілля*". До них належать: порушення правил екологічної безпеки (ст.236); невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення (ст.237); приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення (ст.238); забруднення або псування земель (ст.239); порушення правил охорони надр (ст.240); забруднення атмосферного повітря (ст. 241); порушення правил охорони вод (ст.242); забруднення моря (ст.243); порушення законодавства про континентальний шельф України (ст.244); знищення або пошкодження лісових масивів (ст.245); незаконна вирубка лісу (ст.246); порушення законодавства про захист рослин (ст.247); незаконне полювання (ст.248); незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом (ст.249); проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів (ст.250); порушення ветеринарних правил (ст.251); умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (ст.252); проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля (ст.253); безгосподарське використання земель (ст.254).

Основний перелік адміністративних правопорушень в екологічній сфері подано в главі 7 Кодексу України про адміністративні правопорушення – "*Адміністративні правопорушення в галузі охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури*". Вона передбачає правопорушення в сфері охорони і використання земель, надр, вод, лісів, тваринного світу, природнозаповідного фонду та поводження з відходами. До адміністративних правопорушень відносять також порушення правил поводження з пестицидами, агрохімікатами, токсичними хімічними речовинами, невиконання вимог і норм щодо роботи з мікроорганізмами, біологічно активними речовинами та іншими продуктами біотехнологій, невиконання вимог екологічної безпеки у процесі впровадження нової техніки, технологій і систем, речовин і матеріалів тощо.

Правопорушення, за які настає юридична відповідальність, передбачені і в інших нормативно-правових актах. Так, Закон України "*Про охорону навколишнього природного середовища*" у ст. 68 наводить перелік екологічних правопорушень. За порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища несуть відповідальність особи, винні у:

- ⇨ порушенні прав громадян на екологічне безпечне навколишнє природне середовище;
- ⇨ порушенні норм екологічної безпеки;
- ⇨ порушенні вимог законодавства України при проведенні екологічної експертизи, в тому числі поданні завідомо неправдивого експертного висновку;
- ⇨ невиконанні вимог державної екологічної експертизи;
- ⇨ фінансуванні, будівництві та впровадженні у виробництво нових технологій і устаткування без позитивного висновку державної екологічної експертизи;
- ⇨ порушенні екологічних вимог при проектуванні, розміщенні, будівництві, реконструкції, введенні в дію, експлуатації та ліквідації підприємств, споруд, пересувних засобів та інших об'єктів;
- ⇨ допущенні наднормативних, аварійних і залпових викидів і скидів забруднюючих речовин та інших шкідливих впливів на навколишнє природне середовище;
- ⇨ перевищенні лімітів та порушенні інших вимог використання природних ресурсів;

⇨ самовільному спеціальному використанні природних ресурсів;

⇨ порушенні строків внесення зборів за використання природних ресурсів та забруднення навколишнього природного середовища;

⇨ невжитті заходів щодо попередження та ліквідації екологічних наслідків аварій та іншого шкідливого впливу на навколишнє природне середовище;

⇨ невиконанні розпоряджень органів, які здійснюють державний контроль у галузі охорони навколишнього природного середовища, та вчиненні опору їх представникам;

⇨ порушенні природоохоронних вимог при зберіганні, транспортуванні, використанні, знешкодженні та захороненні хімічних засобів захисту рослин, мінеральних добрив, токсичних, радіоактивних речовин і відходів;

⇨ невиконанні вимог охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду та інших територій, що підлягають особливій охороні, видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України;

⇨ відмові від надання своєчасної, повної та достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища, а також про джерела забруднення, у прихову-ванні випадків аварійного забруднення навколишнього природного середовища або фальсифікації відомостей про стан екологічної обстановки чи захворюваності населення;

⇨ приниження честі і гідності працівників, які здійснюють контроль у галузі охорони навколишнього природного середовища, посягання на їх життя та здоров'я.

Законодавством України може бути встановлено відповідальність і за інші порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища. Наприклад, такі правопорушення передбачено у ресурсних законах України "*Про охорону атмосферного повітря*" (ст. 33), "*Про тваринний світ*" (ст. 63), "*Про рослинний світ*" (ст. 40), "*Про природно-заповідний фонд України*" (ст. 64).

Резюме

① *Екологічне право регулює суспільні відносини в галузі охорони, використання і відновлення природних ресурсів. Провідним комплексним нормативно-правовим актом у цій галузі законодавства є Закон України "Про охорону навколишнього середовища" (1991 р.) з подальшими змінами. Об'єктами правової охорони є земля, надра, вода, ліси, атмосферне повітря, тваринний і рослинний світ, природно-заповідний фонд та ін.*

② *Метою управління в галузі охорони навколишнього природного середовища є реалізація законодавства, контроль за додержанням вимог екологічної безпеки, забезпечення проведення ефективних і комплексних заходів щодо охорони навко-лишнього природного середовища раціонального використання природних ресурсів, досягнення узгодженості дій державних, громадських органів у галузі охорони навколишнього природного середовища.*

③ *Норми, що регулюють відносини з використання природних ресурсів, утворюють інститут екологічного права, визначають суб'єкти та об'єкти природо-користування, їх права та обов'язки, принципи та порядок реалізації природо-користування тощо.*

? Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Яке визначення можна дати екологічному праву?
2. Що є предметом екологічного права?
3. Які ви знаєте нормативно-правові акти про охорону навколишнього природного середовища?
4. В якій державній установі України захищаються і відновлюються усі екологічні права громадян?
5. Що означає право природокористування?
6. Які ви знаєте принципи природокористування?
7. Хто є суб'єктами права користування природними ресурсами?
8. Хто і як здійснює контроль за охороною навколишнього природного середовища?
9. Як здійснюється державне управління в галузі охорони навколишнього середовища?
10. Які існують види екологічної експертизи?
11. За якими критеріями розрізняють види природокористування?
12. Що таке рекреаційні зони?
13. Що таке Червона книга України?
14. Що являє собою економічний механізм забезпечення охорони навколишнього природного середовища?
15. За рахунок чого здійснюється фінансування заходів з охорони навколишнього природного середовища?
16. Яка існує відповідальність за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища?
17. Що собою являють злочини проти довкілля?

Тема 13

Основи кримінального права України

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

13.1. Поняття кримінального права.
13.2. Кримінальний кодекс України: його загальна характеристика.
13.3. Поняття та підстава для кримінальної відповідальності.
13.4. Поняття, ознаки, види та стадії злочину.
13.5. Поняття та форми вини.
13.6. Співучасть у вчиненні злочину та її форми.
13.7. Обставини, що виключають злочинність діяння.
13.8. Поняття і види покарання.
13.9. Призначення покарання, звільнення від покарання та його відбування.
13.10. Судимість: строки погашення та умови її зняття.
13.11. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.
13.12. Кримінальна відповідальність за окремі види злочинів.

13.1. Поняття кримінального права

✸ ***Кримінальне право*** *– галузь права України, норми якої визначають загальні засади кримінальної відповідальності, вичерпний перелік діянь, які є злочинами, та покарання, що можуть застосовуватися до осіб, які їх вчиняють.*

У науці кримінального права поняття "*кримінальне право*" розглядається у двох площинах:

- *як галузь юридичної науки, яка вивчає чинне законодавство про кримінальну відповідальність і практику його застосування;*
- *як галузь законодавства України.*

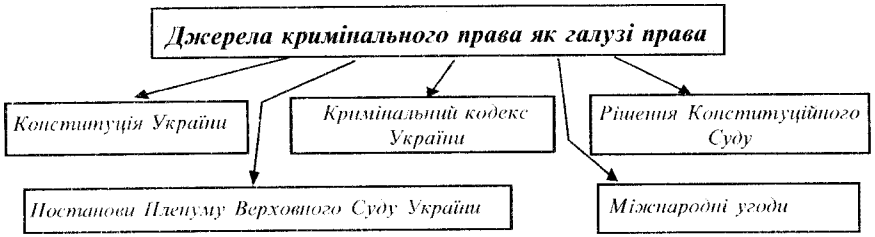

Єдиним джерелом кримінального права, що визначає злочинність і караність діяння, є Кримінальний кодекс України.

Основні риси кримінального права України як галузі права

- *його норми встановлюються лише Верховною Радою України*
- *воно проявляється лише у формі Кримінального кодексу України*
- *основними методами кримінального права є заборона, дозвіл, заохочення*

! *Законодавство України про кримінальну відповідальність має відповідати положенням, що містяться в чинних міжнародних договорах, згоду на обов`язковість яких для України надано Верховною Радою України.*

13.2. Кримінальний кодекс України: його загальна характеристика

Кримінальний кодекс України (далі – КК України) був прийнятий сьомою сесією Верховної Ради України 5 квітня 2001 р. і набув чинності з 1 вересня 2001 р. Він є єдиним джерелом кримінального права, яке визначає злочинність і караність діяння. У ньому репрезентовано усе кримінальне законодавство України.

Складається КК України з двох частин – *Загальної частини*, 15 розділів якої містять 108 статей, і *Особливої частини*, 20 розділів якої об`єднують 340 статей. Крім того, кодекс має "*Прикінцеві та перехідні положення*" і додаток, в якому є перелік майна, що не підлягає конфіскації за судовим вироком.

✸ *У* ***Загальній частині*** *містяться норми, які визначають загальні засади кримінальної відповідальності. В ній визначено: завдання КК України; підстава кримінальної відповідальності; чинність кримінального закону в часі, просторі та за колом осіб; поняття злочину; класифікація злочинів; стадії вчинення злочину; особа, яка підлягає кримінальній відповідальності; поняття та форми вини; поняття: співучасті, повторності, сукупності та рецидиву злочинів; обставини, що виключають злочинність*

діяння; звільнення від кримінальної відповідальності; поняття покарання та його види; засади призначення покарання; звільнення від покарання та його відбування; положення, пов`язані із судимістю; особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.

✸ *В* ***Особливій частині*** *КК України визначено, зокрема, вичерпний перелік діянь, які є злочинами, та покарання, які можуть застосовуватися до осіб, котрі їх вчинять, та визначається вид і розмір покарання, які можуть бути за них призначені.*

Норми *Особливої частини* складаються з двох частин – диспозиції і санкції:

➢ *диспозація* дає ознаки забороненого діяння;

➢ *санкція* визначає вид і розмір покарання, що може застосовуватися в разі, коли вчиняються діяння, визначені диспозицією.

Злочинність і караність діяння визначається законом про кримінальну відповідальність, який діяв на час вчинення цього діяння.

Закон про кримінальну відповідальність, що встановлює злочинність діяння або посилює кримінальну відповідальність, зворотньої дії в часі не має.

Закон, який скасовує злочинність діяння або пом`якшує кримінальну відповідальність, має зворотну дію у часі, тобто поширюється на осіб, що вчинили відповідні діяння до набуття таким законом чинності, у тому числі на осіб, які відбувають покарання або відбули покарання, але мають судимість.

Дія Кримінального кодексу поширюється на всю територію України. Злочин визначається як вчинений на території України, якщо його було почато, продовжено, закінчено або припинено на території України. Питання про кримінальну відповідальність дипломатичних представників іноземних держав та інших громадян, які за законами України і міжнародними договорами, згода на обов`язковість яких надана Верховною Радою України, не є підсудні у кримінальних справах судам України, в разі вчинення ними злочину на території України вирішується дипломатичним шляхом.

Громадяни України та особи без громадянства, котрі постійно проживають в Україні, котрі вчинили злочини поза її межами, не можуть бути видані іноземній державі для притягнення до кримінальної відповідальності та віддання до суду.

Іноземці та особи без громадянства, котрі не проживають постійно в Україні, котрі вчинили злочини поза межами України і перебувають на її території, можуть бути видані іноземній державі для притягнення до кримінальної відповідальності і віддання до суду або передані для відбування покарання, якщо така видача або передача передбачені міжнародними договорами України.

13.3. Поняття та підстава для кримінальної відповідальності

✸ *Кримінальна відповідальність – це вид юридичної відповідальності, що становить собою вимушене зазнавання особою, яка вчинила злочин, державного осуду, а також визначених вироком суду позбавлень і обмежень особистого, майнового чи іншого характеру.*

✸ *Підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбачений чинним КК України (ч.1. ст. 2 КК України)*

✸ *Складом злочину* визнається сукупність закріплених у кримінальному законі ознак, за наявності яких конкретне вчинене суспільно небезпечне діяння визнається злочином.

✸ *Об'єкт злочину* – це охоронювані кримінально-правовими нормами суспільні відносини, на які посягає злочин.

✸ Під *загальним об'єктом* розуміють усю сукупність суспільних відносин, що охороняються кримінальним законом.

✸ *Родовий об'єкт* — це певне коло однорідних чи тотожних суспільних відносин, які охороняються єдиним комплексом взаємопов`язаних кримінально-правових норм. Розміщення злочинів по розділах в Особливій частині КК провадиться саме за родовим об'єктом.

Склад злочину

Об`єкт	*Об`єктивна сторона*	*Суб`єкт*	*Суб`єктивна сторона*
➢ *загальний* ➢ *родовий* ➢ *безпосередній*	➢ *суспільно небезпечне діяння* ➢ *злочинні наслідки* ➢ *причинний зв'язок між суспільно-небезпечним діянням і злочинними наслідками* ➢ *час* ➢ *місце* ➢ *спосіб* ➢ *обстановка* ➢ *засоби* ➢ *знаряддя вчинення злочину*	➢ *фізична особа* ➢ *осудна особа* ➢ *особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності*	➢ *вина* ➢ *мотив* ➢ *мета* ➢ *емоції*

✸*Безпосередній об'єкт* — це конкретні суспільні відносини, які поставлені під охорону відповідної статті чинного КК України і на які безпосередньо посягає той чи інший конкретний злочин.

У кримінальному праві виокремлюють ***основний та додатковий безпосередні об'єкти***. Основний безпосередній об'єкт – це об'єкт, проти якого головним чином насамперед спрямовано злочин, а додатковий – це об'єкт, шкода якому завдається у зв'язку з посяганням на основний.

Увага!
Об'єкт злочину необхідно відрізняти від предмета злочину.
Предмет злочину – це матеріальний предмет, з приводу якого або шляхом дії (впливу) на який вчиняється злочин.

✸***Об'єктивна сторона злочину*** – це зовнішній прояв злочину, що характеризується суспільно небезпечним діянням, суспільно небезпечними наслідками, причинний зв'язок між суспільно небезпечним діянням та суспільно небезпечними наслідками та факультативними ознаками (місце, час, спосіб, знаряддя, засоби, обстановка вчинення злочину).

Ознаками об'єктивної сторони злочину є: 1) суспільно небезпечне (злочинне) діяння; 2) суспільно небезпечні (злочинні) наслідки; 3) причинний зв'язок між суспільно небезпечним діянням і суспільнонебезпечними наслідками; 4) факультативні ознаки: місце, час, спосіб, знаряддя, засоби, обстановка вчинення злочину. Склади злочинів, обов'язковою ознакою яких не передбачено настання певних суспільно небезпечних (злочинних) наслідків, називаються формальними, а склади, де суспільно небезпечні (злочинні) наслідки є обов'язковою ознакою, – матеріальними.

✸***Злочинне діяння*** – це передбачені кримінальним законом дія чи бездіяльність, якими заподіюється шкода об'єкту злочину.

✸***Злочинна дія*** – це активна свідома, вольова, суспільно небезпечна, протиправна поведінка суб'єкта.

✸***Злочинна бездіяльність*** – це пасивна свідома, вольова, суспільно небезпечна протиправна поведінка суб'єкта, яка полягає у невиконанні суб'єктом обов'язку діяти.

✸***Суспільно небезпечні (злочинні) наслідки злочину*** – реальні шкідливі зміни, які відбуваються в об'єкті, що охороняється кримінальним законом, внаслідок злочинного діяння. Вони можуть бути, зокрема, виражені в нанесеній шкоді: матеріальній, фізичній, моральній, організаційній.

✸***Причинний зв'язок*** між діянням та його суспільно небезпечними наслідками для наявності складу злочину має бути необхідним, оскільки інакше не можна виключати, що наслідки виникли не через діяння, яке ставиться у вину особі, а через якесь інше діяння або ж подію. Необхідний причиновий зв'язок між діянням і наслідками характеризується тим, що діяння:

- *має передувати наслідкам;*
- *має бути умовою, без якої не було б наслідку;*

- *за своїми властивостями, як правило, має спричиняти саме такі наслідки, тобто наслідки мають бути закономірним результатом вчиненого діяння.*

Факультативними, тобто такими, що не є обов'язковими для більшості злочинів, ознаками об'єктивної сторони є: 1) місце – територія чи інше місце, де вчиняється злочинне діяння або настають його наслідки; 2) час – період, протягом якого вчиняється злочин; 3) спосіб – методи чи прийоми вчинення злочину; 4) обстановка – сукупність умов, за яких скоюється злочин; 5) засоби – предмети, документи, речовини, з використанням яких створюються умови для вчинення злочину; 6) знаряддя – зброя та інші предмети, документи, речовини, за допомогою яких здійснюється вплив на потерпілого чи предмет злочину або іншим чином полегшується досягнення злочинного результату.

Суб'єктивна сторона злочину відображає процеси, які відбуваються у свідомості особи у зв'язку з вчиненням нею злочину і свідчать про спрямування її волі та про її ставлення до суспільно небезпечного діяння та його наслідків. Ознаками суб'єктивної сторони злочину є: 1) вина; 2) мотив злочину; 3) мета злочину; 4) емоції.

Основною та обов'язковою для кожного злочину ознакою суб'єктивної сторони є ***вина***. Її відсутність завжди означає відсутність в діях особи складу злочину, а отже і підстави кримінальної відповідальності. Заподіяння шкоди без вини називається ***казусом***.

Мотив і мета є факультативними ознаками суб'єктивної сторони злочину. Мотив злочину – це ті внутрішні спонукання, якими керувався винний, вчиняючи злочин, а його мета – це той уявний результат, якого домагався винний, коли вчиняв злочин. Мотив і мета у разі передбачення їх у статтях Особливої частини КК України визнаються обов'язковими ознаками суб'єктивної сторони складу злочину.

В Україні немає колективної кримінальної відповідальності. Суб'єктом злочину не може бути юридична особа, а лише фізична особа (громадянин України, іноземець, особа без громадянства), осудна особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності.

Суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до Кримінального кодексу України може наставати кримінальна відповідальність.

> *Осудною визнається особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними.*
>
> ч.1 ст.19 КК України

Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого КК України, перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки. До такої особи, за рішенням суду, можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру (ч. 2 ст. 19 КК України).

Не підлягає покаранню також особа, яка вчинила злочин у стані осудності, але до встановлення вироку захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. До такої особи, за рішенням суду, можуть застосовуватись примусові заходи медичного характеру, а після одужання така особа може підлягати покаранню (ч. 3 ст. 19 КК України).

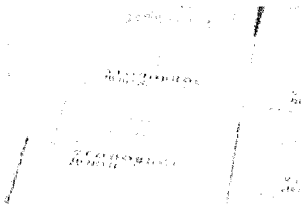

13.4. Поняття, ознаки, види та стадії злочину

✱ ***Злочин*** – *це передбачене КК України суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.*

Злочин завжди є діянням людини, що посягає на найбільш важливі суспільні відносини, які склалися і є визнаними та прийнятними в суспільстві, внаслідок чого вони охороняються кримінальним законом.

Злочин завжди суперечить інтересам суспільства, обмежує права чи й позбавляє таких прав одних на користь інших всупереч правовим приписам. При цьому, оскільки суспільні відносини та й саме суспільство постійно змінюються та розвиваються, змінюється та розвивається й саме поняття злочину.

Ознаки злочину

- *Це діяння, вчинене суб'єктом злочину*
- *Це діяння суспільно небезпечне – воно спричиняє шкоду чи створює загрозу спричинення такої шкоди об'єктам, що охороняються чинним законодавством*
- *Це протиправне діяння, яке передбачено чинним кримінальним законодавством – порушення особою конкретної кримінально-правової норми*
- *Це винне діяння, тобто таке, що вчинене умисно чи з необережності*
- *Це карне діяння, за яке чинним КК України передбачено певний вид і розмір покарання*

! *Не є злочином дія або бездіяльність, яка, хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого КК України, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній або юридичній особі, суспільству або державі (ч. 2 ст. 11 КК України).*

Відповідно до того чи іншого критерію злочини можна поділяти на різні види. Так, залежно від форми вини злочини можна поділити на умисні та необережні,

а також такі, які можуть бути вчинені як умисно, так і з необережності; залежно від ступеня завершеності злочинної діяльності – на закінчені та незакінчені (готування до злочину, замах на злочин); за родовим об'єктом – на злочини проти основ національної безпеки, проти здоров'я особи, злочини проти волі, честі та гідності громадян та ін.; за мотивами вчинення – на корисливі, вчинювані з мотивом помсти, вчинювані з хуліганських мотивів та ін. Позитивним надбанням вітчизняного законодавця слід вважати закріплення класифікації злочинів за ступенем їх тяжкості безпосередньо у кримінальному законі, а саме у ст. 12 КК України.

Види злочину за ступенем тяжкості

- ***злочин невеликої тяжкості*** – *злочин, за який передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк не більше двох років, або інше, більш м'яке покарання*
- ***злочин середньої тяжкості*** – *злочин, за який передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк не більше п'яти років*
- ***тяжкий злочин*** – *злочин, за який передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк не більше десяти років*
- ***особливо тяжкий злочин*** – *злочин, за який передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк понад десять років аба довічного позбавлення волі (ч.5 ст.12 КК України)*

Злочинами невеликої тяжкості є, наприклад, зловживання опікунськими правами (ст. 167 КК України), незаконне розголошення лікарської таємниці (ст, 145 КК України) та ін.

Злочинами середньої тяжкості є, наприклад, фіктивне підприємництво (ст. 205 КК України), підміна дитини (ст. 148 КК України) та ін.

Тяжкими злочинами є, наприклад, умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 КК України), незаконне позбавлення волі або викрадення людини, вчинене організованою групою, або таке, що спричинило тяжкі наслідки (ч. 3 ст. 146 КК України), катування, вчинене повторно або за попередньою змовою групою осіб (ч. 2 ст. 127 КК України) та ін.

Особливо тяжким злочином є, наприклад, диверсія (ст. 113 КК України), шпигунство (ст. 114 КК України), умисне вбивство (ст. 115 КК України) та ін.

✱ ***Стадії вчинення злочину*** – *це певні етапи готування і вчинення умисного злочину.*

✱***Готування*** є першою стадією вчинення злочину. При готуванні винний ще не виконує діяння, котре є необхідною ознакою об'єктивної сторони складу злочину.

Стадії вчинення злочину

- *готування до злочину*
- *замах на злочин*
- *закінчений злочин*

Законодавець у ст. 14 КК України закріплює вичерпний перелік діянь, які є готуванням до вчинення злочину.

Готування до злочину

- підшукування засобів чи знарядь для вчинення злочину
- пристосування засобів чи знарядь для вчинення злочину
- підшукування співучасників
- змова на вчинення злочину
- усунення перешкод
- інше умисне створення умов для вчинення злочину

! *Винний КК України звільняє від кримінальної відповідальності за готування до злочину невеликої тяжкості (ч. 2 ст. 14 КК України).*

• ***Замахом на злочин*** є вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК України, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі (ч. 1 ст. 15 КК України).

Види замаху на злочин

- закінчений замах
- незакінчений замах

•Замах на злочин є ***закінченим***, якщо особа виконала усі дії, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця, але злочин не було закінчено з причин, які не залежали від її волі. Так, наприклад, винний придбав вогнепальну зброю з метою вбивства певної особи, сховався у засідці, вистрілив, але промахнувся чи лише поранив потерпілого.

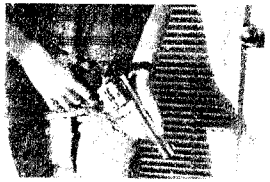

•Замах на вчинення злочину є ***незакінченим***, якщо особа з причин, що не залежали від її волі, не вчинила усіх дій, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця. Так, наприклад, злодій проник у житло, але не встиг нічого викрасти, бо був затриманий.

Згідно з ч.1 КК України ***закінченим злочином визнається*** діяння, яке містить усі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК України.

Надзвичайно важливим є визначення моменту закінчення злочину. Саме тут прийнято виділяти ⇨*злочини з матеріальним складом*, ⇨*злочини з формальним складом*, а також ⇨*злочини з усіченим (урізаним) складом*.

У випадку вчинення *злочину з матеріальним складом* закінченим злочин буде вважатись з моменту, коли настав вказаний у відповідній статті Особливої частини КК України суспільно-небезпечний наслідок. Наприклад, настання смерті особи при умисному вбивстві (ст. 115 КК України).

Злочини з формальним складом є закінченими з моменту вчинення відповідного діяння (дії чи бездіяльності). Так, наприклад, розголошення державної таємниці (ч.1 ст.328 КК України) є закінченим з моменту розголошення відомостей, що становлять державну таємницю, шпигунство (ст. 114 КК України) з моменту передачі або збирання з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю. Відповідальність за ці злочини настає незалежно від того, чи в їх результаті було завдано реальну шкоду державі, чи ні.

Злочини з усіченим складом – це різновид злочинів з формальним складом, тому вони також вважаються закінченими з моменту вчинення відповідного злочинного діяння. Особливістю їх є те, що законодавець переносить момент закінчення злочину на стадію готування до злочину чи на стадію замаху на злочин. Так, наприклад, бандитизм (ст.257 КК України) вважається закінченим з моменту організації озброєної банди з метою нападу на підприємства, установи, організації або на окремих осіб.

У кримінальному праві передбачено інститут добровільної відмови від доведення злочину до кінця. ✸ ***Добровільною відмовою при незакінченому злочині*** є остаточне припинення особою за своєю волею готування до злочину або замаху на злочин, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість доведення злочину до кінця (ч.1 ст.17 КК України). Добровільна відмова від доведення злочину до кінця може мати місце з різних мотивів, наприклад, каяття, боязнь загрози кримінальної відповідальності, усвідомлення протиправності діяння і т.д. Особа, яка добровільно відмовилася від доведення злочину до кінця, підлягає кримінальній відповідальності лише в тому разі, якщо фактично вчинене нею діяння містить склад іншого злочину.

Ознаки добровільної відмови від доведення злочину до кінця

- остаточне припинення особою готування до злочину або замаху на злочин
- відмова від вчинення злочину має настати з волі самої особи
- наявність усвідомленої можливості продовжувати та довести злочин до кінця

Проте, якщо особа відмовилась від доведення посягання до кінця у зв'язку з фактичною неможливістю його успішного завершення, вона не може вважатись такою, що добровільно відмовилась від доведення злочину до кінця, оскільки тут матиме місце не добровільна, а вимушена відмова, замах на злочин. Так, наприклад, особа вирішила вбити знайомого, підпукала вогнепальну зброю та боєприпаси, але в момент пострілу рушниця дала осічку через несправність.

✸ *Добровільна відмова може здійснюватися на стадіях готування до злочину і замаху на злочин.*

13.5. Поняття та форми вини

Відповідно до ст. 23 КК України виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої кримінальним кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності.

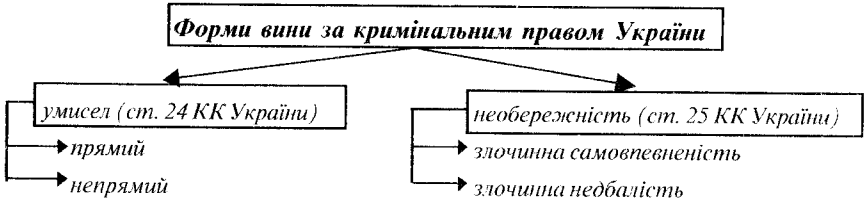

Прямим є умисел тоді, коли особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії чи бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання (ч.2 ст. 24 КК України).

Уже з самого визначення вищенаведеного поняття можна виділити ознаки, що є притаманні прямому умислу. Як і щодо всіх інших видів вини, для прямого умислу їх прийнято поділяти на інтелектуальні та вольові. Інтелектуальними ознаками є усвідомлення суспільно небезпечного характеру діяння (дії чи бездіяльності), а також передбачення його суспільно небезпечних наслідків. Вольовою ознакою є бажання настання суспільно небезпечних наслідків.

Непрямим є умисел тоді, коли особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії чи бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання (ч.3 ст. 24 КК України).

Як і при прямому умислі, особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння (дії чи бездіяльності) та передбачає його суспільно небезпечні наслідки. Воля особи при цьому не спрямована на досягнення суспільно небезпечного наслідку. Злочинець при цьому просто байдуже ставиться до наслідків свого діяння, свідомо припускає їх настання, тобто погоджується з ними.

Необережність є злочинною самовпевненістю, коли особа передбачала настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії чи бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення (ч.2 ст. 25 КК України).

Злочинна самовпевненість характеризується двома інтелектуальними та однією вольовою ознаками. На відміну від умислу, при формулюванні поняття самовпевненості законодавець не дає чіткої вказівки на психічне ставлення особи до свого протиправного діяння (дії чи бездіяльності). Чи не найбільш обґрунтованою при цьому може бути думка, згідно з якою особа, діючи певним

чином, усвідомлює фактичну сторону свого діяння, але не оцінює суспільну небезпеку своєї протиправної поведінки.

Іншою інтелектуальною ознакою є передбачення настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії чи бездіяльності). Діючи самовпевнено, особа передбачає як фактичні наслідки своїх діянь, так і їх суспільно небезпечний характер. При цьому можна говорити лише про абстрактне передбачення, а не про конкретні, окреслені наслідки.

Вольова ознака самовпевненості полягає в тому, що особа легковажно розраховує на цілком реальні, чіткі можливості (обставини), що можуть відвернути настання злочинних наслідків. Це можуть бути власні якості (сила, розум злочинця і т.д.), дії інших осіб, технічні властивості механізмів, зміна обстановки і т.д.

При цьому важливим є те, що розрахунок винного виявився легковажним, в результаті чого й виникли суспільно небезпечні наслідки.

Необережність є злочинною недбалістю, коли особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії чи бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити (ч.3 ст. 25 КК України).

Інтелектуальні ознаки. Злочинна недбалість характерна тим, що винний не усвідомлює суспільної небезпеки свого злочинного діяння, а також не передбачає настання якихось суспільно небезпечних наслідків.

Вольова ознака злочинної недбалості полягає в тому, що особа, маючи реальну можливість передбачити суспільно небезпечні наслідки свого злочинного діяння, не докладає належних інтелектуальних зусиль для запобігання імовірним злочинним наслідкам.

Вина може проявлятися не лише у якійсь одній формі, а й у так званій складній (подвійній) формі. Наприклад, особа мала на меті умисне заподіяння лише тілесних ушкоджень, але з необережності це призвело до настання смерті потерпілого (ч. 2 ст. 121 КК України).

Особливе місце в теорії та практиці кримінального права посідає випадок ("казус"). Особливістю казусу є те, що, хоча злочинні наслідки і перебували у причиновому зв'язку з діянням особи, але остання, однак, не тільки не усвідомлювала суспільну небезпеку свого діяння, не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків, але й не могла їх передбачити. Казус виключає кримінальну відповідальність особи за вчинені діяння. Так, наприклад, А., їдучи з друзями у своєму легковому автомобілі по засніженій дорозі, потрапив колесом у нещільно зачинений каналізаційний люк, присипаний снігом, внаслідок чого машина перекинулась, а один із друзів при цьому вдарився головою об дах і зазнав тяжких тілесних ушкоджень.

13.6. Співучасть у вчиненні злочину та її форми

✸ ***Співучастю у злочині*** *є умисна спільна участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину* (ст.26 КК України).

Безумовно, вчинення злочину у співучасті є більш небезпечним, ніж вчинення його однією особою. Розрізняють злочини, які вчинені:

- *групою осіб;*
- *групою осіб за попередньою змовою;*
- *організованою групою;*
- *злочинною організацією.*

Ознаки співучасті

- *участь у вчиненні злочину двох чи більше суб'єктів злочину*
- *діяння суб'єктів, об'єднаних спільною метою*
- *вчинюваний злочин має бути лише умисним*
- *всі суб'єкти, що є співучасниками злочину, діють умисно*

Злочин вважається таким, що вчинений *групою осіб*, якщо у ньому брали участь декілька (два або більше) виконавців без попередньої змови між собою .

Злочин визначається вчиненим *групою осіб за попередньою змовою*, якщо його спільно вчинили декілька осіб (дві або більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його вчинення.

Злочин визнається вчиненим *організованою групою*, якщо в його готуванні або вчиненні брали участь декілька осіб (три і більше), які попередньо зорганізувалися у стійке об'єднання для вчинення цього та іншого (інших) злочинів, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи.

Злочин визнається вчиненим *злочинною організацією*, якщо він скоєний стійким ієрархічним об'єднанням декількох осіб (три і більше), члени якого або структурні частини якого за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації або для керівництва чи координації злочинної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших злочинних груп.

! *Залежно від функцій, покладених на співучасників злочинів, кримінальне право виокремлює : виконавця (співвиконавця), організатора, підбурювача, пособника.*

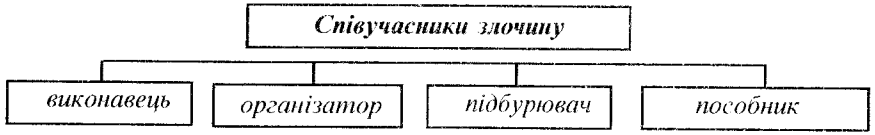

✸ ***Виконавцем (співвиконавцем)*** *є особа, яка у співучасті з іншими суб'єктами злочину безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, які відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила злочин, передбачений КК України (ч.2 ст.27 КК України).*

✸ ***Організатором*** *є особа, яка організувала вчинення злочину (злочинів) або керувала його (їх) підготовкою чи вчиненням. Організатором також є особа, яка утворила організовану групу чи злочинну організацію або керувала нею, або особа, яка забезпечувала фінансування чи організовувала приховування злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації (ч.3 ст.27 КК України).*

✸ ***Підбурювачем*** *є особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або іншим чином схилила іншого співучасника до вчинення злочину (ч.4 ст.27 КК України).*

✸ ***Пособником*** *є особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення злочину, сліди злочину чи предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати чи збути такі предмети або іншим чином сприяти приховуванню злочину (ч.5 ст.27 КК України).*

! *На практиці досить часто трапляється збіг ролей співучасників, при якому одна й та ж особа може відігравати роль одразу декількох співучасників злочину, наприклад, організатора та підбурювача, організатора та пособника, організатора та виконавця і т.д.*

✸ ***Виконавець*** *(співвиконавець) підлягає кримінальній відповідальності за статтею Особливої частини КК України, яка передбачає вчинений ним злочин. Організатор, підбурювач та пособник підлягають кримінальній відповідальності за відповідною частиною статті 27 і частиною статті Особливої частини КК України, яка передбачає злочин, вчинений виконавцем (ч. 6 ст.27 КК України).*

Одночасно КК України визначає, що не можна вважати співучастю необіцяне заздалегідь приховування злочинця , знарядь і засобів вчинення злочину, слідів злочину чи предметів, здобутих злочинним шляхом, або придбання чи збут таких предметів.

Не є також співучастю і обіцянка до закінчення вчинення злочину неповідомлення про достовірно відомий підготовлюваний або вчинюваний злочин. Такі особи підлягають кримінальній відповідальності лише у випадках, коли вчинене ними діяння містить ознаки іншого злочину.

13.7. Обставини, що виключають злочинність діяння

У Кримінальному кодексі України визначаються обставини, що виключають злочинність діяння, хоча зовні воно має ознаки кримінального злочину. Такі діяння спрямовані на захист інтересів громадян, суспільства, держави і тому вони визнаються суспільнокорисними і не є кримінально протиправними.

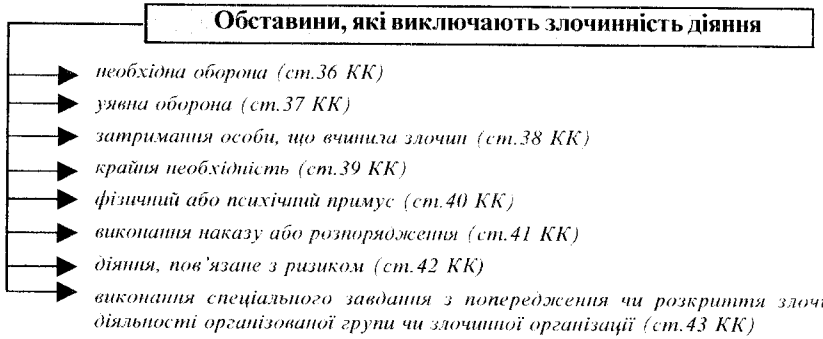

Необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони (ч. 1 ст. 36 КК України).

Уявною обороною визначаються дії, пов`язані з заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було і особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання (ч. 1 ст. 37 КК України).

Увага!
Кожна особа має право на необхідну оборону незалежно від можливості уникнути суспільно небезпечного посягання або звернутись за допомогою до інших осіб чи органів влади (ч. 2 ст. 35 КК України).

Затримання особи, що вчинила злочин. Не визначаються злочинами дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, яка вчинила злочин, і доставлення її відповідним органам влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи (ч.1 ст. 38 КК України).

Крайня необхідність. Не є злочином заподіяння шкоди правоохоронним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що

безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо *цю небезпеку* в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності (ч.1 ст. 39 КК України).

Дія або бездіяльність особи, що заподіяла шкоду правоохоронним інтересам, визнається правомірною, якщо вона була вчинена з метою *виконання законного наказу або розпорядження* (ч.1 ст. 41 КК україни).

Фізичний або психічний примус. Не є злочинною дія або бездіяльність особи, яка заподіяла шкоду правоохоронним інтересам, вчинена під безпосереднім впливом фізичного примусу, внаслідок якого особа не могла керувати своїми вчинками (ч.1 ст. 40 КК України). Питання про кримінальну відповідальність особи, яка заподіяла шкоду правоохоронним інтересам під впливом психічного примусу, вирішується за правилами крайньої необхідності (ст. 39 КК України).

Діяння, пов`язанні з ризиком. Не є злочином діяння (або бездіяльність), яке заподіяло шкоду правоохоронним інтересам, якщо це діяння було вчинено в умовах *виправданого ризику* для досягнення значної суспільно корисної мети. Ризик визнається виправданим, якщо мету, що була поставлена, не можна було досягти в даній обстановці дією (бездіяльністю), що не є поєднаною з ризиком, і особа, яка допустила ризик, обґрунтовано розраховувала, що вжиті нею заходи є достатніми для відвернення шкоди правоохоронним інтересам (ч.1 і 2 ст. 42 КК України).

Ризик не визначається виправданим, якщо він завідомо створював загрозу для життя інших людей або загрозу екологічної катастрофи чи інших надзвичайних подій.

Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації. Не є злочином вимушене заподіяння шкоди правоохоронним інтересам особою, яка, відповідно до закону, виконувала спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації з метою попередження розкриття їх злочинної діяльності (ч. 1 ст. 43 КК України).

Особа, вказана вище, підлягає кримінальній відповідальності лише за вчинення у складі організованої групи чи злочинної організації особливо тяжкого злочину, вчиненого умисно і поєднаного з насильством над потерпілим, або тяжкого злочину, вчиненого умисно і пов`язаного зі спричиненням тяжкого тілесного ушкодження потерпілому або настанням інших тяжких або особливо тяжких наслідків (ч. 2 ст. 43 КК України).

13.8. Поняття і види покарання

✸ ***Покарання*** *є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого (ч. 1 ст. 50 КК України).*

Метою покарання є

- *кара за вчинений злочин*
- *виправлення та перевиховування засуджених;*
- *запобігання вчиненню нових злочинів як засудженим, так і іншими особами*

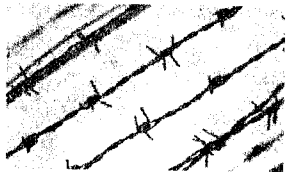

Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (ст. 62 Конституції України).

У відповідності до ст. 52 КК України, покарання поділяються на три групи:

⇨ ***основні*** – громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі;

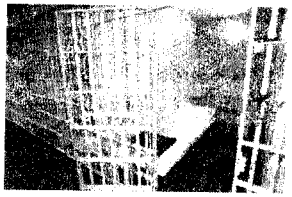

⇨ ***додаткові*** – позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу та конфіскація майна;

⇨ ***змішані*** – такі, що можуть застосовуватися як основні, так і як додаткові – штраф, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Ознаки покарання

- *покарання є заходом примусу;*
- *покарання застосовується від імені держави;*
- *покарання застосовується лише за вироком суду;*
- *покарання застосовується тільки до особи, визнаної винною у вчиненні злочину;*
- *покарання полягає в передбаченому законом позбавленні чи обмеженні прав і свобод засудженого.*

➢***Штраф*** – це грошове стягнення, що накладається судом у випадках і межах, встановлених в Особливій частині КК України.

Види покарань

- *службові обмеження для військовослужбовців*
- *тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців*
- *позбавлення волі на певний строк*
- *конфіскація майна*
- *довічне позбавлення волі*
- *арешт*
- *штраф*
- *громадські роботи*
- *позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу*
- *виправні роботи*
- *обмеження волі*
- *позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю*

Розмір штрафу визначається судом залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану винного в межах від тридцяти до тисячі неоподатковуваних мінімумів громадян, якщо статтями Особливої частини КК України не передбачено вищого розміру штрафу.

Штраф як додаткове покарання може бути призначений лише тоді, якщо його спеціально передбачено в санкції статті Особливої частини КК України.

У разі неможливості сплати штрафу суд може замінити несплачену суму штрафу покаранням у вигляді громадських робіт із розрахунку: десять годин громадських робіт за один встановлений законодавством неоподатковуваний мінімум доходів громадян або виправними роботами із розрахунку один місяць виправних робіт за чотири встановлених законодавством неоподатковувані мінімуми доходів громадян, але на строк не більше двох років.

➢ ***Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу.*** У відповідності до ст.54 КК України, засуджена за тяжкий чи особливо тяжкий злочин особа, яка має військове, спеціальне звання, ранг, чин або кваліфікаційний клас, може бути позбавлена за вироком суду цього звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу.

➢ ***Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.*** У відповідності до ч.1 ст. 55 КК України позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю може бути призначене як основне покарання на строк від двох до п'яти років або як додаткове покарання на строк від одного до трьох років.

➢ ***Громадські роботи*** у відповідності до ч.1 ст. 56 КК України полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. Громадські роботи встановлюються на строк від шістдесяти до двохсот сорока годин і тривають не більше як чотири години на день. Громадські роботи не призначаються особам, визнаним інвалідами першої або другої

групи, вагітним жінкам, особам, які досягли пенсійного віку, а також військовослужбовцям строкової служби.

➢ ***Виправні роботи*** у відповідності до ст. 57 КК України встановлюються на строк від шести місяців до двох років і відбуваються за місцем роботи засудженого. Із суми заробітку засудженого до виправних робіт здійснюється відрахування в доход держави у розмірі, встановленому вироком суду, в межах від десяти до двадцяти відсотків. Виправні роботи не застосовуються:

- *до вагітних жінок та жінок, які перебувають у відпустці по догляду за дитиною;*
- *до непрацездатних;*
- *до осіб, що не досягли шістнадцяти років;*
- *до осіб, що досягли пенсійного віку;*
- *до військовослужбовців, працівників правоохоронних органів, нотаріусів, суддів, прокурорів, адвокатів, державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування.*

➢ ***Довічне позбавлення волі.*** Довічне позбавлення волі згідно із ст. 64 КК України встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених КК України, якщо суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк.

> *Довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, що вчинили злочин до 18 років і до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент винесення вироку.*

➢ ***Службове обмеження для військовослужбовців*** згідно із ст. 58 КК України проявляється у позбавленні майнового характеру: в доход держави відраховується від десяти до двадцяти відсотків із суми грошового забезпечення засудженого; засуджений не може бути підвищений на посаді, у військовому званні, строк покарання не зараховується йому у строк вислуги років для присвоєння чергового звання. Воно застосовується на строк від шести місяців до двох років.

➢ ***Покарання у вигляді конфіскації майна*** полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього майна або його частини, що є власністю засудженого. Якщо конфіскується частина майна, суд повинен зазначити, яка саме частина майна конфіскується, або вказати предмети, що конфіскуються. Конфіскація майна встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини і може бути призначена лише у випадках, прямо передбачених в Особливій частині КК України (ст. 59 КК України).

➢ ***Арешт*** є також новим видом основних покарань. За своєю природою він є різновидністю позбавлення волі на короткий строк (від одного до шести місяців), що полягає в триманні засудженого в умовах ізоляції і має провести на нього шоковий виправний вплив. Арешт допустимо застосовувати до всіх засуджених, в тому числі і до непрацездатних осіб, осіб пенсійного віку, військовослужбовців строкової служби. Не можна застосовувати це покарання до вагітних жінок та жінок, котрі мають дітей віком до семи років (ст. 60 КК України).

➢ ***Обмеження волі*** справляє двоякий вплив на засудженого: а) він обмежується в свободі пересування і виборі місця проживання; б) він обов'язково залучається до праці. Засуджені відбувають це покарання у кримінально-виправних установах відкритого типу без ізоляції від суспільства. За ними у встановленому порядку здійснюється нагляд. Обмеження волі є строковим покаранням – воно може призначатися судом на строк від одного до п'яти років.

Даний вид покарання не може застосовуватися до: *а) неповнолітніх; б) вагітних жінок; в) жінок, котрі мають дітей віком до чотирнадцяти років; г) осіб пенсійного віку; д) військовослужбовців строкової служби; ж) інвалідів першої і другої групи* (ст. 61 КК України).

➢ ***Тримання в дисциплінарному батальйоні*** застосовується виключно до військовослужбовців строкової служби. Таке покарання є одним із видів основних покарань, що застосовується на строк від шести місяців до двох років. Покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні застосовується судом у випадках, передбачених чинним КК України, а також у випадках, коли суд, враховуючи обставини справи та особу засудженого, вважатиме за можливе замінити позбавлення волі на строк не більше двох років тримання у дисциплінарному батальйоні на той самий строк (ст. 62 КК України).

➢ ***Позбавлення волі*** – полягає в примусовій ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк у кримінально-виправну установу. Це основне покарання може застосовуватися на строк від одного року до п'ятнадцяти років виключно тоді, коли воно вказане в санкціях норми КК України, а також у порядку амністії чи помилування при заміні довічного позбавлення волі позбавленням волі на певний строк. Також воно може застосовуватися, коли суд прийде до висновку про можливість незастосування довічного позбавлення волі.

13.9. Призначення покарання, звільнення від покарання та його відбування

Особі, яка вчинила злочин, має бути призначене покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів. Суд призначає покарання:

- *у межах, встановлених санкцією статті Особливої частини КК України, що передбачає відповідальність за вчинений злочин;*
- *відповідно до положень Загальної частини КК України;*
- *враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання (ч.1 ст. 65 КК України).*

Кримінальний закон передбачає призначення покарання як за сукупність злочинів, так і за сукупність вироків.

При сукупності злочинів суд, призначивши покарання (основне і додаткове) за кожний злочин окремо, визначає остаточне покарання шляхом поглинення

менш суворого покарання більш суворим або шляхом повного чи часткового складання призначених покарань.

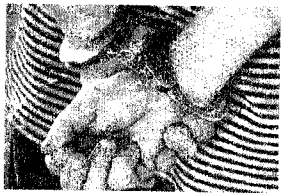

При складанні покарань остаточне покарання за сукупністю злочинів визначається в межах, встановлених санкцією статті Особливої частини цього Кодексу, яка передбачає більш суворе покарання. Якщо хоча б один із злочинів є умисним тяжким або особливо тяжким, суд може призначити остаточне покарання за сукупністю злочинів у межах максимального строку, встановленого для даного виду покарання в Загальній частині цього Кодексу. Якщо хоча б за один із вчинених злочинів призначено довічне позбавлення волі, то остаточне покарання за сукупністю злочинів визначається шляхом поглинення будь-яких менш суворих покарань довічним позбавленням волі.

До основного покарання, призначеного за сукупністю злочинів, можуть бути приєднані додаткові покарання, призначені судом за злочини, у вчиненні яких особу було визнано винною.

Призначення покарання за сукупність вироків має місце тоді, коли засуджений після винесення вироку, але до повного відбуття покарання, вчинив новий злочин. У цьому випадку суд до покарання, призначеного за новим вироком, повністю або частково приєднує невідбуту частину покарання за попереднім вироком.

При складанні покарань за сукупністю вироків загальний строк покарання не може перевищувати максимального строку, встановленого для даного виду покарання в Загальній частині КК України.

При призначенні покарання суд може визнати обставини, які пом`якшують або обтяжують покарання засудженого.

Обставини, які пом`якшують покарання

- *з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину*
- *добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди*
- *вчинення злочину неповнолітнім*
- *вчинення злочину жінкою у стані вагітності*
- *вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин*
- *вчинення злочину під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність*
- *вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого*
- *вчинення злочину з перевищенням меж крайньої необхідності*
- *виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, поєднане з вчиненням злочину у випадках, передбачених КК України*
- *інші обставини, які суд визнає такими, що пом`якшують покарання*

Обставини, які обтяжують покарання

- *вчинення злочину особою повторно та рецидив злочинів*
- *вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою (частина друга або третя статті 28 КК України)*
- *вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату*
- *вчинення злочину у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку*
- *тяжкі наслідки, завдані злочином*
- *вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані*
- *вчинення злочину щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності*
- *вчинення злочину щодо особи, яка перебуває в матеріальній, службовій чи іншій залежності від винного*
- *вчинення злочину з використанням малолітнього або особи, яка страждає психічним захворюванням чи недоумством*
- *вчинення злочину з особливою жорстокістю*
- *вчинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій*
- *вчинення злочину загальнонебезпечним способом*
- *вчинення злочину особою, що перебуває у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів*

Перелік обставин, які обтяжують покарання, є вичерпним (ст. 67 КК України). Суд не може визнати інші обставини такими, що обтяжують покарання.

Якщо суд при призначенні покарання у вигляді виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, обмеження волі, а також позбавлення волі на строк не більше п'яти років, враховуючи тяжкість злочину, особу винного та інші обставини справи, дійде висновку про можливість виправлення засудженого без відбування покарання, він може прийняти рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням.

У відповідності до ст. 80 КК України особа звільняється від відбування покарання, якщо з дня набрання чинності обвинувальним вироком його не було виконано в такі строки:

1) *два роки* – у разі засудження до покарання менш суворого, ніж обмеження волі;

2) *три роки* – у разі засудження до покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі за злочин невеликої тяжкості;

3) *п'ять років* – у разі засудження до покарання у вигляді позбавлення волі за злочин середньої тяжкості, а також при засудженні до позбавлення волі на строк не більше п'яти років за тяжкий злочин;

4) *десять років* – у разі засудження до покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад п'ять років за тяжкий злочин, а також при засудженні до позбавлення волі на строк не більше десяти років за особливо тяжкий злочин;

5) *п'ятнадцять років* – у разі засудження до покарання із позбавленням волі на строк більше десяти років за особливо тяжкий злочин.

Давність не застосовується у разі засудження за злочини проти миру та безпеки людства, передбачені ст. 437–439 та частиною першою ст. 442 ККУ.

Крім зазначених видів звільнення від кримінальної відповідальності суд може застосовувати: звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років; умовно-дострокове звільнення від відбування покарання; звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років; звільнення від покарання за хворобою. Суд може також замінити невідбуту частину покарання більш м`яким покаранням. Засуджений може бути також звільнений від покарання на підставі Закону України "*Про амністію*" або акта про помилування.

13.10. Судимість: строки погашення та умови її зняття

✱ ***Судимість*** – *це правовий наслідок засудження особи вироком суду, який пов`язаний з певними правовими обмеженнями, що стосуються засудженого.*

Судимість має правове значення. Засуджена особа визнається такою з дня набрання законної сили обвинувальним вироком і до погашення і зняття судимості. Наявність судимості є обставиною, яка обтяжує покарання (п.1 ч.1 ст. 67 КК України) у разі вчинення нового злочину. У разі таких випадків в Особливій частині КК України передбачено спеціальну відповідальність за злочини, вчинені особами, які мають судимість (ч. 2 ст. 185, ч. 2 ст. 186, ч. 2 ст. 224 КК України та ін.)

> *Особи, засуджені за вироком суду без призначення покарання або звільнені від покарання чи такі, що відбули покарання за діяння, злочинність і караність якого усунута законом, визнаються такими, що не мають судимості.*
>
> ч.3 ст.88 КК України

Особи, які були реабілітовані, визначаються такими, що не мають судимості (ч.4 ст. 88 КК України).

Чинний КК України визначає строки погашення судимості (ст.ст. 89, 90), а також умови зняття судимості (ст. 91). Порядок зняття судимості визначений *Кримінально-процесуальним кодексом України (ст.414)*.

> ! *Якщо особа після відбуття покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі зразковою поведінкою і сумлінним ставленням до праці довела своє виправлення, то суд може зняти з неї судимість до закінчення строків, зазначених у статті 89 КК України.*

Прм цьому зняття судимості допускається лише після закінчення не менш як половини строку погашення судимості, зазначеного у статті 89 КК України.

13.11. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх

За загальним правилом кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилось 16 років (ч.1 ст. 22 КК України), а за вчинення окремих тяжких і особливо тяжких злочинів – з 14 років (ч. 2 ст. 22 КК України)

> *В чинному Кримінальному кодексі вперше виділено цілий розділ (розділ XV), присвячений особливостям кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.*
>
> *Розділ XV є складовою частиною Кримінального кодексу України, відтак при розгляді кримінальної відповідальності неповнолітніх діють загальні положення щодо підстави кримінальної відповідальності, стадій вчинення злочину, питань співучасті та звільнення від кримінальної відповідальності і т.д.*

Особи, що вчинили злочини у віці від 14 до 16 років, підлягають кримінальній відповідальності лише за такі злочини: умисне вбивство, посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв`язку з їх діяльністю, пов`язаною із здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв`язку з діяльністю, пов`язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави, умисне тяжке тілесне ушкодження, умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження, диверсію, бандитизм, терористичний акт, захоплення заручників, згвалтування, насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом, крадіжку, грабіж, розбій, вимагання, умисне знищення або пошкодження майна, пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів, угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна, незаконне заволодіння транспортним засобом, хуліганство (ч. 2 ст. 22 КК України).

Неповнолітній, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості, може бути звільнений судом від кримінальної відповідальності, якщо його виправлення можливе без застосування покарання. У цьому разі суд застосовує до неповнолітнього такі примусові заходи виховного характеру:

- ✓ *застереження;*
- ✓ *обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;*
- ✓ *передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх заміняють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;*
- ✓ *покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;*
- ✓ *направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років. Умови*

перебування в цих установах неповнолітніх та порядок їх залишення визначаються законом (ст. 105 КК України).

Особливості примусових заходів виховного характеру

- *безпосередня передбаченість їх кримінальним законом*
- *застосування їх лише судом*
- *застосування їх лише до неповнолітніх*
- *те, що вони не є видом кримінального покарання*

! *До неповнолітнього може бути застосовано кілька примусових заходів виховного характеру, що передбачені у частині другій 105 статті КК України. Тривалість заходів виховного характеру, передбачених у пунктах 2 та 3 частини другої цієї статті, встановлюється судом, який їх призначає.*

До неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні злочину, судом згідно із ст. 98 КК України можуть бути застосовані такі основні види покарань:

➢ *штраф* – застосовується лише до неповнолітніх, що мають самостійний доход, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення. Розмір штрафу встановлюється судом залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану неповнолітнього в межах до п'ятисот встановлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ст. 99 КК України);

➢ *громадські роботи* – можуть бути призначені неповнолітньому у віці від 16 до 18 років на строк від тридцяти до ста двадцяти годин і полягають у виконанні неповнолітнім робіт у вільний від навчання чи основної роботи час. Тривалість виконання даного виду покарання не може перевищувати двох годин на день (ч.1 ст. 100 КК України);

➢ *виправні роботи* – можуть бути призначені неповнолітньому у віці від 16 до 18 років за місцем роботи на строк від двох місяців до одного року. Із заробітку неповнолітнього, засудженого до виправних робіт, здійснюється відрахування в доход держави у розмірі, встановленому вироком суду, в межах від п'яти до десяти відсотків (ч.2,3 ст. 100 КК України);

➢ *арешт* – полягає у триманні неповнолітнього, який на момент винесення вироку досяг шістнадцяти років, в умовах ізоляції в спеціально пристосованих установах на строк від п'ятнадцяти до сорока п'яти діб (ст. 101 КК України);

➢ *позбавлення волі на певний строк* може бути призначене згідно із ст. 102 КК України особам, які не досягли до вчинення злочину 18 років, на строк більше 10 років за особливо тяжкий злочин, за злочин, поєднаний з умисним позбавленням життя людини – більше 15 років.

➢ *неповнолітні, засуджені до покарання у вигляді позбавлення волі,* відбувають його у спеціальних виховних установах.

! *Позбавлення волі не може бути призначене неповнолітньому, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості.*

Покарання у вигляді позбавлення волі призначається неповнолітньому:

- за вчинений повторно злочин невеликої тяжкості — на строк не більше двох років;
- за злочин середньої тяжкості – на строк не більше чотирьох років;
- за тяжкий злочин – на строк не більше семи років;
- за особливо тяжкий злочин — на строк не більше десяти років;

- за особливо тяжкий злочин, поєднаний з умисним позбавленням життя людини, – на строк до п'ятнадцяти років (ч. 2 ст. 98 КК України).

До неповнолітніх можуть бути застосовані додаткові покарання у виді штрафу та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ч. 2 ст. 98 КК України).

До осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі за злочин, вчинений умовно до 18 років, може бути застосоване умовно-дострокове звільнення від відбування покарання незалежно від тяжкості вчиненого злочину.

ч. 1 ст. 107 КК України

Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання може бути застосоване:

- *якщо засуджений сумлінною поведінкою та ставленням до праці та навчання довів своє виправлення;*
- *до засуджених за злочин, вчинений у віці до 18 років, після фактичного відбуття:*

1) не менше третини призначеного строку покарання у виді позбавлення волі за злочин невеликої або середньої тяжкості і за необережний тяжкий злочин;

2) не менше половини строку покарання у виді позбавлення волі, призначеного судом за умисний тяжкий злочин чи необережний особливо тяжкий злочин, а також якщо особа раніше відбувала покарання у вигляді позбавлення волі за умисний злочин і до погашення або зняття судимості знову вчинила у віці до вісімнадцяти років новий умисний злочин, за який вона засуджена до позбавлення волі;

3) не менше двох третин строку покарання у виді позбавлення волі, призначеного судом за умисний особливо тяжкий злочин, а також якщо особа раніше відбувала покарання у вигляді позбавлення волі і була умовно-достроково звільнена від відбування покарання, але до закінчення невідбутої частини покарання та до досягнення вісімнадцятирічного віку знову вчинила умисний злочин, за який вона засуджена до позбавлення волі (ст. 107 КК України).

! *До неповнолітніх заміна невідбутої частини покарання більш м`яким покаранням не застосовується.*

неповнолітні особи — **визнаються** — **Такими, що не мають судимості**

- *засуджені до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, після виконання цього покарання*
- *засуджені до позбавлення волі за злочин невеликої або середньої тяжкості, якщо вони протягом одного року з дня відбуття покарання не вчинять нового злочину*
- *засуджені до позбавлення волі за тяжкий злочин, якщо вони протягом трьох років з дня відбуття покарання не вчинять нового злочину*
- *засуджені до позбавлення волі за особливо тяжкий злочин, якщо вони протягом п'яти років з дня відбуття покарання не вчинять нового злочину (ст. 108 КК України)*

Дострокове зняття судимості допускається лише щодо особи, яка відбула покарання у вигляді позбавлення волі за тяжкий або особливо тяжкий злочин, вчинений у віці до вісімнадцяти років, за підставами, передбаченими в частині

першій статті 91 КК України, після закінчення не менш як половини строку погашення судимості, зазначеного в частині другій цієї статті.

13.12. Кримінальна відповідальність за окремі види злочинів

Кримінальний кодекс України (Особлива частина) визначає вичерпний перелік діянь, що є злочинами, і покарання, що можуть застосовуватися до осіб, котрі їх вчинили.

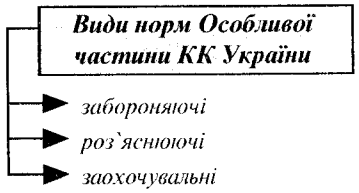

✱***Забороняючі норми*** – норми, які у своїй диспозиції встановлюють необхідну сукупність специфічних ознак складу злочину, а у санкції – види та розміри покарання, які можуть бути призначені судом винній особі за вчинення діяння, що містить саме ці специфічні ознаки (наприклад: ч.1 ст. 109; ч.1 ст.115; ч.2 ст.155; ст.197; ст.257; ч.1 ст.378 КК України тощо).

✱***Роз'яснюючі норми*** Особливої частини – це норми, що містять тлумачення тих чи інших кримінально-правових понять стосовно одного злочину їх чи групи. Роз'яснюючі норми містяться, як правило, у специфічних частинах статті Особливої частини КК – примітках. Так, наприклад, чотири частини примітки до ст.185 КК України визначають поняття повторності для певних посягань проти власності, поняття значної шкоди, великих розмірів та особливо великих розмірів частини злочинів проти власності.

✱***Заохочувальні норми*** передбачають, що за певних умов особа, яка вчинила злочин, звільняється від кримінальної відповідальності з урахуванням її так званої позитивної посткримінальної поведінки. Інститут заохочувальних норм у Особливій частині істотно відрізняється від інституту добровільної відмови при незакінченому злочині (ст.17 КК України) тим, що особа звільняється від кримінальної відповідальності, як правило, за вчинення закінченого злочину і лише за умови вчинення описаної у заохочувальній нормі поведінки. Крім того, на відміну від інституту звільнення від кримінальної відповідальності на підставі норм Загальної частини КК (розділ IX КК України), норми Особливої частини про звільнення осіб від кримінальної відповідальності при позитивній посткримінальній поведінці застосовуються лише у разі вчинення окремих злочинів.

Кваліфікація злочинів за своїм змістом та значенням виступає центральною частиною процесу застосування кримінально-правових норм. Саме поняття "кваліфікація злочинів" широко використовується в кримінальному праві,

кримінальному процесі, кримінології, судовій статистиці, в інших галузях права та юридичної науки, правозастосовній практиці.

✱***Кваліфікації злочинів*** – *це встановлення та юридичне закріплення точної відповідності між ознаками вчиненого діяння і ознаками складу злочину, передбаченого кримінально-правовою нормою.*

Кваліфікація злочинів складається з таких дій:

- *вибір норми, яка передбачає відповідальність за вчинене;*
- *встановлення відповідності між фактичними ознаками вчиненого посягання і ознаками складу злочину, передбаченими у кримінальному законі;*
- *процесуальне закріплення висновку про наявність або відсутність відповідності між фактичними ознаками вчиненого посягання і ознаками складу злочину, передбаченими кримінально-правовою нормою, – закріплення результатів кваліфікації.*

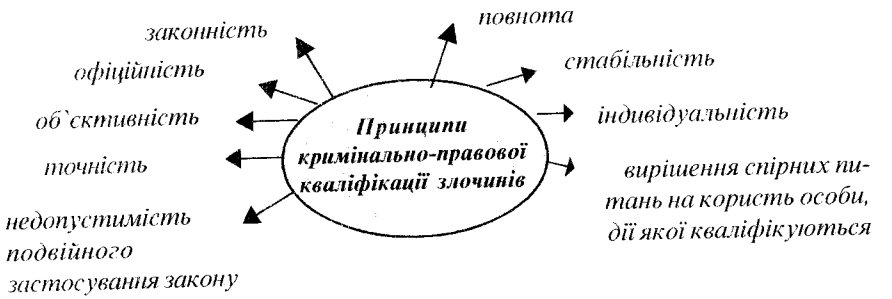

Закріплення (фіксування) результатів кваліфікації в процесуальних документах включає щонайменше три дії:

- *виклад фактичних обставин справи;*
- *складання формули кваліфікації;*
- *виклад формулювання обвинувачення.*

Враховуючи положення ст. 3 Конституції України про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст та спрямованість діяльності держави, видається доцільним перш за все розглянути кримінальну відповідальність за окремі злочини з посягань на особу.

Злочини проти особи та її прав складаються із посягань, кримінальна відповідальність за які передбачена розділами II – V Особливої частини КК України:

- *злочини проти життя та здоров'я особи (ст.115–145 КК України);*
- *злочини проти волі, честі та гідності особи (ст.146–151 КК України);*
- *злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи (ст.152–156 КК України);*
- *злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина (ст.157- 184 КК України).*

✱*Вбивство* – протиправне умисне або через необережність позбавлення життя іншої людини. Умисне вбивство за обтяжуючих обставин (вбивство двох

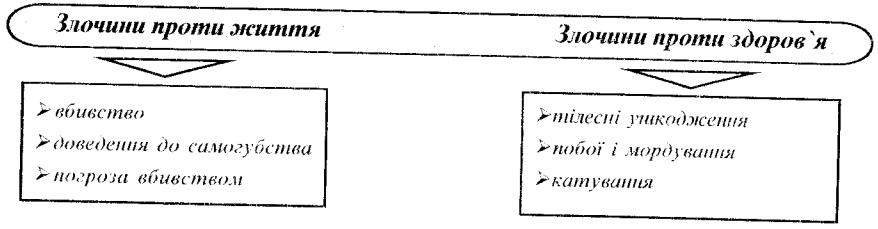

або більше осіб, малолітньої дитини, заручника, вбивство з особливою жорстокістю, поєднання із зґвалтуванням тощо) є особливо тяжким злочином (ч.2 ст. 115 КК України).

✸*Доведення до самогубства* – жорстоке поводження з потерпілим, шантаж, примус його до протиправних дій, систематичне приниження людської гідності, внаслідок чого сталось самогубство або замах на самогубство (ч.1 ст. 120 КК України).

✸*Погроза вбивством* – визнається злочином, якщо були реальні підстави побоюватися здійснення цієї погрози (ст. 128 КК України).

✸*Тілесне ушкодження* – протиправне умисне або через необережність заподіяння шкоди здоров`ю іншої людини. КК України (ст.ст. 121, 122, 123, 124, 125, 128) за ступенем тяжкості розрізняє ⇨*тяжкі,* ⇨*середньої тяжкості,* ⇨*легкі тілесні ушкодження.*

✸*Побої і мордування* – умисне завдання ударів, побоїв або вчинення інших насильницьких дій, які завдали фізичного болю і не спричинили тілесних ушкоджень (ст. 126 КК України).

✸*Катування*, тобто умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою спонукати потерпілого або іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі (ст. 127 КК України).

До злочинів, що ставлять у *небезпеку життя і здоров`я людини,* КК України відносить: зараження ВІЛ чи іншою невиліковною інфекційною хворобою або венеричною хворобою, залишення в небезпеці, незаконну лікувальну діяльність, незаконне здійснення дослідів над людиною, насильницьке донорство і деякі інші злочини.

Злочини проти волі, честі та гідності особи:

- *незаконне позбавлення волі або викрадення людини (ст. 146);*
- *захоплення заручників (ст. 147);*
- *підміна дитини (ст. 148);*
- *торгівля людьми або інша незаконна угода щодо передачі людини (ст. 149);*
- *експлуатація дітей (ст. 150);*
- *незаконне поміщення у психіатричний заклад (ст.151 КК України).*

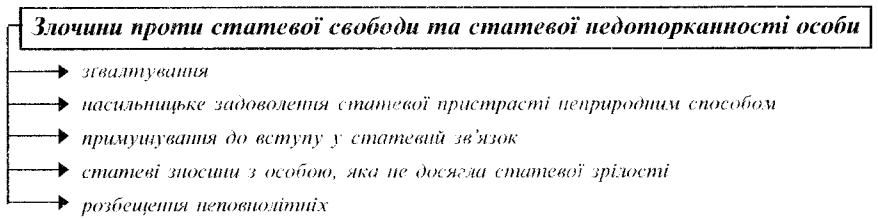

Злочини проти особистих прав і свобод людини і громадянина, відповідальність за які представлена нормами розділу V Особливої частини КК України, можна поділити на такі групи:

⇨*злочини проти виборчих прав громадян*: перешкоджання здійсненню виборчого права (ст.157 КК України); неправомірне використання виборчих бюлетенів, підлог виборчих документів або неправильний підрахунок голосів чи неправильне оголошення результатів виборів (ст.158 КК України); порушення таємниці голосування (ст.159 КК України); порушення законодавства про референдум (ст.160 КК України);

⇨*злочини проти трудових прав громадян*: перешкоджання законній діяльності професійних спілок, політичних партій, громадських організацій (ст.170 КК України); перешкоджання законній професійній діяльності журналістів (ст.171 КК України); грубе порушення законодавства про працю (ст.172 КК України); грубе порушення угоди про працю (ст.173 КК України); примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку (ст.174 КК України); невиплата заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат (ст.175 КК України);

⇨ *злочини у сфері охорони прав на об'єкти інтелектуальної власності*: порушення авторського права та суміжних прав (ст.176 КК України); порушення прав на об'єкти промислової власності (ст.177 КК України);

⇨*злочини, що посягають на інші особисті права та свободи людини та громадянина*: порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної приналежності або ставлення до релігії (ст.161 КК України); порушення недоторканності житла (ст.162 КК України); порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер (ст.163 КК України); порушення недоторканності приватного життя (ст.182 КК України); порушення права на отримання освіти (ст.183 КК України); порушення права на безоплатну медичну допомогу (ст.184 КК України);

⇨ *злочини проти сім'ї*: ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст.164 КК України); ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків (ст.165 КК України); злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст.166 КК України); зловживання опікунськими правами (ст.167 КК України); розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) (ст.168 КК України); незаконні дії щодо усиновлення

(удочеріння) (ст.169 КК України);

⇨*злочини проти свободи совісті*: пошкодження релігійних споруд чи культових будинків (ст.178 КК України); незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь (ст.179 КК України); перешкоджання здійсненню релігійного обряду (ст.180 КК України); посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів (ст.181 КК України)

Крім розглянутих, КК України визначає й інші види злочинів:

- *проти основ національної безпеки (ст.ст. 109 – 114 КК України);*
- *проти власності (ст.ст. 185 – 198 КК України);*
- *у сфері господарської діяльності (ст.ст. 199 – 235 КК України);*
- *проти довкілля (ст.ст. 236 – 254 КК України);*
- *проти громадської безпеки (ст.ст. 255 – 270 КК України);*
- *проти безпеки виробництва (ст.ст. 271 – 275 КК України);*
- *проти безпеки руху та експлуатації транспорту (ст.ст. 276 – 292 КК України);*
- *проти громадського порядку та моральності (ст.ст. 293 – 304 КК України);*
- *у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення (ст.ст. 305 – 327 КК України);*
- *у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації (ст.ст. 328 – 337 КК України);*
- *проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян (ст.ст. 338 – 360 КК України);*
- *у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж (ст.ст. 361 – 363 КК України);*
- *у сфері службової діяльності (ст.ст. 364 – 370 КК України);*
- *проти правосуддя (ст.ст. 371 – 400 КК України);*
- *проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) (ст.ст. 400 – 435 КК України);*
- *злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку (ст.ст. 436 – 447 КК України).*

Резюме

① *Кримінальне право – галузь права України, норми якої визначають загальні засади кримінальної відповідальності, а також вичерпний перелік діянь, які є злочинними, та покарання які можуть застосовуватися до осіб, котрі їх вчинили.*

② *Єдиним джерелом кримінального права, що визначає злочинність і караність діяння, є Кримінальний кодекс України. Підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, що містить склад злочину, передбачений в Особливій частині КК України.*

③ *Кримінальна відповідальність – вид юридичної відповідальності, що являє собою вимушене зазнавання особою, яка вчинила злочин, державного осуду, а також визначених вироком суду позбавлень і обмежень особистого, майнового чи іншого характеру.*

④ *Злочин – це передбачене КК України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Основними стадіями злочинної діяльності є готування до злочину, замах на злочин та закінчений злочин.*

⑤ *Співучасть у злочині це умисна спільна участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину.*

⑥ *У Кримінальному кодексі України визначаються обставини, які виключають злочинне діяння, хоча зовні воно має ознаки злочину: необхідна оборона, уявна оборона, крайня необхідність та ін.*

⑦ *Покарання – примусовий захід, що застосовується до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого. Чинний КК України передбачає такі покарання: штраф; позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; громадські роботи; виправні роботи; скарговi обмеження для військовослужбовців; конфіскація майна; арешт; обмеження волі; тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців; позбавлення волі на певний строк; довічне позбавлення волі.*

⑧ *Кримінальній відповідальності та покаранню підлягають неповнолітні, які згідно із чинним КК України вчинили злочин у віці 14 – 16 років. До неповнолітніх можуть застосовуватися такі покарання: штраф; громадські роботи; виправні роботи; арешт; позбавлення волі.*

⑨ *Особа визнається такою, що має судимість, з дня набрання законної сили обвинувальним вироком суду і до погашення або зняття судимості.*

⑩ *Особлива частина КК України подає вичерпний перелік злочинів і види та розміри покарання, які можуть бути призначенні судом особі за їх вчинення. Одними з найбільш небезпечних є злочини проти життя та здоров'я, волі, честі, гідності, статевої свободи та статевої недоторканності особи.*

? Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Що таке Кримінальне право України як галузь права?
2. Що є джерелами кримінального права?
3. Що таке кримінальна відповідальність?
4. Що є підставою кримінальної відповідальності?
5. Які ознаки злочину передбачені чинним КК України?
6. Що таке стадії злочину?
7. Як співвідносяться між собою поняття злочину і складу злочину?
8. Які обставини, згідно із чинним КК України, виключають злочинність діяння?
9. Що таке покарання за чинним Кримінальним кодексом України?
10. Які загальні засади кримінальної відповідальності неповнолітніх?
11. Чим відрізняється Загальна частина від Особливої частини КК України?
12. Які злочини належать до злочинів проти основ національної безпеки за чинним КК України?
13. Які злочини належать до злочинів проти громадського порядку та моральності за чинним КК України?
14. Які злочини належать до злочинів проти життя та здоров'я людини за чинним КК України?
15. Які злочини належать до злочинів проти громадської безпеки за чинним КК України?

Тема 14

Основи міжнародного права

☐ ***План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:***

14.1. Поняття, природа та сфера міжнародного права.
14.2. Предмет, об'єкт, особливості та функції міжнародного права.
14.3. Джерела і принципи міжнародного права.
14.4. Суб`єкти міжнародного права та правові регулювання їх зовнішніх зносин..
14.5. Інститути і галузі міжнародного права.
14.6. Україна і міжнародне право.

14.1. Поняття, природа та сфера міжнародного права

✱ ***Сучасне міжнародне право***[1] *– складний комплекс історичних, доктринальних, юридичних і практичних положень, що характеризують, регулюють, коментують і в цілому визначають міжнародно-правові відносини у світовому співробітництві, найважливіший координатор міжнародного життя.*

Витоки міжнародного права сягають далеко в глибину століть. Більшість вітчизняних і зарубіжних спеціалістів пропонують поділяти історію міжнародного права на:

- *передісторію (з давніх часів до кінця Середньовіччя – класичне міжнародне право);*
- *з кінця Середньовіччя до створення Ліги Націй (1919);*
- *перехідний період до сучасного міжнародного права (до Статуту ООН) (1945);*
- *сучасне міжнародне право – починаючи з Статуту ООН.*

Процеси глобалізації, інтернаціоналізації зв'язків міжнародного товариства – держав, міжнародних міжурядових і неурядових організацій, корпорацій, у т. ч. ТНК, спілкування між індивідами приводить до розширення сфери міжнародно-правового регулювання. Якщо раніше воно охоплювало лише сфери міждержавних відносин, то тепер обсяг правового регулювання постійно збільшується.

[1] Й досі в літературі з міжнародного права відсутня єдність у визначенні періоду, з якого міжнародне право може іменуватися сучасним. В одному разі його співвідносять з початком XX ст. Інші, в основному зарубіжні автори, – з прийняттям Статуту ООН. Автор підручника "Міжнародне право" М. Ю. Черкес вважає, що сучасне міжнародне право створювалось у період між 1917 і 1945 рр., починаючи від Декрету про мир і Статутом ООН закінчуючи.

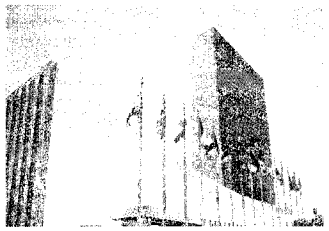

Що ж слід розуміти під терміном *"міжнародне право"*? Починаючи від *Цицерона*, який вперше зробив спробу визначити суть міжнародного права, і до сьогодні вченими запропоновано більш як 1000 визначень міжнародного права. Ось деякі з них:

Міжнародне право по суті є встановлення цілей у спільних інтересах і забезпечення засобами їх досягнення... Міжнародне право не є нормами права. Погляд на право як на "норми" слід відкинути, виходячи з розуміння права як процесу.

Р. Хіггінс

Міжнародне право – сукупність юридичних принципів і норм, які регулюють відносини між державами.

Советский энциклопедический словарь. М., 1982. С. 779.

Міжнародне право – це сукупність правил поведінки учасників міжнародного спілкування, обов'язковість яких визначається ними добровільно, з метою запобігання міжнародним конфліктам, забезпечення всебічно міжнародного співробітництва і дружніх відносин між ними.

М. Ю. Черкес

Міжнародне право – особлива правова система договірних і звичайних юридичних норм, що регулюють правові зносини держав та інших суб'єктів міжнародного права з метою забезпечення миру і співробітництва.

Г. О. Ашєлович, О. О. Покрещук

Як один із варіантів можна застосувати таке визначення:

✱ ***Міжнародне право*** *– це система юридичних норм, які регулюють міжнародні відносини з метою забезпечення миру, прав людини і співробітництва, це рішення і правові засоби їх застосування, прийняті повноважними суб'єктами для реалізації спільних інтересів.*

Отже, міжнародне право, виступаючи як координатор і регулятор міжнародних відносин, у той же час може характеризуватися як юридична форма міжнародних (міждержавних) відносин. Його мета – забезпечувати узгодженість, правомірність і обов'язковість дій держав, інших суб'єктів різноманітних міжнародних відносин. Саме в цьому виявляється юридична природа міжнародного права, тобто його правова сутність.

14.2. Предмет, об'єкт, особливості та функції міжнародного права

*Під **предметом міжнародного права** розуміють особливий вид соціальних відносин – міжнародні відносини, що мають міждержавний характер.*

> *Предмет міжнародного права визначають як суспільні відносини, що виходять за межі як внутрішньої компетенції, так і територіальних кордонів держав.*
>
> Г. М. Мелков

> *Предмет міжнародного права – це відносини між акторами міждержавної системи.*
>
> Т. І. Гункін

> *Предметом міжнародного права є міжнародні правовідносини, які включають відносини між державами, між державами та міжурядовими організаціями, між державами і міждержавноподібними утвореннями, між міжнародними міжурядовими організаціями.*
>
> Г. В. Ігнатенко

Об'єктом міжнародного права є також відносини. Але якщо "*предметні*" відносини встановлюються за суб'єктами та об'єктами, то "*об'єктні*" відносини – за певними благами (матеріальними і нематеріальними), з приводу яких вони розвиваються. І як суб'єкти права не можна вважати об'єктом міжправового регулювання, так само благо не є власне об'єктом міжнародного права. Воно виступає тим фактором, цінність матеріального чи нематеріального характеру, з приводу яких вони розвиваються.

> *Під об'єктом міжнародного права слід мати на увазі все те, з приводу чого суб'єкти міжнародного права можуть вступати в міжнародні правові відносини, які не належать виключно до внутрішньої компетенції держав і можуть виходити за межі території кожної конкретної держави.*
>
> К. А. Бекяшева

> *Відносини між державами – відносини незалежних одне від одного суверенних утворень ... є об'єктом міжнародного права.*
>
> Л. М. Шестаков

> *Під об'єктом права розуміється все те, на що скерована його дія, що воно покликане регулювати, до обслуговування чого зводиться його соціальна функція. У міжнародному праві таким об'єктом є ... міжнародні, а точніше міждержавні відносини. Від об'єкта міжнародного права слід відрізняти предмет міжнародно-правового відношення, під яким розуміється все те, з приводу чого сторони вступають у правові відносини. Таким предметом можуть бути дії та утримання від дій (договір про співробітництво чи про ненапад), територія тощо.*
>
> І. І. Лукашук

✸ *Отже **об'єктом** правовідносин можуть бути тільки суспільні відносини. Ці відносини будуються на правах та обов'язках суб'єктів правовідносин.*

Особливостями сучасного міжнародного права є:

⇨ *заборона застосування сили і загрози силою, агресивних злодійницьких дій;*

⇨ *мирне вирішення міжнародних конфліктів;*

⇨ *відмова від концепції "міжнародне право – право цивілізованих народів";*

⇨ *гнучке поєднання універсального, загального, регіонального, локального і партикулярного регулювання міжнародних відносин;*

⇨ *наявність ефективних механізмів створення, забезпечення і застосування міжнародного права;*

⇨ *зростання питомої ваги норм, що стосуються прав і свобод людини;*

⇨ *гуманізація міжнародного права, зменшення в ньому коефіцієнта статичності;*

⇨ *розширення сфери міжнародного правового регулювання.*

Специфіка міжнародного права:

➢ *особливий спосіб створення норм; у міжнародному праві – самими суб'єктами права (насамперед, державами), у внутрішньодержавному праві – законодавчими, виконавчими, а в деяких правових системах – і судовими органами;*

➢ *особливі суб'єкти права: в міжнародному праві – держави, міждержавні організації, народи і нації, що борються за незалежність (держави у стані утворення), державоподібні утворення і лише частково і в суттєво обмеженому обсязі фізичні особи; у внутрішньодержавних правових системах – як правило, фізичні та юридичні особи, органи державної влади й місцевого самоврядування, політичні партії, громадські організації, інші соціальні об'єднання;*

➢ *особливі предмети права: в міжнародному праві – відносини між суб'єктами міжнародного права; у внутрішньодержавному праві – відносини між суб'єктами національної системи права, які перебувають у межах юрисдикції конкретної держави;*

➢ *особливі об'єкти права: в міжнародному праві – міжнародні відносини, які складаються з приводу певних матеріальних і нематеріальних благ; у національному праві – внутрішньодержавні відносини, які складаються з приводу тих самих благ і благ, що перебувають цілком у межах юрисдикції конкретної держави;*

➢ *особлива соціальна сутність права: норми міжнародного права мають загальнодемократичний характер; норми внутрішньодержавного права завжди збігаються із сутністю держави-правотворця;*

➢ *особливий характер побудови системи права: міжнародне право – координаційна система права; внутрішньодержавні системи – субординаційні;*

➢ *особливі джерела права: в міжнародному праві – міжнародний договір, міжнародний звичай, рішення міжнародних міждержавних організацій і деякі інші; у внутрішньодержавному праві — закони та підзаконні акти;*

➢ *особливий порядок застосування примусу для дотримання норм міжнародного права: у міжнародному праві примус здійснюється самими суб'єктами права на індивідуальній чи колективній основі, на основі діючих принципів і норм у межах, зазначених чинними міжнародними договорами і звичаями; у внутрішньодержавному праві примус здійснюється тільки державними органами в межах повноважень, окреслених національним правом.*

Функції міжнародного права. Поширеним є аналіз функцій міжнародного права лише за характером і напрямом його впливу на навколишнє середовище. Та більш аргументованим, на наш погляд, є визначення функцій міжнародного права, запропонований *І. І. Лукашевичем.*

Функції міжнародного права, запропоновані І. І. Лукашевичем

- *зміцнення чинної системи міжнародних відносин (головна соціальна функція)*
- *правове регулювання міждержавних відносин (головна юридична функція)*
- *протидії існуванню і появі нових відносин та інститутів, які суперечать цілям і принципам міжнародного права*
- *інтернаціоналізація, що полягає в розширенні та поглибленні зв'язків між державами*
- *інформаційно-виховна (забезпечення знаннями про зміст міжнародно-правових актів, вплив на формування міжнародно-правової свідомості та ін.)*

Безумовно, всі названі функції міжнародного права гнучко взаємодіють між собою, доповнюють одна одну.

14.3. Джерела і принципи міжнародного права

✱ *Під* ***джерелами міжнародного права*** *розуміють форми, за допомогою яких виражається і закріплюється якесь правило (або комплекс правил) поведінки суб'єктів міжнародного права.*

Ст. 38 Статуту *Міжнародного Суду ООН* джерелами міжнародного права називає:

⇨ *міжнародні конвенції, як загальні, так і спеціальні (тобто договори);*

⇨ *міжнародні звичаї як доказ загальної практики, що визнана як правова норма;*

⇨ *загальні принципи права, визнані цивілізованими націями;*

⇨ *судові рішення і доктрини найбільш кваліфікованих фахівців із публічного права різних націй – як допоміжний засіб для визначення правових норм.*

Увага!
Найважливішим джерелом сучасного міжнародного права вважається Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р.

До інших джерел сучасного міжнародного права можна віднести:

⇨ *резолюції міжнародних організацій (особливо спеціальних установ ООН);*

⇨ *акти міжнародних конвенцій нарад*;*

⇨ *рішення Міжнародного Суду ООН та ін.;*

⇨ *різні прецеденти (практика яких останнім часом розширюється і навіть одержала назву "прецедентне право").*

Зауважимо, що *Статут Міжнародного Суду* до джерела міжнародного права включає також і "*загальні принципи права, визнані цивільними націями*", під якими більшість юристів-міжнародників розуміють такі правила:

➢ *спеціальний закон скасовує загальний закон;*

➢ *наступний закон скасовує попередній;*

➢ *ніхто не може передати іншому більше прав, ніж він сам має;*

➢ *закон, що володіє більшою юридичною силою, скасовує закон, що володіє меншою юридичною силою;*

➢ *рівний над рівним влади немає та ін.*

Увага!
Загальні принципи права можуть існувати в міжнародному праві, не будучи обов'язково прийнятими всіма національними правовими системами.

Щодо основних принципів міжнародного права, то до них відносяться загальновизнані норми, що мають найбільше юридичне значення у вирішенні найважливіших проблем міжнародних відносин. Вони володіють *вищою юридичною цінністю, носять імперативний характер (sas cogens), відображають основний зміст сучасного міжнародного права.*

Найбільш повно основні принципи міжнародного права сформульовані в *"Декларації про принципи міжнародного права"* стосовно дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН від 24 жовтня 1970 р.

* До числа таких актів можна віднести, наприклад, заключний акт НБСЄ 1975 р. і резолюції з проблем захисту навколишнього середовища конференції в Ріо-де-Жанейро 1992р., Паризьку хартію для нової Європи 1990 р.

(в ній, зокрема, сформульовано сім принципів). А у Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі (1975 р.) перелічені десять принципів, якими держави мають керуватися у взаємовідносинах.

Принципи міжнародного права, проголошені НБСС

- *суверенна рівність, повага прав, властивих суверенітету*
- *незастосування сили, або загрози силою*
- *непорушність порядків*
- *територіальна цілісність держав*
- *мирне врегулювання спорів*
- *невтручання у внутрішні справи*
- *повага прав людини і основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії і переконань*
- *рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею*
- *співробітництво між державами*
- *сумлінне виконання зобов'язань з міжнародного права*

Ці принципи є:

- *універсальними нормами міжнародного права;*
- *їх відрізняє незаперечність і загальна обов'язковість;*
- *суперечність їм інших норм міжнародного права робить останні недійсними;*
- *вони складають основу загального міжнародного права;*
- *вони є обов'язковими для всіх держав світу незалежно від того, чи є вони членами ООН, чи ні, чи брали вони участь у прийнятті "Декларації про основні принципи" у Нараді з безпеки і співробітництва в Європі" (1975 р.) та ін.*

Загальні принципи права можуть існувати в міжнародному праві, не будучи обов'язково прийнятими всіма національними правовими системами.

Ж. Тузкоз

Немає повністю авторитетного, вичерпного і точного переліку основних принципів міжнародного права.

Лех Антонович

Увага!
Основні принципи міжнародного права мають пріоритет над внутрішнім правом України.

14.4. Суб'єкти міжнародного права та правове регулювання їх зовнішніх зносин

В літературі існують різні визначення щодо носіїв суб'єктів міжнародного права. Ось деякі з них:

... Суб'єкти міжнародного права – це учасники міжнародних відносин, які мають права і обов'язки, котрі встановлені міжнародним правом (О. Ушаков).

... Суб'єкти міжнародного права можуть бути визначені як утворення, незалежні один від одного, не підпорядковані в сфері міжнародних відносин будь-якій політичній владі, котрі мають юридичну здатність до самостійного здійснення прав і обов'язків, встановлених міжнародним правом (Г. В. Ігнатенко і Д. І. Фельдман).

... Носіями міжнародних прав і обов'язків виступають у першу чергу і головним чином держави (Ф. І. Кожевніков).

... До суб'єктів міжнародного права належать держави, які у своїх взаємовідносинах визнають себе юридично обов'язковими норми міжнародного права (Л. Оппейгейм).

... Суб'єкти міжнародного права – це носії міжнародних прав і обов'язків, які виникають відповідно до загальних норм міжнародного права або приписів міжнародних актів. Це також особа (у збірному значені), поведінка якої прямо регулюється міжнародним правом і яка вступає чи може вступати у міжнародні публічні (міжвладні) правовідносини (С. В. Черниченко).

Всі ці дефініції не виходять за межі визнання держави як основного суб'єкта міжнародного права. В коло суб'єктів міжнародного права, але на обмежених умовах, визначених самими державами, вони зараховують також інші держави або утворені ними формування.

Основні субєкти міжнародного права

- *держава*
- *міжнародні організації (Міжнародний Суд ООН, ООН, МОЧХ та ін.)*
- *фізична особа (індивід)*
- *транснаціональні компанії (ТНК)*
- *нації і народності, які борються за самовизнання*
- *регіональні міжнародні організації (ОАД, ЛАД, ОАЄ, ОІК, АСЕАН, ОПЕК, ЄС, СНД та ін.)*

В літературі з міжнародного права стверджується, що:

- *всі міжнародні організації мають похідну або повторну правосуб'єктність;*
- *неурядові організації міжнародної правосуб'єктності не мають.*

Основні ознаки міжнародної правосуб'єктності держави

- *суверенітет*
- *здатність укладати міжнародні договори*
- *нести відповідальність тощо*

Міжнародна правосуб'єктивність індивіда, тобто застосування до індивідів окремих норм міжнародного права — одна з реалій сучасного міжнародного життя.

Н. В. Захаров

Хоч нормативними суб'єктами міжнародного права є держави, вони можуть розглядати фізичних осіб як таких, що безпосередньо наділені міжнародними правами та обов'язками,в цих межах робити їх суб'єктами міжнародного права.

Л. Оппейнгейм

14.5. Інститути і галузі міжнародного права

✸ ***Інститут міжнародного права*** *– це сукупність правових норм, що регламентують однорідні правовідносини.*

Увага!
Існування правових норм, що регулюють однорідні правовідносини, - явище, продиктоване необхідністю розрізнити правові норми за характером регульованих правовідносин.

Основні елементи інституту міжнародного права

- *власність*
- *відповідальність*
- *міжнародне визнання*
- *надання притулку*
- *суверенітет територіальних вод*
- *захист прав дитини та ін.*

У сучасному міжнародному праві в процесі його розвитку спостерігається тенденція розростання окремих інститутів права і перетворення їх у галузі міжнародного права.

Галузі міжнародного права

- *морське право*
- *космічне право*
- *право ЄС*
- *повітряне право*
- *торговельне право*
- *економічне право*
- *право міжнародної безпеки*
- *право міжнародних і регіональних організацій*
- *право міжнародних договорів*
- *міжнародне право навколишнього середовища*
- *міжнародно-правове регулювання збройних конфліктів боротьби зі злочинністю та міжнародним тероризмом*
- *дипломатичне і консульське право тощо*

✸ ***Міжнародне морське право*** *– сукупність міжнародно-правових норм і принципів, які регулюють різні правовідносини суб'єктів міжнародного права, що складаються в процесі всебічного використання просторів і ресурсів світового океану.*

✸ ***Міжнародне космічне право*** *– сукупність міжнародних принципів і норм, що встановлюють правовий регіон космічного простору, включаючи небесні тіла, і регулюють права й обов'язки суб'єктів міжнародного права в процесі космічної діяльності.*

✸ ***Право ЄС*** *– сукупність міжнародних принципів норм, які розглядають ЄС як міждержавне утворення особливого типу, як розмиту конфедерацію з тенденцією до переходу в унітарну державу нової формації.*

✸ ***Міжнародне повітряне право*** *– сукупність норм, які встановлюють право на користування повітряним простором над державними та міжнародними територіями, правила безпеки польотів і перевезення пасажирів та вантажу.*

✸ ***Міжнародне торговельне право*** *– сукупність положень про митні тарифи, торгівлю товарами, торгівлю послугами, а також положень, що стоять на варті інтелектуальної власності, положень про процедури врегулювання торговельних спорів і контроль за торговельною політикою тощо.*

✸ ***Міжнародне економічне право*** *– сукупність принципів і норм, які регулюють різноманітні економічні відносини, що носять міжнародний характер (торговельні, транспортні, виробничі, валютно-кредитні, науково-технічні тощо).*

✸ ***Право міжнародної безпеки*** – *сукупність принципів і норм, що регулюють взаємодію держав у сфері забезпечення загального миру і безпеки, включаючи превентивну діяльність щодо міжнародного тероризму.*

> *Головна ціль ООН і фундамент права міжнародної безпеки – звільнити прийдешні покоління від страхів війни.*
>
> Зі Статуту ООН

✸ ***Право міжнародних регіональних організацій*** – *сукупність норм, що регулюють процес їх створення, діяльності і припинення існування, а також норм, що визначають їхній правовий статус і обсяг правочинностей.*

✸ ***Право міжнародних договорів*** – *сукупність міжнародно-правових норм договірного і звичайного характеру, що регулюють відносини держав та інших суб'єктів міжнародного права у питаннях укладення, дії і припинення дії міжнародних договорів.*

✸ ***Міжнародне право навколишнього середовища*** – *сукупність принципів і норм, що регулюють відносини між його суб'єктами з приводу охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів на благо нинішнього і майбутніх поколінь.*

✸ ***Міжнародно-правове регулювання збройних конфліктів*** – *сукупність норм спрямованих на гуманізацію збройних конфліктів, застосування воєнних засобів і способів.*

✸ ***Дипломатичне і консульське право*** – *сукупність принципів і норм, що визначають правовий статус і режим діяльності дипломатичних представництв і консульств держав.*

14.6. Україна і міжнародне право

Україна – повноцінний член міжнародного співтовариства і володіє в повному обсязі *міжнародною правосуб'єктністю*. На сьогоднішній день вона є членом близько 30 міжнародних організацій, бере участь у близько 250 міжнародних договорах, має дипломатичні відносини більш, ніж із 150 державами. З 1945 р. Україна – член ООН, бере активну участь у її роботі та роботі її робочих органів, розширюються зв'язки між Україною та Європейським Союзом.

Одним із факторів визнання правосуб'єктності є підтвердження з її боку відданості принципам міжнародного права, прагнення підтримувати міжнародний мир і міжнародний правопорядок, здійснювати міжнародне співробітництво у розв'язанні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманного характеру.

Резюме

① Міжнародне право є передумовою міжнародного правопорядку. Без міжнародного права немає міжнародного правопорядку. Міжнародне право – особлива система права, яке відрізняється від інших правових систем за методами правового регулювання, об'єктом і суб'єктами права, за способами нормоутворення і забезпечення юридичної сили.

② Предмет міжнародного права – це суспільні відносини, що мають міжнародний характер, виходять за межі як внутрішньої компетенції, так і територіальних кордонів держав. Об'єктом міжнародного права також є відносини, але це є об'єктивні відносини за певними благами, з приводу яких суб'єкти міжнародного права вступають в міжнародні правовідносини. Основними функціями міжнародного права є: зміцнення чинної системи міжнародних відносин, правове регулювання міждержавних відносин, програмування розвитку міждержавних відносин та міжнародного права.

③ Джерелами міжнародного права є форми, за допомогою яких виражаються і закріплюються правила поведінки суб'єктів міжнародного права, а основними принципами міжнародного права – загальновизнані норми, що мають найбільше юридичне значення у вирішенні проблем міжнародних відносин.

④ До суб'єктів міжнародного права належать держава, міжнародні та регіональні міждержавні організації, фізична особа (індивід) тощо.

⑤ У сучасному міжнародному праві спостерігається тенденція розростання окремих інститутів права і перетворення їх у галузь міжнародного права (морське право, космічне право, торговельне право тощо).

⑥ Україна – повноцінний член міжнародного співтовариства, володіє в повному обсязі міжнародною правосуб'єктивністю, активно відстоює міжнародний мир і міжнародний правопорядок.

? Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. У чому полягають основний зміст, особливості та характерні риси міжнародного права?
2. Що слід розуміти під об'єктом і предметом міжнародного права?
3. Які функції виконує міжнародне право?
4. Розкрийте зміст основних функцій сучасного міжнародного права.
5. Що є джерелами міжнародного права?
6. Якою є сфера дії міжнародного права?
7. Кого можна назвати суб'єктами міжнародного права?
8. Охарактеризуйте окремі галузі міжнародного права (морське право, торговельне право, дипломатичне право та ін.).
9. Охарактеризуйте Україну як суб'єкта сучасного міжнародного права.
10. Чи є правомірними воєнні дії англо-американської коаліції в Іраку?
11. Чи можна назвати "помилкою" направлення українського батальйону до Іраку?

Тема 15

Судові, правоохоронні та правозахисні органи України

☐ ***План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:***

15.1. Судова система України

15.1.1. Поняття судової влади та основні засади правосуддя в Україні.

15.1.2. Конституційний Суд України, його функції та завдання.

15.1.3. Система судів України загальної юрисдикції.

15.2. Правоохоронні та правозахисні органи України

15.2.1. Прокуратура України..

15.2.2. Правовий статус міліції.

15.2.3. Правовий статус Служби безпеки України.

15.2.4. Інші правоохоронні органи України та органи правозахисної діяльності.

15.1. Судова система України

15.1.1. Поняття судової влади та основні засади правосуддя в Україні

Конституція України проголосила людину, її життя і здоров`я, честь і гідність, недоторканність і безпеку як найвищу соціальну цінність (ст.3). Утвердження, забезпечення, захист й охорона прав людини, інтересів громадянського суспільства, національної безпеки – це найважливіші функції і завдання державних органів влади і перш за все такої її гілки, як судова влада.

✱ *Під* ***судовою владою*** *розуміється система незалежних судів, які в порядку, визначеному законодавством, здійснюють правосуддя.*

Суди мають владні повноваження для відновлення порушеного права і справедливості. Судова влада здійснюється тільки судами і на основі закону.

Суди, згідно з Конституцією України, є самостійною гілкою влади і діють незалежно від законодавчої та виконавчої влади. Судові рішення ухвалюються й оголошуються судами іменем України та є обов`язковими до виконання на всій території України. Разом з тим *судова влада має властиві тільки їй ознаки:*

- *Здійснення правосуддя виключно судами (діяльність органів законодавчої і виконавчої влади часом перетинаються. Наприклад, Кабінет Міністрів України є вищим органом виконавчої влади, проте має право законодавчої ініціативи).*
- *Судді підкоряються виключно закону (посадові особи судової влади незалежні один від одного і від будь-якого зовнішнього впливу).*
- *Особливий статус посадових осіб (правосуддя в Україні здійснюють професійні судді та, у визначених законом випадках, народні засідателі й присяжні).*
- *Особливі вимоги до кандидата на посаду професійного судді (не порівняні до кандидата на посаду в інші державні органи). Усі обмеження і вимоги покликані забезпечити справжню незалежність і неупередженість судді.*
- *Особливий контроль діяльності судової влади (ніякі органи держави і їхні посадові особи не мають права втручатись у здійснення правосуддя).*
- *Контроль носить внутрішній характер (здійснюється у вигляді касаційного і наглядового розгляду справи судом вищого рівня).*

Суддя не має права поєднувати свою професійну діяльність з будь-якою іншою крім науково-педагогічної, творчої діяльності. Суддя не може бути членом партії або профспілки. Не допускається створення і діяльність в органах судової влади будь-яких організаційних структур, політичних партій, професійних спілок.

Судова влада виступає в ролі арбітра, що вирішує спір незалежно від того між ким цей спір виникає: ⇨*між громадянами,* ⇨*громадянами і підприємствами,* ⇨*громадянами і державними чи громадськими організаціями,* ⇨ *між громадянами і державою в цілому* тощо.

> *Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.*
>
> Ст. 55 Конституції України

Кожному гарантується захист права спростувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім`ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації.

✱ *Отже,* ***правосуддя*** *в Україні здійснюється виключно судами. Вони діють незалежно від законодавчої влади. Їх юрисдикція поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.*

Суд, здійснюючи правосуддя, на засадах верховенства права забезпечує захист гарантованих Конституцією України та законами прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави. Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних.

Створення надзвичайних та особливих суддів не допускається.

✱ ***Правосуддя*** *– це особливий вид державної діяльності, виключно судова діяльність, від імені держави, на підставі чинного законодавства України, шляхом розгляду і вирішення в судових засіданнях адміністративних, господарських, цивільних справ стосовно спорів про права та інтереси громадян,*

громадських об`єднань, підприємств, установ, організацій, а також кримінальних справ із засудженням осіб, винних у вчиненні злочину (злочинів), або виправданням невинних, з гарантованим Конституцією України правом на захист.

Засади здійснення правосуддя в Україні

- *гарантований захист усім суб`єктам правовідносин їх прав, свобод і законних інтересів незалежним і неупередженим судом першої, апеляційною та касаційної інстанції*
- *рівність всіх учасників судового процесу перед законом і судом*
- *правова допомога при вирішенні справ у судах*
- *гласність судового процесу*
- *судочинство в Україні проводиться державною мовою. Особи, які не володіють або недостатньо володіють державною мовою, мають право користуватись рідною мовою та послугами перекладача*
- *обов'язковість судових рішень*
- *право на апеляційне та касаційне оскарження судового рішення*
- *колегіальний та одноособовий розгляд справ (справи у судах першої інстанції розглядаються суддею одноособово, колегією суддів або суддею і народними засідателями, а у випадках, визначених процесуальним законом, -- також судом присяжних)*
- *незалежність суддів і підкорення їх тільки закону*
- *недоторканість суддів*
- *незмінюваність суддів*
- *суддівське самоврядування*

Делегування функцій суддів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається.

Ст. 124 Конституції України

! *Особи, які перешкоджають здійсненню правосуддя, будь-яким способом пробують вплинути на суддів, можуть бути притягнені до відповідальності.*

Завдання правосуддя

- *всебічне зміцнення законності та правопорядку*
- *захист соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод громадян*
- *охорона закріплених у Конституції України політичної та економічної систем від будь-яких посягань*
- *захист прав і законних інтересів підприємств, установ, організацій, громадських об`єднань*
- *виховання громадян у дусі точного і неухильного виконання Конституції і законів України, дотримання дисципліни праці, чесного ставлення до державного і громадського обов'язку, поваги до честі і гідності інших громадян*
- *запобігання злочинам та іншим правопорушенням*
- *виправлення та перевиховання осіб, які порушили закон*

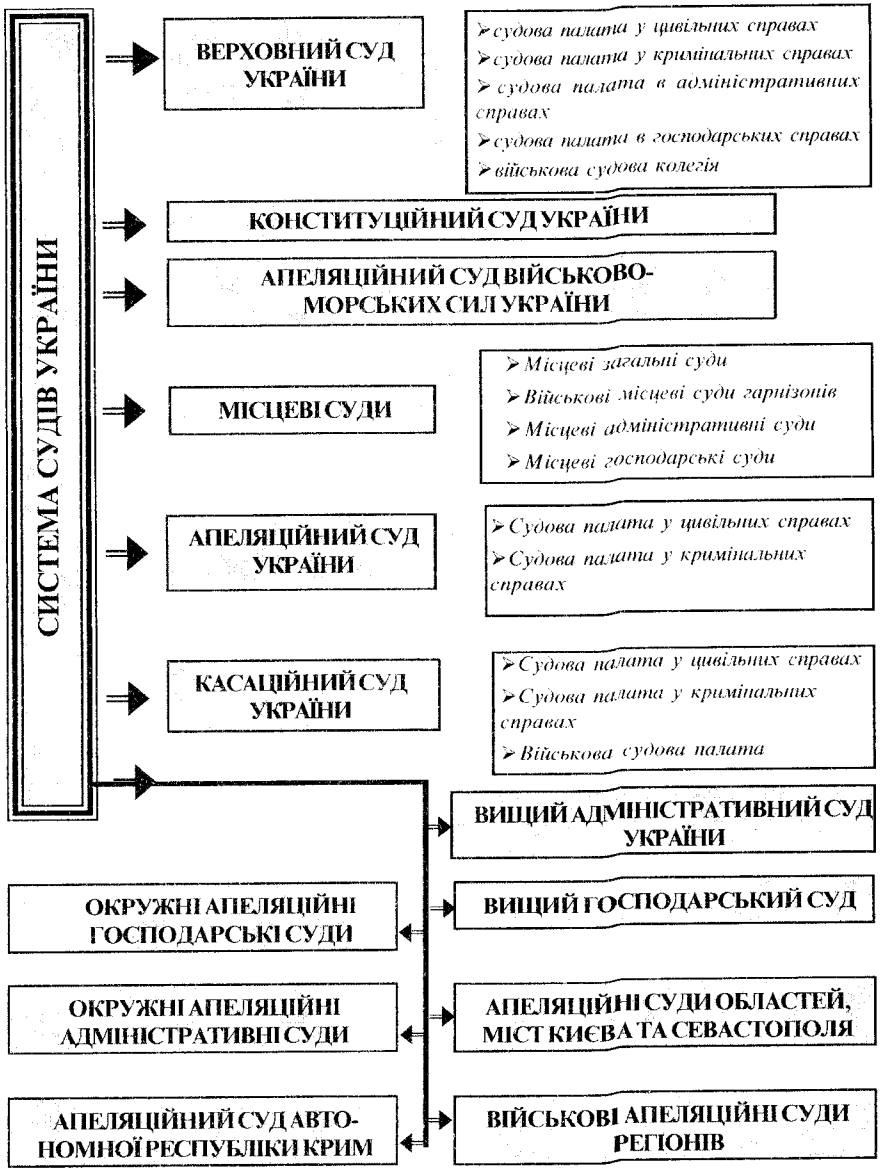

Потрібно, на сам кінець, домогтися, щоб саме в судах громадяни України завжди мали можливість відстояти свої права і свободи.

Л.Кучма

Важливими ознаками правосуддя України є:

- *виключне право суду внаслідок здійснення правосуддя у конкретній справі застосувати державний примус (покарання);*
- *право суду відмовити в застосуванні державного примусу, тобто виправдати підсудного.*

! *Судову систему України складають суди загальної юрисдикції та Конституційний Суд України.*

Судова система України встановлюється Конституцією України (розд. VIII і XII), Законами України: "*Про судоустрій*" від 7 лютого 2002 р., "*Про статус суддів*" від 15 грудня 1992 р., "*Про судову експертизу*" від 25 лютого 1994 р., "*Про Конституційний Суд України*" від 16 жовтня 1996 р., "*Про Вищу Раду юстиції*" від 15 січня 1998 р., "*Про державну виконавчу службу*" від 24 березня 1998 р.

Діяльність судів з розгляду і вирішення в судових засіданнях цивільних, господарських, адміністративних справ стосовно спорів про права і інтереси громадян, громадських об'єднань, підприємств, установ, організацій, а також кримінальних справ регламентована процесуальними нормами, що містяться, насамперед, у Цивільному процесуальному кодексі, Кримінально-процесуальному кодексі та Господарському процесуальному кодексі.

Нове покоління юристів повинно змінити ставлення співвітчизників до суду як карального органу.

Л.Кучма

15.1.2. Конституційний Суд України, його функції та завдання

Конституційний Суд України *(в подальшому КСУ) - єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні. Конституційний Суд України є юридичною особою, має печатку із зображенням державного герба України та своїм найменуванням.*

Увага!

Завданням КСУ є гарантування верховенства Конституції України на всій території України. Він дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України.

Правовий статус Конституційного Суду України визначається статтями 147-153 Конституції України та Законом України "*Про Конституційний Суд України*" від 16 жовтня 1996 р. Офіційне тлумачення даного закону представлено в Рішенні Конституційного Суду № 15-рп/2000 від 14 грудня 2000 р.

Конституційний Суд України складається з вісімнадцяти суддів. По шість суддів до складу Конституційного Суду призначають Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України. Суддею Конституційного Суду України може бути: громадянин України, який на день призначення:

- *досяг 40 річного віку;*
- *має вищу юридичну освіту;*
- *має стаж роботи за фахом не менше 10 років;*
- *проживає в Україні протягом 20 останніх років;*
- *володіє державною мовою.*

Призначеною на посаду судді вважається особа, про призначення якої видано Указ Президента України, скріплений підписами Прем'єр-міністра України та Міністра юстиції України, а вступає на посаду з дня складання ним присяги судді на засіданні Верховної Ради України ,не пізніш як через місяць після призначення суддею. Суддя Конституційного Суду призначається строком на дев'ять років без права бути призначеним повторно. Суддя Конституційного Суду має наукового консультанта і помічника, які є державними службовцями.

Повноваження судді Конституційного Суду припиняються у разі

- *закінчення строку призначення*
- *досягнення суддею 65-річного віку*
- *неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я*
- *порушення суддею вимог щодо несумісності*
- *порушення суддею присяги*
- *набрання законної сили обвинувальним вироком щодо судді*
- *припинення громадянства судді*
- *визнання судді безвісно відсутнім*
- *подання суддею заяви про відставку або звільнення з посади за власним бажанням*
- *у разі смерті судді*

Основні принципи діяльності Конституційного Суду України

- *верховенства права*
- *незалежності*
- *колегіальності*
- *рівноправності суддів*
- *гласності*
- *повного і всебічного розгляду справ*
- *обґрунтованості прийнятих рішень*

Голова Конституційного Суду обирається на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду із складу суддів шляхом таємного голосування на один трирічний термін. Кандидат вважається обраним, якщо за нього проголосували більш як половина суддів Конституційного Суду. Голова Конституційного Суду має двох заступників. Конституційний Суд знаходиться у місті Києві.

Організаційне, науково-експертне, інформаційно-довідкове та інше забезпечення діяльності Конституційного Суду

України здійснює Секретаріат на чолі з керівником Секретаріату Конституційного Суду. Конституційний Суд утворює з числа суддів Конституційного Суду постійні і тимчасові комісії. Матеріали діяльності Конституційного Суду України зберігаються в архіві Конституційного Суду сто років. Оригінали рішень та висновків зберігаються в Архіві Конституційного Суду безстроково. Інші матеріали зберігаються на загальних підставах. Функціонує бібліотека Конституційного Суду України. Друкованим органом є "*Вісник Конституційного Суду України*".

Конституційний Суд України приймає рішення і дає висновки у справах щодо:

- *конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;*
- *відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;*
- *додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту;*
- *офіційного тлумачення Конституції та законів України.*

Судді КСУ

До повноважень вказаного суду не належать питання щодо законності актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, а також інші питання, які віднесені до компетенції судів загальної юрисдикції.

Формами звернення до Конституційного Суду є:

- ⇨ *конституційне подання;*
- ⇨ *конституційне звернення.*

> ✱***Конституційне подання*** *– це письмове клопотання до Конституційного Суду про визнання правового акта (його окремих) положень неконституційними, про визначення конституційності міжнародного договору або про необхідність офіційного тлумачення Конституції України та законів України про дачу висновку щодо додержання конституційної продукції розслідування і розгляду справи про усунення Президента України в порядку імпічменту.*

Право на конституційне подання мають

- *Президент України*
- *не менше ніж 45 народних депутатів*
- *Верховний Суд України*
- *Уповноважений Верховної Ради з прав людини*
- *Верховна Рада Автономної Республіки Крим*

- *Верховна Рада України з приводу процедури імпічменту*
- *інші органи державної влади та місцевого самоврядування*

> ✱***Конституційне звернення*** *– це письмове клопотання до Конституційного Суду України про необхідність офіційного тлумачення Конституції України та законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина, а також прав юридичної особи.*

Право на конституційне звернення мають громадяни України, іноземці, особи без громадянства та юридичні особи.

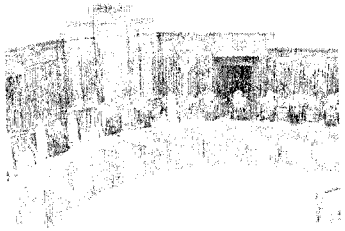

Оголошується рішення КСУ

Повноваження колегій суддів КСУ щодо справ за конституційним поданням: Колегія суддів КСУ у справах за конституційним поданням більшістю голосів суддів, які входять до її складу, приймає процесуальну ухвалу про відкриття провадження у справі в КСУ або про відмову у такому провадженні. У разі прийняття Колегією суддів КСУ процесуальної ухвали про відкриття провадження у справі в КСУ ця справа вноситься Головою КСУ на розгляд пленарного засідання КСУ. У разі прийняття Колегією суддів процесуальної ухвали про відмову у відкритті провадження в справі секретар Колегії суддів направляє матеріали Голові КСУ для розгляду справи на засіданні КСУ.

Повноваження колегій суддів КСУ у справах за конституційним зверненням: Колегія суддів КСУ у справах за конституційним зверненням приймає процесуальну ухвалу про відкриття провадження у справі в КСУ або про відмову у такому провадженні.

Засідання КСУ розглядає питання щодо відкриття провадження у справі в КСУ у разі прийняття Колегією суддів КСУ процесуальної ухвали про відмову у відкритті такого провадження. У разі прийняття на засіданні КСУ процесуальної ухвали про відкриття провадження у справі в КСУ ця справа вноситься Головою КСУ на розгляд пленарного засідання КСУ. Прийнята КСУ на його засіданні процесуальна ухвала про відмову у відкритті провадження у справі в КСУ є остаточною.

> *Засідання КСУ є повноважним, якщо на ньому присутні не менш як одинадцять суддів КСУ. Рішення вважається прийнятим, якщо за нього проголосувало більше половини суддів, які брали участь у засіданні.*

Пленарні засідання КСУ є повноважними, якщо на ньому присутні не менше дванадцяти суддів КСУ. Рішення пленарного засідання вважаються прийнятими, якщо за них проголосувало не менше десяти суддів КСУ. Даний Суд на пленарних засіданнях розглядає справи, провадження в яких відкрито за конституційними поданнями, конституційними зверненнями та інші, передбачені законом питання. КСУ приймає рішення та дає висновки. На пленарних засіданнях КСУ головує Голова КСУ.

Рішення приймаються, висновки даються КСУ поіменним голосуванням шляхом опитування суддів КСУ. Судді КСУ не мають права утримуватись від голосування. Підписання суддею рішення або висновку КСУ є обов`язковим. Вони є остаточними і оскарженню не підлягають.

Строки Конституційного провадження:

- *у справах за конституційним поданням – не більше трьох місяців. У разі визнання КСУ подання невідкладним, не довше одного місяця;*
- *у справах за конституційними зверненнями – не більше шести місяців.*

Перебіг строку починається з дня прийняття ухвали про відкриття конституційного провадження.

Конституційний Суд України дає висновки у справах з питань:

1. Офіційного тлумачення Конституції України та законів України;
2. Про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов`язковість;
3. Щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту.

Рішення і висновки КСУ підписуються не пізніше семи днів після прийняття рішення, дачі висновку і оприлюднюються наступного робочого дня після підписання. Рішення і висновки КСУ рівною мірою є обов`язковими до виконання.

15.1.3. Система судів України загальної юрисдикції

Суди загальної юрисдикції здійснюють правосуддя шляхом розгляду і вирішення цивільних, кримінальних, адміністративних та інших справ. Правосуддя здійснюють професійні судді та, у визначених законом випадках, народні засідателі й присяжні. Судочинство здійснюється суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних.

! *Найвищим судовим органом в системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України.*

Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі спеціалізовані суди. Військові суди належать до загальних судів і здійснюють правосуддя у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, утворених відповідно до закону. Спеціалізованими судами є господарські, адміністративні та інші суди, визначені як спеціалізовані суди.

Систему судів загальної юрисдикції складають

- *місцеві суди*
- *апеляційні суди, Апеляційний суд України*
- *Касаційний суд України*
- *Вищі спеціалізовані суди*
- *Верховний Суд України*

Суди загальної юрисдикції утворюються і ліквідуються Президентом України за поданням Міністра юстиції України, погодженим з Головою Верховного Суду України або головою відповідного вищого спеціалізованого суду. Підставами для утворення чи ліквідації суду є зміна адміністративно-територіального устрою, передислокація військ або реорганізація Збройних Сил України. Кількість суддів у судах визначається Президентом України за поданням Голови Державної судової адміністрації України, погодженим із Головою Верховного Суду України чи головою відповідного вищого спеціалізованого суду, з урахуванням обсягу роботи суду та в межах видатків, затверджених у Державному бюджеті України на утримання судів.

Єдність системи судів загальної юрисдикції забезпечується:

- *єдиними засадами організації та діяльності судів;*
- *єдиним статусом суддів;*
- *обов`язковістю для всіх судів правил судочинства, які визначені законом;*
- *забезпеченням Верховним Судом України однакового застосування законів судами загальної юрисдикції;*
- *обов`язковістю виконання на території України судових рішень;*
- *єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності судів;*
- *фінансуванням судів виключно з Державного бюджету України;*
- *вирішення питань внутрішньої діяльності судів органами суддівського самоврядування.*

Місцевими загальними судами є:

- *районні*
- *районні у містах*
- *міські*
- *міськрайонні*
- *військові суди гарнізонів*

! *У березні 2002 р. майже на 7 тис. штатних одиниць збільшена чисельність апаратів судів.*

Місцевими господарськими судами є господарські суди Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя, а також місцевими адміністративними судами є окружні суди, що утворюються в округах відповідно до указу Президента України.

Місцеві суди діють у межах району, міста, крім міст районного підпорядкування, району в місті, декількох районів чи району та міста одночасно, якщо інше не передбачено законом. У назві місцевого суду використовується назва населеного пункту, в якому він знаходиться.

Місцевий суд складається з суддів місцевого суду, голови та заступника голови суду. У місцевому суді, в якому кількість суддів перевищує п`ятнадцять, може бути призначено більше одного заступника голови суду. Голова суду, заступник голови суду призначаються на посаду строком на п`ять років з числа суддів та звільняються з посади Президентом України за поданням Голови Верховного Суду України, на підставі рекомендації Ради суддів України. Перше призначення

на посаду професійного судді строком на п`ять років здійснюється Президентом України. Всі інші судді, крім суддів Конституційного Суду України, обираються Верховною Радою України безстроково. Справи у судах першої інстанції розглядаються суддею одноособово, колегією суддів або суддею і народними засідателями, а у випадках, визначених процесуальним законом, – також судом присяжних. Суддя, який розглядає справу одноособово, діє як суд. На народних засідателів і присяжних на час виконання ними у суді обов`язків, пов`язаних із здійсненням правосуддя, поширюються гарантії недоторканності суддів.

Повноваження місцевого суду:

1. Місцевий суд є судом першої інстанції і розглядає справи, віднесені процесуальним законом до його підсудності.
2. Місцеві загальні суди розглядають кримінальні та цивільні справи, а також справи про адміністративні правопорушення.
3. Місцеві господарські суди розглядають справи, що виникають з господарських правовідносин, а також інші справи, віднесені процесуальним законом до їх підсудності.
4. Місцеві адміністративні суди розглядають адміністративні справи, пов`язані з правовідносинами у сфері державного управління та місцевого самоврядування (справи адміністративної юрисдикції), крім справ адміністративної юрисдикції у сфері військового управління, розгляд яких здійснюють військові суди.
5. Підсудність окремих категорій справ місцевим судам, а також порядок їх розгляду визначається процесуальним законом.

Апеляційні суди. У системі судів загальної юрисдикції в Україні діють загальні та спеціалізовані апеляційні суди.

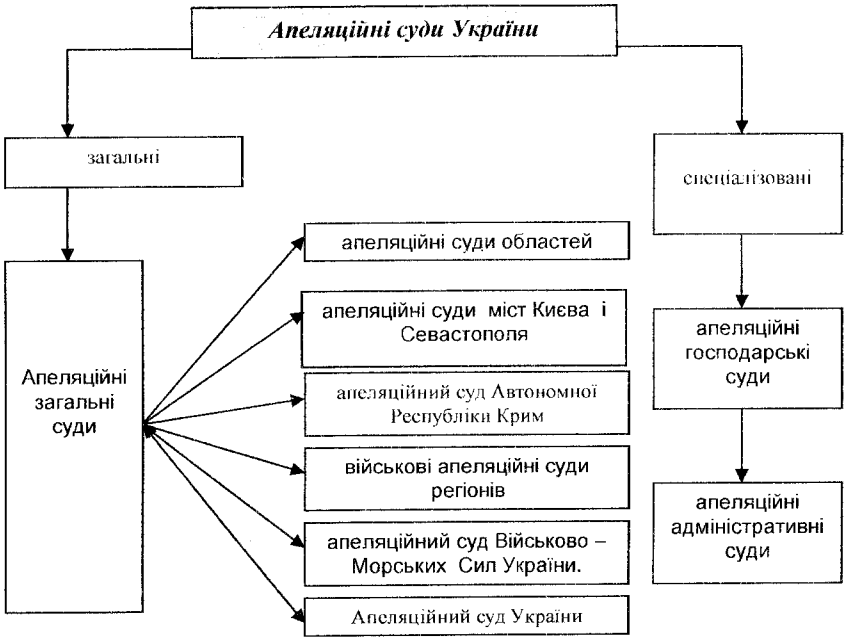

В апеляційних судах утворюються судові палати. У складі загального апеляційного суду утворюються судова палата у цивільних справах та судова палата у кримінальних справах, а в Апеляційному суді України, крім цих двох палат, діє ще третя – військова судова палата. Для вирішення організаційних питань в апеляційних судах діє президія.

Апеляційні суди, до складу яких входять судді, голова суду та його заступники, наділені повноваженнями розглядати справи в апеляційному порядку, а також визначені законом справи у першій інстанції. Крім цього вони повинні надавати методичну допомогу у застосуванні законодавства місцевим судам, вести та аналізувати судову статистику, вивчати й аналізувати судову практику.

Найважливішою функцією апеляційних судів є перегляд судових рішень та ухвал за скаргами сторін та інших осіб, які брали участь у розгляді справи судом першої інстанції, а також за поданням прокурора, який брав участь у розгляді справи.

Суд в апеляційному провадженні має право

- *постановити ухвалу про відхилення апеляційної скарги, апеляційного подання прокурора*
- *постановити ухвалу про скасування рішення суду першої інстанції і направити справу на новий розгляд до суду першої інстанції, якщо встановлено порушення процесуального права, що перешкоджає суду апеляційної інстанції дослідити нові докази чи обставини, які не були предметом розгляду в суді першої інстанції*
- *постановити ухвалу про скасування рішення суду першої інстанції і закрити провадження у порушеній справі або залишити заяву без розгляду*
- *змінити або ухвалити нове рішення по суті позовних вимог*

Увага!
Рішення або ухвали за апеляційною скаргою, апеляційним поданням прокурора, постановлені судом апеляційної інстанції, набирають чинності негайно після їх ухвалення. З ухваленням рішення або ухвали судом апеляційної інстанції рішення або ухвала суду першої інстанції втрачають свою

! *Що стосується Апеляційного суду України, то він розглядає справи, віднесені до його підсудності, в апеляційному порядку, відповідно до вимог процесуального закону.*

У разі необхідності замість апеляційного суду області можуть утворюватися апеляційні загальні суди, територіальна юрисдикція яких поширюється на декілька районів області.

Апеляційними спеціалізованими судами є :

⇨*апеляційні господарські суди;*

⇨*апеляційні адміністративні суди.*

! *Ці суди утворюються в апеляційних округах відповідно до указу Президента України.*

До складу апеляційного суду входять судді, як правило, обрані на посаду судді безстроково, голова суду та його заступники. В апеляційних судах утворюються судові палати. У складі спеціалізованого суду можуть утворюватись судові палати з розгляду окремих категорій справ за встановленою спеціалізацією в межах відповідної спеціальної юрисдикції.

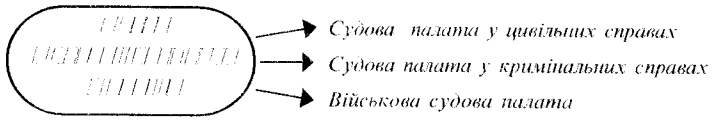

Судді апеляційного суду призначаються до складу відповідної судової палати розпорядженням голови апеляційного суду. В апеляційних судах для вирішення організаційних питань діє президія апеляційного суду. Для розгляду справ, визначених процесуальним законодавством, у загальних апеляційних судах, крім Апеляційного суду України, діють суди присяжних. Суд присяжних утворюються для розгляду по першій інстанції судових справ, визначених процесуальним законом. Присяжним може бути:

1. Громадянин, який досяг 30-річного віку.
2. Одна й та сама особа не може бути одночасно включена до списку народних засідателів і списку присяжних.
3. Не можуть бути присяжними або народними засідателями особи:

- *визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними;*
- *які мають хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків народного засідателя або присяжного;*
- *щодо яких проводиться дізнання, досудове слідство чи судовий розгляд кримінальної справи або які мають не зняту чи не погашену судимість;*
- *депутати усіх рівнів, члени Кабінету Міністрів України, судді, прокурори, державні службовці апарату судів, працівники органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів, адвокати, нотаріуси.*

Повноваження апеляційних судів

- *розгляд справ в апеляційному порядку відповідно до процесуального закону*
- *розгляд по першій інстанції справ, визначених законом, крім апеляційних господарських справ*
- *ведення та аналіз судової статистики, вивчення і узагальнення судової практики*
- *надання методичної допомоги у застосуванні законодавства місцевим судам*
- *здійснюють інші повноваження, передбачені законом*

Апеляційний суд України розглядає справи, віднесені до його підсудності, в апеляційному порядку відповідно до вимог процесуального закону. Тобто, в основному перегляд справ в апеляційному порядку щодо рішень місцевих судів.

Розгляд справ у апеляційному порядку здійснюється у складі трьох суддів апеляційного суду. Кримінальні справи про злочини, за які законом передбачена можливість призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі, в суді першої інстанції розглядаються судом у складі двох суддів і трьох народних засідателів, які при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді. Право на оскарження в апеляційному порядку рішення суду першої інстанції повністю або частково мають сторони, а також інші особи та прокурор, які брали участь у розгляді справи. Апеляційні скарги, апеляційне подання прокурора на рішення суду першої інстанції можуть бути подані протягом одного місяця з наступного дня після проголошення рішення. Скарга, подання, на рішення суду першої інстанції, подані після закінчення місячного терміну, залишаються без розгляду, якщо суд за заявою особи, що їх подала, не знайде підстав для поновлення строку, про що постановляється ухвала. Апеляційна скарга, апеляційне подання подаються через суд першої інстанції, який розглянув справу.

При розгляді справи в апеляційній інстанції суд перевіряє законність і обґрунтованість рішення суду першої інстанції в межах доводів апеляційної скарги, апеляційного подання прокурора. Суд апеляційної інстанції може встановлювати нові факти, досліджувати нові докази, які, на думку осіб, що беруть участь у справі, судом першої інстанції досліджувались з порушенням встановленого порядку. Суд апеляційної інстанції перевіряє законність і обґрунтованість рішення лише в межах позовних вимог, заявлених у суді першої інстанції. У суді апеляційної інстанції сторони мають право укласти мирову угоду, відповідно до загальних правил про цю процесуальну дію, незалежно від того, хто подав апеляційну скаргу. Суд апеляційної інстанції відхиляє апеляційну скаргу, апеляційне подання прокурора, якщо встановлює, що суд першої інстанції постановив рішення з додержанням вимог матеріального і процесуального права. Не може бути скасовано правильне, по суті, рішення суду з одних лише формальних міркувань.

Рішення або ухвали за апеляційною скаргою, апеляційним поданням прокурора, постановлені судом апеляційної інстанції, набирають чинності негайно після їх ухвалення. З ухваленням рішення або ухвали судом апеляційної інстанції, рішення або ухвала суду першої інстанції втрачають свою чинність. Після закінчення апеляційного провадження справа направляється в суд першої інстанції, який її розглянув.

Касаційний суд України. Однією із вищих рівнів чергової ланки системи судів загальної юрисдикції є суд касаційної інстанції. Ним є Касаційний Суд України, який діє у складі суддів, обраних на посаду безстроково голови суду та його заступників.

Касаційний суд України

- *розглядає в касаційному порядку справи, віднесені до його підсудності, а також інші справи у випадках, визначених процесуальним законом. Веде та аналізує статистику*
- *вивчає й узагальнює судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику*
- *надає методичну допомогу у застосуванні законодавства судами нижчого рівня*
- *здійснює інші повноваження, передбачені законом*

У складі Касаційного суду України діють судові палати.

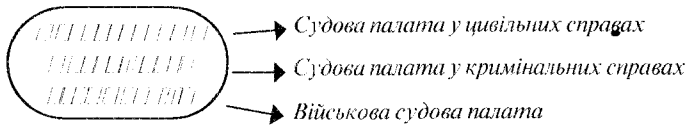

Згідно зі ст. 320 ЦПК, сторони та інші особи, які беруть участь у справі, а також прокурор і особи, які не брали участі у справі, коли суд вирішував питання щодо їх права і обов'язків, мають право оскаржити у касаційному порядку рішення і ухвали, постановлені судом першої інстанції, які були предметом розгляду суду апеляційної інстанції, а також ухвали і рішення суду апеляційної інстанції. Касаційна скарга, касаційне подання прокурора подається протягом одного місяця з дня проголошення ухвали або рішення суду апеляційної інстанції. Підставами касаційного подання є неправильне застосування судом норм чинного законодавства, порушення норм процесуального права.

Касаційна скарга, касаційне подання прокурора подається через суд першої інстанції, в якому зберігається справа. Цей суд після закінчення встановленого ним строку для подання пояснень на зазначені скаргу й подання прокурора надсилає матеріали справи до касаційного суду. Останній протягом десятиденного строку після одержання матеріалів справи встановлює наявність підстав для передання справи на розгляд судової палати.

Справа обов'язково переглядається складом судової палати, якщо:

- ⇨*наведені в скарзі, поданні прокурора доводи містять ознаки неправильного застосування судом норм процесуального права, що тягне скасування ухваленого рішення;*
- ⇨*у касаційному провадженні суду перебуває справа аналогічного характеру;*
- ⇨*суд допустив інше застосування закону, ніж касаційна інстанція при розгляді справи аналогічного характеру;*
- ⇨*справа у першій інстанції розглянута апеляційним судом (ст. 328 ЦПК).*

Питання про передання справи на розгляд всього складу судової палати вирішується судом у складі трьох суддів у нарадчій кімнаті. Справа передається на розгляд всього складу судової палати, якщо хоча б один суддя із складу суду прийшов до такого висновку.

У касаційному порядку справа розглядається не менше як двома третинами суддів судової колегії в цивільних справах.

Суд касаційної інстанції має право

- *постановити ухвалу про відхилення касаційної скарги, касаційного подання прокурора*
- *постановити ухвалу про повне або часткове скасування оскаржуваного судового рішення і направити справу на новий розгляд у суд першої або апеляційної інстанції*
- *постановити ухвалу про скасування оскаржуваного рішення і залишити в силі судове рішення, що було помилково скасовано судом апеляційної інстанції*
- *постановити ухвалу про скасування судових рішень і закрити провадження в заведеній цивільній справі або залишити заяву без розгляду*
- *змінити рішення по суті справи, не передаючи її на новий розгляд*

! *Ухвалені судом касаційної інстанції рішення або ухвали набирають чинності після їх ухвалення й оскарженню не підлягають. Після закінчення касаційного провадження справа направляється в суд першої інстанції, який відкрив провадження у справі (ст. 347 ЦПК).*

Склад судових палат формується за поданням голови суду. Для вирішення організаційних питань діє президія.

! *Розгляд справ у Касаційному суді України здійснюється колегіями у складі не менше трьох суддів.*

Сторони та інші особи, які беруть участь у справі, а також прокурор і особи, які брали участь у справі, коли суд вирішив питання щодо їх права і обов'язків, мають право оскаржити у касаційному порядку вирок, рішення і ухвали, постановлені судом першої інстанції, які були предметом розгляду суду апеляційної інстанції, а також ухвали, рішення та вирок суду апеляційної інстанції. Підставою касаційного оскарження, касаційного подання є неправильне застосування судом норм чинного законодавства. Касаційна скарга, касаційне подання прокурора подається протягом одного місяця з дня проголошення ухвали, рішення або вироку суду апеляційної інстанції. Касаційна скарга, касаційне подання прокурора подається через суд першої інстанції, в якому знаходиться справа. У разі пропуску строку на касаційне оскарження з причин, визнаних судом поважними, суд за заявою особи, яка подала скаргу, чи подання прокурора може поновити цей строк, але не більше, ніж в межах одного року з дня виникнення права на касаційне оскарження.

Під час розгляду справи в касаційному порядку суд перевіряє правильність застосування судом першої чи апеляційної інстанції норм чинного законодавства, законність та обґрунтованість судового рішення за наявними в справі і додатково поданими матеріалами в тій частині, в якій воно було оскаржене і не вправі встановлювати або вважати доведеними обставини (факти), що не були встановлені в рішенні чи відкинуті ним, вирішувати питання про достовірність або недостовірність того чи іншого доказу, про перевагу одних доказів над іншими. Якщо судові рішення, постановлені в порушення закону, на які не було посилання в касаційній скарзі, то суд касаційної інстанції застосовує відповідний закон. Суд касаційної інстанції перевіряє законність судових рішень лише в межах скарги або позовних вимог, заявлених у суді першої інстанції. Суд касаційної інстанції вправі вийти за межі касаційних вимог, якщо цим не погіршується становище засудженого чи виправданого. Касаційний суд не вправі посилити покарання або застосувати закон про більш тяжкий злочин. Обвинувальний вирок, постановлений апеляційним судом чи місцевим судом, ухвалу апеляційного суду щодо вироку місцевого суду може бути скасовано у зв'язку з необхідністю застосувати закон про більш тяжкий злочин або більш суворе покарання лише у разі, коли з цих підстав вніс подання прокурор або подав скаргу потерпілий чи його представник.

Увага!

Якщо задоволення скарги чи подання дає підстави для прийняття рішення на користь інших засуджених, від яких не внесено подання, касаційний суд забов'язаний прийняти таке рішення.

Виправдувальний вирок, постановлений апеляційним чи місцевим судом, ухвалу апеляційного суду щодо вироку місцевого суду може бути скасовано не інакше як за поданням прокурора, скаргою потерпілого чи його представника, а також за скаргою виправданої особи з мотивів виправдання.

У результаті розгляду кримінальної справи касаційний суд приймає одне з таких рішень :

1. Залишає вирок, постанову чи ухвалу без зміни, а касаційні скарги чи подання – без задоволення.
2. Скасовує вирок, постанову чи ухвалу і направляє справу на нове розслідування або новий судовий або апеляційний розгляд.
3. Скасовує вирок, постанову чи ухвалу і закриває справу.
4. Змінює вирок, постанову чи ухвалу.

У разі відкликання касаційних скарг чи подання касаційний суд виносить ухвалу про закриття касаційного провадження, якщо іншими учасниками судового розгляду рішення не було оскаржене в касаційному порядку.

Вищі спеціалізовані суди є вищими судовими органами спеціалізованих судів. Це, зокрема, Вищий господарський суд України, Вищий адміністративний суд України, а також інші відповідні вищі спеціалізовані суди, що утворюються Президентом України в порядку передбаченому законодавством України.

Вищі спеціалізовані суди складаються з судів, обраних на посаду безстроково, голови суду та його заступників. У вищому спеціалізованому суді можуть утворюватись палати з розгляду окремих категорій справ за визначеною спеціалізацією в межах відповідної спеціальної юрисдикції. Склад судових палат вищого спеціалізованого суду формується за поданням голови суду. У вищому спеціалізованому суді для вирішення організаційних питань діє президія суду у складі голови суду, його заступників, заступників голів палат, а також суддів даного суду, обраних до складу президії відповідно до законодавства. Для вирішення загальних питань діяльності відповідних спеціалізованих судів у вищому спеціалізованому суді діє Пленум вищого спеціалізованого суду. Вищі спеціалізовані суди можуть мати друковані органи, можуть утворюватись науково-консультативні структури. Вищі спеціалізовані суди знаходяться у місті Києві.

Вищий спеціалізований суд:

1. Розглядає в касаційному порядку справи відповідної судової юрисдикції, а також інші справи у випадках, визначених процесуальним законом.
2. Веде та аналізує судову статистику, вивчає й узагальнює судову практику.
3. Надає методичну допомогу судам нижчого рівня з метою однакового застосування норм Конституції України та законів у судовій практиці на основі її узагальнення та аналізу судової статистики; дає спеціалізованим судам нижчого рівня рекомендаційні роз'яснення з питань застосування законодавства щодо вирішення справ відповідної судової юрисдикції.
4. Здійснює інші повноваження, передбачені законом.

! *Розгляд справ у вищому спеціалізованому суді здійснюється колегіально.*

Верховний Суд України. У відповідності ст.125 *Конституції України* та ст. 47 Закону України "*Про судоустрій України*", найвищим судовим органом у системі загальної юрисдикції є Верховний Суд України, який здійснює правосуддя, забезпечує однакове застосування законодавства усіма судами загальної юрисдикції.

Верховний Суд України очолює Голова Верховного Суду України. До складу Верховного Суду України входять судді Верховного Суду України, обрані на посаду безстроково, кількість яких встановлюється указом Президента України за поданням Голови Верховного Суду України, погодженим з Радою суддів України. До складу судових палат, що здійснюють розгляд справ з питань юрисдикції спеціалізованих суддів, призначаються судді, які мають стаж суддівської діяльності у відповідному вищому суді не менше трьох років або відповідному апеляційному спеціалізованому суді не менше п`яти років.

У складі Верховного Суду України діють

- *Судова палата у цивільних справах*
- *Судова палата у кримінальних справах*
- *Судова палата у господарських справах*
- *Судова палата в адміністративних справах*

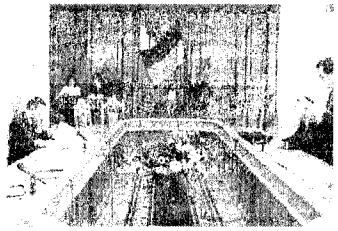

Працює Верховний Суд України

У складі Верховного Суду України діє також Військова судова колегія. Для вирішення внутрішніх організаційних питань діяльності Верховного Суду України діє Президія Верховного Суду України, Пленум Верховного Суду України, а також утворюється Науково-консультативна рада. Верховний Суд України має офіційний друкований орган та може бути співзасновником інших друкованих видань. Верховний Суд України знаходиться у місті Києві.

Повноваження Верховного Суду України:

- *розглядає у касаційному порядку рішення загальних судів у справах, віднесених до його підсудності процесуальним законом ; переглядає в порядку повторної касації усі інші справи, розглянуті судами загальної юрисдикції в касаційному порядку; у випадках, передбаченими законом, розглядає інші справи, пов`язані з виключними обставинами;*
- *дає судам роз`яснення з питань застосування законодавства на основі узагальнення судової практики та аналізу судової статистики; у разі необхідності визначає печинними роз`яснення Пленуму вищого спеціального суду;*

- *дає висновок щодо наявності чи відсутності в діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради, або іншого злочину; надає за зверненнями Верховної Ради України письмове подання про неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;*
- *звертається до Конституційного Суду України у випадках виникнення у суддів загальної юрисдикції при здійсненні ними правосуддя сумнівів щодо конституційності законів, інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів;*
- *веде та аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику, знайомиться в судах з практикою застосування законодавства;*
- *у межах своїх повноважень вирішує питання, що випливають з міжнародних договорів України; представляє суди загальної юрисдикції у зносинах з судами інших держав;*
- *здійснює інші повноваження, передбачені законом.*

Повноваження Судових палат Верховного Суду України:

- *здійснюють судочинство у справах, віднесених до їх відання, в порядку, встановленому процесуальним законом;*
- *аналізують судову статистику та вивчають судову практику;*
- *готують проекти постанов Пленуму Верховного Суду України;*
- *здійснюють інші повноваження, передбачені законом.*

Судова палата Верховного Суду України утворюється за рішенням Пленуму Верховного Суду України за поданням Голови Верховного Суду України. Судову палату Верховного Суду України очолює голова Судової палати.

Президія Верховного Суду України діє у складі Голови Верховного Суду, його заступників, голів судових палат, секретаря Пленуму Верховного Суду України та суддів Верховного Суду України, кількісний склад яких визначається Пленумом Верховного Суду України.

Повноваження Президії Верховного Суду України:

- *розглядає питання організації діяльності Верховного Суду України, судових палат та апарату Верховного Суду України;*
- *затверджує персональний склад судових палат і Військової судової колегії;*
- *розглядає матеріали узагальнення судової практики та аналізу судової статистики, приймає відповідні рекомендації;*
- *розглядає питання фінансування та організаційного забезпечення діяльності Верховного Суду України і виробляє пропозиції щодо їх поліпшення; схвалює пропозиції до проекту Державного бюджету України щодо фінансування діяльності Верховного Суду України;*
- *розглядає питання роботи з кадрами суддів і працівників апарату Верховного Суду України та підвищення їх кваліфікації;*
- *затверджує положення про премію вання суддів і працівників апарату Верховного Суду України, про надання матеріальної допомоги; встановлює надбавки до посадових окладів суддів, які займають адміністративні посади;*
- *заслуховує інформацію голів апеляційних загальних судів, Касаційного суду України та вищих спеціалізованих судів, щодо організаційної роботи цих судів;*
- *виробляє пропозиції щодо кількості суддів у відповідних судах на основі нормативів навантаження суддів у судах усіх рівнів;*
- *вирішує питання щодо заснування друкованих видань Верховного Суду України та заслуховує звіти про роботу редакційних колегій цих органів; затверджує за поданням Голови Верховного Суду України положення про Науково-консультативну раду при Верховному Суді України та її персональний склад;*
- *вносить на розгляд Пленуму Верховного Суду України питання відповідно до його Регламенту;*
- *здійснює інші повноваження, передбачені законом.*

Засідання Президії Верховного Суду України проводиться не менш як один раз на два місяці. Засідання Президії є повноважним за умови присутності на ньому не менш як двох третин її складу. Постанови Президії приймаються відкритим чи таємним голосуванням більшістю голосів членів Президії, присутніх на засіданні, і підписуються Головою Верховного Суду України або його заступником, який головував на засіданні. У засіданнях Президії, на яких розглядаються питання діяльності спеціалізованих судів, беруть участь голови вищих спеціалізованих судів.

Пленум Верховного Суду України є колегіальним органом, до складу якого входять усі судді Верховного Суду України, голови вищих спеціалізованих судів, їх перші заступники, голова Касаційного суду України та голова Апеляційного суду України. У засіданнях Пленуму беруть участь Голова Вищої ради юстиції, Генеральний прокурор України та Міністр юстиції України. Пленум скликається за необхідністю, але не менше одного разу на три місяці.

Повноваження Пленуму Верховного Суду України:

- *відповідно до Конституції України обирає на посаду та звільняє з посади шляхом таємного голосування Голову Верховного Суду України, а також здійснює призначення та звільнення суддів з інших адміністративних посад у Верховному Суді України;*
- *утворює судові палати Верховного Суду, визначає їх кількісний склад, призначає голів судових палат та їх заступників;*
- *вивчає кількісний склад суддів Президії Верховного Суду України та обирає їх;*
- *призначає на посаду з числа суддів Верховного Суду України, за поданням Голови Верховного Суду України, та звільняє з посади секретаря Пленуму Верховного Суду України;*
- *заслуховує інформації Голови Верховного Суду України, голів судових палат Верховного Суду України, голів вищих спеціалізованих судів, Касаційного суду України та Апеляційного суду України щодо організації роботи судових палат та діяльності відповідних судів;*
- *дає роз'яснення судам загальної юрисдикції з питань застосування законодавства, у разі необхідності визнає нечинними відповідні роз'яснення вищих спеціалізованих судів;*
- *приймає рішення про звернення до Конституційного Суду України з питань конституційності законів та інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів;*
- *відповідно до Конституції України схвалює висновок щодо наявності чи відсутності в діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину, а також ухвалює подання до Верховної Ради України про неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;*
- *затверджує регламент Пленуму Верховного Суду України;*
- *здійснює інші повноваження, передбачені законом.*

Засідання Пленуму є повноважним за умови присутності на ньому не менш як двох третин складу Пленуму.

Пленум Верховного Суду України приймає з розглянутих питань постанови. Постанови Пленуму Верховного Суду України підписуються головуючим на засіданні Пленуму та секретарем Пленуму і публікуються в офіційному друкованому органі Верховного Суду України.

Апарат Верховного Суду України здійснює організаційно-методичне та інформаційне забезпечення діяльності Верховного Суду України. Загальну чисельність і структуру апарату затверджує Президія Верховного Суду України за поданням Голови Верховного Суду України, а положення про апарат – Голова Верховного Суду України за погодженням з Президією Верховного Суду України.

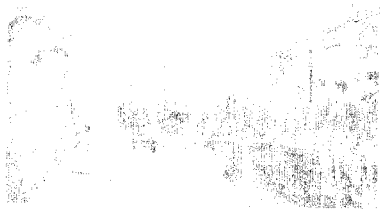

Для забезпечення Верховного Суду України нормативно-правовими актами, науковою та іншою спеціальною літературою, матеріалами судової практики діє *бібліотека Верховного Суду України*, положення про яку затверджується Головою Верховного Суду України. При Верховному Суді України діє *Науково-консультативна рада,* яка утворюється з числа висококваліфікованих фахівців у галузі права для попереднього розгляду проектів постанов Пленуму Верховного Суду України щодо роз'яснення законодавства, надання висновків щодо проектів законодавчих актів та з інших питань діяльності Верховного Суду України, підготовка яких потребує наукового забезпечення.

Верховний Суд України має офіційний друкований орган, у якому публікуються матеріали судової практики Верховного Суду України та інших судів загальної юрисдикції, матеріали з питань організації діяльності судів загальної юрисдикції та інші матеріали.

Суддівське самоврядування в Україні. Для вирішення питань внутрішньої діяльності судів в Україні діє суддівське самоврядування, тобто, самостійне колективне вирішення зазначених питань професійними судами. Завданнями органів суддівського самоврядування є :

⇨ забезпечення організаційної єдності функціонування органів судової влади ; зміцнення незалежності судів, захист від втручання в їх діяльність;

⇨ участь у визначенні потреб кадрового, фінансового, матеріально-технічного та іншого забезпечення судів та контроль за додержанням встановлених нормативів вказаного забезпечення;

⇨ погодження призначення суддів на посади в судах загальної юрисдикції, призначення суддів Конституційного Суду України та суддів до складу Вищої ради юстиції і обрання до кваліфікаційних комісій суддів;

⇨ заохочення суддів та працівників апарату судів;

⇨ здійснення контролю за організацією діяльності судів та інших структур у системі судової влади.

Суддівське самоврядування в Україні здійснюється через:

↳ *збори суддів місцевого суду, апеляційного суду, Апеляційного суду України, Касаційного суду України, вищого спеціалізованого суду, Верховного Суду України;*

↳ *конференції суддів загальних (крім військових) місцевих та апеляційних судів Автономної Республіки Крим, міст Києва та Севастополя;*

↳ *конференцію суддів військових судів;*

↳ *конференції суддів спеціалізованих судів;*

↳ *з'їзд суддів України.*

Державна судова адміністрація становить систему органів, що складається з Державної судової адміністрації України та територіальних управлінь державної судової адміністрації. Державна судова адміністрація України є центральним органом виконавчої влади, що здійснює організаційне забезпечення діяльності судів загальної юрисдикції, а також інших органів та установ судової системи відповідно до законодавства. Організаційне забезпечення діяльності Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів здійснюється апаратами цих судів. Територіальні управління державної судової адміністрації утворюються в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі. Територіальні управління державної судової адміністрації підпорядковуються Державній судовій адміністрації України. У структурі Державної судової адміністрації утворюються структурний підрозділ по управлінню організаційним забезпеченням військових судів. Посадові особи державної судової адміністрації є державними службовцями. Державна судова адміністрація України є юридичною особою, має печатку із зображенням державного Герба України та своїм найменуванням, самостійний баланс та рахунки в установах банку.

Повноваження державної судової адміністрації:

1. Забезпечує належні умови діяльності судів загальної юрисдикції, кваліфікаційних комісій суддів, органів суддівського самоврядування, Академії суддів України;
2. Вивчає практику організації діяльності судів, розробляє і вносить у встановленому порядку пропозиції щодо її вдосконалення;
3. Вивчає кадрові питання апарату суддів, прогнозує необхідну потребу у спеціалістах, здійснює через Міністерство юстиції України та інші органи замовлення на підготовку відповідних спеціалістів;
4. Веде статистичний і персональний облік даних про кадри судів, готує матеріали щодо призначення, обрання та звільнення суддів;
5. Забезпечує необхідні умови для підвищення кваліфікації суддів і працівників апарату судів, створює систему підвищення кваліфікації;
6. Організовує роботу по веденню судової статистики, діловодства та архіву ; контролює стан діловодства в судах загальної юрисдикції;
7. Організовує проходження навчальної практики в судових установах і розробляє відповідні програми;
8. Готує матеріали для формування пропозицій щодо бюджету судів та здійснює заходи щодо їх фінансування відповідно до цього закону;
9. Виконує функції головного розпорядника бюджетних коштів у випадках, передбачених законом;
10. Здійснює матеріальне і соціальне забезпечення суддів, у тому числі у відставці, а

також працівників апарату судів;

11. Забезпечує медичне обслуговування і санаторно-курортне лікування суддів та працівників апарату судів, вживає заходів щодо забезпечення благоустроєним житлом;
12. Забезпечує у взаємодії з органами суддівського самоврядування, судами та іншими правоохоронними органами незалежність, недоторканність і безпеку суддів;
13. Організовує і фінансує будівництво і ремонт будинків та приміщень суддів, а також організовує їх технічне оснащення;
14. Організовує впровадження в судах комп'ютеризації для судочинства, діловодства та інформаційно-нормативного забезпечення судової діяльності; забезпечує суди необхідними технічними засобами фіксування судового процесу;
15. Здійснює зв'язки з відповідними органами та установами, в тому числі інших держав, з метою вдосконалення організаційного забезпечення діяльності судів;
16. Організовує діяльність служби судових розпорядників;
17. Разом з Радою суддів України визначає нормативи навантаження суддів усіх рівнів та виробляє пропозиції щодо кількості суддів у відповідних судах;
18. Здійснює інші повноваження, визначені законом.

Вища рада юстиції (статус Вищої ради юстиції визначається Конституцією України та Законом України "*Про Вищу раду юстиції*" від 15 січня 1998 р., із змінами від 21 травня 2002 р.) є колегіальним, незалежним органом, відповідальним за формування високопрофесійного суддівського корпусу, здатного кваліфіковано, сумлінно та неупереджено здійснювати правосуддя на професійній основі, а також за прийняття рішень стосовно порушень суддями і прокурорами вимог щодо несумісності та, у межах своєї компетенції, про їх дисциплінарну відповідальність. Строк повноважень членів Вищої ради юстиції, крім тих, хто входить до її складу за посадою, становить шість років.

Повноваження Вищої ради юстиції

- *вносить подання Президенту України про призначення суддів на посади або звільнення їх з посад*
- *розглядає справи і приймає рішення стосовно порушення суддями і прокурорами вимог щодо несумісності*
- *здійснює дисциплінарні провадження стосовно суддів Верховного Суду України і суддів вищих спеціалізованих судів*
- *розглядає скарги на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних та місцевих судів, а також прокурорів*

Вища рада юстиції знаходиться у місті Києві. Складається з 20 членів. Верховна Рада України, Президент України, з'їзд суддів України, з'їзд адвокатів України, з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ призначають до Вищої ради юстиції по три члени, всеукраїнська конференція працівників прокуратури – двох членів Вищої ради юстиції. До складу Вищої ради юстиції входять за посадою Голова Верховного Суду України, Міністр юстиції України, Генеральний прокурор України. Вища рада юстиції є повноважною за умови призначення на посаду не менш як трьох

четвертих від її конституційного складу та складання присяги, враховуючи тих осіб, які входять до Вищої ради юстиції за посадою. Координує роботу Вищої ради юстиції Голова Вищої ради юстиції, а в разі його відсутності – заступник Голови Вищої ради юстиції.

У вищій раді юстиції утворюються секції:

- ⇨ *з питань підготовки подань для призначення суддів уперше та звільнення їх з посад;*
- ⇨ *дисциплінарна секція для здійснення дисциплінарного провадження, розгляду скарг на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності і прийняття рішення про порушення суддями і прокурорами вимог щодо несумісності.*

Акти Вищої ради юстиції:

- ➢ подання про призначення суддів;
- ➢ подання про звільнення суддів з посади;
- ➢ рішення про порушення вимог щодо несумісності;
- ➢ рішення про дисциплінарну відповідальність;
- ➢ рішення по скарзі на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності;
- ➢ рішення про увільнення члена Вищої ради юстиції у випадках, передбачених законом.

Вища рада юстиції приймає такі процедурні акти:

- ✓ ухвалу про відкриття дисциплінарного провадження;
- ✓ ухвалу про відкриття провадження щодо вимог законодавства про несумісність;
- ✓ рішення про відмову в поданні про призначення;
- ✓ рішення про відвід (самовідвід) члена Вищої ради юстиції;
- ✓ інші процедурні акти, необхідні для здійснення функцій Вищої ради юстиції.

Вища рада юстиції за рекомендацією кваліфікаційної комісії суддів вносить подання Президенту України про призначення громадянина України на посаду судді вперше.

До Вищої ради юстиції з пропозицією щодо прийняття подання про звільнення судді з посади можуть звернутись:

- ⇨ *відповідна кваліфікаційна комісія суддів;*
- ⇨ *члени Вищої ради юстиції.*

Член Вищої ради юстиції, який порушив питання перед Вищою радою юстиції про звільнення з посади судді, не бере участі в голосуванні при прийнятті рішення.

Організаційне інформаційно-довідкове та інше забезпечення діяльності Вищої ради юстиції здійснює секретаріат. Положення про секретаріат, його структуру і штат затверджується Вищою радою юстиції. Керівник та інші посадові особи секретаріату Вищої ради юстиції є державними службовцями.

Резюме

① *Судова влада – це система незалежних судів, які в порядку, визначеному Конституцією України та законів України, здійснюють правосуддя. Правосуддя – це особливий вид державної діяльності, яка пов'язана з розглядом і вирішенням в судових засіданнях адміністративних, господарських, цивільних справ стосовно*

спорів про права та інтереси громадян, громадських об`єктів, підприємств, установ, організацій тощо, а також кримінальних справ.

② *Конституційний Суд України – єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні, який є гарантом верховенства Конституції України на всій території України, а також дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України.*

③ *До системи судів України загальної юрисдикції належать місцеві суди, апеляційні суди, Касаційний суд України, вищі спеціалізовані суди, Верховний Суд України. Призначення цих судів – здійснення правосуддя шляхом розгляду і вирішення цивільних, кримінальних, адміністративних та інших справ.*

④ *Хоча суди загальної юрисдикції утворюють єдину систему судів, у ній діють суди першої інстанції, апеляційної та касаційної інстанції. Розмежування компетенцій між ними, а також між судами однієї ланки стосовно розгляду і вирішення підвідомчих їм цивільних справ називається підсудністю. Останню поділяють на функціональну, родову та територіальну.*

⑤ *Центральним органом виконавчої влади, що здійснює організаційне забезпечення діяльності судів загальної юрисдикції, а також інших органів та установ судової системи є Державна судова адміністрація України.*

⑥ *Колегіальним, незалежним органом, відповідальним за формування високопрофесійного суддівського корпусу та прийняття рішень стосовно порушень суддями і прокурорами вимог щодо несумісності є Вища рада юстиції України.*

? Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Що таке судова влада?
2. Які Ви знаєте ознаки судової влади?
3. На основі яких засад здійснюється правосуддя в Україні?
4. Що розуміється під складовими елементами судової системи України?
5. Назвіть основні принципи діяльності Конституційного Суду України?
6. Які повноваження мають суди загальної юрисдикції?
7. Охарактеризуйте повноваження місцевого суду.
8. Що ми відносимо до вищих спеціалізованих судів?
9. Розкрийте склад та повноваження Верховного Суду України.
10. Як здійснюється суддівське самоврядування в Україні?
11. Чим займається Апеляційний суд України?
12. Назвіть справи, які розглядає Касаційний суд України.
13. Що являє собою державна судова адміністрація?
14. Які повноваження має Вища рада юстиції України?

15.2. Правоохоронні та правозахисні органи України

15.2.1. Прокуратура України

✸ ***Прокуратура України*** *– самостійний централізований орган державної влади, що діє в системі правоохоронних органів держави й забезпечує права та свободи людини, державну безпеку, а також виконує інші функції, передбачені Конституцією України, Законом України "Про прокуратуру" та іншими законодавчими актами.*

Прокуратура не підпорядковується виконавчій або судовій владі, її діяльність є елементом системи стримувань і противаг між гілками влади. Вона організує і реалізовує свою діяльність згідно з Законом України (із змінами і доповненнями) "*Про прокуратуру*", який було введено в дію 1 грудня 1991 р.

Функції прокуратури України

- *підтримання державного обвинувачення в суді*
- *представництво інтересів громадян або держави в суді у випадках, визначених законом*
- *нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство*
- *нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов`язаних з обмеженням особистої свободи громадян*

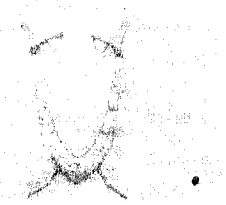

У відповідності до ст.1 Закону України "*Про прокуратуру*", прокуратура України проводить прокурорський нагляд за додержанням і правильним застосуванням законів ⇨*Кабінетом Міністрів* України, ⇨міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, ⇨органами державного і господарського управління та контролю, ⇨Радою міністрів Автономної Республіки Крим, ⇨місцевими радами, ⇨їх виконавчими органами, ⇨військовими частинами, ⇨політичними партіями, ⇨громадськими організаціями, ⇨масовими рухами, ⇨підприємствами, ⇨установами і ⇨організаціями, незалежно від форм власності, підпорядкованості та приналежності, ⇨посадовими особами та громадянами.

! *Органи прокуратури в установленому порядку в межах своєї компетенції вирішують питання, що випливають із загальновизнаних норм міжнародного права, а також укладених Україною міждержавних договорів.*

Генеральний прокурор України призначається на посаду за згодою Верховної Ради України та звільняється з посади Президентом України. Генеральний прокурор України не менш як один раз на рік інформує Верховну Раду України про стан законності. Верховна Рада України може висловити недовіру

Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади. Органам прокуратури та її працівникам забезпечується державою незалежність від будь-якого втручання під час нагляду за додержанням законів або по розслідуванню діянь, що містять ознаки злочину. Ніхто не має права без дозволу прокурора або слідчого розголошувати дані перевірок і попереднього слідства до їх закінчення. Вимоги прокурора, які відповідають чинному законодавству, є обов`язковими для всіх органів, підприємств, установ, організацій, посадових осіб та громадян і виконуються невідкладно або у передбачені законом чи визначені прокурором строки. Посадові особи і громадяни забов`язані з`являтись за викликом прокурора і давати пояснення з обставин, які з`ясовуються прокурорською перевіркою. В разі ухилення від прибуття посадова особа або громадянин за постановою прокурора можуть бути доставлені примусово органами міліції.

Увага!

Генеральний прокурор України та підпорядковані йому прокурори координують діяльність по боротьбі із злочинністю органів внутрішніх справ, органів служби безпеки, органів податкової міліції, органів митної служби та інших правоохоронних органів.

Прокурор розглядає заяви і скарги про порушення прав громадян і юридичних осіб, крім скарг, розгляд яких віднесено до компетенції суду. Прокурор здійснює нагляд за додержанням вимог законодавства щодо порядку розгляду скарг всіма органами, підприємствами, установами, організаціями та посадовими особами. Прокурор проводить особистий прийом громадян.

Система органів прокуратури

- *генеральна прокуратура України*
- *прокуратура Автономної Республіки Крим*
- *прокуратура областей, міст Києва і Севастополя (на правах обласних)*
- *міські, районні, міжрайонні, інші прирівняні до них прокуратури*
- *військові прокуратури (до органів військових прокуратур належать військові прокуратури регіонів і військова прокуратура Військово-Морських Сил України, (на правах обласних), військові прокуратури гарнізонів (на правах міських)*

При виявленні порушення закону прокурор або його заступник у межах своєї компетенції мають право:

- опротестувати акти Прем`єр-міністра України, Кабінету Міністрів України, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, виконавчих органів місцевих рад, підприємств, установ, організацій, громадських об`єднань, а також рішення і дії посадових осіб;
- вносити подання або протест на рішення місцевих рад залежно від характеру порушень;
- порушувати в установленому законом порядку кримінальну справу, дисциплінарне провадження або провадження про адміністративне правопорушення, передавати матеріали на розгляд громадських організацій;
- давати приписи про усунення очевидних порушень закону;

- вносити подання до державних органів, громадських організацій і посадових осіб про усунення порушень закону та умов, що їм сприяли;
- звертатись до суду або господарського суду з заявою про захист прав і законних інтересів громадян, держави, а також підприємств та інших юридичних осіб.

Актами прокурорського реагування є:

Протест прокурора на акт, що суперечить закону, приноситься прокурором , його заступником до органу, який його видав, або до вищестоящого органу. У такому ж порядку приноситься протест на незаконні рішення чи дії посадової особи. У протесті прокурор ставить питання про скасування акта або приведення його у відповідність до закону, а також припинення незаконної дії посадової особи, поновлення порушеного права. Протест прокурора зупиняє дію опротестованого акта і підлягає обов`язковому розгляду відповідними органом або посадовою особою у десятиденний строк після його надходження. Про наслідки розгляду протесту у цей же строк повідомляється прокурору. У разі відхилення протесту або ухилення від його розгляду прокурор може звернутися з заявою до суду про визнання акта незаконним. Заяву до суду може бути подано протягом п`ятнадцяти днів з моменту одержання повідомлення про відхилення протесту або закінчення передбаченого законом строку для його розгляду. Подача такої заяви зупиняє дію правового акта.

Припис прокурора про усунення порушень закону вноситься прокурором , його заступником органу чи посадовій особі , які допустили порушення, або вищестоящому у порядку підпорядкованості органу чи посадовій особі, які правомочні усунути порушення. Письмовий припис вноситься у випадках, коли порушення закону має очевидний характер і може завдати істотної шкоди інтересам держави, підприємства, установи, організації, а також громадянам, якщо не буде негайно усунуто. Припис підлягає негайному виконанню, про що повідомляється прокурору. Орган чи посадова особа може оскаржити припис вищестоящому прокурору , який забов`язаний розглянути скаргу протягом десяти днів, або до суду.

Подання прокурора з вимогами усунення порушень закону, причин цих порушень і умов, що їм сприяють, вносяться прокурором, його заступником у державний орган , громадську організацію або посадовій особі, які наділені повноваженнями усунути порушення закону, і підлягає невідкладному розгляду. Не пізніш як у місячний строк має бути вжито відповідних заходів до усунення порушень закону, причин та умов, що їм сприяють, і про наслідки повідомлено прокурору. Колегіальний орган, якому внесено подання, повідомляє про день засідання прокурора, який вправі особисто взяти участь у його розгляді.

Постанова прокурора. У разі порушення закону посадовою особою або громадянином прокурор, його заступник, залежно від характеру порушення закону, вносить мотивовану постанову про дисциплінарне провадження, провадження про адміністративне правопорушення або про порушення кримінальної справи щодо цих осіб. Постанова про порушення дисциплінарного провадження або провадження про адміністративне правопорушення підлягає розгляду повноваженою особою або відповідним органом у десятиденний строк після її надходження, якщо інше не встановлено законом.

Прокурор здійснює нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство. Здійснюючи нагляд, прокурор вживає заходів до узгодження дій правоохоронних органів у боротьбі із злочинністю. Вказівки прокурора, його заступника органам, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання і досудове слідство щодо порушення кримінальних справ і провадження розслідування, які даються відповідно до кримінально-процесуального законодавства , є обов`язковими для цих органів.

З метою захисту інтересів держави, а також громадян, які за станом здоров'я та з інших поважних причин не можуть захистити свої права, прокурор або його заступник подає чи підтримує поданий потерпілим цивільний позов про відшкодування збитків, заподіяних злочином.

Прокурор бере участь у розгляді справ у судах. Повноваження прокурора, який бере участь у справі, передбачені законом "*Про прокуратуру*" та процесуальним законодавством України.

Прокурор бере участь в судовому розгляді кримінальних справ залежно від характеру і ступеню суспільної небезпеки діяння. Підтримуючи державне обвинувачення, прокурор бере участь у дослідженні доказів, подає суду свої міркування щодо застосування кримінального закону та міри покарання підсудному. При цьому прокурор керується вимогами закону і об'єктивною оцінкою зібраних по справі доказів. У разі, коли при розгляді справи прокурор дійде висновку, що дані судового слідства не підтверджують обвинувачення підсудного, він забов'язаний відмовитись від обвинувачення.

Представництво прокуратурою інтересів громадянина або держави в суді полягає у здійсненні прокурорами від імені держави процесуальних та інших дій, спрямованих на захист у суді інтересів громадянина або держави у випадках, передбачених законом. Підставою представництва у суді інтересів громадянина є його неспроможність через фізичний чи матеріальний стан або з інших поважних причин самостійно захистити свої порушені права чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження, а інтересів держави – наявність порушень або загрози порушень економічних, політичних та інших державних інтересів внаслідок протиправних дій (бездіяльності) фізичних або юридичних осіб, що вчиняються у відносинах між ними або з державою.

Форми прокурорського представництва

- *звернення до суду з позовами або заявами про захист прав і свобод іншої особи, невизначеного кола осіб, прав юридичних осіб, коли порушуються інтереси держави, або про визнання незаконними правових актів, дій чи рішень органів і посадових осіб*
- *участь у розгляді судами справ*
- *внесення апеляційного, касаційного подання на судові рішення або заяви про їх перегляд за нововиявленими обставинами*
- *з метою вирішення питання наявності підстав для внесення касаційного подання у справі, розглянутій без участі прокурора, прокурор має право знайомитися з матеріалами справи в суді, робити виписки з неї, отримувати копії документів, що знаходяться у справі*

Прокурор самостійно визначає підстави для представництва у судах, форму його здійснення і може здійснювати представництво в будь-якій стадії судочинства в порядку, передбаченому процесуальним законом.

***Прокурор має право вносити апеляційне, касаційне подання та окреме подання на вироки, рішення, ухвали і постанови судів**. Право на внесення апеляційного, касаційного і окремого подання надається прокурору і заступнику прокурора в межах їх компетенції, незалежно від їх участі в розгляді справи в суді першої інстанції. Помічники прокурора, прокурори управлінь і відділів можуть вносити апеляційні , касаційні і окремі подання тільки у справах, в розгляді яких вони брали участь.*

Предметом нагляду і повноваження прокурора за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян є додержання законності під час перебування осіб у місцях утримування затриманих, попереднього ув'язнення, виправно-трудових, інших установах, що виконують покарання або заходи примусового характеру, які призначаються судом, додержання встановленого кримінально-виконавчим законодавством порядку та умов утримування або відбування покарання особами у цих установах, їх прав і виконання ними своїх обов'язків.

Прокурор, який здійснює нагляд, має право

- *у будь-який час відвідувати місця утримування затриманих, попереднього ув'язнення, установи, в яких засуджені відбувають покарання, установи для примусового лікування і перевиховання, опитувати осіб, що там перебувають, знайомитись з документами, на підставі яких ці особи затримані, заарештовані, засуджені або до них застосовано заходи примусового характеру*
- *перевіряти законність наказів, розпоряджень і постанов адміністрації цих установ, зупиняти виконання таких актів, опротестовувати або скасовувати їх у разі невідповідності законодавству, вимагати від посадових осіб усунення з приводу допущених порушень*
- *прокурор забов'язаний негайно звільнити особу, яка незаконно перебуває в місцях утримування затриманих, попереднього ув'язнення, позбавлення волі або в установі для виконання заходів примусового характеру*

Прокурор, за наявності передбачених законом підстав, дає санкцію на затримання і видворення у примусовому порядку іноземного громадянина або особи без громадянства за межі України . Право на дачу санкції у таких випадках належить Генеральному прокурору України, прокурорам Автономної Республіки Крим, міст Києва і Севастополя.

Органи прокуратури здійснюють і інші повноваження, передбачені чинним законодавством України.

15.2.2. Правовий статус міліції

***Міліція в Україні** – це озброєний державний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань.*

Основні завдання міліції:

- *забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів;*
- *запобігання правопорушенням та їх припинення;*
- *охорона і забезпечення громадського порядку;*
- *виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, які їх вчинили;*
- *забезпечення безпеки дорожнього руху;*
- *захист власності від злочинних посягань;*
- *виконання кримінальних покарань і адміністративних стягнень;*
- *участь у поданні соціальної та правової допомоги громадянам, сприяння у межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов`язків.*

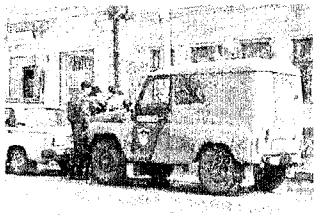

Правовою основою діяльності міліції є *Конституція України*, Закони України "*Про міліцію*" від 20 грудня 1990 р. (із змінами та доповненнями), "*Про оперативно-розшукову діяльність*" від 18 лютого 1992 р., *Положення про Міністерство внутрішніх справ*, затверджене Указом Президента України від 17 жовтня 2000 р., *Загальна декларація прав людини*, міжнародні правові норми, ратифіковані у встановленому порядку, та інші нормативно-правові акти.

Міліція є єдиною системою органів, яка входить до структури Міністерства внутрішніх справ України, виконує адміністративну, профілактичну, оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну, виконавчу та охоронну (на договірних засадах) функції.

Структура міліції України

- *кримінальна міліція*
- *міліція громадської безпеки*
- *транспортна міліція*
- *державна автомобільна інспекція*
- *міліція охорони*
- *податкова міліція*
- *спеціальна міліція*

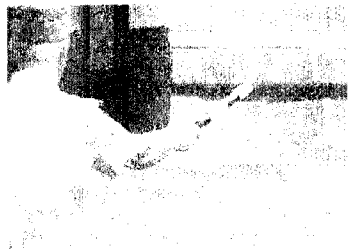

Для забезпечення громадського порядку на об`єктах і територіях, які мають особливе народногосподарське значення або постраждали від стихійного лиха, екологічного забруднення, катастрофи, Міністерство внутрішніх справ України з дозволу Кабінету Міністрів України може створювати спеціальні підрозділи міліції. На території України забороняється створення військових або інших збройних формувань чи груп, не передбачених законодавством України. Організаційна структура і штатна чисельність міліції визначається в порядку, встановленому

Кабінетом Міністрів України. Права і обов`язки, організація роботи та структура підрозділів міліції визначаються положеннями, які затверджуються Міністром внутрішніх справ України відповідно до закону "*Про міліцію*". У своїй діяльності міліція підпорядковується Міністерству внутрішніх справ України. Міністр внутрішніх справ здійснює керівництво всією міліцією України. В Республіці Крим міліцією керує заступник Міністра внутрішніх справ України – начальник Головного управління Міністерства внутрішніх справ України в Криму; в областях, містах, районах міліцією, крім транспортної, керують відповідно начальники головних управлінь, управлінь Міністерства внутрішніх справ України в області, місті, начальники міських і районних відділів (управлінь) головних управлінь, управлінь Міністерства внутрішніх справ України в області, місті. Керівництво транспортною міліцією здійснюється у порядку, що визначається Міністерством внутрішніх справ України.

Основні обов`язки міліції:

1. Забезпечувати безпеку громадян і громадський порядок;

2. Виявляти, запобігати , припиняти та розкривати злочини, вживати з цією метою оперативно-розшукових та профілактичних заходів, передбачених чинним законодавством;

3. Приймати і реєструвати заяви й повідомлення про злочини та адміністративні правопорушення, своєчасно приймати щодо них рішення;

4. Здійснювати досудову підготовку матеріалів за протокольною формою, провадити дізнання, визначених у межах кримінально-процесуальним законодавством;

5. Припиняти адміністративні правопорушення і здійснювати провадження у справах про них;

6. Виявляти причини й умови, що сприяють вчиненню правопорушень, вживати в межах своєї компетенції заходів до їх усунення; брати участь у правовому вихованню населення;

7. Проводити профілактичну роботу серед осіб, схильних до вчинення злочинів, здійснювати адміністративний нагляд за особами, щодо яких його встановлено, а також контроль за засудженими до кримінальних покарань, не пов`язаних з позбавленням волі;

8. Виконувати в межах своєї компетенції кримінальні покарання та адміністративні стягнення;

9. Розшукувати осіб, які переховуються від органів дізнання, слідства і суду, ухиляються від виконання кримінального покарання, пропали безвісти, та інших осіб у випадках, передбачених законодавством;

10. Проводити криміналістичні дослідження за матеріалами оперативно-розшукової діяльності, забезпечувати у встановленому порядку участь спеціалістів криміналістичної служби;

11. Виконувати прийняті в установленому законом порядку і в межах своєї компетенції рішення прокурора, слідчого, суду;

12. Забезпечувати в межах своєї компетенції безпеку дорожнього руху, додержання законів, правил і нормативів у цій сфері, здійснювати реєстрацію та облік авто-транспортних засобів, приймати іспити на право керування транспортними засобами і видавати відповідні документи; запобігати забрудненню повітря, водойм транспортними засобами та сільськогосподарською технікою; здійснювати контроль за утриманням у належному технічному стані та чистоті доріг, вулиць, майданів;

13. Давати відповідно до законодавства дозвіл на придбання, зберігання, носіння і

перевезення зброї, боєприпасів, вибухових речовин та матеріалів, інших предметів і речовин, щодо зберігання і використання яких встановлено спеціальні правила, а також на відкриття об`єктів, де вони використовуються, контролювати додержання зазначених правил та функціонування цих об"єктів;

14. Контролювати додержання громадянами та службовими особами встановлених законодавством правил паспортної системи, в`їзду, виїзду, перебування в Україні і транзитного переїзду через її територію іноземних громадян та осіб без громадянства

15. Повідомляти відповідним державним органам і громадським об`єднанням про аварії, пожежі, катастрофи, стихійне лихо та інші надзвичайні події, вживати невідкладних заходів для ліквідації їх наслідків, рятувати людей і подавати їм допомогу, охороняти майно, що залишилось без нагляду;

16. Брати участь у проведенні карантинних заходів під час епідемій та епізоотій;

17. Сприяти забезпеченню відповідно до законодавства режиму воєнного або надзвичайного стану, зони надзвичайної екологічної ситуації в разі їх оголошення на всій території України або в окремій місцевості;

18. Охороняти на договірних засадах майно громадян, колективне і державне майно, а також майно іноземних держав, міжнародних організацій, іноземних юридичних осіб та громадян, осіб без громадянства;

19. Забезпечувати збереження знайдених, вилучених у затриманих і заарештованих осіб і зданих у міліцію документів, речей, цінностей та іншого майна, вживати заходів до повернення їх законним власникам. Міліція несе відповідальність за збереження зданих цінностей і майна;

20. Охороняти, конвоювати та тримати затриманих і взятих під варту осіб;

21. У встановленому порядку виявляти і повідомляти закладам охорони здоров`я про осіб, які становлять групу ризику захворювання СНІД, і здійснювати за поданням закладу охорони здоров`я з санкції прокурора привід цих осіб, а також інфікованих вірусом імунодефіциту людини, хворих на венеричні захворювання, хронічний алкоголізм і наркоманів, які вводять наркотичні засоби шляхом ін`єкції, для обов`язкового обстеження і лікування;

22. Здійснювати привід до відповідних державних органів або установ, згідно з чинним законодавством та з санкції прокурора, громадян, які ухиляються від призову на військову службу;

23. Подавати у межах наданих прав допомогу народним депутатам, представникам державних органів і громадських об`єднань у здійсненні їх законної діяльності, якщо їм чиниться протидія або загрожує небезпека з боку правопорушників ;

24. Подавати у межах наявних можливостей невідкладну, у тому числі медичну, допомогу особам, які потерпіли від правопорушень і нещасних випадків, перебувають у безпорадному або небезпечному для життя і здоров`я стані, а також неповнолітнім, які залишились без опіки;

25. Забезпечувати у порядку, встановленому законодавством України, безпеку осіб, взятих під захист, у разі надходження від них заяви, звернення керівника відповідного державного органу чи отримання оперативної та іншої інформації про загрозу їх життю, здоров`ю, життю чи майну;

26. Забезпечувати виконання загальнообов`язкових рішень місцевих рад народних депутатів, прийнятих ними в межах своєї компетенції, з питань охорони громадського порядку і правил торгівлі у невстановлених місцях, правил утримання тварин у домашніх умовах, а також контролювати утримання в належній чистоті територій дворів і прибудинкових територій у містах та інших населених пунктах;

27. Забезпечувати громадський порядок під час проведення масових заходів комерційного характеру на кошти організацій або осіб, що їх проводять.

Працівник міліції на території України незалежно від посади, яку він займає, місцезнаходження і часу в разі звернення до нього громадян або службових осіб з заявою чи повідомленням про події, які загрожують особистій чи громадській безпеці, або у разі безпосереднього виявлення таких, забов`язаний вжити заходів до попередження і припинення правопорушень, рятування людей, подання допомоги особам, які її потребують, встановлення і затримання осіб, які вчинили правопорушення, охорони місця події і повідомити про це в найближчий підрозділ міліції.

Міліції надаються такі права

- *вимагати від правопорушників припинення правопорушень;*
- *перевіряти у громадян при підозрі у вчиненні правопорушень документи, що посвідчують особу, а також інші документи, необхідні для з`ясування питання щодо додержання правил, нагляд і контроль за виконання яких покладено на міліцію*
- *викликати громадян і службових осіб у справах про злочини та у зв`язку з матеріалами, що знаходяться в її провадженні, в разі ухилення без поважних причин від явки за викликом піддавати їх приводу у встановленому закону порядку*
- *виявляти і вести облік осіб, які підлягають профілактичному впливу*
- *затримувати і тримати у спеціально відведених для цього приміщеннях:*
  - осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, обвинувачених, які переховуються від дізнання, слідства чи суду, засуджених, які ухиляються від виконання кримінального покарання
  - осіб, щодо яких як запобіжний захід обрано взяття під варту, – на строк, встановлений органом попереднього розслідування, прокурором, судом, але не більше десяти діб
  - осіб, які вчинили адміністративне правопорушення, для складання протоколу або розгляду справи по суті, якщо ці питання не можуть бути вирішені на місці, – на строк до трьох годин, а у необхідних випадках для встановлення особи і з`ясування обставин правопорушення – до трьох діб з повідомленням про це письмово прокуророві протягом 24 годин з моменту затримання
  - неповнолітніх віком до 16 років, які залишились без опікування, – на строк до передачі законним представникам або влаштування у встановленому порядку, а неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечні діяння і не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність, – до передачі їх законним представникам або направлення у приймальники-розподільники, але не більше як на 8 годин
  - осіб, які виявили непокору законній вимозі працівника міліції, – до розгляду справи народним суддею та інші випадки затримання
- *проводити в порядку провадження дізнання і за дорученням слідчих органів у кримінальних справах обшуки, вилучення, допити та інші дії відповідно до чинного законодавства України*

У випадках і порядку, передбачених Законом "*Про міліцію*", міліція має право застосувати заходи ⇨*фізичного впливу*, ⇨*спеціальні засоби* та ⇨ *вогнепальну зброю*. Застосування сили, спеціальних засобів повинно передувати попередження про намір їх використання, якщо

дозволяють обставини. Без попередження фізична сила, спеціальні засоби і зброя можуть бути застосовані, якщо виникла безпосередня загроза життю або здоров'ю громадян чи працівників міліції. Забороняється застосовувати засоби фізичного впливу, спеціальні засоби й вогнепальну зброю до жінок з явними ознаками вагітності, осіб похилого віку або з вираженими ознаками інвалідності та малолітніх, окрім випадків вчинення ними групового нападу чи збройного опору. До спеціальних засобів відносяться: *наручники, гумові кийки, засоби зв'язування, сльозоточиві речовини, світлозвукові пристрої відволікаючої дії, пристрої для відкриття приміщень і примусової зупинки транспорту, водомети, бронемашини та спеціальні транспортні засоби,* а також *службові собаки* та інші.

! *На службу до міліції приймаються на контрактній основі громадяни, здатні за своїми особистими, діловими і моральними якостями, освітнім рівнем, фізичною підготовкою і станом здоров'я виконувати покладені на них завдання. Не можуть бути прийняті на службу до міліції особи, які раніше засуджувались за вчинення злочину.*

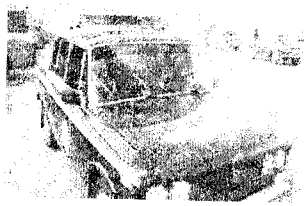

Контроль за діяльністю міліції здійснюють Кабінет Міністрів України, Міністр внутрішніх справ України і в межах своєї компетенції Ради народних депутатів. Ради народних депутатів, здійснюючи контроль за роботою міліції, не втручаються в її оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну та адміністративну діяльність.

‖ *Нагляд за додержанням законності у діяльності міліції здійснюють Генеральний прокурор України і підлеглі йому прокурори.*

15.2.3. Правовий статус Служби безпеки України (СБУ)

‖ ***Служба безпеки України** – це державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України.*

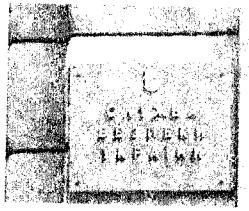

Служба безпеки України підпорядкована Президенту України і підконтрольна Верховній Раді України. Керівництво роботою СБУ здійснює Голова СБУ, що входить до складу Ради національної безпеки й оборони України.

Правову основу діяльності Служби безпеки України становлять *Конституція України*, Закон України "*Про Службу безпеки України*" від 25 березня 1992 р. (із змінами та доповненнями) та інші акти законодавства України, відповідні міжнародні правові акти, визнані Україною.

Служба безпеки України відповідно до своїх основних завдань зобов'язана:

1. Здійснювати інформаційно-аналітичну роботу в інтересах ефективного проведення органами державної влади та управління України внутрішньої і зовнішньої діяльності, вирішення проблем оборони, соціально-економічного будівництва, науково-технічного прогресу, екології та інших питань, пов'язаних з національною безпекою України;

2. Здійснювати заходи контррозвідувального забезпечення дипломатичних представництв, консульських та інших державних установ, а також заходи, пов'язані з охороною державних інтересів у сфері зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності, безпекою громадян України за кордоном;

3. Виявляти, припиняти та розкривати злочини, розслідування яких віднесено законодавством до компетенції Служби безпеки України; проводити дізнання і слідство у цих справах; розшукувати осіб, які переховуються у зв'язку із вчиненням зазначених злочинів;

4. Здійснюючи контррозвідувальні заходи з метою попередження, виявлення, припинення і розкриття будь-яких форм розвідувально-підривної діяльності проти України;

5. Забезпечувати захист державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності України від протиправних посягань з боку окремих осіб та їх об'єднань;

6. Здійснювати контррозвідувальне забезпечення оборонного комплексу, Збройних Сил України, інших військових формувань, дислокованих на території України, енергетики, транспорту, зв'язку, а також важливих об'єктів інших галузей господарства;

7. Брати участь у розробці і здійсненні заходів щодо захисту державних таємниць України, сприяти у порядку, передбаченому законодавством, підприємствам, установам, організаціям та підприємцям у збереженні комерційної таємниці, розголошення якої може завдати шкоди життєво важливим інтересам України;

8. Здійснювати відповідно до законодавства профілактику правопорушень у сфері державної безпеки;

9. У межах визначеної законодавством компетенції забезпечувати захист особистої безпеки громадян і осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, у разі надходження від них, членів їх сімей та близьких родичів заяви, звернення керівника відповідного державного органу чи отримання оперативної та іншої інформації про наявність загрози їх життю, здоров'ю, житлу чи майну; брати участь у реабілітації і поновленні прав незаконно репресованих осіб;

10. Сприяти прикордонним військам України в охороні державного кордону;

11. Сприяти забезпеченню режиму воєнного та надзвичайного стану в разі їх оголошення, а також ліквідації наслідків стихійного лиха, значних аварій, катастроф, епідемій, епізоотій та інших надзвичайних ситуацій;

12. Подавати наявними силами і засобами, у тому числі і технічними, допомогу органам внутрішніх справ, іншим правоохоронним органам у боротьбі із злочинністю;

13. Брати участь у розробці заходів і вирішенні питань, що стосуються в'їзду в Україну та виїзду за кордон, перебування на її території іноземців та осіб без громадянства, прикордонного режиму і митних правил;

14. Забезпечувати засекреченим і шифрованим зв'язком державні органи України і посадових осіб відповідно до переліку, який встановлюється Кабінетом Міністрів України;

15. Проводити наукові дослідження і дослідно-конструкторські роботи, впроваджувати їх результати в практику діяльності Служби безпеки України;

16. Виконувати за дорученням Верховної Ради України або Президента України інші завдання, безпосередньо спрямовані на забезпечення внутрішньої та зовнішньої безпеки держави.

Систему Служби безпеки України (СБУ) складають ⇨*Центральне управління СБУ*, ⇨*підпорядковані йому регіональні органи*, ⇨*Служба безпеки Республіки Крим*, ⇨*органи військової контррозвідки*, ⇨*військові формування*, а також ⇨*навчальні, науково-дослідні та інші заклади СБУ*. Організаційна структура СБУ визначається Президентом України. Центральне управління СБУ відповідає за стан державної безпеки, координує і контролює діяльність інших органів СБУ. До його складу входять апарат Голови СБУ та функціональні підрозділи: ➢*розвідки*, ➢ *контррозвідки*, ➢ *військової контррозвідки*, ➢ *захисту національної державності*, ➢ *боротьби з корупцією і організованою злочинною діяльністю*, ➢ *інформаційно-аналітичний*, ➢*оперативно-технічний*, ➢*оперативного документування*, ➢*слідчий*, ➢*урядового зв'язку*, ➢*по роботі з особовим складом*, ➢*адміністративно-господарський*, ➢*фінансовий*, ➢*військово-медичний та інші згідно з організаційною структурою СБУ*.

Функціональний підрозділ розвідки у складі Центрального управління СБУ має статус розвідувального органу СБУ.

Працівники СБУ мають право вимагати припинення правопорушень, перевіряти документи, проводити огляд осіб, їх речей, транспортних засобів, застосовувати спеціальні засоби та зброю, проводити гласні і негласні оперативні заходи, здійснювати співробітництво з громадянами України та іншими особами, користуватись на договірних засадах службовими та житловими приміщеннями громадян та організацій, направляти військовослужбовців СБУ для роботи на штатних посадах в інші установи, підприємства, організації, отримувати від банків інформацію, яка містить банківську таємницю, мати слідчі ізолятори для утримання осіб та ін.

Отже, СБУ протидіє всім протиправним діям, що загрожують життєво важливим інтересам України.

15.2.4. Інші правоохоронні органи України та органи правозахисної діяльності

Згідно з Законом України "*Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів*" до таких органів віднесено ⇨*митні органи*, ⇨*органи охорони державного порядку*, ⇨*органи державної податкової служби*, ⇨*органи рибоохорони*, ⇨*органи державної лісової охорони*, а також інші органи, які беруть безпосередньо участь у здійсненні правоохоронних функцій, зокрема:

- *Управління державної охорони України;*
- *державна виконавча служба;*
- *органи виконання кримінальних покарань;*
- *державна контрольно-ревізійна служба;*
- *державна екологічна інспекція;*
- *головна державна інспекція з нагляду за ядерною та радіаційною безпекою;*
- *органи захисту прав споживача;*
- *інспекція державного архітектурно-будівельного контролю та ін.*

Окрему групу правоохоронних органів складають *спеціалізовані підрозділи органів державної виконавчої влади* (міністерств і державних комітетів), на які покладено здійснення правоохоронних функцій в окремій галузі народного господарства:

- *Державна лісова охорона системи Державного комітету України з деревообробної промисловості;*
- *Державна інспекція рибоохорони Головрибводгоспу (Державного комітету рибного господарства);*
- *Державна екологічна інспекція Міністерства екології та природних ресурсів України;*
- *Державна санітарно-епідеологічна служба Міністерства охорони здоров'я України;*
- *Державна архітектурно-будівельна інспекція у складі Держкоммістобудування та деякі інші.*

Названі правоохоронні органи здійснюють такі функції:

- ⇨*виявляють правопорушення і злочини, припиняють їх;*
- ⇨*затримують правопорушників, інформують про них компетентні правоохоронні органи;*
- ⇨*здійснюють державний контроль за дотримуванням законодавства, встановлених норм і правил у своїй сфері;*
- ⇨*застосовують примусові заходи впливу щодо правопорушників (складають протоколи і розглядають справи про адміністративні правопорушення, накладають адміністративні стягнення, припиняють діяльність тощо);*
- ⇨*подають позови про відшкодування збитків і втрат, заподіяних через порушення законодавства.*

✱*Згідно з Конституцією України,* ***правозахисна діяльність*** *полягає у захисті прав та інтересів громадян України, іноземців, осіб без громадянства (як юридичних, так і фізичних осіб) відносно спірних питань їхніх прав і охоронювальних інтересів, а також у наданні правової допомоги від обвинувачення, посилення правових гарантів охорони прав і свобод від втручання органів влади та управління.*

Увага!
Правозахисні інститути є незалежними від державних органів. Для них характерна: відкритість, вільний доступ для всіх, хто потребує захисту своїх прав і свобод.

Предмет правозахисної діяльності стосується правової допомоги юридичним особам, громадянам України, іноземцям та особам без громадянства України, іноземцям та особам без громадянства, а також захисту фізичних осіб від обвинувачення.

У 1988 р. в Україні розпочала свою роботу правозахисна інституція – *Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (омбудсмен)*.

✱***Діяльність Уповноваженого*** *безпосередньо спрямована на охорону прав і свобод людини, на розширення обізнаності громадян про порушення їхніх прав і свобод органами влади, посадовими особами.*

Увага!
Ця діяльність водночас є і правозахисною, і правоохоронною.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також захист прав кожного на території України в межах своїх повноважень.

Уповноважений щорічно письмово доповідає Верховній Раді України про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні органами державної влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями (не залежно від форм власності) та їх посадовими і службовими особами.

Діяльність Уповноваженого вселяє віру людини і громадянина у справедливість, нейтралізує негативне ставлення її до влади, пом'якшує конфлікти між державою, її органами і громадянами, демократизує суспільство, розвиває правову свідомість і культуру.

Органи юстиції України. Вони належать до правозастосовчих органів нашої держави. Їх очолює Міністерство юстиції України, яке є центральним органом виконавчої влади в Україні з питань правової політики. Діяльність Міністерства спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України.

Мін'юст у своїй діяльності керується Конституцією України, законами України, актами Президента України і Кабінету Міністрів, а також Положенням "*Про Міністерство юстиції*", яке затверджене Указом Президента України від 30 грудня 1997 р. із змінами і доповненнями, внесеними Указами Президента від 31 липня 2000 р. та 7 серпня 2001 р.

Мін'юст України здійснює такі повноваження:

1. Забезпечує реалізацію державної правової політики, державної політики з питань міжнаціональних відносин, готує пропозиції щодо проведення в Україні правової реформи;

2. Готує разом з відповідними міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, науковими установами проекти концепцій напрямів розвитку законодавства та їх наукове обґрунтування з урахуванням світового досвіду;

3. Розробляє за дорученням Президента України, Кабінету Міністрів України та з власної ініціативи проекти законів та інших нормативно-правових актів, що стосуються прав і свобод людини, відносин між громадянином і державною владою, конституційного устрою, повноважень і взаємовідносин органів державної влади, судоустрою та судочинства, цивільного і кримінального законодавства, або разом з іншими органами державної влади бере участь у їх підготовці;

4. Здійснює правову експертизу (готує висновки) щодо відповідності Конституції та законам України, основним положенням законодавства Європейського Союзу, вимогам нормопроектної техніки проектів законів, інших актів законодавства, що подаються на розгляд Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, а також нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

4-1. Розробляє за поданням міністерств, інших центральних органів виконавчої влади щорічні плани законопроектної роботи та плани роботи з адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, координує нормотворчу діяльність в центральних органах виконавчої влади, здійснює контроль за цією діяльністю;

5. Готує зауваження і пропозиції до прийнятих Верховною Радою України законів України при підготовці їх на підпис Президентові Україні;

6. Розробляє і подає Президентові України пропозиції щодо усунення суперечностей між актами законодавства та заповнення прогалин у ньому;

7. Організовує виконання у межах своїх повноважень актів законодавства та здійснює контроль за їх реалізацією;

8. Узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до його повноважень, розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавства та у встановленому порядку подає їх на розгляд Президентові України і Кабінету Міністрів України;

9. Здійснює відповідно до законодавства державну реєстрацію нормативних актів міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, органів господарського управління та контролю, що зачіпають права, свободи і законні інтереси громадян або мають міжвідомчий характер, веде реєстр цих актів;

10. Забезпечує функціонування єдиної системи правової інформатизації, є офіційним видавцем збірників законодавства та кодексів України, видає інформаційний бюлетень "Офіційний вісник України", бере участь у виданні журналів і газет загальноправового характеру;

11. Веде Єдиний державний реєстр нормативно-правових актів, надає інформацію з бази даних цього реєстру;

12. Здійснює роботу із систематизації законодавства України, готує пропозиції про його кодифікацію, веде Єдиний класифікатор галузей законодавства України;

13. Координує роботу з проведення судової реформи;

14. Вносить Президентові України пропозиції з питань мережі місцевих судів і кількості в них суддів;

15. Здійснює у встановленому законодавством порядку заходи щодо організаційного і матеріально-технічного забезпечення діяльності судів загальної юрисдикції (крім Верховного Суду України та господарських судів) і соціального захисту працівників судів;

16. Забезпечує в порядку, встановленому законодавством України, добір та підготовку кандидатів у судді, готує за рекомендаціями відповідних кваліфікаційних комісій суддів матеріали для призначення або обрання суддів, голів судів, заступників голів судів, їх переведення на посади в інші суди та звільнення з посад (крім Верховного Суду України та господарських судів), формує резерв на посади суддів, голів і заступників голів районних (міських) судів, Верховного Суду Автономної Республіки Крим, обласних, Київського і Севастопольського міських судів;

17. Здійснює нормування та методичне забезпечення управлінської діяльності голів судів;

18. Організовує в порядку, встановленому законодавством України, своєчасне, повне і неупереджене примусове виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб), виконання яких покладено на державних виконавців;

19. Організовує експертне забезпечення правосуддя, формує державне замовлення на науково-дослідні роботи в галузі судової експертизи, спрямовує і контролює діяльність підвідомчих науково-дослідних інститутів судових експертиз, координує роботу відповідних державних органів з питань розвитку судової експертизи, здійснює ліцензування судово-експертної діяльності та контроль за нею і веде реєстр атестованих судових експертів;

20. Організовує ведення діловодства в судах (крім Верховного Суду України та господарських судів);

21. Забезпечує ведення судової статистики;

22. Здійснює відповідно до законодавства легалізацію всеукраїнських об'єднань громадян, реєстрацію політичних партій, міжнародних громадських організацій, відділень, філій, представництв та інших структурних осередків громадських (неурядових) організацій іноземних держав в Україні, контролює додержання ними положень їх статутів; реєстрацію всеукраїнських і міжнародних благодійних організацій, всеукраїнських творчих спілок, Торгово-промислової палати України, всеукраїнських професійних спілок, їх об'єднань та символіки відповідних об'єднань громадян і

благодійних організацій, реєструє статут фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань і статути інших фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, якщо їх реєстрація передбачена законами України та ін.

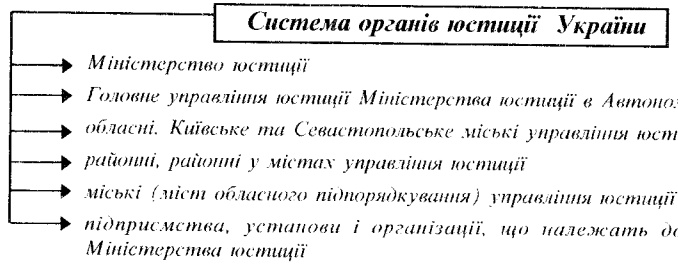

Призначення на посаду і звільнення з посади керівників управлінь юстиції здійснює в установленому порядку Міністр, якого за поданням Прем'єр-міністра України призначає на посаду Президент України. Міністр несе персональну відповідальність перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України за виконання покладених на Міністерство завдань і здійснення ним своїх функцій. Міністр має заступників, які виконують за дорученням Міністра окремі його функції та заміщують Міністра у разі його відсутності або неможливості здійснення ним своїх повноважень. У складі Мін'юсту України Кабінетом Міністрів України можуть бути утворені урядові органи державного управління. Мін'юст України під час виконання покладених на нього завдань взаємодіє з іншими центральними і місцевими органами виконавчої влади, Радою міністрів Автономної Республіки Крим , органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, а також з відповідними органами інших держав.

Мін'юст України в межах своїх повноважень на основі та на виконання актів законодавства України видає накази, організовує і контролює їх виконання. У випадках, передбачених законодавством, нормативно-правові акти Міністерства є обов'язковими для виконання центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами і організаціями незалежно від форм власності та громадянами. Нормативно-правові акти Міністерства підлягають державній реєстрації в порядку, встановленому законодавством. Мін'юст України у разі потреби видає разом з іншими центральними та місцевими органами виконавчої влади спільні акти.

Для погодженого вирішення питань, що належать до компетенції Мін'юсту України, обговорення найважливіших напрямів його діяльності у Міністерстві утворюється колегія у складі Міністра (голова колегії), заступника Міністра за посадою Голови Державного комітету України у справах релігій, керівників урядових органів державного управління, а також інших керівних працівників Міністерства. До складу колегії можуть входити керівники управлінь юстиції. Членів колегії затверджує та увільняє від обов'язків Кабінет Міністрів України за поданням Міністра. Рішення колегії проводяться в життя наказами Міністра.

Для розгляду наукових рекомендацій та інших пропозицій щодо головних напрямів розвитку правової системи України в Міністерстві можуть бути утворені наукова, науково-консультативна ради та інші органи дорадчого і координаційного характеру. Склад цих рад і органів та положення про них затверджує Міністр.

Нотаріат в Україні. У системі правозахисних органів одне з важливих місць належить ***нотаріату***.

> ✱ ***Нотаріат в Україні*** *– це система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти нотаріальні дії, передбачені Законом України "Про нотаріат" від 2 вересня 1993 р. та Указом Президента України "Про врегулювання діяльності нотаріату України" від 23 серпня 1999р.*

Нотаріусом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту (університет, академія, інститут) і пройшов стажування протягом шести місяців в державній нотаріальній конторі або в нотаріуса, що займається приватною нотаріальною практикою, склав кваліфікаційний іспит та одержав свідоцтво про право на заняття нотаріальною діяльністю.

Відповідно до Указу Президента України "*Про врегулювання діяльності нотаріату в Україні*" від 23 серпня 1998 р., приватні нотаріуси мають право посвідчувати права, а також факти, які мають юридичне значення, та всі інші нотаріальні дії, які вчиняють державні нотаріуси, за винятком видачі свідоцтв про право на спадщину та вжиття заходів щодо охорони спадкового майна.

Документи, оформлені державними і приватними нотаріусами, мають однакову юридичну силу.

Діяльність нотаріату скерована ⇨*на охорону та захист прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб,* ⇨*на запобігання правопорушення шляхом правильного і своєчасного вчинення нотаріальних дій.*

Нотаріуси і службові особи нотаріату:

- *діють згідно з чинним законодавством;*
- *мають вимагати додержання законності всіма громадянами і юридичними особами, які звертаються до них з проханням виконати певну нотаріальну дію;*
- *повинні відмовляти у виконанні дій, що суперечать закону;*
- *повинні не приймати документи, які оформлені з порушенням закону або містять відомості, які оформлені з порушенням закону;*
- *повинні додержувати таємницю виконуваних нотаріальних дій тощо.*

У державних нотаріальних конторах вчиняються 21 вид нотаріальних дій, зокрема:

- *посвідчуються угоди (договори, заповіти, доручення, шлюбні контракти та ін.);*
- *видаються свідоцтва про право на спадщину;*
- *видаються свідоцтва власності на частку у спільному майні подружжя;*
- *видаються свідоцтва про прийняття жилих будинків з прилюдних торгів;*
- *засвідчується вірність копій документів і виписок з них;*
- *засвідчується справжність підпису на документі;*
- *посвідчуються факти, що громадянин є живим, тотожності громадянина з особою,*

зображеною на фотографії, тощо.

Нотаріальні дії вчиняються в приміщені державної нотаріальної контори, в державному нотаріальному архіві, приміщенні, яке є робочим місцем приватного нотаріуса. В окремих випадках, коли громадянин не може з`явитися в зазначене приміщення, а також, коли цього вимагають особливості посвідчуваної угоди, нотаріальні дії можуть бути вчинені поза вказаними приміщеннями.

У населених пунктах, де немає нотаріусів, посвідчення заповітів, доручень, накладання/зняття заборони відчуження житлового будинку, квартири, дачі, іншого нерухомого майна, засвідчення правильності копій документів і виписок з них, а також справжність підпису на документах вчиняють особи виконавчих комітетів сільських, селищних, міських рад.

Посвідчення заповітів і доручень прирівняних до нотаріальних може проводитися щодо осіб, які перебувають у лікарнях, головними лікарями та їх заступниками, щодо осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, начальниками місць позбавлення волі.

! *Учинення нотаріальних дій за кордоном покладається на консульські установи україни, а у випадках передбачених чинним законодавством, – на дипломатичні представництва України.*

Адвокатура в Україні. Їй відведена особлива роль в нашому суспільстві. Вона має діяти не тільки в інтересах клієнта, а й в інтересах права в цілому. Діяльність адвокатури в Україні передбачена ст. 59 *Конституції України.*

Основні положення про роль адвокатів, прийняті на VIII Конгресі ООН по запобіганню злочинам, що відбувся у 1990 р., вказують на особливість адвокатської діяльності в суспільстві, яка має поважатися і гарантуватися урядами при розробці національного законодавства та його застосуванні як адвокатами, так і суддями, прокурорами, гаслами законодавчої та виконавчої влади і суспільства в цілому.

! 19 грудня 1992 р. прийнятий Закон України "*Про адвокатуру*", за яким адвокатура в Україні визначалася як *добровільне громадське об`єднання*, покликане, згідно з Конституцією України, сприяти захисту прав, свобод та представляти законні інтереси громадян, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, подавати їм іншу допомогу.

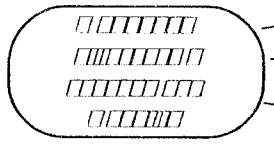

→ *незалежність адвокатської діяльності*

→ *додержання законності у діяльності адвоката*

→ *конфіденційність довірчих відносин (інформації)*

‖ ✱*Професійні права, честь і гідність адвоката охороняється законом. Забороняється будь-яке втручання в адвокатську діяльність, вимагати від адвоката, його помічника, посадових осіб і технічних працівників адвокатських об`єднань відомостей, що становлять адвокатську таємницю.*

Адвокатом може бути громадянин, який:

- *має вищу юридичну освіту;*
- *стаж роботи за спеціальністю юриста чи помічника адвоката не менше двох років;*
- *одержав свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю;*
- *прийняв Присягу адвоката України.*

Адвокат не може працювати в ⇨*суді,* ⇨*прокуратурі,* ⇨*державному нотаріаті,* ⇨*міліції,* ⇨*службі безпеки,* ⇨*органах державного управління.*

! ***Адвокатом не може бути особа, яка має судимість.***

З метою підвищення кваліфікаційного рівня адвокатури діє Вища кваліфікаційна комісія адвокатури, положення якої визначенні Указом Президента України від 5 травня 1999 р. Утворюється Вища кваліфікаційна комісія адвокатури з представників від кожної кваліфікаційно-дисциплінарної комісії: ⇨*адвокатури,* ⇨*Верховного Суду України,* ⇨*Міністерства юстиції України,* ⇨*Спілки адвокатів України.*

Резюме

① *Прокуратура України діє в системі правоохоронних органів держави й забезпечує права та свободи людини, державну безпеку, а також виконує інші функції, передбачені Конституцією України, Законом України "Про прокуратуру" та ін. законодавчими актами. Прокуратура не підпорядковується виконавчій або судовій владі, її діяльність є елементом стримувань і противаг між гілками влади.*

② *Міліція – це озброєний державний орган виконавчої влади, завданням якого є забезпечення особистої безпеки громадян, громадянського порядку, запобігання правопорушень та їх припинення тощо. Виконує адміністративну, кримінальну, оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну та ін. функції.*

③ *Служба безпеки України – державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України, підпорядкований Президенту України і підконтрольний Верховній Раді України.*

④ *Серед інших правоохоронних органів України – митні органи, органи охорони державного кордону, органи державної податкової служби, державної лісової охорони Управління державної охорони України, державна виконавча служба, органи виконання кримінальних покарань, державні інспекції та деякі інші. Поряд із правоохоронними вони виконують також управлінські та контрольно-перевірчі функції.*

⑤ *Захист прав та інтересів фізичних і юридичних осіб здійснюють також низка незалежних від державних органів такі правозахисні інститути, як Уповноважений Верховної Ради України з питань прав людини, юстиція України, нотаріат та адвокатура.*

Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. В чому полягає правоохоронна функція держави?
2. Розкрийте зміст основних ознак правоохоронної діяльності.
3. Які правоохоронні органи відносяться до державних і недержавних органів?
4. Які законодавчі акти визначають правовий статус Прокуратури України, міліції, Служби безпеки України?
5. Що входить в систему органів прокуратури?
6. Які підрозділи входять до складу міліції?
7. Які основні завдання покладаються на Службу безпеки України?
8. В чому полягає відмінність повноважень міліції і Служби безпеки України?
9. Які органи захищають права споживача?
10. Чим займається державна контрольна ревізійна служба?
11. Що собою являє державна виконавча служба?
12. Що таке правозахисна діяльність?
13. Чому існує потреба в існуванні інститутів правозахисної діяльності?
14. Які інституції, що функціонують в Україні, є правозахисними?
15. Які завдання виконують органи юстиції України, нотаріат та адвокатура в Україні?
16. Хто може бути адвокатом?
17. Хто може бути нотаріусом?
18. Чим різняться правовий статус державних і недержавних нотаріусів?
19. Якими є повноваження Міністерства юстиції України та його органів на місцях?

Навчальне видання

Богдан Й.Г., Бурак В.Я., Грищук В.К.,
Долинська М.С., Заяць І.Я., Кельман М.С.,
Косаняк В.Я., Козак З.Я., Красноцоких А.А.,
Лепех С.М., Марін О.К., Піча В.М.,
Пилипенко П.Д., Ромовська З.В., Сивак С.М.,
Ткач Г.Й., Хома Н.М., Школик А.М., Чушенко В.І.

ОСНОВИ ПРАВОЗНАВСТВА

Відповідальний за випуск *В. М. Піча*

Оригінал-макет виготовлений видавцем В.М. Піча

Підписано до друку з оригінал-макета 28.02.2005.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 25,78.

ТзОВ НВФ "Магнолія плюс"
а/с 2623, м. Львів-60, 79060, Україна, тел./факс 63-89-39
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції:
серія ДК № 1767 від 26.04.2004 року, видане Державним комітетом телебачення і радіомовлення України

СПД ФО В. М. Піча
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції:
серія ДК № 1766 від 26.04.2004 року, видане Державним комітетом телебачення і радіомовлення України

Віддруковано у поліграфічному центрі ТзОВ НВФ "Магнолія плюс"